

Vita Memoriae

Дмитро Дорошенко

Історія України 1917–1923 рр.

I ТОМ

Доба Центральної Ради.

Дмитро Дорошенко

Історія України 1917-1923 рр.

І ТОМ

“Доба Центральної Ради”

Київ
Видавництво “Темпора”
2002

УДК 94 (477) "1917-1923"

Доро-69

ББК 63.3 (4 Укр)

Дорошенко Дмитро Іванович

Доро-69 Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання/Упоряд.: К.Ю.Галушко. - К.: Темпора, 2002. - 320 с. :іл.

ISBN 966-95991-5-6

ISBN 966-95992-7-2

У праці відомого українського історика ХХ ст. Дмитра Дорошенка подається ґрунтовне документальне дослідження подій в Україні 1917-1918 років.

У першому томі "Історії України 1917-1923 рр." висвітлено розгортання національного руху під час березневих подій 1917 року в Росії, діяльність Центральної ради, боротьбу за державну незалежність України.

Книга розрахована на фахівців та широкий загал читачів, всіх, хто цікавиться історією України.

Видається на основі "Історія України 1917-1923рр.", Ужгород, 1930

В оформленні обкладинки використано картину Давида Бурлюка "Час".

Від редакції:

У праці збережено оригінальний правопис усіх цитованих документів.

Редактор: Ю.Олійник

Літературний редактор: І.Давидко

Коректор: Н.Чекмарьова

Комп'ютерна верстка та макет: О.Нікончук

Упорядник, автор передмови та коментарів: К.Ю.Галушко

Автор передмови висловлює подяку за наданий матеріал колегам: Ігорю Срібняку, Петру Білянчу, Сергію Гнатюку.

ISBN 966-95991-5-6

ISBN 966-95991-7-2

© Передмова. Галушко К.Ю., 2002

© Темпора, 2002

Дмитро Дорошенко. Людина між історією і політикою.

*... о стільки дико було мені почути,
що хтось з нас може служити українській справі задля кар'єри!*
Д.Дорошенко

Ім'я Дмитра Івановича Дорошенка може багато сказати нашим сучасникам: нащадок двох родичів-гетьманів, визначний історик і політик, автор величезної кількості наукових та популярних праць, помітна постать в історії українського національного руху. Певний час він очолював Міністерство закордонних справ Гетьманату П.Скоропадського, в еміграції викладав в освітніх еміграційних установах Чехо-Словаччини та Німеччини.

Перше в незалежній Україні видання споминів та відомої наукової праці Дмитра Дорошенка "Історія України 1917-1923 рр." змушує нас більш уважно придивитися до цієї людини, яка залишила такий широкий і, щиро кажучи, світлий слід у нашій новітній історії. Притому ми усвідомлюємо, що будь-які біографічні описи, природно, страждають на апологетику (якщо не стоїть перед автором завдання очорнити "об'єкт дослідження"), — бо дослідник проникається думками, надіями, почуттями свого героя, починає "думати", як він, особливо якщо його герой викликає симпатію. У цьому сенсі й ця розвідка є до певної міри тенденційною, бо у Дмитра Івановича дійсно було багато симпатичних рис, які відчували і його сучасники, і нащадки-дослідники. Втім, зазначу: це риси і якості переважно людські й фахові, а не політичні. Можна приймати або не приймати його політичні переконання, але безсумнівними, як на наш погляд, є два факти: перший, що Дмитро Дорошенко не належить до числа "харизматичних" постатей української політики першої половини ХХ століття, бо він не прагнув політичного лідерства, хоча міг би на це претендувати, будучи шанованою і відомою людиною і маючи належне вельми високе походження. Йому неодноразово це закидали, особливо в еміграції: для когось давній свідомий українець гетьманського роду Дорошенко міг би бути приємнішим, аніж "забагато обрусілий" інший нащадок гетьманів — Павло Скоропадський; закидали брак "бойового характеру" та багато подібного. Але чи всім потенційно гідним слід прагнути вищої влади? У нас таких людей було у свій час (1917-1920) явно забагато, і ніхто з них не хотів поступитися іншим. Дмитро Іванович розумів свою м'яку вдачу, схильність до компромісів, але стосунки до державної влади і політики розумів виключно як сумлінне виконання свого належного у даний момент обов'язку перед країною незалежно від того, яка партія знаходиться при владі. Другий факт: ці його якості розуміли інші, і він прилучився до державно-корисної праці за всіх трьох режимів доби національно-визвольних змагань — і за Центральної ради, і за Гетьмана, і за Директорії. Це — рідкісна річ. Додамо, що його сумлінність і порядність дозволили йому зберегти своє чесне ім'я, незважаючи на всі міжпартійні політичні чвари та інтриги, взаємну неприязнь, яка розвела у той бурхливий час багатьох колишніх друзів та однодумців. Ось цими двома тезами і окреслимо початкові визначальні позиції в оцінці постаті Дмитра Івановича, а про конкретні факти його життя і діяльності, про його історичну і наукову працю — далі.

Продовжувач традицій роду

Дмитро Дорошенко народився у Вільні (Вільнюсі) 8 квітня 1882 р., але його історичне коріння пов'язане передовсім із Чернігівщиною, де його рід, що походив від двох визначних гетьманів ХVII століття (Михайла та Петра Дорошенків), протягом багатьох поколінь відігравав значну роль у громадському та культурному житті краю. Традиції української старовини, своєрідний регіональний патріотизм, активна життєва позиція родини склали плідне підґрунтя для виховання Дмитра Дорошенка як українського патріота та одного з найвідоміших українських громадських діячів.

У Литві Дорошенко отримав класичну гімназичну освіту, але перебував він там не постійно, влітку виїжджав на “історичну батьківщину”. Перші симпатії до українського життя виховав у майбутньому історикові батько – Іван Якович. Велику роль у формуванні особистості майбутнього історика відіграв також його дядько Петро Дорошенко (1857-1919), який, хоч і був лікарем за фахом, однак збирав старожитності та енергійно сприяв дослідженню минулого Чернігівщини. Зокрема, він був активним земським діячем, членом Чернігівської архівної комісії, публікувався як історик-аматор і краєзнавець. Згодом його заслуги перед українським рухом та організаційні здібності були високо оцінені за часів Гетьманату П. Скоропадського, коли Петро Дорошенко став головою Управління у справах мистецтва і національної культури. У 1918 р. він брав участь у заснуванні Українського державного драматичного театру, Українського університету у Києві та інших культурних установ, роком раніше заснував у Чернігові українську гімназію. Саме цією стежкою щирого сприяння національній культурі та дослідження української минувшини пішов і його племінник Дмитро. Його зацікавлення були надзвичайно широкими, охоплювали найрізноманітніші прояви українського “національного”, поєднуючись із дійсно величезною громадською активністю.

Ще будучи юнаком, він почав друкуватися в українській періодиці, звертаючи увагу на події культурного життя¹, рецензуючи наукові та популярні видання. Окрім львівського “Літературно-наукового вістника” він друкувався в “Киевской старине”, московському “Вестнике воспитания”, а після скасування заборон на українське слово у 1905 р. – у цілій купі нових видань. Вищу освіту майбутній історик здобув в університетах Варшави, Санкт-Петербурга та Києва протягом 1901-1909 років. Ця доба для Дорошенка була позначена не лише опануванням свого історичного фаху, до якого він мав безперечний хист – зацікавлення, працелюбність, педантичність, достатню політизованість, щоб емоційно сприймати різні оцінки минулого, але й помітну поміркованість, яка надавала шансів майбутній професійній об’єктивності. Ускладнювала процес його навчання саме політична активність, яка в її українському забарвленні викликала спротив офіційної влади. Під час навчання у Санкт-Петербурзі (історично-філологічний відділ університету) він очолював українську Студентську громаду (1903), до якої входили Д. Донцов, В. Яновська, М. Гаврилко, О. Назарієв та інші молоді люди, що згодом стали відомі у царині політики, мистецтва, науки. Згадуючи Дмитра Дорошенка, його тезка Дмитро Донцов писав, що той “був людиною згідливою, м’якою вдачі, завдяки своїй незвичайній пам’яті уходив серед нас за ходячу енциклопедію українознавства”². Підтверджував цей свій “енциклопедизм” Дорошенко і конкретною працею для сприяння самоосвіті українських студентів. Як сам він писав, “серед громадян було чимало таких, що дуже мало знали українську літературу, історію, історію національного руху [...] Потрібно було скласти спеціальний довідник літератури з усіх галузів українознавства для систематичної самоосвіти [...] Уклали доволі широку програму, - тут був відділ і економіки, і нравних відносин, і етнографії в широкому розумінні слова”³. В результаті за сприяння українських діячів старшої генерації О. Русова та О. Лотоцького у світ вийшли довідник “Указатель источников для ознакомления с Южной Русью” та огляд “Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания”⁴. Ці праці були безперечно корисні для найширшого кола людей, оскільки дозволяли не лише ґрунтовно ознайомитися з українською культурою, але й більш послідовно і системно комплектувати народні бібліотеки.

Втім, недовго Дмитро Дорошенко зміг спокійно працювати у столиці. Петербурзький осередок українського руху у 1905 р. був підданий репресіям, коли восени, на загальній демо-

1. Дорошенко Д. Звістки про український театр // Літературно-науковий вістник (Львів). – 1899. – Кн.6; його ж. Росіяне про українську популярну книжку // Там само. – 1900. – Кн.4; його ж. Український театр у Петербурзі // Там само. Загалом бібліографію Д.Дорошенка див.: Бібліографія праць проф.Д.Дорошенка за 1899-1942 рр. – Прага, Цит. за: Бурім Д. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І.Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії ім.М.С.Грушевського. – 1997. – Т.2. – С.505.

2. Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К.: Темпора, 2002. – С.149-150.

3. Цит. за: /Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір “Огляд української історіографії” // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.ХІ-ХІІ.

4. Дорошенко Д. Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. – СПб., 1904; його ж. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания. – СПб., 1904.

кратичній хвилі Студентська громада влаштувала в актовому залі університету “віче” з проголошенням національних вимог. Ініціаторів цього заходу було заарештовано, і надалі вони закінчували освіту вже в інших навчальних закладах.

Доля привела Дорошенка до Києва, на рідний ґрунт. Незважаючи на постійний тиск цензури та поліції, які уважно слідкували за “сепаратистами-мазепинцями”, він із звичною енергією продовжив наукову, громадську працю та навчання. У цей час він стає одним із активних і відомих співробітників великого числа національних установ та видань. Протягом 1906-1909 р. він був секретарем київського культурно-просвітницького товариства “Просвіта”, в якому працював разом з Б.Грінченком, С.Русовою, С.Єфремовим, М.Левицьким. Члени гуртка видавали популярні книжки, читали лекції, намагаючись залучити до українського руху широкі верстви міського населення. У ці та наступні роки за участю Дмитра Івановича виходять у світ такі періодичні видання, як “Рада”, “Нова громада”, “Україна” (Київ), “Хлібороб” (Лубни), “Рідний край” (Полтава), “Дніпрові хвилі” (Катеринослав), “Украинский вестник” (Санкт-Петербург), “Украинская жизнь” (Москва). Тематика статей Дорошенка, вміщених у них, — становлення українського учительства, науковий та освітній рух, національне питання та майбутня автономія, розвиток української культури, біографічні розвідки.

Паралельно з громадською працею нарешті закінчувалось університетське навчання: у 1909 р. Дорошенко закінчив Університет Св.Володимира. Втім, з причини політичної неблагонадійності він, один із найуспішніших студентів, не був залишений на викладацькій роботі і лише з великими труднощами отримав дозвіл працювати у Катеринославському комерційному училищі, куди запросив його директор — українофіл А.Синявський.

1909-1913 роки — час праці у Катеринославі (майбутньому Дніпропетровську), губернському центрі, де для Дорошенка склалися доволі комфортні умови, коли він міг викладати у ліберальному та проукраїнському дусі, не очікуючи негативної реакції керівництва училища. При цьому можна було працювати і в катеринославській “Просвіті”, яка займалася тими ж справами, що й київська. Додатковим стимулом було те, що київський осередок було закрито владою у 1910 р., в той час як катеринославський протримався аж до 1914. В не дуже легкій, але цікавій і корисній освітянській та культурницькій праці — у місті та в поїздках на село — зміцнів молодий сімейний тандем Дорошенка: в усіх цих справах йому допомагала дружина — акторка Наталія Дорошенко (до шлюбу — Васильченко). Дорошенко встигає всюди: викладає в училищі, працює в “Просвіті”, займається науковою роботою в Архівній комісії та пише численні історичні розвідки.

Наукові праці та вже сформована певна репутація в українських колах спричинили запрошення від М.Грушевського стати секретарем Українського наукового товариства у Києві — наддніпрянського аналога львівського Наукового товариства ім. Т.Шевченка. У 1913 р. Дорошенко погоджується і повертається до Києва. Для визнаного лідера тогочасного українства М.Грушевського це був надзвичайно вдалий вибір, оскільки він знайшов в особі Дорошенка людину, яка, незважаючи на цензурні перешкоди, змогла довести до завершення ті численні наукові проекти, які зависли у повітрі після відправлення Грушевського у заслання із початком Першої світової війни.

Просвіта і політична доля нації

Подеколи діячам українського руху початку ХХ століття закидають певне зациклювання на культурницькій роботі замість більш енергійних політичних кроків, завелику лояльність до російської влади та поміркованість. Проте навряд чи із цим можна погодитися: будь-який національний рух повинен бути масовим, але для цього потрібні попередні десятиліття відповідно спрямованої пропаганди або ж просвіти. Не дивно, що XVIII ст., яке “зарядило” західних європейців національною та соціальною політизованістю, називають традиційно “віком Просвітництва”.

На початку ХХ ст., особливо у 1905-1914 рр. — добу відносного полегшення ситуації з українським культурництвом, почала складатися більш цілісна структура національного руху, яка обіймала просвітянські та наукові установи, друковані органи та політичні угруповання (більшого або меншого ступеня легальності). Така стадія розвитку (її, за термінологією сучас-

них теорій побудови нації, вже можна назвати не “культурницькою”, а “політичною”) для будь-якого національного організму, що формується, є надзвичайно важливою, і оминати її неможливо. На її початок увага до національної минувшини, традицій, постулювання окремішності своєї культури вже є більш-менш звичною, сформованою і представляє собою певний широкий комплекс національної ідеології, готовий до вжитку. Тому наступна стадія — це оволодіння, охоплення цією ідеологією широких мас населення, щоб перетворити їх на активний чинник політичного життя, заряджений національними ідеалами. У Галичині, в умовах більшої політичної свободи, ця стадія розпочалася набагато раніше, що обумовило надалі (у 1918-1920 рр.) більшу політичну зрілість (чи вищу політичну культуру) галичан у порівнянні із наддніпрянцями. У підросійській Україні національна ідентичність була в широких масах населення переважно зародковою, і перед національною інтелігенцією стояло вкрай важке завдання: охопити численне селянство та міське населення своєю пропагандою і прищепити “українську віру” в умовах непопулярності (м’яко кажучи) цих дій в очах держави. Це вимагало неабияких зусиль, бо об’єкт уваги наших просвітян ще представляв собою лише багатомільйонну “етнографічну масу”, яка визначалася як “українська” зовні, бо сама навряд чи себе такою усвідомлювала. Існували лише певні консервуючі елементи — мова, звичаї, традиційна культура і господарювання, уявлення про “своїх” та “чужих”, — ті, які дозволяли протягом століть існувати українському етносу. Але це існування мало “напівісторичний” характер: подеколи ця маса збурювалась і виходила на історичну арену в спробі знайти якусь державну форму, але потім швидко знову розтікалася по “широких ланах”, так і не знайшовши себе. Протягом останніх п’яти-сот років історія не дала спокійного часу на формування такої еліти, яка була б здатна збудувати з цієї маси міцну ієрархічну конструкцію, що довго протрималася б у часі і встигла відкlastися у соціальний “генетичний код”.

Звичайно, з приводу усього вищесказаного можна довго сперечатися, бо це є полем для принципових контроверз різних сучасних “офіційних” та “альтернативних” інтерпретацій української історії, але наголосимо: така спільнота, як нація, що не має інших визначальних ознак, окрім суб’єктивних (бо немає насправді достатніх спільних антропологічних рис, і мова не є абсолютною ознакою, і конфесія, і т.д.) стає історичним або соціальним фактом лише тоді, коли її потенційні члени повірять у її існування та, відповідно, свою до неї належність. Для того, щоб люди повірили, потрібно їх індоктринувати, тобто надати їм певну ідеологічну схему сприйняття реальності, яка виходить із національних критеріїв (“ми — українці”), а не локальних (“ми — пана такого-то”, або “ми — уманські”) чи соціальних (“ми — пролетарі”). В цій справі завдання перед наддніпрянською інтелігенцією стояло надзвичайно важке, воно передбачало інтенсивну працю на десятиліття вперед, в умовах малограмотності населення, нестачі коштів та опору держави. Єдине, що полегшувало життя східноукраїнської еліти того часу у порівнянні з Галичиною, це те, що їх “об’єкт бажання” — широкі маси — в процесі усвідомлення своєї національності вибирав свою долю все ж серед меншого числа націй. Хочу принагідно нагадати, що у Галичині у II пол. XIX ст. частина населення ставала українцями, частина поляками, частина росіянами (“москвофіли”), а решта — зовсім окремими русинами.

Тут ми стикаємося із ще одним нашим цікавим вітчизняним (але не оригінальним) історичним феноменом — це те, що генерація, за якої розпочалася “політична” фаза боротьби за створення нації, дочекалася створення незалежної держави не у “пізньому пенсійному” віці, як у чехів чи поляків, а на додаток ще й встигла очолити цей процес. За наявних вихідних умов і можливостей (долаючи опір існуючої держави) “політична українізація” українського етносу мала б зайняти принаймні років тридцять, як показує приклад інших народів, які у 1918-1920-х рр. все ж здобули незалежність. За цей час можна встигнути притягти ідейні симпатії усіх верств і шарків населення, необхідних для подальшого функціонування національної держави, створити потенційний єдиний національний фронт. Недосягнення цього етапу національної еволюції призводить до виходу на історичну арену неповноцінного національного організму, який може надолужити відсутнє і вижити лише у надзвичайно сприятливих умовах. Останніми ми похвалитися в ситуації 1917-1920 років аж ніяк не можемо.

Відданий державі, а не режиму

Політичні симпатії Дмитра Дорошенка у передреволюційний час були цілком характерні для людини його зацікавлень, поміркованої вдачі і тогочасної політичної моди української інтелігенції: він був членом міжпартійного ліберального Товариства українських поступовців (ТУП) та близьким до Української радикально-демократичної партії, що існувала з 1905 р. і стояла за виборювання для України статусу автономії у межах Росії та досить невизначене “передання землі і засобів виробництва у загальнонародну власність”. У 1917 р. ця партія, злучившись із залишками ТУПу, змінила свою назву на цілком адекватну “соціалісти-федералісти”. При цьому слід зазначити, що до 1917 р. в Наддніпрянській Україні практично не існувало не лівих національних політичних партій (за винятком тих груп, що гуртувалися навколо М. Міхновського). Але попри увесь гасловий радикалізм “радикальних демократів”, майбутніх “ес-ефів” можна вважати однією з потенційно поміркованих сил у політичному спектрі України. Певно, що одним з найпоміркованіших був Дмитро Іванович Дорошенко, що в подальшому спростило для нього шлях до табору українських консерваторів. Коливання його політичної орієнтації комусь здавалися згодом зрадою справи української демократії і соціалізму, але навряд чи, дослідивши життєвий шлях Дмитра Дорошенка, можна стверджувати, що соціалізм був саме тим, чого він від початку прагнув. Федералізм? Мабуть, що так. Але форми громадської діяльності цього українського діяча у 1902-1919 рр. говорять лише про те, що він з ентузіазмом ставився до культурницько-освітньої діяльності і державної праці. Причому останнє, мабуть, найважливіше, хоча хронологічно це, із зрозумілих причин, менш помітно. Говорячи про своє бачення незалежної України і соціально-національні орієнтири, він викладає доволі конструктивні ідеї, які вказують на його у певній мірі сформовані консервативно-державницькі уподобання, принаймні вже на 1917 рік: “У моему уявленні відроджена національна державність України мала б спиратися на всі класи населення і залучити до справи будівництва оновленого життя усі групи, усі народності краю, всіх їх зацікавити і зробити учасниками спільної роботи. Я не вважав, наприклад, доцільним виключати з поняття членів української національності представників дворянського класу, що зрусли на лівому березі та ополечені на правому, і зовсім усувати їх від участі у державному будівництві. Це був у сутності у нас на Україні єдиний культурний клас, корінним чином пов’язаний з краєм і разом з тим володіючий політичними та адміністративними навичками, а потому незамінний за державного будівництва. Позбавляючись землі в результаті прийдешньої земельної реформи, він всю енергію і сили міг докласти до служби державі. Але їх викидали за борт, клеймили “ворогами народу”... соціалісти, що цілком заповнили Центральну Раду, прагнули будувати нову Україну на, так би мовити, порожньому місці, а українську історичну традицію у її останній та найближчій до нас за часом формі гетьманщини піддавали осміюванню та нарузі”⁵. Ці слова були написані у 1924 р., вже по досвіді співпраці з Гетьманом, але Дорошенко відверто вказує, що у його власній уяві у влітку 1917 р. розходження із Центральною радою ще не оформилися остаточно, але безсумнівна важкість якоїсь спільної роботи вже явно відчувалася.

При усьому вищесказаному слід додати, що Дмитро Іванович належить до тої категорії людей, яким вдавалося попрацювати на відповідальних посадах при двох українських режимах, і в меншій мірі навіть за трьох – за Ради, Гетьманату та Директорії, що є рідкістю в умовах безперервних партійних та особистих чвар часів наших визвольних змагань.

Цей факт є показовим у тому сенсі, що все ж таки певну категорію діячів української політики сприймали не як “людей певної політичної орієнтації” (гетьманець чи республіканець, реакціонер чи соціаліст), що з цієї причини можуть бути об’єктом суто партійної політики, а як слуг своєї держави незалежно від правлячого режиму.

Як аналог Дорошенка, який перебував на вагомих посадах за Ради та за гетьмана, можна навести В’ячеслава Липинського, який був послом України у Відні і за гетьмана, і за Директорії. І Дорошенко, і Липинський були фахові історики, обидва походили із землевласницького середовища, з давніх дворянських родів, тобто належали до цілком консервативної соціальної верстви. В умовах панування в українстві своєрідних “ура-демократії” та “ура-соціалізму”

5. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С.70.

вони були у більшій чи меншій мірі винятком: вони не сприймали українське державотворення як механічний, суто зовнішній процес проголошення національних та соціальних гасел, а як сумлінну працю для налагодження життя молодої держави — кожний на своєму місці. Хоча, як мені здається, в обох у душі багато чого вирувало на адресу “провідників нації”, але принципи не дозволяли винести свої розчарування у розголос і зашкодити своїй державі. Тобто генетичні консерватори не могли дозволити собі розкіш виступити проти несимпатичних ідей заради більш високої мети, поки ще була надія на виживання незалежної України. У такому разі можна лише пожалкувати, що у нас в ті буремні роки було замало консерваторів. Результатом стала, якщо скористатися влучним терміном Леніна, “дитяча хвороба лівизни”, що цікаво перегукується із сучасним жаргоном.

1914-1917: виживання українського руху і нові проблеми

1914 рік після спокійних попередніх ста років став початком нової історичної доби, коли Європа втратила свою стабільність, занурившись у тривалі “гарячі” та “холодні” війни. Українцям цей рік приніс нові сподівання на майбутнє позитивне розв’язання “українського питання”. Водночас Перша світова війна показала, що навіть найпотужніші держави, економічно розвинуті, із дисциплінованим населенням, можуть занепадати і терпіти поразки в результаті воєнних поневірянь і мінливої історичної долі. Втім, до прагматичних висновків із картини світової бойні політичним українцям було далеко: вони знову зазнали репресій влади як “сепаратистський рух”, до того ж під час військових успіхів 1914 р. на австро-угорському фронті російська влада отримала шанс “заспокоїти” ще й галицький анклав українства.

Дорошенко, який був у Галичині безпосередньо перед війною, повернувшись згодом до Києва, побачив численних галицьких політиків, військовополонених, уніатських священників, які вже й так достатньо потерпіли і перебували в злидених умовах, а їх подальший шлях прямував або до таборів, або до далеких заслань, залежно від потенційної ідейно-політичної шкоди для Російської імперії. Слід віддати належне київським українцям: вони робили що могли для допомоги галичанам, надаючи їм певні кошти, відстоюючи по змозі їхні права перед військовим керівництвом та у Петербурзі, серед думських політиків, а головне - даючи їм впевненість у тому, що на Великій Україні вони не самотні. Дорошенко брав у всьому цьому активну участь, але чим далі, тим ясніше йому ставало, що зрозумілі цензурні утиски та обмеження політичних свобод за військового часу перетворюються на сплановане знищення проявів українського руху. Російське “визволення” Галичини було надзвичайно наочним і вражаючим прикладом. Українське видання та установи вже ледь животіли; у 1915 р. ситуація не змінилася.

Для допомоги своїм і взагалі нормального існування треба було шукати нові форми діяльності. Зручним випадком став переїзд до Києва Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, — потужної громадської установи, керованої відомими земськими та муніципальними діячами, що займалася санітарно-медичною, технічною та ремонтною допомогою війську. Восени 1915 р. згаданий комітет очолив відомий українофіл, член ТУПу барон Федір Штейнгель. Завдяки його зусиллям етаповані через Київ галичани вже мали кращі умови, більшу підтримку, а значне число співробітників українських установ неявно перенесло свою діяльність до структур Союзу міст. З Союзом була пов’язана робота Дмитра Дорошенка як уповноваженого київського осередку до Лютневої революції 1917 р. Протягом цього часу, виконуючи сумлінно свої обов’язки, він водночас разом із однопдумцями намагався допомагати в якійсь мірі галицьким українським культурним та освітнім установам, просто окремим постраждалим людям. Це була дуже гуманна і цілком безкорисна праця, завдяки якій Дмитро Іванович став відомим та популярним у колах галицьких українців, що надовго зберегли до нього вдячність.

Після першої революції 1917 р. барон Штейнгель очолив Київський виконавчий комітет, а Дорошенко обійняв його посаду в Союзі міст, — втім, ненадовго. Одним із перших актів Тимчасового уряду стала заміна губернаторів губернськими комісарами, і Дмитра Дорошенка було призначено заступником Київського комісара, а згодом вже крайовим комісаром Галичини і Буковини — тих регіонів, де він так проявив себе протягом війни. Водночас у Києві відбувалися бурхливі політичні події: формувалася Центральна рада як провідний крайовий орган і ви-

разник вимог українського руху. У створенні Ради Дорошенко брав активну участь і став її членом від ТУПу.

До його розчарувань того часу можна віднести Михайла Грушевського, з яким багато й плідно працювалося перед тим. У своїх спогадах Дорошенко пише: "... коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітанків, ми, старі "тупівці", співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих ес-ерів (соціалістів-революціонерів), а з нами розмовляв і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитати його, що сталося, чому він так поводиться, Михайло Сергійович ухилиючись заявив, що реальна сила за цими "молодиками", що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок. Такий був смисл його відповідей і пояснень. До певної міри з ним погоджувались, хоч особисто це було і неприємно"⁶. Грушевський явно хотів, щоб у середовищі численних молодих есерів (середній вік членів партії був 21-25 років) він був єдиним незаперечним лідером (хоча на його провідну роль ніхто не зазіхав) і по змозі відштовхував "старих діячів" від співпраці у своєму молодому гуртку. Недосвідчені юні есери згодом не найкращим чином прислужилися Україні, пануючи у Раді та очолюючи уряд в останній період її діяльності. Тому навряд чи цей крок Грушевського — відмова від спирання на досвідчених і кваліфікованих людей, які мали великий досвід громадської та організаційної праці, можна назвати вдалим. Невдовзі Дорошенко почав розчаровуватися і в діяльності самої Ради, де було забагато галасливих засідань, але замало практичної роботи, до якої він звик.

Тут і стало у пригоді згадане призначення до Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора. Щось схоже до київської непевної ситуації відчувалося й у столиці Росії, куди Дорошенко їздив за призначенням. Зустрічі з лідерами країни — О.Керенським, М.Мілюковим, князем Львовим, Гучковим не надавали впевненості у тому, що уряд буде здатний подолати кризову ситуацію. Отримання призначення стало приводом для повернення до вже добре знайомого краю, де Дмитро Іванович міг зблизька споглядати все зростаючий розвал та деморалізацію війська, що стали значною мірою результатом наказу Тимчасового уряду про демократичне обирання командирів (крок, який підриває всі принципи функціонування регулярної армії). Відчув він і всі сумнівні переваги нової демократії, коли він як представник центральної влади мав постійно сперечатися із різними "радами", "комітетами" та іншими результатами двовладдя, протистояти опору та інтригам частини офіцерства, якій не подобалися проукраїнські погляди нового комісара.

Але 1917 рік не дав стабільності життю Дорошенка: його очікували ще аналогічна посада на Чернігівщині та пропозиція очолити український уряд.

Від Ради до Гетьмана

Перебування Дорошенка в Галичині та Буковині не затяглося з причин об'єктивних: армія розвалювалася та відступала, адміністративні установи евакуювалися до Києва. Наостанок губернський комісар не дозволив застосування на Буковині тактики зразка "випаленої землі", евакуації усього чоловічого населення, майна, худоби, збіжжя. Доповідь Дорошенка на засіданні Центральної ради гнітюче всіх вразила. Голова Ради згодом згадував: "Перед нами вирисувалася ганебна картина другого повторного знищення Галичини російським військом, і сим разом уже революційним, що стояло під відповідальним керівництвом вибранців російської демократії, які систематично, завзято нищили український край..."⁷.

Літо 1917 р. висувало перед українськими установами нові завдання: в умовах прогресуючого занепаду центральної влади необхідно було розширювати повноваження української адміністрації краю, наповнювати бажану автономію реальним змістом. Формувався національний виконавчий орган — Генеральний Секретаріат. Найбільш реальним претендентом на посаду його голови був Володимир Винниченко, але відігравали свою роль і міркування з приводу того, що статус Секретаріату визначався в перебігу переговорів із Петроградом, і було бажано, щоб

6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — Мюнхен, 1969. — С.88.

7. Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. - №8. — С.153.

цією справою зайнялася людина, яка має авторитет у колишніх земських і ліберальних колах, що формували на той момент російську політику. Така ситуація обумовила пропозицію Дорошенку очолити український уряд. Втім, від такої співпраці Дмитра Івановича і Ради важкувато було очікувати якихось успіхів, бо їх цінності та орієнтири вже надто розходилися. Рада залишалася радикальною, галасливою і замало конструктивною, опікуючись переважно зовнішнім боком українізації громадського життя, а ситуація вимагала, за словами Дорошенка, “внутрішнього будівництва”, розбудови наявних адміністративних інститутів. Щоправда, 14 серпня склад уряду все ж було затверджено, але ця крихка згода тривала недовго. У наступні дні, в ході консультацій з приводу подальшої політики Секретаріату з'ясувалося, що погляди Дорошенка та Грушевського з його політичними союзниками забагато розходяться. Це непрямо підтверджує думку Дорошенка про те, що його особа найбільше цікавила провідників Ради як шлях до скорішого затвердження Секретаріату у столиці, не більше, його роль була суто тимчасовою (Винниченко: “він [Дорошенко] належав до партії у.с.ф., але він відповідав деяким вимогам тодішнього моменту”⁸). Певно, що після згоди Петрограда “мавр” мав би піти. “...Перший же виступ Д.Дорошенка перед Ц[ентральною] Радою показав, що він не відповідав тим завданням, які склалися на голову українського революційного Уряду”⁹. Цілком слушно. Дмитро Іванович, зрозумівши безглуздість подальшої роботи у такій ситуації, 18 серпня подає у відставку.

Михайло Грушевський, у свою чергу, вважав, що Дорошенко був надто зацікавлений у тих посадах, що йому надавав Тимчасовий уряд, боявся “непевного українського прем'єрства”, був занадто лояльний як чиновник до Петрограда. Але тривала праця Дорошенка в українському русі не дає підстав стверджувати, що його метою були високі й стабільні посади, бо він мав від своєї діяльності достатньо проблем (а міг би і не мати, якби був таким вже лояльним і про-російським). Дійсно, що політичний темперамент Дорошенка не дозволяв йому стати “парламентським трибуном” на зразок Винниченка, його стиль був дещо інший, але у певних ситуаціях чиновник, що плідно працює, може бути кориснішим за трибуна. Раді, звичайно, більше імпував Винниченко, але всім відомо, що великих політичних дивідендів ця людина досягала занадто часто шляхом деструкції, а не розбудови. Це тим більше характеризує уподобання радівського українства, яке занадто звикло до опозиційності та революційного радикалізму, зрозумілих за умови тривалого тиску російської держави, але ситуація змінювалась, і якісь державні і не революційно-руйнівні, а конструктивні функції все-таки треба було брати на себе. Це вимагало певної корекції стилю роботи, бо опозиція, як відомо, буває ще й конструктивною. Той же Винниченко змальовував у “Відродженні нації” жахливий стан в економіці, фінансах, захисті правопорядку по всій Україні, але чомусь чекав, що все це має владнати Тимчасовий уряд, який, зазначимо, був далеко і не мав симпатій з боку українства.

Підтверджують ці міркування і місяці, що провів з кінця серпня Дорошенко на посаді чернігівського губернского комісара: якщо Петроград якось (нехай і суперечливо, формально) відгукувався на нагальні потреби і запити комісара, то Київ був узагалі глухий до ситуації на місцях. Вже тоді почав формуватися той синдром, коли “під вагоном територія”, бо в кінці літа – восени 1917 р. увесь вир розбудови української держави не виходив за межі Педагогічного музею, де засідала Рада. Партійний принцип перемагав усе. Із Дорошенком ситуація була схожа на те, що трапилося з його колегою – істориком В'ячеславом Липинським. Коли під час українізації війська той (кавалерійський офіцер запасного полку) запропонував Генеральному Секретарю військових справ С.Петлюрі підтримку українізованого ним підрозділу (“більше сотні широко відданих людей”), то отримав відмову – Липинський походив із поміщиків і був членом несоціалістичної партії хліборобів-демократів. Тут мова йшла про сотню, а українізатор цілого корпусу генерал-аристократ П.Скоропадський викликав ще меншу симпатію революційного уряду. Зимовий наступ більшовиків (це ще не була багатомільйонна Червона Армія) наочно показав результати такої політики.

Відступаючи перед червоними, Дорошенко потрапив до Києва, де й перебував до повернення Ради разом з австро-німецькими військами. Слід віддати належне мужності Дмитра Івановича, коли він звернувся до провідника “червоних українців” Юрія Коцюбинського з проханням дозволити згорнути справи галицько-буковинського комісаріату й виплатити співробітни-

8. Винниченко В. Відродження нації. — Т.1. — К.- Відень, 1920. — С.342.

9. Там само. — С.342-343.

кам зарплату. Якщо Рада вважалася червоними буржуазною та контрреволюційною, то що мало очікувати поміркованого Дорошенка від нової, доволі жорстокої влади? Втім, дозвіл було отримано. Опікування галицькими справами (тут збігалися служба й особисті симпатії Дорошенка до Львова та галичан) тривало до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р.

Подія ця для Дмитра Івановича була неочікуваною, але викликала нові сподівання. У спогадах він так описує свої враження: “Гетьманщина... якось дивно звучало для мене це слово у пристосуванні до сучасних обставин! Реставрувати Гетьманщину, гетьманський уряд, — що ж: це наша стара традиційно-національна форма державності [...] з гетьманщиною зв’язується уявлення про щось виключно своє, питоме, якісь чари минулого, на споминах про котре вихувалась наша національна думка. Але чи можливо це тепер, чи знайдуться такі люди, щоб достойно воскресили цю славу традицію, щоб зрозуміли її, змогли пристосувати її до вимог сучасного життя, до теперішніх ідей та настроїв?”¹⁰.

Із Павлом Петровичем Скоропадським Дорошенко познайомився незадовго перед тим, але багато про нього чув від свого дядька Петра Яковича Дорошенка, який був по своєму маєтку на Чернігівщині сусідом Скоропадського. “Дядько часто розповідав мені про Павла Петровича, як одного з нечисленних наших панів-українофілів, що цікавився рідною старовиною, збирав її пам’ятки, дуже шанував наше минуле й національну культуру, допомагав грішми різним виданням з обсягу української історії і мистецтва, жертвував на культурні цілі, на пам’ятник Шевченкові”¹¹. Втім, симпатіям до гетьманського ладу у Дорошенка мали сприяти його думки з приводу ролі лідерства у новій Україні. Він закидав Грушевському, зокрема, те, що той не став понад партіями, репрезентуючи не есерів, а всю націю, що було б кориснішим для загальної справи. Гетьман уособлював саме ту сильну, авторитетну владу, яка ставила своїм завдання наведення ладу в країні та розбудову державних інститутів — те, чого прагнув Дмитро Іванович.

Переговори у Києві із самим Гетьманом та Федором Лизогубом, що мав стати головою кабінету, зорієтували Дорошенка на зовнішньополітичне відомство Української Держави. Проблему становило те, що для “свідомих українців” того моменту гетьманський переворот був протизаконним (важко сперечатися) кроком, новий режим вважався диктаторським, контрреволюційним, антидемократичним. Представники українських сил офіційно не хотіли співпрацювати із Скоропадським. Їх позицію можна зрозуміти, але це потенційно позбавляло Гетьмана українських кадрів, штовхаючи його в обійми проросійських кіл, що й сталося зрештою у листопаді. Звичайно, поодинокі колишні центральнорадівці і йшли просити посад, але створити “загальнонаціональний фронт” Гетьману не вдалося. Не будемо тут зупинятися на оцінках перспектив Гетьманату, докладно розбиратися з причинами його постання та повалення, — це вельми дискусійні проблеми, що вимагають великого обсягу для їх викладу — звернемо читача до останніх досліджень¹². Для розуміння мотивації особливої позиції Дорошенка доречно подати його власні слова, бо краще за нього не скажеш: “Вступаючи до гетьманського кабінету, я був свідомий того, що не вважаючи на поради Єфремова або Винниченка так зробити, я викличу до себе неприязнь з боку деяких українських кіл, наприклад, есерів або есдеків. Чимало близьких до мене людей відмовляло мене від цього кроку, особливо І. І. Красковський, що перестерігав мене, що своїм вступом я можу “порвати зв’язки з українським громадянством”. Але я гадав, що роблю правильно і в згоді з інтересами української справи. Я не був причетний до гетьманського перевороту і не був ще “гетьманцем”, ведучи переговори з Ф.А.Лизогубом. Однак я вважав, що коли так сталося, що на чолі України вже не стоїть Центральна Рада з її політикою, яка вже двічі збанкрутувала, що коли настала інша форма влади з іншим соціальним підкладом, то діло справжніх українських патріотів дбати, щоб і при новій формі продовжувалось будівництво самостійної української держави на твердо-національному ґрунті. Нема нічого легшого, як відійти набік і критикувати, склавши руки; але в самий грізний час усунення від активної участі в державній роботі, це злочин. Три тижні торгувались ес-ефі за портфелі і принципи, і що ж? Дотягли того, що до кабінету війшли здебільшого люди не

10. Дорошенко Д. Мої споми́ни про недавнє-минуле. — С.245-246.

11. Там само.

12. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. — 1999. — Т.5; Реєнт О., Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. — К., 1999; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. — К., 1996.

національного напрямку. Нехай багато з того, що робить сучасний уряд, нас не задовольняє, але це все можна буде змінити й перебороти, коли біля фактичної влади стоятимуть свої люди, бо діло ж не в принципах і гаслах, а в людях. Кричать, що на міністерські крісла посідали “чужі” люди, і що тепер буде з українізацією урядів? А хто ж боронив узяти міністерство в свої руки й організувати так, як уважаєте потрібним, апарат міністерств і цілі галузі життя, підлеглі міністерству? Не боротися з гетьманською владою, не руйнувати її, а стати поруч неї до роботи й опанувати нею, — от завдання українських діячів, думав я. Тим більше, що сам Гетьман так хотів, так добивався спочатку співробітництва з національними українськими колами. Казали, що Гетьман не стоїть в курсі українського політичного руху, не розбирається в його течіях та відносинах. Але те, що він не варився в кітлі партійної гризні й ворожнечі, що він ставав до державної роботи без усяких пересудів і попередніх партійних чи якихось там рахунків, приносячи з собою здорове національно-державне почуття, свій адміністративний досвід, знання військових справ і дипломатичних відносин — та цього ж саме було й треба для людини, яка ставала на чолі нашої молоді держави! Цього якраз і бракувало нашим попереднім керманічам! Нарікали, що до українських державних справ приходять “чужі люди”, та Боже мій! Яке вузьке розуміння поняття “свій”, “українець”: це колись, перед революцією, коли приймали в “ТУП” або в члени “Просвіти”, то міркували: чи він “свідомий”, чи “поступовець”, чи говорить по-українськи. Але тепер — маємо державу. До неї належать усі, хто вродивсь на Україні, походить з українського роду, зв’язаний з краєм реальними інтересами. [...] Коли Кочубей, Ханенко, Лизогуб, що вчора вважали себе за “малоросів”, почули себе тепер українцями [...] і тепер хочуть мати й собі місце в державній роботі, то чому їх уважати конче за “росіян” і штовхати до “російської меншости”! Коли вони повернулись до своєї народности, то треба тільки радіти”¹³.

Гетьманський міністр

20 травня 1918 р. Дорошенко почав виконувати обов’язки керівника Міністерства закордонних справ Української Держави. Посада ця була однією із найвідповідальніших у гетьманському уряді: наявність на терені України німецьких та австро-угорських військ, не всіма державами ратифікований Брестський мирний договір (що, власне, окреслював міжнародний статус України), неясність із загальною геополітичною ситуацією на вибухонебезпечному “постросійському просторі”, — все це робило життя керівництва МЗС доволі нелегким. Багато у чому починати треба було з нуля, оскільки за часів Ради ще не встигли сформувати якусь чітку структуру зовнішньополітичної служби та мережі представництв, частина колишніх службовців відмовилася працювати після квітневого перевороту. Не занурюючись глибоко в нюанси дипломатичної діяльності Дмитра Івановича (він сам про це докладно пише у спогадах), зазначимо: йому вдалося так налагодити функціонування свого відомства, що, незважаючи на подальші зміни урядів, структури МЗС вправно виконували всю необхідну роботу, хіба що заважав іноді особистий фактор (далеко не всі кадрові зміни після відставки Дорошенка були на краще).

У зовнішній політиці Української Держави можна визначити два ключові напрямки: австро-німецькі союзники та Росія. Для перших Україна представляла напівзалежну, підконтрольну територію, яку було зручно використати для поповнення вичерпаних продовольчо-сировинних ресурсів Центральних держав. У політичному плані очікування німців від України залежали від ситуативної воєнної кон’юнктури, не забігаючи в якесь майбутнє. Якійсь широкі плани, певно, були у Берліні, у парламентських та партійних колах, проте це замало торкалося військових, які на той час вирішували практично все. Людей, які переважно визначали німецьку політику тут на місці, на зразок генерала Гренера, не можна було б назвати зацікавленими в українській незалежності чи державності. На певний час українців і німців злучила під кінець світової війни мінливість військової долі, і невідомо, що треба було очікувати від цієї мінливості далі. Треба було скористатися з виграшу в часі, який надавав німецький захист від більшовиків, і налагодити функціонування державних інститутів та утворити власну регулярну армію. Перше було легше, друге — складніше, бо німцям, природно, не хотілося зміцнення України, так само, як і будь-кого поряд.

13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — С.255-256.

Ситуація австрійців була більш суперечливою: обіцянки (поки таємні) стосовно перетворення української Галичини та Буковини на “коронний край” мали викликати шалений опір поляків та румунів, а “клаптикова імперія” надзвичайно залежала від крихкої міжнаціональної згоди. Симпатія галицьких українців до цесаря явно не розв’язувала його проблем, і тому австрійцям було б вигідно знайти якийсь привід, щоб обіцяне ще Центральною радою збіжжя отримати, а в себе натомість зберегти статус-кво.

Більшовики, для яких тактично і стратегічно кращою була невиразна ситуація “ні миру ні війни”, формально мирилися з існуванням України (бо поки нічого не могли з цим вдіяти) і чекали, поки негаразди світової війни підірвуть соціальний спокій у воюючих державах, — ну, а тоді вже настане їх час. До того ж моменту можна було вести з Українською Державою переговори про мир, кордони і т.ін., всіляко їх затягуючи, а водночас займатися звичною підривною діяльністю.

На додаток існували проблеми: стосунки з російськими окраїнами на зразок Дону й Кубані (на останню Українська Держава претендувала), іншими утвореннями, вирішення долі Криму та Бесарабії, проведення українсько-польського етнічного кордону у Холмщині та Підляшші (ще один об’єкт конфлікту).

У цьому непростому становищі кероване Дорошенком міністерство діяло, на думку сучасних дослідників¹⁴, цілком ефективно, і зробило все, що можна було зробити у тих обставинах. У підборі кадрів на дипломатичні посади Дорошенко керувався принципом придатності, а не партійності чи національності, дозволяючи також довіреним службовцям виявляти тут ініціативу. Найвідповідальніші представницькі посади послів у Німеччині та Австро-Угорщині обійняли вже згадані вище Федір Штейнгель та В’ячеслав Липинський — одноліток і колега Дорошенка, член консервативної партії хліборобів-демократів. Обидва визначали персональний склад своїх посольств, і переважно виправдали покладені на них надії. Складніше було Липинському, бо політичний Відень представляв собою надзвичайно заплутаний клубок конфліктів та інтересів.

Найбільшою втратою доби міністерства Дорошенка було денонсування у липні 1918 р. Австрією угоди про поділ Галичини, але провина його та Липинського у цьому невелика: якби колишній голова мирної української делегації О.Севрюк не розголосив у віденській кав’ярні про факт цієї таємної угоди (“і на другий день про це знав цілий Відень”), то австрійці не отримали б так швидко привід для відступу від своїх обіцянок.

Якщо брати оцінку діяльності Дорошенка самим Гетьманом, то її, натомість, схвальною назвати не можна: “Міністр іноземних справ, Дмитро Дорошенко, був не зовсім прийнятним. Його ніхто не визнавав. І українці, і великороси його однаково не любили. На жаль, у мене в перший час не було ким його замінити. Але втім, це й неважливо було: майже весь час Гетьманства зовнішня політика знаходилася у моїх руках, руках Палтова та частково Лизогуба. Дорошенко вів лише галицьку політику. Він був там раніше. У нього було багато друзів у Львові, і він постійно возився з цими українськими справами. Він був ярим українцем, але дещо пом’якшеного типу в сенсі шовінізму. Власної думки він не мав, керувався головним чином тим, що скажуть про нього в українських колах, але оскільки він потрапив до кабінету, де ширше дивилися на питання розбудови держави, аніж на те дивилися наші українці, то він в колах останніх теж не був правдивим і від нього відмовлялися. Він так, здається, і сидів до кінця між двома стільцями”¹⁵. Не знаю, чим так особливо роздратував Гетьмана Дмитро Іванович, бо в іншому місці Скоропадський пише дещо інакше: “... після усього того розвалу, що у нас існував, в одній частині, і найбільшій, Російської імперії, заводилися міжнародні відносини вже на європейських засадах. Зовнішню політику, власне кажучи, вів я разом з Дорошенком і Палтовим”¹⁶. Не останню роль у першій несприятливій оцінці, певно, відіграло те, що писалися ці спогади у 1919 р., щойно після повалення Гетьманату, і на визначення Павла Скоропадського ще суттєво впливали гіркота поразки від згаданих ним “українських кіл”. Те, що Дорошенко “возився” з

14. Реєнт О., Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. — К., 1999. — С.127-131; Радько П. Державотворча діяльність українських істориків у гетьманському уряді // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. — С.202-204.

15. Скоропадський П. Спогади. — К.- Філадельфія, 1995. — С.169.

16. Там само. — С.266.

галицькими справами, сприймалося негативно з тієї причини, що, на думку Гетьмана, галичани “працювали проти нього”, що знайшло свій вияв у багато в чому вирішальній протигетьманській позиції Січових Стрільців Є.Коновальця. Надалі, в еміграції, ставлення до Дорошенка в Гетьмана змінилося на краще, й у видання частини спогадів, що вийшли у 1925 р. цей фрагмент не увійшов. Якщо говорити про кадрову політику міністра, наприклад, призначення Ф.Штейнгеля та В.Липинського, то вона ніяких заперечень чи зауважень не викликала. Що ж до “сидіння між двома стільцями”, то тут Гетьман мав певну рацію: ми вже згадували про схильність Дорошенка до конструктивної праці, яка визначалася його вірою у корисність для загальноукраїнської справи, а не партійними уподобаннями.

Якби Дорошенко прагнув лише високих посад і підтримки якихось “кіл”, то міг би зробити собі кар’єру і за часів Ради. Тобто якусь свою думку і позицію він, безперечно, мав, просто як людина стриманої поведінки, він не декларував кожного разу свою “окрему позицію”. Якщо він співпрацював із Гетьманом, хоча це викликало неприязнь багатьох, то, мабуть, це відповідало власним Дорошенковим поглядам на те, що зараз нагально потрібно: “... я вступив до кабінету тільки задля того, аби пильнувати українські національні інтереси в закордонній політиці гетьманського уряду, я рішив не брати ніякої участі й не торкатись діяльності кабінету, як такого, не втручатись до внутрішньої політики, щоб не нести за неї відповідальності; одним словом, почував себе ніби закладником з боку української демократії серед ворожого табору. Я цілий місяць не підписував протоколів засідань Ради міністрів і весь місяць був тільки німим свідком того, що там робилося. Я забирав голос тільки в справах закордонної політики, роблячи коротенькі звіти або ставлячи формальні внесення про затвердження на посаді по мійому міністерству того або іншого високого урядовця. Більше доводилось говорити з самим прем’єром, до котрого я їздив щотижня на спеціальне доповідання.”¹⁷.

Цікавою для нас є ідейна еволюція Дмитра Дорошенка, яка відбувалася під час праці у гетьманському кабінеті. За своєю політичною біографією він, звісно, виділявся серед своїх колег по уряду: як зазначає Я.Грицак, серед них “єдиним, хто мав незаплямовану репутацію українського патріота, був Дмитро Дорошенко”¹⁸. Практика роботи зайвий раз довела Дмитру Івановичу, що визначальним критерієм ефективності є не лише стаж свідомої українськості, а професіоналізм і лояльність. Доречно навести ще одну задовгу, але промовисту цитату з його спогадів: “Мушу тут зазначити, що, вступаючи до цього кабінету, я ставився до них [міністрів. — К.Г.], принаймні до більшості, з певного рода упередженням. Я ще тоді не позбувся старих традиційних поглядів, які так міцно закоренилися серед українських гуртків, що за “справжнього” українця можна вважати тільки людину “свідому”, себто таку, що перш за все говорила літературною українською мовою, передплачувала українські часописи, належала до українських просвітних товариств, до нелегальних українських організацій. Це був дуже вузький погляд, але він з’ясувався тими ненормальними умовами, в яких перебував український національний рух перед революцією. Нас, “свідомих українців”, було так мало, ми всі так добре знали один одного, були так тісно зв’язані між собою різними зв’язками по громадській роботі, що в нас виховалася ота “кружковщина”, сектярська вузькість і замкненість, яка казала нам робити поділ між “своїми” й “чужими” і, ніде правди діти, таки чимало пишались своєю “свідомістю”, що ставила нас на цілий поверх вище над звичайними, несвідомими земляками. Але коли й була яка рація для такого поділу на “чистих” і “нечистих”, “свідомих” і “несвідомих” в передреволюційні часи, то вже впала всяка рація по революції, коли національне відродження стало не літературним, а життєвим фактом, і коли довелося будувати не партію, а державу. Тепер поняття нації безмірно поширилося, і властиво сама нація українська тільки тепер почала формуватись і викристалізовуватись. Та мені, що виріс в поняттях старої передреволюційної “кружковщини” і в глибині своєї душі дивився згори на всіх “мартовських” українців та вчорашніх “несвідомих”, не так легко було збутись старих передсудів. Признаюсь, з них дуже мене вилічила участь в роботі по державному українському будівництву 1918 року, а ще більше — коли я після 1918 року придивлявся збоку до продовження цієї роботи тими людьми, що залишились при старих поняттях і на саму Українську Народню Республіку дивились, як на сво-

17. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — С.322.

18. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. — К., 1996. — С.128.

го роду монополію, яка дісталася їм в нагороду за їх давню свідомість і чистоту національних переконань”¹⁹.

Цей підхід проглядає в оцінках та характеристиках, які він дає у споминах певним персоналіям, наприклад своєму заступнику Олександру Палтову: “...він вірно і совісно працював на українській державній службі, піддержуючи завжди всі домагання щодо строго національного курсу. Працювати з ним було легко і приємно. Цей чужинець (росіянин), що став на українську службу й зв’язав свою долю з долею української держави, був для неї корисним придбанням, далеко ціннішим, ніж багато пізніших “фахівців”²⁰. Втім, кар’єризм та нещирість для Дорошенка не дуже виправдовувались лояльністю, бо тоді і лояльність ця видавалася удаваною і ненадійною. “Я читав статті проф. Михайла Чубинського, сина відомого українського діяча 70-80-их років Павла Чубинського, в “Украинской жизни” і тим самим вважав його за “свою” людину. До того ж він говорив прекрасно українською мовою і, видно було, пишався цим. Однак ближче ознайомлення з ним як з політичним діячем і як з людиною не сприяло розвитку моїх симпатій до Чубинського: в його поведенні дуже помітно виявлявся кар’єризм, а в його поведженні було щось нещире, роблене, удаване [...] Успіхи українців були недовгі, і ось ми бачимо проф. М.Чубинського в Београді як російського професора і діяча такого російського напрямку, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством”²¹.

Взагалі, характерним є те, що Дорошенко найчастіше дає оцінки людей скоріше з точки зору не політичних, а людських якостей, шануючи перш за все порядність, навіть у тих, хто за уподобаннями були абсолютно чужі. “... Щодо самого Мануїльського [одного з голів російської делегації на переговорах з Україною. — К.Г.], то мушу зазначити, що в його натурі справді була якась рисочка джентльменства: мені добре звісні деякі факти, котрі свідчать, що йому не чужі були вчинки благородної вдачі й гуманного характеру. Як це погодити з його діяльністю як большевицького ватажка, діяльністю, що коштувала стільки крові, сліз і всякого горя, — хай розгадують психологи”²².

Дмитро Дорошенко перебував на посаді міністра до початку листопада 1918 р., коли революція у Німеччині змінила орієнтацію гетьманського уряду у бік Росії. Дорошенка не дуже ввічливо було знято з посади, коли він перебував у відрядженні у Німеччині та Швейцарії. В свою чергу на Україні піднімалося протигетьманське повстання Директорії, яке, як відомо, досягло успіху. Як слушно зазначає В.Верстюк, “українська демократія, яка на завершальному етапі діяльності Центральної Ради, здавалася, взагалі втратила здатність до колективних дій, в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну основу для об’єднання. З переходом до опозиції вона звільнилася від невластивої їй конструктивної діяльності [курсив мій. — К.Г.], дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси”²³. Гетьманат припинив своє існування, поступившись місцем новій версії Української Народної Республіки.

З Кам’янця — за кордон

За влади Директорії Дорошенко не міг розраховувати на її симпатії. Йому згадали участь в “одіозному” гетьманському уряді і відхід від співпраці з українськими демократичними колами. Єдине, що йому не могли закинути (хоча дуже хотілося декому) — якихось зловживань, хабарництва чи розкрадань за часів перебування на посаді. Політична діяльність практично ставала неможливою, атмосфера київського життя здавалася Дмитру Івановичу “отруйною”. Він вирішує повернутися до наукової роботи, а згодом (у січні 1919 р.) отримує можливість стати приват-доцентом Кам’янець-Подільського українського університету. Його запросив туди працювати ректор, відомий вчений та релігійний діяч Іван Огієнко.

Праця у Кам’янці була цікавою, оскільки новий університет зібрав багато відомих вчених з Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, мав поважну бібліотеку, велику кількість слу-

19. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — С.321-322.

20. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — С.266.

21. Там само. — С.320.

22. Там само. — С.286-287.

23. Верстюк В. Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 р. // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. — С.146.

хачів. Однак політичні справи все ж не полишали Дорошенка. Йому, як єдиному фахівцю з міжнародних проблем у Кам'янці, було доручено розбиратися з причинами й наслідками Хотинського повстання на іншому, румунському боці Дністра, інспірованого почасти українською стороною і швидко та жорстоко придушеного румунськими військами. Фактично Дорошенко був неформальним представником центральної української влади у прикордонні, хоча офіційних повноважень не мав.

Невдовзі Кам'янець став головним осередком українського політичного життя: спочатку до нього переїхали опозиційні до Директорії постаті (Грушевський, В.Голубович та ін.), а потім, відступаючи від більшовиків, деякі київські міністерства. Ситуація складалася таким чином, що кам'янецьке життя вже не здавалося надійним. У квітні Дорошенко відправляється з групою колег до Станіслава (тодішньої столиці ЗУНР), щоб закупити обладнання для університетської друкарні, а не знайшовши потрібного, рухається далі — до Праги та Відня. Він із сумом бачив, що все більше українських діячів опиняється поза межами України, — хтось із опозиції до політики Директорії, хтось тікаючи від червоних, але найбільш загадковим був виїзд “офіційних” політичних діячів, які залишали ненадійний український корабель із великими сумами державних коштів. Віденське посольство опинилося пересадочним пунктом для численних делегацій та місій УНР, що роз'їжджалися по всій Європі. Звістка про зайняття Кам'янця змусила викладачів відмовитися від купівлі обладнання, і вони опинилися у непевному становищі, коли повертатися було нікуди, а на що чекати далі — невідомо. Дорошенко втратив свої записи, архів, бібліотеку. Дещо виручило його доручення очолити місію Українського Червоного Хреста на Балканах, у Белграді, де вона мала опікуватися поверненням на батьківщину українських військовополонених з часів світової війни. Белград був однією із зупинок для переїзду полонених із таборів в Італії та Німеччині до Румунії і далі на Україну. Втім, ця праця не була легкою, оскільки проросійськи орієнтовані сербські установи та російські організації всіляко заважали роботі місії, не визнаючи її документів та повноважень. Врешті місія була змушена перебраться до Румунії, де Дмитро Іванович нарешті знову зустрівся зі своєю дружиною. Вичерпання коштів місії призвело до згорання її діяльності; Дорошенко відправляється до Відня, де знаходилася Центральна Українського Червоного Хреста.

Втім, навесні 1920 р. Дорошенко ще раз виступив в офіційній ролі: йому було доручено ревізувати роботу аналогічної місії в Італії, очоленої О.Севрюком (вже відомим нам у справі розголошення таємних пунктів Брестської угоди). Це була одна з тих справ, які не приносять морального задоволення, бо Дорошенко мав можливість бачити наслідки кадрової політики Директорії у зовнішніх справах²⁴. З'ясувалося, що протягом року роботи голова місії не зробив практично нічого, щоб повернути на батьківщину тисячі людей (70-100 тис. галичан, буковинців, закарпатців та бл. 30 тис. надніпрянців), потенційно готових воювати за Україну, не спромігся якось поліпшити їх матеріальне та психологічне становище (а вони знаходилися у таборах протягом 3-4 років). Він навіть не знав їх реальної чисельності, хоча міг більш-менш легко отримати цю інформацію. Звичайно, це сприяло тому, що полонені вербувалися до польської або денікінської армії. Сам же Севрюк переважно знаходився поза Італією, витрачаючи на свої власні потреби кошти місії. “Ревізія ця, — писав Дорошенко, — дуже яскравий матеріал не тільки для оцінки тієї особи, що стояла на чолі місії й відповідає за її діяльність, але й для характеристики самої влади, яка таку місію вирядила. На прикладі цієї місії як “сонце в малій краплі води” відбилися дефекти і хиба самої системи, за допомогою котрої був організований і працював уряд УНР і завдяки якій він так сумно закінчив своє існування, впадши не стільки, може, від ударів ворога, як від внутрішнього розкладу і розбрату”²⁵. Зазначимо, що ніякої відповідальності Севрюк за свою “плідну роботу” не поніс.

24. Докладніше про діяльність італійської місії та ревізію Дорошенка див. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — К., 2000. — С.52-74; Веденєєв Д., Бурім Д. Дмитро Дорошенко і “справа Севрюка” // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археології ім.М.С.Грушевського. — 1997. — Т.2. — С.434-448.

25. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — С.519.

Агонія визвольних змагань

У 1920 р. Дорошенкові довелося шукати собі нових життєвих орієнтирів: шлях на батьківщину був закритий, і невідомо коли ця ситуація мала змінитися. Варіанти з працею на український уряд поступово зникали, і вже не стільки з причини недовіри до його особи (хоч там фахівці були потрібні), а вже виходячи з більш глобальних обставин, — на часі стояла проблема виживання самого уряду УНР, який, хоча й енергійно опираючись, все ж невпинно наближався до свого майбутнього статусу уряду “в екзилі” (тобто у вигнанні, еміграції). У листопаді 1919 р. з членів Директорії при владі залишився один С.Петлюра, — інші вже відбули за кордон. Взимку 1919-1920 рр. поставало питання: піти “на принцип” і з останніх сил, ціною будь-яких втрат намагатися відвоювати хоч клаптик української землі або ж піти на компроміс із перемагаючою Радянською Росією, що якраз почала виявляти “розуміння” і “поступливість” та проголошувати “українізацію”. Навесні 1920 р. Петлюра покладав усі надії на польсько-радянську війну, яка, нехай і ціною втрати Галичини, могла повернути коло фортуни і відновити надії на якийсь реванш. Втім, як не прикро, літо й осінь того ж року показали: якщо добре облаштованих і підготовлених поляків, підтриманих Заходом, урятувало лише “чудо на Віслі”, то українцям, із обмеженими власними ресурсами або з чужих теренів, із неясним міжнародним статусом та внутрішнім розколом, годі було сподіватися на таке чудо. Невдача повстанських акцій — спроб підняти колись таке прихильне до гасел українських соціалістів селянство проти Рад — показала, що “чудо на Дніпрі” треба було робити дещо раніше. Інші впливові українські постаті, що перед тим стояли на чолі національних змагань, — В.Винниченко, М.Грушевський, М.Шаповал більш легко, ніж Петлюра, позбувалися самостійницьких “ілюзій”, проникалися чимдалі більшими симпатіями до радянського ладу, що й декларували неодноразово.

Березень 1921 р., коли Польща та Росія, підписавши Ризький договір, поділили між собою Україну, розставив крапки над “і”. Ставало ясным, що на той момент український рух потерпів поразку — військову, політичну, ідеологічну. Реванш міг би бути можливим лише за злему тої системи міжнародних відносин, що об’єктивно вже склалася протягом 1919-1921 рр.: орієнтація Заходу на сильну Польщу і поступове його погодження з існуванням більшовизму. Великобританія і Франція, країни-переможниці у Першій світовій війні, вже втомилися від нескінченних конфліктів і прагнули відпочинку (якщо не самі політики, то принаймні їх все менш “надійне” населення). Новий статус-кво сформувався не на підставі красивих демократичних “пунктів” американського президента Вільсона (право на самовизначення, етнічні кордони, референдуми і т.п.), а виходячи з чинника реальної сили: хто утримався у попередньому кривавому вирі, з тим змирилися, навіть якщо й не хотіли, ну, а для тих, хто програв, — одвічне “горе переможеним”. Універсальної справедливості, яка б усіх задовольняла, не існує. Скільки б українці не проголошували демократичні цінності, свободи для меншин, не закликали до загального миру, не чекали всесвітньої федерації дружніх народів, відмовляючись від регулярної армії, — красиві модні гасла не є гарантією права на існування. Втім, вигнані з батьківщини українці цього ще не розуміли, бо ж події останніх трьох років були такі бурхливі й мінливі, так часто все змінювалося, адже скільки разів уже поверталися до Києва...

Еміграція

Перш ніж повернутися до подальшого перебігу життя Дмитра Дорошенка, трохи окреслимо ситуацію нашої “екзили”. Протягом 1918-1921 рр. Україну залишила величезна кількість людей: урядовці та службовці УНР, Гетьманату, партійні функціонери, політичні діячі, митці, науковці, інтерновані у табори військові. Одні втікали від чергової нової української влади; інші виїздили, будучи лояльними, але все ж залишалися за кордоном; всі разом тікали або відступали від більшовиків або денікінців. Доля розкидала їх по багатьох країнах: Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині, Югославії (Королівству Сербів, Хорватів і Словенців), Франції, Канаді, США, Бразилії тощо. Це вже не була т.зв. економічна еміграція межі століть, коли обтяжені злиднями люди їхали шукати кращої долі на чужині, де намагалися збудувати постійний і тривалий добробут. Політична еміграція викинула з України значну частку політичної,

військової та культурно-наукової еліти, яка не мислила свого існування поза межами своєї країни, (і, власне, була за кордоном нікому не потрібною у цій своїй функції еліти). У Празі — “половина колишнього українського Києва! Як в Ноевім ковчезі”. Ці люди не могли психологічно змиритися з тривалим закордонним життям, бо воно там було позбавлене сенсу й перспективи. Скільки їх було? На це питання важко дати точну відповідь з огляду на відсутність відповідної статистики, розбіжності в оглядових оцінках з причини різноманітності та складної структури еміграції (свідомі “політичні українці”, просто українці, що виїхали разом з “білими” або самостійно, військовополонені з часів світової війни та ін.). Сучасний дослідник В.Трощинський наводить різні відомі оцінки чисельності нашої політичної еміграції, які коливаються від 70 до 120 або ж навіть 200 тисяч людей²⁶.

Врахаймо, що ця чисельна спільнота не була зацікавлена у дійсно серйозному налагодженні свого особистого життя на чужині, бо відчувала його лише “тимчасовою зупинкою”, і всі свої зусилля покладала на збереження своїх громадських, політичних та культурно-наукових інституцій. Це водночас і полегшувало, і ускладнювало життя “політичних українців”: полегшувало в тому сенсі, що їм не було потрібно “вростати” і “розчинятися” у чужій країні, зберігаючи в своїй масі своєрідне, незалежне від географії міні-українське життя; з іншого боку, вони заради цього губили реальні можливості нормально і більш забезпечено влаштуватися у тій же Німеччині чи Чехо-Словаччині, бо всі ці негаразди були для них тимчасові. Невдовзі вони надзвичайно болюче відчули на собі цей жорстокий конфлікт між уявою і суворими реальіями. У міжвоєнні роки українська справа мало цікавила європейців (тим більше американців), обтяжених наслідками світової війни, політичними негараздами, жорстокими економічними депресіями. Боротьба з комунізмом часів “холодної війни” ще не була для них настільки нагальною, щоб, маючи свої проблеми, щось витратити на далекі високі плани українських ізгоїв. Так само у 1938-1939 роках скептично міркували в Англії з приводу того, чи варто воювати за образених Гітлером якихось чехів, — заради чого? Бо ж пересічний англієць не знає, де та Чехія знаходиться.

Можна співчувати їм, але безперечно гідні поваги ті, хто, незважаючи ні на що, зберіг свою віру і хто протягом еміграційних років працював на свою далеку і багато в чому невдячну батьківщину. Цьому поколінню політичних емігрантів належить величезна заслуга порятунку “аутентичного”, тоталітарно не спотвореного струменя української культури й науки, тої альтернативи, яка через багато років стала знову у пригоді.

Дорошенко у Празі

Я здав звіт з своєї діяльності, поздавав рахунки і став жити звичайним емігрантом, коротаючи дні на вигнанні.

Нарікання на зневагу європейців торкаються, втім, не всіх. Перший президент Чехо-Словаччини, визначний учений та філософ Томаш Масарик поставився до всієї маси російських, українських, кавказьких та інших емігрантів зовсім по-іншому. Знавець історії та культури слов'янства, колишній симпатик російського панславізму часів чеської бездержавності, він надзвичайно гуманно прийняв ізгоїв колишньої Росії. У 1921 р. ним була на урядовому рівні проведена програма “Російська допоміжна акція”. Вона передбачала розбудову структур російської та української еміграцій, фінансування їх громадських та освітніх установ. Це зробило на певний час Чехо-Словаччину землею обітованою для вигнанців. Можна зрозуміти вагомість доброї волі Масарика, бо українці, як представники державного утворення, право на існування якого не було підтверджено цивілізованим світом, не мали визнаного статусу політичних емігрантів, до того ж український рух перед тим давно “зазіхав” на Закарпаття, яке ось щойно перейшло під владу Праги. Усе це дозволяло спокійно порадити українцям їхати кудись далі. Натомість їм надавалася матеріальна, юридична, лікарська допомога. Чехи єдині визнавали російські дипломи та атестати, що дозволяло молодим емігрантам продовжити освіту.

26. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994. — С.14-15.

Саме це й стало приводом для роботи у Празі Дмитра Дорошенка²⁷. У 1921 р. з Відня туди було переведено Український Вільний Університет – першу вищу школу української еміграції. До УВУ щорічно набиралося більше 300 студентів, у перші десять років загалом навчалося бл. 7700 студентів та слухачів. У цій установі, яка функціонувала у стінах старовинного Карлового університету, працювали такі визначні вчені, як філолог О. Колесса, хімік Г. Горбачевський, мистецтвознавець Д. Антонович, правники С. Дністрянський, О. Ейхельман, С. Шелухін, філософ Д. Чижевський та багато інших²⁸. Планувалося утворити три факультети: філософський, правничий та природничо-математичний, але вдалося організувати лише перші два. На філософському і почав у 1923 р. працювати професором історії України Дмитро Дорошенко.

Як згадував його учень Б. Крупницький, “лектор з нього був прекрасний. Дмитро Іванович умів подавати історичні події або розвиток історичної думки про них просто, ясно й зрозуміло, якби все це відбувалося перед нашими очима [...] часто було таке враження, ніби говорив сам за себе матеріал, ніби історичний розвиток сам собою. Неначе на екрані розгорталися дія за дією, а той маг і чарівник, що робив цю ілюзію, тільки своїм голосом пригадував, що це не екран, а жива людина, яка перед нами відтворює стару історію України”. Але зазначимо, що все цитоване – лише красивий зовнішній бік надзвичайно важкої праці за відсутності потрібної літератури та джерел. У Празі було небагато українських книжок, і викладав Дмитро Іванович, спираючись переважно лише на свою величезну ерудицію та пам’ять. Обставини робили з нього швидше популяризатора, ніж академічного вченого: “Поки я не сиджу коло архівів, доти з мене історик хіба в лапках... Оце моє фальшиве становище “історика”, щоб Ви знали, – це моя болюча рана, на яку я не можу вжити ліків, хоч і знаю, які це ліки”²⁹, – писав він колезі й другу В. Липинському.

Дорошенко також брав активну участь у створенні та заснуванні Українського історико-філологічного товариства (1923). Це товариство являло собою клуб науковців – істориків, філологів, філософів, етнографів і т.д., які періодично збиралися, виголошували доповіді та плідно спілкувалися вже не в межах “викладацького процесу”, а у своєму науковому середовищі, взаємно один одного збагачуючи на цих міждисциплінарних обговореннях.

Державницький підхід: між політикою і історією

Якщо говорити про політичні уподобання Дмитра Дорошенка в цьому часі, то вони залишалися поміркованими й консервативними. Він не приєднався ані до унерівських екзильних установ, ані до нових радикальних рухів, ініційованих галицькими військовими (і які згодом переросли в ОУН). Його симпатії концентрувалися довкола створеного В’ячеславом Липинським гетьманського руху та Українського союзу хліборобів-державників (УСХД). Новим у постульованих Липинським ідеях було те, що український консерватизм, який у неформульованому, ембріональному вигляді склав підмур’я гетьманського ладу, 1918 року нарешті здобув собі чітку доктрину. Осмислюючи досвід визвольних змагань, Липинський стверджував, що єдиною підставою подальшої незалежності має бути міцна державницька доктрина, підтримана національною елітою і монархією у традиційній для України формі гетьманату. Липинський апологетизував сумлінну конструктивну працю, струнку організацію, дисципліну й беззастережну віру у постання української держави та нації³⁰, – все те, що здавна імпонувало Дорошенкові. Звичайний патріот-прагматик, розуміючи реалії, що склалися у справі боротьби за незалежну Україну, мав би на початку, а тим більше у середині 1920-х призупинитися і задума-

27. Докладніше про еміграційне життя Д. Дорошенка див.: Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919-1951 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.

28. Докладніше див.: Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 477-485; Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції у Чехо-Словаччині: Український Вільний Університет (1921-1945). – К., 1995.

29. В’ячеслав Липинський. Архів. – Т. 6. – Філадельфія, 1973. – С. 277.

30. Докладніше про український консерватизм див.: В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.-Філадельфія, 1994; Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Спец. вип. Вісника Київського державного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”. – Вип. 4. – К., 2000.

тися, чи є взагалі шанси у цій боротьбі. Але для тих дійсних патріотів, що опинилися в еміграції, цей прагматизм дорівнював би зневірі і втраті сенсу свого існування: для подальшого життя необхідна була віра, нехай ірраціональна і містична, аби віра. Доктрина Липинського була саме такою, і, певно, допомагала Дмитру Дорошенку, як і багатьом іншим. Сам Дорошенко писав в одному з листів: “Я мав час усвідомити собі свою нову ідеологію [...] Мені в цьому багато допоміг В.К.Липинський [...] Липинський допоміг тепер не мені одному знайти ясну і певну стежку серед еміграційного розброду [...] Він створив український легітимізм і дав надзвичайно глибоке й талановите обґрунтування українського державництва”³¹.

Дорошенко не брав участі безпосередньо в організаційній діяльності гетьманського руху, що концентрувався навколо Липинського, який, хворіючи на сухоти, жив в Австрії, та колишнього гетьмана, що перебував у Ванзее, під Берліном, але багато в чому прислужився йому. Липинський виклав свої політичні ідеї у синтетичному великому трактаті “Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму”, який виходив частинами протягом 1920-1925 у гетьманському часописі “Хліборобська Україна”. Для сприйняття пересічного читача ця палка та вельми ерудована праця була важкувата, а пропаганда руху потребувала чогось більш доступного. Дорошенко зі своїм талантом популяризатора у 1925 р. випустив під псевдонімом “М.Забаревський” скорочений виклад ідей свого колеги під назвою “Вячелав Липинський і його думки про українську націю і державу” (Відень, 1925), — книжку популярну і згодом перевидану.

Втім, вплив Липинського на Дорошенка для нас є більш вагомим у концептуальному, теоретичному сенсі. Довкола сформульованих Липинським політичних ідей визрівала державницька школа української історичної науки. Цей термін вимагає певних пояснень. Кожний національно орієнтований політичний рух повинен мати своє наукове чи псевдонаукове (для політики все одно) обґрунтування: необхідним мінімумом є доведення загальноновизнаними на певний момент засобами факту існування окремого народу (етносу, нації), що передбачає окрему історичну долю і відповідні політичні претензії, а максимумом — доведення наявності державної традиції (нехай колись і перерваної), що передбачає невідворотність відновлення власної незалежної держави з усіма відповідними наслідками. Стандарти “нормальної” державності як національного, а не імперського утворення відносяться до XIX століття і доби романтизму, у XX столітті вони стали нормою офіційно пануючого ліберального світогляду (“усі народи мають право на самовизначення” і т.ін.). Протягом цього часу функцію поважного, академічного обґрунтування (всі ж поважають науку!) виконувала наука історична — дисципліна шанована, але при тому завжди за своєю природою політично ангажована.

Сьогодні претензії історії на національно чи якось інакше політично орієнтовану загальну оцінку чи інтерпретацію історичного процесу піддаються справедливим сумнівам з точки зору методології науки. Загальновідомо, що протилежні за своїми багатьма постулатами російська та українська історичні схеми базуються на усім відомому одному й тому ж наборі фактів, які, звичайно, по-різному тлумачаться. За таких умов обидві схеми взаємно одна одну знецінюють, і, як це завжди буває, можуть знайти спільний знаменник лише за умов політичної про це домовленості.

Звичайно, що ці, нехай і сумнівні з наукової точки зору загальні схеми мають існувати: вони є однією з обов’язкових складових національної ідентичності, національної віри й патріотизму, які ґрунтуються аж ніяк не на постійно дискутованих новомодних академічних теоріях вузьких фахівців, а на речах, які сприймаються беззастережно. На цьому стояли і стоять усі національні держави, навіть ті, які вже можуть собі дозволити вважати шовінізм поганим тоном і поводитися якнайдемократичнішим і ліберальним чином (просто своя державність вже в’їлася у “соціальний генетичний код” населення, і ніхто з французів вже не зречеться того, що французької держави не може не існувати).

В Україні згадану програму-мінімум виконав М.Грушевський із своєю багатотомною “Історією України-Руси”: такому суто науковому за мірками того часу і ґрунтовному, поважному навіть за виглядом (для тих, кому лінє читати і сперечатися) аргументу важко щось протиставити. Грушевський, створивши народницьку історичну школу, обстоював окремішність, самостійність українського історичного процесу, що передбачало право на окрему історичну до-

31. Д.Дорошенко — М.Стороженку, 4 серпня 1925 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 4465, оп.1, спр.777, арк.28-29.

лю українського народу. Він був незаперечним ідейним і політичним лідером українства протягом двадцяти років і виховав цілу генерацію національної інтелігенції. Але його історія зовсім не передбачала претензій на самостійне державне існування України, бо між фактом існування українства і фактом існування української держави — дистанція велика.

Для існування незалежної України необхідний був додатковий стереотип чи матриця — ідея про те, що ми маємо право на державне існування, а будь-яке право якнайпростіше підтверджується правом давнини, або ж традицією. Потрібна була ще одна загальна схема української історії, яка б цю матрицю створювала, знову ж таки академічно та кваліфіковано. Проблемою українства на початок визвольних змагань 1917-1920 рр. стало те, що воно не мало цієї, більш досконалої матриці, щоб зробити її інструментом індоктринації — ідеологічного оволодіння масами. Говорячи сучасною навколокомп'ютерною мовою, українству не вистачило одної ідеологічної модернізації, чи апгрейду, щоб досягти оптимальної швидкості дії, “конфігурації”, достатньої для рівної конкуренції з іншими учасниками того великого військово-політичного конфлікту. Росіян не треба було впевнювати, що вони росіяни, із власним, окремим шляхом (“Третім Римом” чи комуністичним раєм — без різниці, аби матриця була), що несе щастя для всіх, а поляків — що вони поляки і відновлюють свою державу в межах 1772 року.

Однак те, чого не зроблено вчасно, все одно треба зробити, якщо віриш у перемогу своєї справи. До таких широко віруючих належали і Липинський, і Дорошенко: для них віра в майбутню Україну була сенсом їх власного осмисленого існування. Політична доктрина Липинського давала достатню ідейну канву для створення нової історичної схеми. Липинський сам хотів це зробити, але стан здоров'я не дозволив досягти мети, тому формулювання державницького підходу в загальній схемі припало на долю Дмитра Дорошенка. Початком став “Огляд української історіографії” (Прага, 1923), де вчений дав нову інтерпретацію творів українських істориків П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Грушевського. Він їх оцінював вже виходячи переважно з критерію “ясності державної національної традиції”, саме це визначало те, що було “кроком вперед”, а що “кроком назад”. Саме політичні оцінки, а не нюанси наукової методології чи фактичні похибки визначали ставлення автора. Цілком показовою є оцінка Дорошенком праці Грушевського: “...в приложенні до напрямкових ідей української національної політики “Історія України-Руси” якраз і не могла відограти скільки-небудь провідної ролі власне через брак у їй визнання ваги своєї державності”³². Наступним етапом мала стати поява синетичного огляду історії України, який би виходив саме з визнання цієї ваги. Ним став вихід у світ Дорошенкового “Нарису історії України” (Варшава, 1932-1933). Як зазначав у передмові до перевидання цієї праці визначний український історик О.Оглоблин, “треба було будувати цю велику будову на нових ідейних засадах, за новим архітектурним планом і, чималою мірою, з нового монографічного та джерельного матеріалу, що його ще потрібно було, в дуже короткий час і за дуже несприятливих умовин, заготовити. Старші сторіки могли дати лише проекти нової схеми й деякі ескізи нової синтези”³³. Притому можна певною мірою погодитися з дослідниками Ю.Пінчуком і Л.Гриневичем, що таке різке протиставлення “народницького” напряму “державницькому” все ж не виправдане³⁴, — але тут все залежить від критеріїв: з точки зору сьогоdnішнього стану історіографії ці розмежування носять скоріше зовнішній, ідеологічний характер, але водночас із позиції дійсно життєво важливих для того ж Дмитра Дорошенка проблем ці розбіжності були достатньо вагомі і дійсно болючі. Бо реальні й жорстокі наслідки цих немовби суто академічних суперечок Дорошенко відчув на своєму власному житті. Сам факт його перебування в еміграції безперечно доводив: щось у політичній та історичній ментальності українства все ж таки було не гаразд.

Сумні реалії

Все сказане вище про Дмитра Івановича — характеристика його енергійної й сумлінної наукової, освітньої та громадської праці, творчої і цікавої. Але було ще, як і в кожній живій людині, життя приватне, яке у Дорошенка легким аж ніяк не назвеш.

32. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С.193.

33. Оглоблин О. Передмова // Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т.1. — Мюнхен, 1966. — С.3-4.

34. Пінчук Ю., Гриневич Л. Вказ.праця. — С.ХХVI.

Сумні хроніки еміграційного життя можна знайти в листуванні Дорошенка; промовистими у цьому сенсі є листи до Марії Грінченко (1863-1928), вдови відомого письменника, яка залишилася у Києві³⁵. Доречно навести деякі фрагменти, які показують неофіційний бік життя класика нашої історіографії. “Що ж Вам ще сказати про своє життя? Знова повторю, матеріальної нужди поки не терпимо. Але моральне становище тяжке: я, принаймні, весь час почувую себе пригніченим тим, що живу на чужий кошт, з чужої ласки. “Тяжкий хлеб подаяння, жестки ступени чужого крыльця”. Ой, люба Маріє Миколаївно, як се тяжко. І ця вічна непевність, що буде завтра” (24 червня 1924 р.)³⁶. “Живемо поза містом і, як наступила осінь з дощами і грязюкою, це дається взнаки: дуже стомлює їзда до Праги. [...] Я набрав багато лекцій, аж цілих 12 на тиждень в унів[ерсите]ті і в Педаг[огічному] ін[ститу]ті; нам зменшили платню, довелось надолужити числом годин [...] А тут біда, що нема по чому готуватись: нема книжок! Їзда туди й назад бере з усім 3 1/2 – 4 години та ще втомлює дуже. Та ремствувати не приходиться, і то добре, що є робота, яка дає заробіток на життя” (1 листопада 1924 р.)³⁷. “Наталія Михайлівна [дружина Дмитра Івановича. – К.Г.] кілька разів сідала писати до Вас [...] та ось усе товчється по нашому мізерному господарству, цілий день то варить, то шиє, то поре, то в хаті прибирає і так стомлюється, що вона й писати не може. От так дотовклась вона до того, що 5 день тому назад розболілася в неї нога і вона злягла. Почалися страшні болі. Ми полякались, думаємо, що це вернулась хвороба 1919 року. А вдома тут лікуватись не можна; ми живемо на селі, нема не тільки ванни, але й дечого ще потрібнішого на випадок хвороби. Та й до станції можна добратись тільки пішки [...] тепер лікар дав наркотики, то спить [...] Всі ці дні я покинув усяке писання й читання, та порядкую в хаті, варю і Наталію Михайлівну доглядаю” (5 січня 1925 р.)³⁸. “А у нас, Маріє Миколаївно, не Вам кажучи, справжній шпиталь. Нат[алія] Мих[айлівна] [...] злягла знову, і от два тижні лежить [...] І багато наших людей слабує і навіть мре: за останні три тижні вмерло троє наших студентів, усі од “блискавичних” сухот [...] Ми тепер міркуєм, куди нам влітку подітись, бо з 1-го липня треба кидати цю квартиру – така умова з господарем [...] Остобісло нам отак тинятись, а нічого не вдіємо” (10 лютого 1925 р.)³⁹. “Ви мабуть і без моїх слів відчуваєте, яку велику радість справила мені присилка двох фотографій мого батька! – особливо старої з 1885 р., з написом його власної руки: у мене ж нічого, таки буквально нічого не було з собою з тих пам’яток, так наче я те все я залишив на тому світі” (10 березня 1925 р.)⁴⁰. “Ви не можете собі уявити, яку велику радість справили Ви мені, переславши квіточку барвінку з могили мого батька: це треба бути так як я одрізаному вже сьомий рік від рідної землі й усього милого серцю, що з нею зв’язано, щоб відчутти – що значить отой барвіночок з дорогої могилки. Ніяка фотографія, ніякий лист так виразно і живо не викличуть перед очима образ рідної землі з усім що на їй залишено лютого й дорогого... [...] Переїздимо жити до самої Праги: нема сили далі так тягти, обом нам тяжко...” (1 червня 1925)⁴¹.

Берлін: надії та розчарування

1926 рік став для УВУ одним із надзвичайно складних: всі справи йшли до припинення державного фінансування. І якщо сам УВУ і продовжив би свою діяльність, то викладачі все ж боялися скорочень і почали підшукувати нову роботу. Для Дорошенка зручною можливістю стало заснування у Берліні колишнім гетьманом П.Скоропадським за підтримки німецького уряду Українського наукового інституту (УНІ-Б). Ця установа мала поєднувати наукові та педагогічні функції: 1) дати змогу українським науковим силам продовжити свою працю поза межами рідного краю; 2) підготувати нові кадри науковців; 3) знайомити європейські наукові кола з українською проблематикою; 4) дати змогу українським студентам, що навчаються у німецьких закладах, отримати знання ще й з українознавства⁴². Претендентів на посаду дирек-

35. З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.223-255.

36. Там само. – С.227.

37. Там само. – С.228.

38. Там само. – С.232.

39. Там само. – С.236-237.

40. Там само. – С.240.

41. Там само. – С.240.

42. В'ячеслав Липинський. Архів. – Т.6. Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – Філадельфія, 1973. – С.408.

тора було двоє – Дмитро Дорошенко, рекомендований В.Липинським, та Степан Томашівський – відомий галицький історик і громадський діяч консервативного гатунку. При виборі між ними зіграв свою роль партійний принцип: інститут бачився як установа, політично близька до монархічного УСХД, ну, а в цій ситуації реноме Дорошенка як колишнього гетьманського урядовця і людини, відданої проголошеним Липинським ідеям, зіграло свою роль. Відповідно й сумнівів в організаційних здібностях Дорошенка на той час не було. Спочатку УНІ-Б являв собою невеличку установу: штатних членів було всього чотири – крім Дорошенка, ще В.Липинський, І.Мірчук та В.Залозецький⁴³.

Втім, вже на початку директорської діяльності Дорошенка виникли передумови для подальших проблем: Липинському як Голові Ради Присяжних УСХД, Скоропадському як “репрезентанту ідеї” та заступнику голови Кураторії УНІ-Б, члену Ради Присяжних УСХД О.Скоропису-Йолтуховському інститут бачився установою, сформованою за партійною ознакою: співробітники – члени УСХД, і вони проводять наукову роботу, орієнтовану на поширення консервативних ідей у середовищі українського студентства. Дорошенко ж, хоча й був консерватором і, власне, гетьманцем, бачив УНІ-Б як витримано академічну інституцію. Взагалі, його характерною рисою завжди було намагання по змозі розводити справи наукові та політичні, не змішуючи їх. Тому поки існувала державна підтримка і ситуація у гетьманському русі та була стабільною, до нього як до директора не було якихось претензій.

Можна здогадатися, що праця в інституті була для Дмитра Івановича якщо подеколи й не дуже приємною, то все ж цікавою і плідною (хоча коли вона у нього не була плідною?): він міг сам спрямовувати навчальний та науковий процес, викладав свої улюблені курси історії України та історіографії, історії української літератури, а Берлін як науковий центр міг надати великий обсяг історичної інформації. Саме до того часу звернений багато разів цитований опис історика його учнем Б.Крупницьким: “В 1926 р. Д.І.Дорошенко був ще молодою людиною. Невеличкою, але стрункою постави, гарний на вроду брюнет, з блискучими карими очима, завжди пристойно одягнений [...], з невимушеними манерами старих дворянських часів, в яких сполучалася простота і почуття власної гідності, ввічливість і стриманість, спокійний, без будь-якої нерівності в поведінці з людьми – він робив [...] враження джентельмена англійського зразку”⁴⁴. Як лектор Дмитро Іванович мав популярність і шану у студентів, оскільки був дійсно надзвичайно ерудованою людиною, вправним професіоналом і міг подати свій виклад надзвичайно цікаво. Але попри все, директорських коштів на життя не вистачало (усі співробітники УНІ-Б мали ще інші джерела заробітків), і Дорошенкові залишалося продовжувати викладання й у Празі – у Карловому університеті та УВУ. Протягом тижня Дорошенко два дні викладав у Празі, а інші – працював у Берліні. Читав лекції німецькою мовою про Україну у Берлінському університеті, брав участь у численних заходах празького Українського історико-філологічного товариства, міжнародних наукових з'їздах (українських наукових, слов'янських етнографів та філологів). У берлінський період вчений закінчив працю над двома томами “Історії України 1917-1923 років”, видав численні спогади (у тому числі у виданнях російської еміграції), нариси про життя українських істориків, розвідки та загальні статті про Україну іноземними мовами.

Дійсно, важко собі уявити, які необхідні енергія та працелюбство для того, щоб встигати все, що встигав Дорошенко. Це був рідкісний випадок вдалого поєднання викладацьких, наукових та адміністративних якостей в одній людині, якій це якимось чином вдавалося в умовах вкрай нелегкого, нічим не гарантованого еміграційного життя та побуту.

Економічна криза на межі 1920-1930-х років та конфлікт у лавах УСХД кардинально змінили обставини існування інституту. У німецької держави вже не вистачало коштів на підтримку сторонньої, еміграційної наукової установи, і інститут опинився під загрозою припинення свого існування: природно, це загострило вже наявні, перед тим приховані внутрішні конфлікти. У самому гетьманському русі відбувався розкол, коли В.Липинський – засновник та ідеолог УСХД – з ідеалістичних позицій палко виступив проти т.зв. “реальної політики” гетьмана П.Скоропадського, яку він провадив останнім часом. Приводом були суперечки довкола питань методів політичних дій, шляхів розширення та діяльності організації, пошуку

43. Д.Дорошенко – М.Стороженку, (?) 1927 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4465, оп. 1, спр.777, арк.65.

44. 1942; та за період 1932-1980: Український історик. – 1982. - №3-4. – С.75-76.

зовнішніх союзників. Усі сторони у цьому конфлікті мали свою, цілком зрозумілу рацію, проте не знайшли шляхів для порозуміння та примирення. В.Липинський, проголосивши розпуск УСХД, створив власну нечисленну організацію. Зрозуміло, що він мав відійти остаточно від вже й так формальної участі в роботі інституту (з 1927 р. він жив в Австрії), а влітку 1930 р. офіційно залишив свою посаду.

Хоча раніше між В.Липинським, як людиною надзвичайно політизованою, та Дорошенком, виразником більш поміркованої вдачі, могли виникати якісь суперечки, проте їх пов'язувала давня взаємна дружня повага і тривала співпраця. З іншими учасниками конфлікту таких стосунків не було. Під час розколу УСХД, про що ось-ось мало стати відомо широкому загалу, Дорошенко не став принципово на чийсь бік, намагаючись, як завжди, примирити ворожі сторони. Зрозуміло, що в цій ситуації, коли всі почали поливати один одного брудом, його почали сприймати у Берліні (осередку прибічників гетьмана) однозначно як “людину Липинського”, і Дорошенкова поміркованість та схильність до компромісів зіграли скоріше не на його користь. Дмитро Іванович зрозумів, що надалі директорство для нього буде “важким хрестом”⁴⁵. Тим більше, що на місце директора вже давно претендував доктор І.Мірчук — цілком лояльний до гетьманського проводу, і його підтримував заступник голови Кураторії УНІ-Б, вірний гетьманець О.Скоропис-Йолтуховський. Гетьман став на бік І.Мірчука, але німецький склад Кураторії попросив Дорошенка залишитися. Ця непевна ситуація протяглася до кінця 1931 р., коли припинення фінансування інституту з боку німецької держави стало фактом. Дорошенко, який не мав інших коштів у Німеччині, мав повернутися до Праги. Справи він передав І.Мірчуку, який і став надалі керувати УНІ-Б.

Характерно, що хоч під час подій 1930-1931 рр. І.Мірчук повівся щодо Дмитра Дорошенка явно не дуже порядно й красиво — все це нагадувало банальне інтриганство та “підсиджування” — але у 1937 р. той, коли його попросили висловитися з приводу оцінки особи опонента, писав таке: “Я вважав (і вважаю досі) д-ра Мірчука за людину порядну, працюовиту, хоч і не дуже талановиту щодо науки, і за безумовно щирого українця [...] ще раз скажу: я не вважаю його за непорядну людину, але його опанував був біс честолюбства, і він дав себе спокусити отою нещасною амбіцією, — подумати: яка там особлива честь бути директором еміграційної установи, на чужі гроші, в залежності і від своїх, і від чужих, а тимчасом задля цієї марної слави людина забуває всяку товариську етику і робить вчинок, якого їй самій напевно сором у душі!”⁴⁶. Це зайвий раз засвідчує вже згадане “джентльменство” Дмитра Івановича — хоча він міг собі дозволити з позиції визнаного авторитета в українських наукових колах по змозі зіпсувати життя Мірчукові, якому до нього було далеко. В результаті всіх цих подій Дорошенко також розійшовся з гетьманом, але знову ж таки (характерно для нього), “тихо, без сварки”, не пішовши за порадами Липинського на “рішучі виступи”.

З УВУ до кінця

З 1931 по 1935 рр. Дорошенко знову працює у Празі, де він уже був далі від партійних та фракційних чвар. Він продовжував викладати в УВУ та Українському високому педагогічному інституті ім.М. Драгоманова, три роки (1932-1936) був секретарем згаданого вище Історико-філологічного товариства. Найвагомим доробком вченого цього періоду стало видання двотомного “Нарису історії України”⁴⁷ — видання, яке подавало огляд української історії з державницької, а не народницької позиції, ставши чітким концептуальним викладом нового погляду на український історичний процес. Не можна забувати і вихід у світ першої англомовної “Історії України”⁴⁸, яка дуже допомогла американському українству у пропаганді своїх ідей.

45. Цит. за: Бурім Д. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І.Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії ім.М.С.Грушевського. — 1997. — Т.2. — С.505.

46. Лист проф.Д.Дорошенка до голови НТШ у Львові проф.д-ра І.Раковського від 3 грудня 1937 р. // Там само. — С.478, 481.

47. Дорошенко Д. Нарис історії України. — 2т. — Варшава, 1932-1933.

48. Doroshenko D. History of Ukraine. — Edmonton, 1939.

Після перерви у 1936-1939 рр., коли він працював на кафедрі історії всесвітньої церкви православного факультету Варшавського університету, виїжджаючи також з лекціями до Канади, Дорошенко знову повертається до УВУ, в якому читає до закінчення Другої світової війни, і перебирається у 1945 р. разом з університетом далі від радянських військ до Аугсбурга, Берліна, а згодом до Мюнхена. У воєнні роки Дорошенкові вдалося підготувати ґрунтовне дослідження українсько-німецьких стосунків “Die Ukraine und das Reich” (1942), розробити біографічні нариси про М. Драгоманова та свого родича—гетьмана Петра Дорошенка.

Залишаючи Прагу, вчений знову пережив чергове страшне нещастя українських науковців (сам уже вкотре) — у поспіху були залишені книжки, архіви, нотатки, рукописи. Не говорячи вже про все інше. Життя підкидає неприємні сюрпризи, але при тому є вперті люди, які здатні їх витримати, бо ж їм нічого іншого не лишається. Восени 1945 р. УВУ відновив свою діяльність у Мюнхені за підтримки баварських та американських установ, і в ньому продовжив працювати шістдесятитрьохрічний Дмитро Дорошенко. Знову, як колись, він читає свої курси, покладаючись лише на пам'ять, досвід і професіоналізм. Але важкі обставини перебування у розореній післявоєнній Європі змушують його переїхати до Канади, де він викладає історію України у Вінніпезі. В цей час він очолює Українську Вільну Академію Наук, співпрацює з редакцією “Енциклопедії українознавства”, перевидає деякі свої розвідки. Здавалося, що час нічого не може вдіяти з неймовірною енергією цієї людини.

Але хоч перебування в Америці і було порівняно легшим, вік та важке життя все ж брали своє: Дмитро Іванович починає важко хворіти. Після цього, як пишуть дослідники, “досить несподівано” у 1951 р. він повертається до Мюнхена, де, як і раніше, працював УВУ. Мабуть, це вже був останній відчайдушний крок: швидко по приїзді, 19 березня 1951 р., Дмитро Дорошенко помирає. Не хочеться вірити, що наприкінці поневірянь цей скромний, щирий і працелюбний чоловік думав, як і колись, у 1925 році: “... кому потрібні ми, тріски великого, зрубаного лісу? От так як подумаєш, то й прийдеш до висновку, що очевидно судилося нам тут і пропадати на чужині, між “ляхи і чехи”, як той Святополк Окаянний. Не хотілось би, розуміється, — хотілось би ще послужити рідному краєві, є ще й сили деякі, і охота велика, то видко таких як ми, краєві не треба, і місця нам там немає. Значить, поки можна, будемо тут і далі робити, а як і цієї змоги не стане, то доведеться пропадати. Виходу нема”⁴⁹.

Кирило Галушко,
кандидат історичних наук

ПЕРЕДМОВА

Обставини й умови моєї праці склались так, що довелося попереду викінчити й випустити в світ II том задуманої мною історії наших державницько-визвольних змагань, а вже потім приступити до викінчення й друкування I тому. Цим пояснюються деякі неминучі повторення в тексті, зрештою дуже нечисленні й незначні.

З огляду на те, що II том побачив світ раніше від I, мені застається хіба повторити тут те, що було сказано мною в передмові до II тому; я не претендую на вичерпуюче-повне змалювання подій з нашого недавнього-минулого, ані на абсолютно безсторонне їх освітлення. Документальних матеріалів до історії 1917 року було в моїх руках дуже мало; та й взагалі більша частина тих матеріалів через бурхливі події часів революції і громадянської війни загинула, а те, що збереглось і переховується по архівах Радянської України, було мені недоступне. Я мусів обмежитись переважно друкowanими джерелами. Як свідок і близький учасник подій, я не міг писати про них холодно-безсторонне. Дати справді науково-об'єктивну історію нашої визвольної боротьби є завданням будучих поколінь.

Почуваю себе до приємного обов'язку зложити мою щирю подяку тим особам, які допомогли мені при писанні і виданні цього тому постачанням матеріялу, своїми особистими споминам або вказівками, а також фотографічними знімками. Я дякую панам: Д.В.Антоновичу, В.А.Біднову, Є.С.Вировому, Н.Я.Григорієву, В.В.Дорошенкові, М.К.Залізнякові, М.М.Ковалевському, В.В.Кучабському, І.К.Лоському, І.І.Мирному, В.В.Садовському, Ол.Ол.Севрюгові, Ол.Ф.Скоропису-Йолтуховському, М.В.Поршеві, К.Я.Чайці, М.Ю.Шаповалові, Російському Заграничному Архіву в Празі в особі п. проф. Яна Славіка й С.П.Постнікова, Українському Історичному Кабінетові в особі Л.Р.Кобилянського, Українському Військово-Історичному Товариству у Варшаві в особі п. генерала М.Безручка, а також пану Б.Монкевичу за ласкаво передані ним для II тому моєї історії кліші. Та особливе признання повинен я висловити п. д-ру О.П.Цюпці: це виключно йому я завдячую, що як I, так і II том моєї праці могли побачити світ серед теперішніх тяжких обставин.

I Українство в часі світової війни.

Вибух світової війни заскочив російських українців зовсім непередбаченими. Літній час, коли більшість організованих людей виїздила на ферії, не дав змоги зійтись на нараду, щоб зайняти якесь становище до подій. Ідейний провідник українського руху проф М. Грушевський перебував у Галичині на літницьку в Карпатах, і порозумітись з ним було не можна. Хоча більшість організованих українців поставилась до проголошення війни стримано, але були й такі, що поділяючи загальну ненависть російської інтелігенції до “німецького мілітаризму”, що служив опорою для реакції в Росії, сподівались, що по розгромі цього мілітаризму наступить нова ліберальна ера в російській внутрішній політиці. Були й такі, що, дивлячись, як бадьоро, навіть з певним підйомом відбувалась на Україні мобілізація, захопилися цим настроєм народніх мас і рішили “йти за народом” також і в данім випадку.

Але скоро сам російський уряд своїми розпорядженнями вивів українську інтелігенцію з її нерішучого становища і вказав, яку позицію треба їй зайняти. Проголошення війни, як відомо, викликало спочатку великий підйом патріотичного настрою, особливо в столицях. Петербурзькі робітники, які саме тоді проголосили були великий страйк, на звістку про війну відразу припинили страйк і замість червоних розгорнули трьохкольнірові державні прапори та урядили величезні патріотичні маніфестації. В Державній Думі відбулося урочисте засідання, на якому представники всіх національних груп один за одним зложили урочисті заяви про свою лояльність і вірне виконання обов'язку супроти російської держави. Не було тут тільки українців, які не мали своєї окремої національної групи в останній Думі. Щоб якось заповнити відсутність української декларації в такий важливий і урочистий момент, а також щоб заманіфестувати існування українців поруч з іншими народами імперії, редактор “Украинской Жизни” в Москві С.В.Петлюра видав замість чергової книги журналу декларацію, так би мовити, від імені організованих свідомих українців. У цій декларації говорилося, що для українців єсть лиш один вибір між Росією та Австрією, — вибір на користь Росії, і що українці повинні совісно та чесно виконати свій обов'язок перед державою.

Говорилося про нещирі політику Австрії щодо українців Галичини, про ті розчарування, які весь час зазнавали й зазнають австрійські українці з боку свого уряду; зазначалося, що, на жаль, в Росії офіційні круги з недовір'ям і неприхильністю ставляться до справедливих домагань українців, але ця війна, де українці литимуть свою кров поруч усіх інших громадян держави за спільну батьківщину, війна, котра має провадитись передовсім на українській землі, повинна розвіяти всяке недовір'я й упередження і дати українцям усе те, на що вони заслуговують і мають право.

Так само і київська “Рада” надрукувала передову статтю, в якій говорилося, що українці повинні боронити російську державу, бо вони тим самим боронять свою власну землю від ворога, який напав на неї. Стаття так і закінчувалася словами віршу:

Ми бороним наші хати,
Наші тихії гаї.

Однак російський уряд не звернув ніякої уваги на лояльні декларації українців. У нього вже був згори уложений план — захопивши Галичину, знищити в її осередок “мазепинського” руху, а разом із тим задавити цей рух і у себе в Росії.

Вже в перші дні по проголошенню війни адміністрація закрила в Києві її щоденну газету “Рада”, місячники “Літературно-Науковий Вістник” і “Українську Хату” та популярний тижневик “Село”. Редактора “Укр. Хати” П.Богацького було вислано до Східного Сибіру. В своїй майбутній акції в Галичині російський уряд мав спиратися на представників т. зв. москвофільської партії, з якими вже давно стояв у близькому контакті. Ще перед початком війни до

Росії приїхало кілька видних москвофільських діячів,¹ котрі зараз же, як тільки вибухнула війна, zaloжили в Києві “Карпато-русский освободительный Комитет”, який ставив собі офіційно метою “освідомлювати російське громадянство і визволяючу російську армію про історичні переживання і теперішнє національно-культурне і політичне становище російського Прикарпаття”, — фактично ж мав допомагати російській владі в нищенні українства й насаджуванні обрусіння. З кругів цього комітету вийшла зложена капітаном Наркевичем книжка “Современная Галичина”, видана Штабом Київської Військової Округи. Ця книга видавалася на руки кожному російському офіцеру, який їхав на галицький фронт, і в ній давалися вказівки, як розрізнити “мазепинців” від “русских”. Книжка представляла український рух як нікчемну, штучну інтелігентську інтригу, яку піддержувала Австрія в своїм інтересі, і яка розвіється зараз же, як тільки позакривати українські часописи й взяти під догляд українських діячів. До поляків книжка ставилася дуже прихильно, особливо до народових демократів, з їх провідниками Грабським та Гломбінським.

Сам цар прийняв головного представника галицьких москвофілів В.Дудикевича в спеціальній аудієнції в Петербурзі і, докладно розпитавши про його роботу, побажав йому в цій роботі успіху. Отже не могло бути ніякого сумніву в тому, якої політики буде додержуватись російська влада в Галичині, якщо їй удасться її захопити.

При самому вступі російського війська до Галичини було оголошено маніфест головного команданта російської армії великого князя Николая Николаевича (з дня 5/18 VIII) “Русскому Народу”:

“Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением в течении веков томился русский народ под чужоземным игом, но ни лестью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая бы остановила русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше подъяремной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, нераздельной и великой России. Да свершится Промисел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет Господь царственному своему помазаннику императору Николаю Александровичу всея России завершить дело великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на сретение русской рати. Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делали швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу с молитвой за Россию и за русского царя.”

За цими туманними словами крилася дуже реальна програма, яка зводилася до повного знищення всіх проявів українського національного життя на галицькій землі. Ця програма почала здійснюватись російською окупаційною владою з перших же її кроків.

На чолі російської адміністрації в Галичині поставлено яко генерал-губернатора графа Олексія Бобринського, двоюрідного брата члена Державної Думи гр. Волод. Бобринського, відомого своїм втручанням у галицькі справи. У своїй промові, виголошеній до представників міста Львова, гр. Бобринський виложив свою програму зовсім ясно і одверто: “Восточная Галиция и Лемковщина, — сказал він, — искони — коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство.”²

Для переведення цієї програми в життя було закликано кадри адміністраторів, щоби правити трьома губерніями: Львівською, Перемишльською і Тернопільською та ще короткий час і четвертою — Черновецькою. Як звичайно в таких випадках буває, на посади в окупованім краю пішов найгірший елемент з-посеред російської адміністрації й поліції: хабарники, злодюги, п'яниці. Сам гр. Бобринський мусів признати в офіційнім звіті, що ці люди “зовсім не були придатні для ролі представників російської влади в завойованому краї”, що вони ані по своїй освіті, ані по моральному рівню зовсім не надавалися на провідників російських державних основ.³ Доволі сказати, що на начальників повіту призначалися люди не тільки без вищої, але

1. Ів.Петрович, Галичина під час російської окупації, ст. 6.

2. Дорошенко, “Галицька Руїна”, “Наше Минуте”, Київ, 1918, ч. 3, ст. 21

3. Д.Дорошенко, *op. cit.*, ст. 21-22.

навіть без середньої освіти (тоді як за Австрії всі старости були люди з вищою освітою) і взагалі урядовці найгіршого сорту. Отже з таким апаратом приступив Бобринський до здійснювання своєї програми. До цього ще треба додати, що скрізь, по всіх урядах, з генерал-губернаторської канцелярії починаючи, були попризначувані на посади радників місцеві москвофіли, які потім зводили персональні й партійні порахунки з українцями.

Розуміється, у завдання російської адміністрації входила боротьба з “непевними” й “неблагонадійними” елементами в краї. Під це поняття перш за все підійшли “мазепинці”, себто всі свідомі українці, далі — жидівське населення і нарешті всі, хто здавався непевним для адміністрації, починаючи від повітового начальника і кінчаючи сільським стражником. Спеціально на боротьбу з українством, яко таким, була звернута увага ще й жандармерії, тут же діяло також дуже широко “усмотрение” безконечного числа військових властей, усяких комендантів міст, гарнізонів, етапів, станцій і т. д.

З вступом російських військ до Львова зараз же були закриті всі українські періодичні видання, а 18 вересня розпорядженням генерал-губернатора були закриті всі громадські інституції (українські і польські). Для відкриття їх наново треба було спеціального дозволу властей; власті ж, дозволяючи цілий ряд польських товариств і організацій, не дозволяли ні одної української. Польські книгарні продовжували своє існування, українські ж всі були закриті й опечатані. Спеціальним розпорядженням генерал-губернатора з дня 19 вересня 1911 р. було заборонено продавати або випозичати з бібліотек усі без винятку українські видання. Польським приватним школам було дозволено продовжувати свої заняття, українські всі були закриті.

Як тільки з початком жовтня зорганізувався у Львові жандармський відділ при генерал-губернаторстві, він зараз же взявся за систематичне переслідування українських діячів, які залишилися в краю. Офіційний звіт жандармського полковника Мезенцева каже, що протягом кількох місяців було переведено ним коло 1200 арештів і понад 1000 трусів.⁴ 578 людей (серед них 34 греко-католицьких священника) було вислано постановою генерал-губернатора вглибини Росії.

Але крім арештів та висилок, роблених за апробатою вищої влади, переводились численні арешти й висилки з розпорядження повітової адміністрації й військової влади. Число жертв цих репресій в точности ніким не було установлене, але з того, що через самі тільки київські тюрми в дорозі на схід перевезено понад 12 000 людей, можна бачити, що це число було дуже велике. Арештовано й вивезено перш за все за “мазепинство”, а потім і взагалі з найменших приводів: якогось підозріння, доносу з боку москвофілів, просто через неласку місцевого повітового начальника чи коменданта.

Російський уряд і громадянство твердо були переконані, що Галичина “навіки” залишиться під Росією. В такім дусі робив офіційні заяви генерал-губернатор Бобринський; цар приймав вірнопідданчі телеграми від місцевих москвофілів і нарешті сам одвідав Львів напровесні 1915 року. Ця певність в тім, що Галичина вже є російською провінцією, особливо позначилася в областях церковній і народньої просвіти.

Хоча гр. Бобринський і заявляв публічно, що російська влада буде толерантною в справах віри, але в дійсности з перших же кроків розпочалося суворе переслідування греко-католицької церкви й гвалтовне навертання на православіє. На чолі православної акції в Галичині російський церковний Синод призначив фанатичного архієпископа Євлогія, який добився розпорядження, щоб на греко-католицькі парафії, тимчасово покинуті священниками, призначалися православні священники. Тому, що багато священників втекло перед наступом російського війська, а частина тих, що лишилися, була арештована й вивезена до Росії, то коло 200 парафій було обсаджено православними священниками з Росії. Як каже офіційний звіт генерал-губернатора, “отношение населения к назначенным православным священникам было чуждо каких-либо враждебных выступлений, но они не снискали себе любви и уважения прихожан. Причиною тому являлись с одной стороны их невысокие личные качества по сравнению со священниками-униатами, с другой стороны их материальные условия, в которых они были поставлены, — об этом духовная власть своевременно не позаботилась.”⁵

---

4. Д. Дорошенко, *op. cit.*, ст. 23-25.

5. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции, Киев, 1916, ст. 27.

Від самого початку російської окупації греко-католицька церква була тероризована й дезорганізована арештом й висилкою до Росії голови церкви Митрополита Андрія Шептицького, який мужнє залишився на своїм посту і був вже 2 вересня арештований, а 6 вивезений через Київ до Курська. З Курська митрополита перевезено до відомої монастирської тюрми в Суздалі, де він перебував аж до вибуху революції весною 1917 року.⁶ Крім митрополита, було арештовано й вивезено ректора львівської семінарії о. Боцяна і цілий ряд інших видатних осіб з-поміж українського греко-католицького духовенства.

Митрополит А.Шептицький в часі повороту із заслання в Стокгольмі. Стоять (зліва направо): єпископ Боцяна, артист-співак Менцінський і М.Залізник

Всі українські школи, середні й нижчі, було замкнено. Почалася наново організація шкільництва на російській зразок і з російською мовою навчання. Але тому, що майже ніхто з місцевих учителів російської мови не знав, то довелося почати з організації спеціальних курсів для будучих учителів, де б вони мали вивчити російську мову. Такі курси були відкриті у Львові, Самборі, Станіславові, Тернополі, Чернівцях, Золочові, та ін. містах, а крім того ще в Києві (120 осіб) й Петербурзі (коло 160 осіб, з котрих 123 зараз же перейшли на православ'є).⁷ Було видано й спеціальні підручники для галицьких шкіл, звісно, російською мовою. Православне духовенство під проводом арх. Євлогія почало подекуди відкривати церковно-парафіяльні школи (до березня 1915 р. таких шкіл було засновано в різних повітах 33). Яко неминучу уступку реальним умовам життя зроблено тимчасове допущення "малорусского наречья" при науці в школі.

У Львові й у Станіславові зроблено було приготування до відкриття російських гімназій. Польські приватні гімназії продовжували працювати. Щодо вищої школи, то був висунутий проект, перенести польський львівський університет до Варшави, а натомість спровадити до Львова російський варшавський університет.

Москвофільські товариства й установи, такі як "Ставропигийский Институт", "Общество им. Качковскаго" та інші відновили свою діяльність, так само почали виходити й москвофільські газети. Москвофільські діячі у відношенні до українства рекомендували російським властям різко непримиримий курс і наполягали, щоб навіть у народній школі не було допущене "малоруське нареччя", бо "під видом малоруського язика легко і незаметно могла би проникнути і мазепинська пропаганда", а крім того це, викликало б такі самі бажання щодо школи і в південних та західних губерніях Росії.⁸

Взагалі вся політика російської окупаційної влади була направлена на те, щоб якнайскоріше знищити всі національні особливості місцевого українського населення, викоринити "мазепинський рух", себто національну свідомість, і обернути галицьких українців у "настоящих русских".

6. Про арешт і заслання Шептицького див. мою статтю в "Нашім минулім" 1918, ч. 1, а також мої статті: "Арешт и ссылка м. Шептицького", "На чужой стороне", Прага, 1925, кн. XIII. The attitude of the russian government towards the uniate church in Galicia during the great War. "The Review Slavonic", 1931, December

7. Про шкільну політику рос. окупаційної влади докладні відомості подає згадана вже книга Ів.Петровича "Галичина під час рос. окупації", 1915, на ст. 50-71.

8. Петрович, op. cit., ст. 67.

Але всім цим планам і заходам положив кінець несподіваний зворот у воєнній ситуації: побідний наступ австро-німецьких військ, який розпочався в квітні 1915 р. і вже в червні того ж року закінчився вигнанням москалів із Галичини та Буковини; в їхніх руках залишилося всього неповних 8 повітів східної частини Галичини.

Відступаючи, москалі поруйнували й пограбували цілий ряд українських культурних установ, таких як Наукове Товариство імені Шевченка у Львові⁹, вивезли найцінніші речі з бібліотеки й Музею “Народнього Дома”, позаарештовували недобитків з-поміж української інтелігенції й вислали їх аж до Туруханського краю в глибокім Сибіру, а крім того вивезли ще й 700 закладників з Галичини (серед них 2/3 були українці, а решта щиди й поляки) — вчинок, осуджений пізніше самим гр. Бобринським.¹⁰ Та ще гірше було те, що слідом за відступаючим російським військом мусіли тікати ще десятки тисяч українських селян та інтелігенції: се були ті нещасні, що піддалися намовам москвофілів і агентів арх. Євлогія та перейшли на православіє; боячись — цілком слушно — помсти з боку австро-мадярських властей, вони мусіли кидати свої оселі й мандрувати світ за очі до Росії, де їх ждала гірка доля т. зв. “біженців”-утікачів. Цих “біженців” з Галичини нараховувано понад 100 000. Головна частина утікачів-інтелігентів отаборилась в Ростові-на-Дону й по різних східних губерніях Росії.

Російський уряд, додержуючись варварської традиції своїх попередників, при відступі російських військ наказував усе пустошити й виганяти місцеве населення навіть у своїх власних провінціях; таким чином було зігнано з осель і примушено тікати до Росії на схід сотні тисячів українського населення Холмщини й Волині. Того самого способу додержувались москалі й при евакуації Білорусії і в деякій мірі навіть Польщі. Наслідком цього була руйна й фізичне винищення західно-українських областей; значна частина нещасних “біженців” загинула в дорозі і в самій Росії від злиднів і хвороб, частина розсіялась по всій імперії і вже не повернулась додому. Тим було ослаблено український елемент в краю.

Погром української преси на початку війни — не вважаючи на її лояльні заяви — викликав велику депресію серед свідомого українського громадянства в Росії. Ще більшу депресію викликали звістки про розгром українського життя в Галичині. Всякий слід “патріотичного” запалу зник, і люди тверезо глянули дійсності у вічі. Рада Товариства українських поступовців, зібравшись у Києві у вересні 1914 року, винесла постанову про те, що у світовій війні українці мусять зайняти становище нейтральне. Коли в падолисті прибув до Києва із-за кордону проф. М.Грушевський і поінформував Раду ТУПу про акцію “Союза визволення України”, то Рада поставилася до неї негативно і застереглась проти того, щоб Союз робив якісь декларації й заяви від імені російської України. Кілька днів потому Грушевський був заарештований як провідник “мазепинства”. Після кількох місяців тюрми він був висланий до Симбірська. Решта українських часописів, яка залишалась цілою після серпневого погрому, була також закрита. Одинокий незакритий владою тижневик “Рідний Край” був примушений перейти на російський “ярижний” правопис. Українське Наукове Товариство в Києві мусіло припинити на зверх всяку діяльність, щоб не притягати до себе уваги, а друк своїх видань перенесло до Москви, де не було спеціальної цензури для українських видань і де не вимагали “ярижного” правопису. На голову Укр. Наук. Т-ва тимчасово було вибрано В.П.Науменка. Одинока з “Просвіт”, яка ще залишалась від репресій попередніх років — Катеринославська — була закрита. Щоб рятувати українські клуби (в Києві, Полтаві, Москві й Петербурзі), їх помешкання віддано під лазарети для поранених вояків. Цензура зовсім не пропускала українських книжок. Усе українське культурне життя замовкло.

Погром літа 1915 року, якого зазнали російські армії від німців, викликав певний зворот в настроях російського громадянства. Місце прежнього безоглядного довір'я до уряду заступило знову критичне відношення до його політики. Причину поразки шукали і знаходили в поганій підготовці до війни і в дефектах технічної організації. Уряд мусів допустити громадські організації до справи забезпечення армії військовою амуніцією й технічними приладдями, до опіки над пораненими і над населенням прифронткової смуги та “біженцями”. Виник ряд могутніх організацій: “Военно-Промисловий Комітет”, “Союз міст”, “Союз земств”, які, дістаю-

9. Хроніка Наук. тов. ім Ш., ч. 60-62, Львів, 1918, ст. 141-144.

10. Див. “Отчет”, ст. 17.

чи кошти з державної скарбниці, перебрали на себе ведення цих справ. Наступив деякий зворот і в настроях щодо національної політики уряду. Коли восени 1914 року Рада ТУПу вислала від себе делегатів до Москви й Петербурга, щоб вони протестували перед російськими поступовими політичними кругами проти російської політики в Галичині, то українські делегати зустріли саме лишень платонічне співчуття і нічого конкретного. Після поразки 1915 року відносини змінилися. Російська поступова преса почала різко критикувати політику правительства в Галичині, а П.Мілюков з думської трибуни назвав цю політику “європейським скандалом”.

Підбадьорилися тоді й українці. Літом 1915 р. в Києві удалося добитись дозволу на товариство під офіційною назвою “Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”, яке поставило собі завданням опіку над біженцями-українцями, а головню — поміч арештованим і висланим галичанам, заложникам, дітям, що згубили батьків та іншим жертвам російської окупації Галичини. Тоді ж ряд українських діячів всупив до “Комітету Південно-Західного Фронту Всеросійського Союзу Міст”, а незабаром цілий Комітет, де головою був бар. Ф.Штейнгель, опинився в українських руках. Се збільшило українські впливи в громадським житті, а крім того, дало значні матеріальні кошти на допомогу галичанам через “Общество Юга России”, яке діставало субсидії від “Союзу”. На ці кошти було організовано сотні дитячих захоронок у Галичині, де під фірмою “Союзу Городів” ці захоронки фактично були народними школами з українськими учителями, українською мовою й українськими підручниками. Десятки таких захоронок були організовані і в околицях Києва для дітей біженців; фактично це були перші українські народні школи на російській Україні.

Почалися спроби відновлення української преси. Але з цим було дуже тяжко; звичайно уряд закривав видання після першого або другого числа. Спроба відновити видання “Літературно-Наукового Вістника” в Одесі в 1915 році — під назвою “Основа” урвалася на третій книжці. Восени 1916 р. в Москві почав виходити тижневик “Промінь”, який скупчив біля себе видатніші українські літературні сили.

Оживилося й життя українських політичних організацій, в першій лінії ТУПу. Рада ТУПу повела знову енергічні зносини з провідниками російських поступових кругів, домагаючись, щоб вони під час своїх виступів в Думі або пресі осудили російську політику в Галичині й добились скасування утисків і переслідувань українського національного життя. На партійній конференції партії “кадетів” (конституційно-демократичної), що відбулася в Петербурзі в червні 1915 р., після реферату П.Мілюкова було ухвалено “признання прав українцям на широке культурне самоозначення”. Ця ухвала перейшла, незважаючи на різку опозицію впливового члена партії П.Струве. Удалось добитись (за допомогою акад. А.Шахматова), що проф. Грушевському було дозволено переїхати спершу до Казані, а потім до Москви. На засіданнях Державної Думи восени 1915 р. виступили з дуже різкою критикою російської політики в Галичині посли Суханов, Мілюков, Чхеїдзе. На засіданні 28 вересня посли соціал-демократи і трудовики внесли до Думи інтерпеляцію в справі знищення в Росії української преси. З того приводу розвинулася дискусія знову в справі Галичини, причім російську політику різко критикували депутат Чхеїдзе, Дзюбинський, Александров. Інтерпеляцію було прийнято, але незабаром Думу було розпущено і до обміркування тої інтерпеляції не прийшло.

Велике враження зробив в широких кругах російського громадянства одвертий лист єпископа красноярського Никона під назвою “Орли і ворони”, видрукуваний в газеті “Биржевые Ведомости” (ч. 14091 з 4 червня 1915 р.). В тім листі єп. Никон гостро й безошадно осудив “чорних круків” з-поміж російського духовенства й адміністрації, які старалися насаджувати помосковлення в Галичині й нищити там українське національне життя.

27 серпня 1915 р. явилася у російського міністра освіти графа Ігнатієва українська делегація, зложена з посла від міста Києва в Державній Думі проф. С.Іванова, відомої української письменниці С.Русової й журналіста та громадського діяча Ф.Матушевського. Делегація вручила міністрові докладний меморіал про потреби народньої освіти на Україні і домагалася заведення української мови до народніх шкіл. Подаючи цю звістку, закордонний український часопис справедливо зауважив від себе, що “вже сам нечуваний досі факт, що українську депутацію прийняв міністр освіти, доказує, що внутрішнє положення в Росії стало дуже поважне”. Та сама делегація, підкріплена ще редактором “Украинской Жизни” С.Петлюрою, відбула 28,

29 і 30 серпня (н. ст.) ряд конференцій з провідниками поступових фракцій в Д. Думі, які обіцяли з свого боку поміч в справі усунення заборон над українською пресою.

В початку лютого 1916 р. від групи українських громадських діячів у Полтаві була надіслана до депутатів Д. Думи Чхеїдзе й Мілюкова петиція з такими постулятами: 1) український народ в Росії має бути рівний у правах з російським; 2) допущення укр. мови принаймні до народніх шкіл; 3) воля української преси і друку взагалі; 4) свобода для укр. культурно-просвітних товариств; 5) установа закону державно-правних гарантій свободи культурно-національного розвитку укр. народу. Така сама петиція від тих же осіб була вислана окремо до депутата Коваленка, яко посла від Полтавщини. Крім того, від імені студентської молоді й робітників Полтави, Харкова, Катеринослава, Одеси, Київа й Чернігова була надіслана до депутатів Чхеїдзе та Керенського петиція з такими домаганнями: 1) автономія України на тих же основах, на яких обіцяно її Польщі; 2) повна свобода укр. слова і друку; 3) відкриття “Просвіт”; 4) поворот із заслання всіх українців, засуджених за політичні справи і 5) амнестія.¹¹

Українські національні домагання знову почали підноситися на різних громадських зборах, з'їздах і конференціях. В червні 1915 р. у Харкові на з'їзді діячів позашкільної освіти з ініціативи Ст.Сірополка визнано потребу запровадження української мови в позашкільній освіті. Харківська міська рада ухвалила збір грошей на пам'ятник Гр.Квітці й М.Лисенкові й добилася дозволу на це в міністерстві внутрішніх справ. Київська міська управа добилася скасування заборони, виданої київською шкільною округою, називати школу на Куренівці іменем С.Грушевського (батька М.С.Грушевського). Сільськогосподарський крайовий з'їзд в Одесі підніс потребу української школи. Кооперативний з'їзд у Полтаві 9 жовтня 1915 р. ухвалив заснувати окремі школи з українською викладавою мовою. Повітове Золотоносське земство на Полтавщині ухвалило клопотатися перед губерніяльною земською управою про допущення української мови в народні школи. В кінці 1916 р. ухвали про потребу української школи винесли повітові миргородські й роменські земські збори.¹²

Про настрої організованих українських кругів дає дуже добре поняття декларація Ради ТУПу під заголовком “Наша позиція”, випущена в грудні 1916 року. Я подаю тут найбільш цікаві уривки з цієї декларації, які характеризують тодішні погляди й домагання організованого українського громадянства.¹³

Зазначивши трагічне становище недержавних народів, пасивних, страждаючих об'єктів у боротьбі великих держав за імперіялістичні цілі, декларація каже, що становище України при тім особливо трагічне: “Її трагедія — це справжня трагедія живого народу, що за чужий гріх мусить покутувати, і набуває вона найбільшої ваги якраз через непомітність свою, через незнання од тих великих держав, що українською, між іншим, кривлею купити хочуть собі величність. Опинившись між молотом і наковадлом, Україна оддала дітей своїх на жертву кривавому богові війни; її частини, що лежать у районі військових подій, наголо спустошено й зруйновано нахабною солдатчиною, заражено пранцями й збезчещено; інші, в найближчому тилу, переживають уповні страхи небезпечности, тривоги й мук за ближніх та незносного гніту. Війна для українського народу стала сущим упирем, що висав усі життєві соки краю; важена колесниця історії ще раз переїхала живе його тіло... Що ж дістав за це стражденний народ і знедолений край? Знищення всіх культурних вартостей — свідоме знищення; руйнування, знов же цілком свідоме, економічного добробуту, десятки тисяч ув'язнених і засланих у сніги й тайги сибірські, сотні тисяч силоміццю зігнаних з рідних осель “біженців”, безмежну низку репресій і заборон, знуцання й насильств — ось, що дає досить промовисту відповідь на поставлене питання... Це особовий рахунок українського народу, що він дістав од російського правительства задовго ще до останніх подій, але під час війни надзвичайно збільшений і наново збагачений на факти такого ж змісту. І як вінець тих заходів — рафіноване знуцання в формі Протопоповського циркуляру з дня 11 грудня 1916 року, що вертає Україну до найгірших часів національного гніту, — оця повна реставрація української “конституції” 1876 року...

11. Див. О.Гермайзе. Матеріяли до історії укр. руху за світової війни, “Укр. археографічний збірник”, т. I, Київ, 1926, ст. 324-327.

12. “Вістник Союзу визволення України”, 1917, ч. 131, ст. 15.

13. Ця декларація була видана (нелегально, розуміється) в російському й українському текстах, яко число 5 виданнів ТУПу за військового часу. Передрукував її акад. С.О.Єфремов у “Нашому минулому”, 1918. ч. 3, ст. 128-132.

Ми, українські поступовці, з найперших днів світової війни стали щодо неї на свою власну стежку. Нам видно було всю брехливість патетичних вигуків про “боротьбу за право і людськість”, усю нещирість визвольних лозунгів, яких справжню ціну добре показали дальші події, на зразок знаменитого однині “визволення” Галичини хмарами мародерів, карієристів та напасників, цих найновіших і найгідотнішого образу ташкентців. Ми бачили, куди прямують забаганки людей, що їм військовий час розв’язав цілком руки, а вільний і невірний посилок од опозиційних перед війною гуртів російських дав індульгенцію за минулі й прийдешні гріхи.¹⁴ І ми не схотіли каляти себе спілкуванням у цьому ганебному ділі — в безощадній внутрішній війні з власними народами під покривалом тільки війни з ворогом зовнішнім. Цю війну ми визнали чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії. Поставившись цілком негативно до війни, ми зайняли нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі, бо жадна з них не могла викликати співчуття ні цілями, ані способами боротьби, — і в цьому ми не спинились навіть перед розбратом з нашими закордонними земляками, котрі вибрали іншу позицію — активної допомоги одній з сторін у боротьбі.” (“Союз визволення України”).

Далі декларація формує політичні постулати ТУПу: “Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо, як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми й боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися й поступуватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суда, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і т. ін. Йдучи до зазначеної мети, шукаємо спільників собі як серед суголосних елементів поміж недержавних націй у Росії, так і серед тих, на жаль, нечисленних, заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання — автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах.”

Декларація займає становище і щодо незадовго перед тим проголошених відбудови польської держави й автономії Галичини: “Як автономісти-федералісти, як прихильники найширшого, околишнім втручанням не обмеженого національного самоозначення, ми не можемо не співчувати цілком оправданим і справедливим змаганням польського народу до державної незалежності в етнографічних межах. Але, висловлюючи свої симпатії й співчуття до польського народу напередодні того, як має бути виправлена історична несправедливість, що розірвала живе тіло Польщі, ми разом з тим не можемо якнайрішучішим способом не протестувати проти вже виявленого, на жаль, замаху польських шовіністів на землі, українським народом заселені. Братерськи перестерігаємо поляків — щоб не розпочинали вони справи свого визволення новою помилкою, воскрешаючи мару “історичної Польщі” і новим насильством над сусідніми народами: українським, білоруським і литовським. Щодо галицьких справ зокрема, то ми цілком підтримуємо домагання галицьких українців, домагання поділу Галичини на автономні національні частини — українську та польську, й протестуємо проти тієї форми національного гніту над українським народом, що оповістив австрійський акт за автономію Галичини 24 жовтня (6 листопада) 1916 року”.

Декларація висловлюється рішуче проти дальшого продовження війни і закликає “однорідців і суголосні елементи серед інших народів” справити всі сили в той бік, щоб скоріше прийшло до миру. “Вільна людина серед вільного народу — ось яке завдання стоїть перед справжніми прихильниками оновлення, і його ставимо на увагу всім ширим чоловіколюбцям нашого часу”. Цим ідеалістичним побажанням кінчиться декларація.

Коли президент північно-американських Штатів Вільсон видав 18 грудня 1916 р. свою ноту в справі замирення, а 9 січня 1917 р. зробив відому заяву в сенаті, Рада ТУПу склала до його листа (з датою 22 січня 1917 р.), в якому, вітаючи почин Вільсона, ставилося домагання, щоб при

14. Натяк на те, що опозиційні російські круги проголосили з початком війни божий мир правительству і тим ніби дали йому “індульгенцію” за його гріхи.

загальному замиренні були взяті на увагу також інтереси українського народу.¹⁵ “Ми, заступники 35-мільйонової української нації, між ворожими державами поділеної й приневоленої братоубійчим виступати чином у ворожих таборах, неказанно почуваємо увесь жах теперішнього становища недержавних народностей. У Росії народ наш, якого частина користується з гостинності й великої Вашої республіки, позбавлено найелементарніших умов для розвитку — аж до заборони національної мови, письменства, преси. Виходячи на люди з гаслом визволення австрійських українців, Росія за час окупації Галичини зруйнувала культурні здобутки і працю багатьох поколінь, покинувши там по собі справжню пустиню. Але разом з тим і Австрія, завдячи автономію Галичини, щоб догодити дужчому тут елементові — польському, ставить галицьких українців перед перспективою нової підлеглости, нового утиску. Трагедія, що переживає український народ, ще збільшується тим, що справедливі його домагання національного самоозначення стрічаються з упертим нехтуванням з обох боків: росіяни вважають українців за частину російського, поляки — за частину польського народу. Тим часом своїм відродженням національним, своїм багатим народнім письменством, своїми культурними здобутками український народ виразно виявив і свою волю до самостійного розвитку і право своє на таке ж існування. Український народ хоче самим собою бути і завзято бореться за самобутнє існування й розвиток.”

Лист закінчувався виразом певности, що на майбутніх мирових переговорах “становище українського народу прикує загальному до себе увагу”.

В той час як старші політичні діячі старалися поліпшити становище української справи шляхом пертрактацій з представниками правительства і з російськими громадськими діячами, молодь вела пропаганду антиурядових і революційних ідей шляхом нелегальним, видаючи і поширюючи різні відозви й брошури. Ця пропаганда виходила здебільшого від різних соціалістичних організацій і висувала гасла припинення війни та оживлення класової боротьби; але в цих відозвах ставилося іноді і гасло автономії України, як, наприклад, у відозвах Української Соціал-демократичної Робітничої Партії.¹⁶ Українська відозва від “групи студентів-політехників” з весни 1916 р. виставляла гасло “геть війну”. В 1915 р. група революційно настроєної молоді видавала нелегальний часопис “Боротьба”, в якому брали участь і старші діячі, такі як С.Єфремов, В.Прокопович, А.Ніковський. Часопис видавався заходами київського і московського гуртків.¹⁷ У січні 1915 р. відбувся в Москві з'їзд делегатів укр. соціалістичних партій (власливо тоді — ще гуртків) — соціал-демократичної і соціал-революційної, щоб утворити одну спільну партію, але до порозуміння не дійшло.¹⁸ У Харкові ще в кінці 1914 р. утворився “Український Соціалістичний Колектив”, який випускав відозви і відбував конференції й наради, а в апрілі 1915 р. там же, у Харкові, утворилася “Українська Юнацька Спілка”, яка ставила собі метою ширення серед молоді ідей соціалізму й визволення України. В січні 1916 р. російська поліція розгромила у Харкові укр. студентську громаду і провела ряд арештів серед місцевих українців-соціалістів. Відомого письменника Гн.Хоткевича в зв'язку з цими репресіями було вислано поза межі України.¹⁹

З весни 1915 р. почала виявляти активну діяльність українська соціал-демократична організація, випускаючи відозви з гаслами: “Геть війну!”, “Хай живе автономія України!” й ведучи пропаганду серед робітників Катеринослава та його околиць. В цій діяльності брав участь і відомий письменник В.Винниченко, який приїздив нелегально до Катеринослава й пробув там довгий час. В кінці 1915 р. укр. соціал-демократична організація в Катеринославі була ліквідована жандармерією, 11 душ було заарештовано і їм було виточено політичний процес, який закінчився аж за рік засудом трьох членів організації до 4-х років каторги. Присуд виніс воєнно-окружний суд в Одесі.²⁰ Одночасно, в кінці 1916 р. адміністрація закрила в Катеринославі товариство “Просвіта” з усіма її філіями.

15. Цей лист не встиг був висланий за кордон (його мав завезти туди А.Ніковський, який дістав спеціальне відрядження за кордон від Союзу міст), як вибухла революція. Цей лист також опублікував акад. С.Єфремов на сторінках “Нашого Минулого”, 1918, ч. 3, ст. 132-133.

16. О.Гермайзе. Противоєнні прокламації часів світової війни, “Україна” 1924, кн. 3, ст. 133-134.

17. П.Христюк. т. 1, ст. 125.

18. Там же.

19. О.Гермайзе. Укр. арх. збірник. ст. 331-333.

20. О.Гермайзе, op. cit., ст. 335 і “Вістник”, 1917, ч. 138, ст. 123.

Революційна діяльність українських соціалістів і українського студентства не мала впливу на широкі верстви населення, але вона піддержувала опозиційні настрої серед більш свідомих елементів українського робітництва й солдатів-українців. Так, наприклад, в Петербурзі існував постійний контакт між студентськими укр. гуртками й українськими вояками столичної залози. Найбільш активні учасники руху серед війська цієї залози в перші дні революції — Авдієнко та Гайдар належали до українських організацій. Взагалі широкий розвиток українського руху з початком революції пояснюється в значній мірі тим, що кадри активних діячів та агітаторів були підготовлені оцими революційними організаціями в часі війни.

Певну роль в об'єднанні українських сил і в концентрації свідомих українських елементів у Києві та на фронті в Галичині відіграв, як уже згадувалося, також Комітет Південно-Західно-

Барон Ф.Штейнгель, голова
Комітету Союзу Міст
Південно-Західного фронту

го Фронту Всеросійського Союзу Міст. Говорячи про передреволюційні часи на Україні, ніяк не можна обминути цієї установи. “Всеросійський Союз Міст” виник з початком війни, поруч з таким же “Всеросійським Земським Союзом” задля медично-санітарної й технічної допомоги армії. Відповідно до військових фронтів Союз, маючи свій центральний комітет у Москві, поділився на ряд автономних комітетів: Північного фронту, Західного і Південно-Західного. Союз діставав кошти для своєї діяльності з військових фондів і провадив свою роботу через виборних “уповноважених”, які організували інституції Союзу й керували ними і які були членами центрального або фронтових комітетів. Як центральний, так і фронтові комітети опинились в руках поступових політичних діячів, головно кадетів. “Південно-Західний Комітет”, на чолі якого стояв князь С.Урусов (колишній бесарабський губернатор, автор відомих “Записок губернатора”), мав спочатку свій осідок у Львові, а з евакуацією Галичини перенісся до Києва. Тут на місце кн. Урусова головою комітету вибрано було відомого українського діяча барона Ф. Штейнгеля.²¹ Тоді це була ще маленька організація, яка мала в своїм завідуванні всього кілька санітарних та технічних відділів на фронті. Тим часом з евакуацією Галичини й зах. Волині та Холмщини покотилась хвиля “біженства”. Уряд був безпорадний супроти стихійних розмірів нещастя, ним же самим викликаного, і діло допомоги біженцям і взагалі населенню прифронтових земель взяли до своїх рук “Союзи” — міський та земський.

Бар. Штейнгель, виходячи з цілком справедливого заложення, що праця коло допомоги українському населенню і взагалі діяльність на українській території повинна найближче лежати на серці самим українцям, постарався, щоб у склад комітету, яко його члени й уповноважені Союзу війшли українські громадські діячі. Таким способом членами комітету стали (в порядку їх вступу): А.Г.Вязлов, М.Ф.Біляшевський, Д.І.Дорошенко, А.В.Ніковський, Ф.П.Матушевський, В.М.Леонтович, І.І.Красковський і В.В.Уляницький. Члени росіяни помалу усунулись, перейшли до праці на інших фронтах, і комітет прийняв вповні український характер. Робота комітету за короткий час розвинулась надзвичайно широко. Він заложив величезні шпитали для поранених і хворих вояків на фронті та в запіллі, великі технічні відділи на фронті, майстерні, всякого рода санітарно-гігієнічні установи, взяв на себе годування населення окупованих повітів Галичини й Буковини, допомогу біженцям, улаштування захоронок для дітей. Бюджет комітету в 1916 р. виносив 42 мільйони рублів. В його численних установах на фронті і в запіллі знайшли собі службу сотні й тисячі української інтелігенції: лікарі, інженіри, студенти й студентки. Комітет під фірмою “захоронок” фактично відновив в Галичині й на Буковині українські народні школи й допомагав матеріально ук-

21. Бар. Ф.Штейнгель, поміщик Ровенського повіту на Волині, був послом від міста Києва до 1-ої Держав. Думи і належав до української фракції. Пізніше вступив до Союзу укр. поступовців, одночасно належачи й до російської партії кадетів. Був товаришем голови Українського наукового т-ва у Києві. У своїм маєтку Городку біля Рівного зібрав прекрасний археологічно-етнографічний музей Волині, який загинув в часі війни та революції. Як людина і громадський діяч відзначався високими прикметами й тішився загальною пошаною.

раїнським гімназіям в Тернополі, Чорткові й Чернівцях. Для потреб українських народніх шкіл у Галичині було привезено з російської України десятки тисяч українських шкільних підручників і книжок, закуплених коштом Союзу. Багато українців, починаючи від членів комітету, проходило на службі в Союзі практику організаційної й адміністративної роботи в ширшій масштабі, що потім дуже придалось по революції. Сотні української молоді пізнало українське населення Галичини й Буковини, несучи йому поміч в установах Союзу. Союз почав виготовляти пляни відбудови прикордонних місцевостей по війні і ввійшов в ближчий зв'язок з міськими управами на Правобережжі, що взагалі надавало українській інтелігенції, — переважно людям мало зв'язаним з практичним життям, практичного досвіду й сприяло зв'язкам з місцевим громадянством. Київський Комітет впливав на Центральний Комітет у Москві в справі відношення до національного питання, і Центральний Комітет виносив різні ухвали в прихильнім до українства дусі, піддержував заходи в справі шкільництва²² і навіть видавав українською мовою брошури практичного змісту (напр. poradnik в справі пенсій і допомог військовим інвалідам та їхнім родинам). “Український” курс київського Комітету “Союзу Міст” впливав і на київський Комітет “Земського Союзу”, на чолі якого стояв С.П.Шликевич. В справах українського шкільництва “Земський Союз” працював у повнім контакті з “Союзом Міст”.

Діяльність “Союзу Міст” в умовах офіційного антиукраїнського курсу політики уряду дуже часто імунізувала українців від нагінок з боку російської адміністрації і підбадьорювала самих українців, допомагала їх гуртуванню й зносила проміж собою. Коли ж вибухнула революція, то, як побачимо далі, участь українців в “Союзі Міст” стала їм дуже у пригоді.

Надзвичайно швидке опанування москалями Галичини було великою несподіванкою для галицьких українців. Вони саме перед тим досягли були значних успіхів на політичному й культурному полях і сміливо дивилися в будучину. Як оповідає Кость Паньківський у своїм меморіалі про Галицьку Руїну²³, “ювілейні Шевченкові обходи, великий сокільсько-січовий здвиг, що відбувся в червні 1914 і випав дуже величаво, і корисне полагодження справи сеймової виборчої реформи, по якій українці мали дістати звиж 60 послів до галицького сойму — се все дуже підняло патріотичний настрій між українцями в Галичині. Коли в Австрії проголошено війну против Сербії а відтак і против Росії, в Галичині переважав погляд, що Росія буде побита, москалів ніхто не боявся, а серед українців прокинулася надія на визволення російської України при помочі Австрії і Німеччини. Тим тяжче випало розчарування, коли австрійське військо було дуже скоро витіснене з Галичини, москалі буквально залили весь край і російська адміністрація відразу почала нищити українське життя”.

Як тільки проголошено війну, українці заложили у Львові (1 серпня 1914 р.) “Головну Українську Раду”, до складу якої увійшли представники всіх трьох тодішніх українських партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Головою Ради вибрано було Костя Левицького, заступниками Михайла Павлика і Миколу Ганкевича, секретарями Ст.Барана і Вол.Бачинського, касієром Івана Кивелюка. Рада видала 3 серпня 1914 р. маніфест до українського народу в Галичині, закликаючи боротись за визволення цілої України. Перед тим, як москалі заняли Львів (22 серпня ст. стилю), Рада переїхала до Відня, за виїмком М.Павлика, який залишився у Львові.

Одночасно з заложенням Головної Ради, яка мала репрезентувати ціле українське суспільство Галичини, приступлено до формування Легіону Українських Січових Стрільців, щоб з одного боку мати оборону супроти польських легіонів, які мали окупувати Східну Галичину (поляки вже перед трьома роками приступили до формування добровольчих легіонів на випадок війни з Росією), а з другого, щоб посідати якийсь зародок національної армії і мати якесь значення в австрійській державі. Справу організації українського добровольчого легіону було порушено зразу ж при заложенні Головної Ради; 4 серпня винесено було про це спеціальну постанову²⁴, але тільки в половині серпня голові Ради д-ру К.Левицькому вдалось добитись

22. В околицях Києва під назвою захоронок для дітей біженців було фактично організовано кілька українських народних шкіл, дуже добре поставлених з педагогічного погляду.

23. Цей меморіал під назвою “Східна Галичина (галицька Україна) на початку великої Європейської війни 1914 р.” був зложений К.Паньківським у Львові в кінці 1914 р. і пересланий ним до рук київських українців. Опублікував його академік С.О.Єфрелов на сторінках “Нашого минулого” під назвою “До історії галицької руїни”. 1918 р. ч. I, ст. 57-65.

24. К.Левицький, “Історія визв. змагань гал. українців з часу світової війни”, ч. I, ст. 14.

в австрійської влади остаточного дозволу на формування Легіону Українських Січових Стрільців. Легіон почав формуватись під проводом Бойової Управи, підпорядкованої Головній Раді у Львові. Скрізь по повітах повстали “вербункові комітети”. Командантом легіону було настановлено директора приватної української гімназії в Рогатині М.Галущинського. У відозві, випущеній до населення із закликом вписуватися до легіону, Головна Укр. Рада так поясняла мотиви формування українського легіону: “Ми, українці, повинні бажати, щоб від Росії відірвали всю Україну з Києвом, Полтавою, Черніговом, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря. З такої великої землі утворено би напевно самостійну українську державу з столицею в нашім стародавнім Києві, де було би українське правительство і український парлямент, вибраний всім нашим народом. Та в кожному разі погром Росії принесе визволення або всеї України, або бодай частини її, — а се знов приспішить визволення решти України. Тому всі ми, хто свідомий, що він не росіянин, не поляк, а українець, берімося до діла та будьмо готові вмерти за те, щоби погромити Росію та визволити Україну.”

Добровольців записалося протягом двох тижнів коло 30 000. Але австрійський уряд заявив, що може допустити тільки 5000-ний комплект полку українських січових стрільців і тільки на те число людей може видати зброю й одяг. Довелося зразу обмежити число вписаних, а більшість розпустити.²⁵ В кінці серпня російські війська почали загрожувати Львову, і січових стрільців було переведено до Стрия. Тут звелено було залишити всього тільки дві тисячі людей, привести їх до присяги, сформувати з них Перший полк українських січових стрільців, а решту — розпустити. Пізніше було дозволено заложити ще резервовий курінь (батальйон) для поповнення полку. Зі Стрия січових стрільців переведено було на Закарпатську Україну до Мукачева, який на довший час зробився головною квартирою січових стрільців. На місце М.Галущинського начальником полку став Григорій Коссак, який і командував полком протягом цілої війни. Вже самі ініціатори українського легіону ставили для нього завдання не так чисто бойове, як національно-політичне.²⁶ Одначе австрійське командування дуже скоро почало його уживати для чисто бойових операцій, і на цім полі Українські Січові Стрільці вкрили себе великою славою. Вершком їх боєвих подвигів були бої на горі Маківці в Карпатах весною 1915 року.

Українські Січові Стрільці багато прислужились для розвитку й поширення української національно-державної ідеї не тільки на галицькій Україні, але пізніше також на Волині, де вони організували в рр. 1916-1917 українське народне шкільництво, і на Великій Україні, куди вони перейшли в 1918 році.

Та нещастям українського народу в Австро-Угорщині було те, що він у своїх національних поглядах, а через те і в політичній орієнтації був поділений надвоє: одна, більша частина, хотіла жити й розвиватись як окремий український народ, яко такий, добивалась для себе повноти національних і державних прав в межах Австро-Угорської держави; в конфлікті Австрії з Росією вона лояльно стала на боці першої й сподівалась за допомогою Австрії увільнити від московського ярма коли не всю, то хоч частину Великої України. Але була й друга частина галицько-українського громадянства, менша, яка вважала себе не за українців, а за “русских”, свій порятунок бачила з боку Росії і в боротьбі обох сусідніх держав схилялась на бік Росії. Це були так звані москвофіли, які своїх прихильників мали не тільки серед інтелігенції, але й серед селян. Частина провідників москвофільського напрямку вже напередодні війни втекла до Росії, щоб звідти, разом з побідним російським військом вступити до Галичини й “увільнити” її від “австрійського ярма”. Але маса звичайних людей москвофільського напрямку активно себе не виявляла і свої симпатії зберігала в душі, щоб виявити їх аж тоді, коли стане ясно, на чийм боці перемога. Тимчасом вже при перших поразках австрійських військ була пущена чутка, ніби виною австрійських невдач є зрада русофільського населення Галичини. Внаслідок цієї чутки розпочалася страшна нагінка на українське населення взагалі, як з боку цивільних властей, так і з боку воєнних кругів, які раді були звалити вину за свою нездарність на когось іншого. Тисячі людей, здебільшого абсолютно невинних, москвофілів і немосквофілів, арештовано і серед нелюдських знущань вивожено з краю до спеціальних таборів у глибині Австрії, де людей тримано без слідства й суду цілими роками в жахливих умовах. Особливо вславився своїм жорстоким режимом і згубними умовами життя табор Талергоф в Штирії, де від самого тифу

25. В.Темницький, “Українські січові стрільці”. Пам'яткова книжка Союзу визв. України. Відень 1917, ст. 191.

26. К.Левицький, *op. cit.*, ст. 20.

згинуло понад тисячу людей. Військова влада, під претекстом нібито шпіонажу, просто вішала людей по найменшому підозрінню або через донос. Особливо визначилися своїм звірством мадяри, які вішали людей не тільки по суду (як наприклад у Мукачеві 30 вересня 1914 р., де повішено цілком невинних людей — священика, писаря й селянина, їх невинність пізніше була стверджена судом), але й просто-таки мордували без усякого суду, як те було, наприклад, у Перемишлі 15 вересня 1914 р., де мадярські солдати закололи на вулиці 40 арештованих інтелігентів і селян.²⁷ Пізніше австрійська влада виточила два політичні процеси москвофілам, обвинуваченим в державній зраді. На першому процесі всіх обвинувачених — їх було 7 — засуджено на смерть, потім помилувано на досмертну в'язницю; такий самий присуд був і на другім процесі, де судили 24 людей.

Українська Головна Рада і члени Укр. Парламентарної Репрезентації робили заходи перед урядом, щоб оборонити населення від переслідувань і щоб увільнити з таборів тих арештованих, проти яких не було ніяких доказів вини; уряд давав обіцянки, але боротись з лихом було дуже тяжко, бо все фактично залежало від нижчої адміністрації, яку в часі воєнної завірюхи було дуже тяжко сконтролювати.

Таким способом нещасливе українське населення в Галичині опинилося буквально між двох вогнів: з одного боку мордували його москалі за “мазепинство”, з другого — австрійці і мадяри за “русофільство”. І в той же час українці мусіли битись за своїх мучителів, одні в рядах російської, другі в рядах австрійської армії; рідні брати мусіли стріляти одні в других... Це була одна з найстрашніших трагедій світової війни.

З кінцем серпня 1914 року Головна Українська Рада мусіла переїхати до Відня, і тут на довший час утворився головний осередок тимчасової української еміграції. У Відні знайшлося кілька тисяч українських утікачів з Галичини та Буковини. Сюди було перенесено видання “Діла”, тут же було засновано й тижневик німецькою мовою “Ukrainisches Kongresspondenzblatt”. Головна Укр. Рада розвинула широку пропагандистичну діяльність, видаючи книжки й брошури німецькою мовою про українську справу, розсилаючи скрізь меморіяли й повідомлення, щоб зацікавити українською справою політичні круги. Укр. Головна Рада мусіла не тільки обстоювати інтереси укр. населення перед австрійським урядом і стояти на сторожі його прав, але вона мусіла зайнятись також опікою над десятками тисяч українських утікачів, які розселились по таборах у Каринтії, Чехії (табор Гмінд), Зальцбурзі, Тиролі й Крайні. Було створено окремий “Український Ратунковий Комітет” для допомоги утікачам. На цю допомогу, між іншим, надсилали значні жертви українці з Америки.

“Головна Українська Рада” реорганізувалася у Відні, і з початком травня 1915 р. замість неї повсталася “Загальна Українська Рада”, яка мала бути єдиною й найвищою репрезентацією українського народу в Австро-Угорщині на весь час війни і яка складалася з 25 делегатів Галичини, 6 делегатів Буковини і трьох делегатів “Союзу визволення України”, яко представників російської України.²⁸ Рада вибирала Президію, яка мала бути виконавчим органом. Головою Президії вибрано Костя Левицького, його заступниками — Миколо Василька, Льва Бачинсь-

Австрійці вішають українських жінок у Галичині

27. Див. у К. Левицького, *op. cit.*, ст. 23-27, 73-84 і частина II, ст. 398-401, а також “Талергофский альманах” випуск 1-й, Львів, 1924, ст. 31, 102-107. Видавці цього альманаху обвинувачують українців в тім, що вони нацьковували австрійську владу на москвофілів. Безумовно бували випадки, що представники різних політичних поглядів з-посеред того ж самого народу, зводячи свої політичні, а часом і особисті рахунки, допускалися ганебних доносів і нацьковування, але це мало місце з обох боків, і власне “москвофіли” погіршили в цьому далеко більше від “українофілів”.

28. Галицькі делегати поділились на представників національно-демокр. Партії (14), радикальної (6), і соц.-дем. (5). Серед буковинців було 5 нац.-демократів і делегат народньої партії. Про організацію й працю Загальної Української Ради див. у К. Левицького, *op. cit.* 151-177.

кого, Євгена Петрушевича, Миколу Гачкевича і Олександра Скорописа (дел. “Союзу визволення України”). До Секретаріату З. У. Ради вибрано Всеволода Козловського, (“Союз визв. України”), Осипа Назарука, Іллю Семаку, Володимира Темницького і Лонгіна Цегельського. Трохи згодом виступив зовсім зі складу З. У. Ради Євг. Петрушевич, а Ол. Скорописа, яко відпоручника “Союзу визв. України” заступив Маріян Меленевський.²⁹

Загальна Укр. Рада випустила 12 травня 1915 р. програмову декларацію “До всіх народів цивілізованого світу”, де було ясно і рішуче заявлено, що З. У. Рада у відносинах до українських земель під Росією має своєю метою створення “вільної самостійної української держави”, а з українських земель в Австро-Угорщині домагається створення української територіально-національної автономної області, збудованої “на основах свободи і демократії”, з забезпеченням прав національних меншостей. Задля досягнення цих цілей Рада уважала кінцевим розбиття царської імперії і рішучу піддержку Австро-Угорщини та її союзників.³⁰

Перемога центральних держав над Росією влітку 1915 року відкрила перед українцями з Австро-Угорщини певні перспективи на поліпшення стану українського народу в монархії: українське питання здобувало в очах уряду й громадянства дуже поважне значення. Представники З. У. Ради вели переговори з австрійським урядом. Вони подавали йому меморандуми в справі окупованих українських областей Росії — Холмщини й західної Волині, домагалися поширення українських військових формацій, заведення української адміністрації й шкільництва на Холмщині й Волині. Для Галичини домагалися поділу її на дві частини — східну українську й західну польську та утворення українського університету у Львові. Відбувалися конференції з австрійськими міністрами: одні ставилися більш прихильно до українських домагань (президент Ради мін. гр. Штірк), другі — менше; давали різні обіцянки й запевнення, але фактично вдалося досягти небагато: так, на місце поляка Коритовського намісником Галичини призначено в липні 1915 р. генерала Колярда, котрий, як німець, міг бути більш безстороннім в польсько-українським спорі. В серпні т. р. офіційно перетворено Легіон Українських Січових Стрільців у 1-й полк Українських Січових Стрільців як регулярну частину австрійської армії. В окупованих областях, Холмщині й Волині, признано публичні права українській мові, дозволено відкривати там українські школи, хоч запроваджена на місцях нова австрійська адміністрація ставила українському шкільництву всякі перешкоди.

Австрійське правительство мусіло рахуватись з поляками, і польське питання в його очах мало далеко більше значення, ніж українське, тим більше, що перше було зв'язане з вирішенням долі т. зв. конгресової Польщі, відбитої від Росії, а в цім була заінтересована також і Німеччина. 5 листопада 1916 р. австро-угорський і німецький уряди проголосили утворення самостійного польського королівства з 10 губерній т. зв. Царства Польського, а одночасно з тим цісар Франц Йосиф надав Галичині повну автономію, без поділу її на дві окремі національні частини.³¹ Це було важким ударом для української політики в Австро-Угорщині, холодним цебром води на голову українського суспільства. Петербурзька “Речь”, оцінюючи акт про автономію Галичини, завважувала, що цим актом українців у Галичині “віддано головою полякам” замість того, щоб увільнити їх з-під польського панування через утворення з українських земель окремого коронного краю.³²

Українська Парламентарна Репрезентація в своїм маніфесті з дня 8 листопада 1916 р. “До українського народу галицької і володимирської землі” дуже вірно схарактеризувала становище, в якому мав опинитися український народ в автономній Галичині: “Не парламент у Відні, вибраний на основі загального й рівного виборчого права, але галицький куріяльний сойм з польською та панською більшістю мав би на будуче видавати нам закони, мав би сам ухвалювати, хто і які платить податки та на що, чи на народні й на українські, чи може на чужі нам цілі — наші гроші зживати. Отже замкнено б нам на будуче дорогу виволікати свої кривди й поведення наших противників з нами перед лице цілої Австрії й цілого світу... Мають нас

29. К. Левицький, *op. cit.*, ст. 154.

30. *Ibidem*, ст. 157.

31. Ця автономія полягала в тім, що до центрального правительства мали тепер належати лиш справи військові, залізничні, пошта й телеграф, усі інші — господарські, національні і просвітні мали належати виключно до компетенції крайового сойму в Львові.

32. Вістник Союзу визв. Укр. 1917, № 136. ст. 82.

виключити з австрійського парламенту, а віддати в руки галицького сойму... Мають нам замкнути відклик до міністрів і до найвищих трибуналів у Відні, а найвищі влади для нас могли б надалі бути в краю, в руках наших противників. Отже повстане з нашого краю неначе б друга польська держава побіч відновленого польського королівства, тільки з тою головною різницею, що її королем буде цісар Австрії". Маніфест закликав до рішучого протесту проти такої автономії.

Президія З. У. Ради на знак протесту склала свої уповноваження. Наступила певна дезорганізація й дезорієнтація серед українських політичних кругів. Провідне значення перейшло до новоствореної Української Парламентарної Репрезентації без участі буковинських послів.

Головою було вибрано Юліяна Романчука, заступниками Євгена Петрушевича і Льва Бачинського. Кость Левицький і Микола Василько залишилися поза проводом. В політичній житті австрійських українців наступив певний застій.

З тим більшою актуальністю висувалася наперед проблема Великої України, яка по розгромі Росії літом 1915 року стала зовсім реальним питанням в політиці як Австро-Угорщини, так само й Німеччини. Українське питання як міжнародня проблема, ніколи, властиво, не цікавило серйозно ані Австро-Угорщину, ані Німеччину. Плани Бісмарка в 1888 році про "київське королівство" були тільки теоретичною комбінацією, яка мусіла залишитися лиш в теорії перш за все тому, що серед самих українців не було людей, які б про самостійну Україну думали як про щось реальне. Найбільший український розум тих часів М. Драгоманов ще в 1876 р. писав, що стремління української інтелігенції 30-40-х років XIX ст. "надати державноправний характер українському патріотизму" є річчю остаточно пережитою всіми освіченими українцями, і що поворот цих стремлінь унеможливлений науковою критикою самих же українських діячів.³³ Він не бачив для українського сепаратизму ніякого ґрунту³⁴, а у відповідь на надії деяких українських патріотів на інтервенцію Європи відповідав (лист до Ол. Кониського з 5.VII.1888), що "урядовій Європі інтересні ті, хто тепер силу — армію — має, а не ті, що за них ще треба кров лити, гроші платити..." І він радив стати чимсь у себе вдома, стати якоюсь силою, щоб потім українцями заінтересувалася Європа.³⁵ Однак песимізм Драгоманова щодо ідеї українського сепаратизму не справдився. Вже в самий рік смерті Драгоманова, створена під його ж ідейним впливом українська радикальна партія в Галичині на своїм з'їзді 29 грудня 1895 р. у Львові заявила в своїй програмі, що здійснення її ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійності українського народу. В тім самім році появилася книжка Юл. Бачинського "Україна ingredienta", де автор, молодий соціал-демократ, доводив konieczність повстання самостійної Української Держави з причин економічних. Одверто було піднесено гасло самостійної України на переломі двох століть, одночасно на двох кінцях української території: в 1899 році приймають його обидві партії, що тільки що вийшли з лона радикальної партії — українська партія соціал-демократична і національно-демократична. С.-д. "Воля" пише, що "наша ціль є вільна держава українського люду, українська республіка",³⁶ а "Діло" заявляє, що "нашим ідеалом повинна бути самостійна Русь-Україна, в якій усі частини нашої нації злучились би в одну сучасну культурну державу". Ранньою весною 1900 року Микола Міхновський спочатку в Полтаві (19 лютого), а потім у Харкові (26 лютого) виголошує свою знамениту промову, де підносить гасло самостійної України як нашого національного ідеалу.³⁷ Ця промова стає першою програмовою брошурою, виданою на початку літа 1900 року новозаснованою "Революційною Українською Партією". 14 липня 1900 р. на вічу української академічної молоді у Львові серед загального ентузіазму була прийнята резолюція, що "тільки в самостійній, власній державі знайде українська нація повну свободу розвою". Коли дехто з тодішніх українських публіцистів висміяв ідею самостійної України як фантазію, як недосяжну мрію, сам Франко виступив на сторінках "Літ.-Наук. Вістника" зі статтею, де доводив, що ідеал самостійної України буде лежати для нас поза межами можливого лиш доти, доки ми самі не знайдемо в собі досить волі, щоб іти до цього ідеалу, стежки до якого "лежать ось тут, під нашими ногами".³⁸

33. По вопросу о малорус. литературе. 1876, ст. IX.

34. Чудацькі думки, вид. 1915 р., ст. 94.

35. Листи до Ів. Франка, т. II, Львів, 1908, ст. 128-130.

36. В. Дорошенко. Передмова до "Україна ingredienta", Берлін, 1924, ст. XI.

37. В. Дорошенко, Рев. Укр. партія 1900-1905, Львів 1921, ст. 7.

38. "Поза межами можливого" Л. Н. В. 1900, кн. 10, ст. 11.

Та все-таки всі оті партійні заяви та резолюції залишилися спочатку лиш декларативними заявами, зробленими в урочисту хвилину. Навіть сама РУП, яка в ч. 2 свого органу "Гасло", повторила, що її ідеалом є вільна самостійна Україна, вже в 1903 р. вдовольнялася автономією в перебудованій у федеративну республіку Росії. Український політичний рух, розбурханий революцією 1905 р., не виставляє домагань понад автономію України. І цей постулат включає в свою програму українська радикально-демократична партія, яка виступає тоді на політичну арену. Тільки невелика група з Міхновським і Шеметом на чолі, зорганізована в "Українську Народню Партію", не спускає прапора самостійної України і обстоює цей постулат у своїй "Програмі" (1906).

Та хоч ідея самостійності ніби зійшла з поля української політики навіть як програмове гасло, але зовсім вона не зникла. Коли в 1908 р. наслідком анексії Австро-Угорщиною Босни і Герцеговини почало заноситись на збройний конфлікт між Австрією й Росією, серед українських кругів знову виникла ідея сепаратизму від Росії за допомогою Австрії. В 1912 р. сформувався вже у Львові ціла група українців з Росії і галичан, яка стала на самостійницькім ґрунті, заснувала Український Інформаційний Комітет для пропаганди українських домагань за кордоном і готовилася вже видавати свій власний орган "Визволення". Ініціатором цих заходів був В.Липинський. До видання органу не дійшло, але українські політичні емігранти, розкидані по різних європейських центрах, порозумілися між собою щодо спільної інформаційної акції, і це порозуміння дуже стало в пригоді "Союзу Визволення України" на початках його діяльності. В останні роки перед війною все частіше почала з'являтися інформація про Україну на чужих мовах і по чужих виданнях.³⁹

Як тільки вибухнула війна, гурток українських політичних емігрантів у Львові рішив за порозумінням з провідниками галицьких українців (головно з К.Левицьким) заснувати "Союз Визволення України" як безпартійну політичну організацію російських українців на час війни для пропаганди ідеї самостійності України. 4 серпня 1914 р. "Союз" був формально заснований. Його засновниками були Вол. Дорошенко, Дмитро Донцов, Микола Залізняк і Андрій Жук, які вже з початку серпня випустили відозву (анонімну) "До Українського народу в Росії",

Президія Союзу Визволення України (з ліва на право): Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Олександр Скоропис-Йолтуховський і Маріян Меленевський

закликаючи не боятись приходу австрійського війська, бо воно мало принести "землю і свободу". Скоро після того прилучились до Союзу Олександр Скоропис-Йолтуховський і Маріян Меленевський, які прибули з Лондона, де їх захопила війна. Тоді 25 серпня вже за підписом В.Дорошенка, Д.Донцова, М.Меленевського, О.Скорописа, М.Залізняка і А.Жука видана була відозва "An die öffentliche Meinung Europas", в якій говорилося, що лиш самостійна Українська Держава створить забороло для Європи проти Росії, з її експозицією царизму, і

39. Першим українським органом на чужій мові був німецький місячник "Ruthenische revue", зложений Р.Сембратовичем р. 1903 у Відні і по його смерті продовжуваний з р. 1906 В.Кушніром як "Ukrainische Rundschau". В р. 1913 вийшло в Парижі спеціальне число видання "Annales des Nationalités", присвячене Україні. У Швейцарії інформацію про Україну провадили Ярослав Федорчук і М.Тишкевич, а в Англії В.Степанківський і англійський журналіст Д.Рафалович.

увільнить слав'янський світ від згубного впливу панмосковізму. В кінці серпня "Союз" переніс свій осідок до Відня.⁴⁰ Тут був заложений його орган "Вістник Союзу Визволення України", в 1 числі якого (5 жовтня 1914 р.) появилася "Платформа" Союзу, де заявлялося, що в "Союзі" представлені всі ті політичні напрями, які стоять на становищі державної самостійності українського народу, а "реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні". Національно-політичною платформою "Союзу" є державна самостійність України. Формою правління самостійної української держави мала бути "конституційна монархія, з демократичним політичним внутрішнім устроєм, однопалатною системою законодавства, горожанськими язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою". На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої української території від Росії "Союз" мав домагатися створення з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, окремого автономного краю.

"Союз Визволення України" взяв на себе репрезентацію інтересів Великої України перед Центральними Державами і взагалі перед європейським світом. Він дивився на себе, як на зав'язок будучої української влади, яко на експозитуру будучої української Держави, і яко такий вважав необхідним ввійти в тісний контакт з Центральними Державами, яко союзними силами. Він уважав можливим приймати від цих держав і матеріальну допомогу, але під умовою, що це буде позичка — державний борг будучої самостійної України, яку уряд український муситиме повернути.⁴¹

"Союз Визволення України" розвинув дуже жваву політичну діяльність, пропагуючи ідею визволення України і створення незалежної української держави перед правительствами і громадянством почвiрного порозуміння, а також і в нейтральних державах. Він висилав своїх спеціальних відпоручників, які були немов українськими послами в різних європейських центрах: в Берліні перебував Ол.Скоропис-Йолтуховський, в Туреччині — М.Меленевський, в Болгарії — Л.Ганкевич, в Італії — Ол.Семенів, в Швеції та Норвегії — О.Назарук, в Швейцарії — П.Чикаленко. У Відні — видавав Союз "Ukrainische Nachrichten", у Лозанні "La Revue ukrainienne", крім того видавав він велику силу книжок про Україну в мовах німецькій, французькій, англійській, італійській, угорській, турецькій, шведській, румунській, хорватській, чеській, болгарській. Це були інформаційні книги про Україну взагалі, нариси її історії, книги про російсько-українські відносини і взагалі на різні теми з сучасного політичного моменту. Серед них були й такі солідні видання, як "Ukraine. Land und Volk" С.Рудницького і "Geschichte der Ukraine" М.Грушевського. Крім того він видавав багато книжок українською мовою для пропаганди своїх ідей серед власної суспільности. Як уже згадано, з осені 1914 р. виходив у Відні "Вістник Союзу Визволення України" і німецькою мовою "Ukrainische Nachrichten". Серед виданих Союзом українською мовою книжок було багато дуже цінних, які зберігають свій інтерес і по сей день. Пропаганда "Союзу" в чужих мовах дуже скоро принесла свої наслідки в тім, що ціла європейська преса заговорила про Україну. Досить поглянути на огляди тої преси на сторінках "Вістника Союзу", щоб побачити, як багато статей появилася про Україну в німецькій, угорській, французькій, турецькій, шведській, румунській, італійській, болгарській пресі. Крім того, "Союз" висилав окремих лекторів, які читали публичні виклади про українське питання в Німеччині та по інших країнах, влаштовував анкети, спонукував до відчитів про Україну чужих учених. Взагалі, можна сказати, пропагандистична діяльність "Союзу" була величезна. Йому вдалося завоювати інтерес і навіть симпатії до української справи серед певних кругів німецького, болгарського, турецького, румунського громадянства, висловом чого була політична або публіцистична акція на користь української справи по різних державах середньої й південної Європи.

Щодо чисто політичної діяльності в самій Австрії та Німеччині, то тут діло гальмувалося через короткозорість і тупість австрійської політики та через те, що Австрія була дуже зв'язана

40. Вже восени 1914 р. з "Союзу" виступили Д.Донцов і М.Залізник. Залізник на чолі Закордонного Комітету організації укр. соціалістів-революціонерів почав провадити в контакт з військовими австрійськими кругами антиросійську діяльність на Буковинському фронті, а також пропаганду ідеї української державности серед турецьких політичних кругів. Крім того, він видав у Відні кілька десятків українських книжок національно-освідомлюючого змісту, які ширилися серед українських полонених, галицьких січових стрільців і серед українських вояків австрійської армії.

41. Див. Ол.Скоропис-Йолтуховський. Мої злочини. "Хліборобська Україна", зб. 2-4, ст. 205 і 235.

на своїми польськими відносинами. З другого боку виникали й тертя з провідниками австрійських українців, незважаючи на те, що Союз працював у повнім контакті з Головною Українською Радою, а в Загальній Укр. Раді засідали його представники. Австрійський уряд намагався, щоб Союз виконував чисто службову роллю в інтересах біжучої австрійської політики і ніяк не хотів зрозуміти далекосяжних політичних планів, які розвивав Союз. Діло дійшло було до того, що весною 1915 р. стався офіційний розрив Союзу з Австрією, хоч на практиці співпраця Союзу з австрійським урядом продовжувалася й далі — в справі акції серед полонених, про яку далі буде мова. “Мрію про провідну історичну роллю Австрії у відродженні самостійної Української Держави довелося здати в архів”, — як висловлюється один з головних діячів “Союзу”.⁴² Навіть німецьке правительство з свого боку також офіційно припинило співпрацю з “Союзом”, але українська справа знайшла більше для себе зрозуміння в німецьких військових і деяких приватних кругах. Виявилось це головно в справі організації українських таборів військовополонених, а пізніше, по вибуху в Росії революції, ініціативу висунення української проблеми на перше місце цілком перебрала на себе Німеччина.

На полі міжнародної політики “Союз” міг похвалитися одним значним успіхом на початку своєї діяльності, а саме: турецький міністр внутрішніх справ Талаат-Бей, приймаючи в падолисті 1914 р. представника “Союзу” М. Меленевського, заявив йому, що “Висока Порта, так само, як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність увільнення України з-під російського панування; коли Росія буде побита, правительство Отоманське допоможе українському народові створити незалежну державу.”⁴³

З свого боку “з інтересом вислухували” меморіяли й вияснення з боку членів Союзу і деякі вищі представники австро-угорського й німецького правительств, але з їх заінтересування не виходило нічого конкретного. З великими труднощами вдалося Союзу здобути деякий вплив на культурно-національне життя на Волині, що ж до Холмщини, то, як каже один з провідників “Союзу”, “всі старання Союзу відновити українське життя в Холмщині не увінчалось успіхом, хоч язикові права українського населення у школі і в публичнім житті забезпечено розпорядками начальної команди австро-угорської армії”. Холмщину вважали за складову частину Польщі.

Та найважливішим, може, здобутком діяльності “Союзу Визв. України” була праця серед українців військовополонених з російської армії в Німеччині й Австро-Угорщині, праця, яка закінчилась формуванням українських дивізій, ядра майбутньої української армії. Праця в таборі ворожим до держави-гнобительки і формування національних легіонів з полонених є явищем давно відомим в діях ХІХ століття. Доволі пригадати поляків, які ставали в ряди армії Наполеона, щоб битись проти Росії, а в 1854-55 рр. творили формації в Туреччині, щоб знов же боротись проти Росії; на стороні піємонтської армії в 1859 р. бився угорський легіон. Коли в 1866 р. почалася австро-пруська війна, то пруська віськова влада зараз же заходилася творити угорське національне військо з полонених маляр. Та особливо розвинулося це явище за світової війни. Польські легіони під проводом Пілсудського билися на стороні Центральних Держав, а в той же час генерал Довбор-Мусніцький творив польський корпус на стороні Росії. Чехи творили свої легіони з полонених у Росії, Франції й Італії, румуни — в Італії з полонених семигородських румунів австрійської армії і т. д.

В німецьких і австрійських таборах для полонених сиділи десятки й сотні тисяч українців. “Союз” іще в першому півроці війни добився від австро-угорських і німецьких властей дозволу відвідати через своїх відпоручників ці табори і вияснити в них число українців. Під час цих одвідин робилися старання перед властями про поліпшення становища полонених українців. Згодом удалося добитись, щоб українців-полонених було концентровано в спеціальних таборах. З тих таборів головні були Фрайштадт і Дуна-Сердатель в Австрії і Раштат, Зальцведель і Вещляр в Німеччині. Вже в квітні 1917 р. за допомогою “Союзу Визв. України” було зорганізовано в Німеччині, в Гановер-Гмінден, спеціальний табір для українських офіцерів, в якому було зібрано коло 400 людей. В червні 1917 р. було організовано табір українських офіцерів з полонених також і в Австрії — в Йозефштадті (в Чехії).

Головна робота велася в Німеччині, що було заслугою в першій лінії Ол. Скорописи-Йолтуховського. З великими труднощами вдалося йому добитись (німецьке міністерство за-

42. О. Скоропис, *op. cit.*, ст. 214.

43. А. Жук. Пам'яткова книжка С. В. У. на 1917 р., ст. 375.

кордонних справ було дуже проти того), щоб полонених українців було зібрано в трьох названих таборах і опіку над ними передано “Союзу Визволення України”.⁴⁴ Тут було зібрано понад 50 000 полонених (у Фрайштадті в Австрії було їх коло 30 000). Умови життя полонених було значно поліпшено порівняно з загальними таборами і утворено відповідні обставини для ведення серед них культурно-просвітньої праці. Союз запросив десятки учителів та інструкторів з-поміж галицьких українців і за їх допомогою буде зорганізовано по таборах школи грамоти, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, театри, курси української історії й літератури, різні освітні курси — кооперації, політичної економії, курси німецької мови; було збудовано церкви; повстали по таборах чайні, запомогові каси, кооперативні крамниці. В кожному таборі засновано український часопис:⁴⁵ в Раштаті “Розсвіт”, в Зальцведелі “Вільне Слово”, у Вецлярі “Громадська Думка”, у Фрайштадті “Розвага”, у Йозефштадті “Наш Голос”.

Це все поліпшило матеріальні умови життя полонених, їх фізичний і моральний стан, підняло їх дух, а головне — пробуджувало серед них національну українську свідомість. Із заляканих, забитих полонених, “гарматного м’яса” російської армії, вони перетворилися в політично освічених громадян, у свідомих українців, готових на боротьбу за долю рідного краю; люди

В таборі у Вецлярі. Зліва направо: Проф. Ом.Терлецький, Петро Чикаленко, Ол.Скоронис-Йолтуховський, голова таборових організацій поручн. Андрієвський і поручн. Ємець

“стали розуміти, що то за сили їх душать, для кого й чого заставляють робити єгипетську роботу. Ширилося розуміння — ріс український громадянин, і в неволі за дротом зросли кадри вільних людей.” А це й було головною метою ініціаторів справи. Вже на початку 1917 р. в кожному таборі було по кілька тисяч людей, вповні приєднаних до українського національного руху, свідомих, згуртованих в українських організаціях.

Діяльність “Союзу Визволення України” спочатку не знайшла собі зрозуміння серед українського громадянства в Росії. Центральна управа ТУПу, як уже згадувалося, вислухавши відомости про “Союз” від проф. М.Грушевського, який повернувся з-за кордону в падолисті

44. Оповідання про ці труднощі, які удалось поборити лиш за допомогою трьох німців, пп. Шверіна, Койпа і ген. Фридриха, знаходимо у Ол.Скорониса в його цитованій уже нами статі “Мої злочини”, надрукованій в “Хліб. України”, зб. 2-4. Див. ст. 214-217.

45. Тільки один з таборів, а саме раштатський, діждався окремої монографії: Омелян Терлецький, Історія української громади в Раштаті. 1915-1918. Київ-Лайпціх, 1919. Ст. 429, 8°. Тут докладно розказано про організацію й життя табору, і виклад ілюстровано численними фотографічними знімками. Загальний короткий огляд українських таборів в Австрії дає праця В.Проходи “Записки до історії Сірих (сірожупанників)”, уміщена в збірнику “За державність”, в. I, Каліш, 1929, ст. 72-117.

1914р., ухвалила, що “Союз” не має права виступати від імені російської України.⁴⁶ Але згодом діяльність “Союзу” здобувала собі все більше симпатій на Україні. В квітні 1915 р. відбулася в Києві нарада українських діячів соціалістичного напрямку, яка одобрила політичну позицію “Союзу” і вирішила ввійти з ним в тісніші зносини. Наслідком цього представник цієї групи діячів Євген Голицинський двічі побував за кордоном (в маю 1915 р. і зимою 1915-16 рр.) і нав’язав особистий контакт з діячами “Союзу”. Дуже вороже поставилася до діяльності “Союзу” невелика група українських емігрантів у Швейцарії з Л.Юркевичем на чолі. Ця група стояла в близькій контакт з російськими соціал-демократами більшовиками (В.Ленін, Л.Троцький, Д.Мануїльський та інші) і в своїй газеті “Боротьба” старалася очернити діячів Союзу як “запроданців” і “агентів австро-німецького імперіялізму”.

Прапор І Січового полку Гетьмана Петра Дорошенка (табор Вецляр)

Коли вибухнула в Росії революція, “Союз Визволення України” заявив спочатку в передовиці у “Вістнику Союзу” (ч. 16, дня 15 квітня), що вважає “присвоєний собі мандат за вичерпаний” і що буде надалі обмежувати свою діяльність опікою над полоненими й обороною інтересів українських територій, окупованих австро-німецькими військами. В числі 19 “Вістника” була опублікована Ухвала Президії “Союзу” з дня 2 мая 1917 р., де заявлялося, що Союз з огляду на революцію в Росії й на змогу для України вільного політичного й національного самовизначення, вважає дальше ведення війни непотрібним і ставить задачею дня пропаганду загальної ліквідації війни; цим відношенням до війни “Союз” означав і свою нейтральність супроти воюючих держав. “Союз” вітав Ц.Раду і Нац.Конгрес, яко виразників зорганізованої свободної волі українського народу. Стоячи сам на ґрунті повної державної самостійности українського народу, “Союз” обіцяв подальшу свою діяльність “координувати з діяльністю покликаних волею революційного українського народу національних репрезентацій на Україні”, а свої практичні завдання окреслював як оборону інтересів окупованих західноукраїнських областей супроти польських аспірацій, як опіку над полоненими та “літературну популяризацію серед політичного світу Західної Європи визвольних змагань українського народу”.

Звістку про переворот в Росії українці-полонені зустріли з особливою радістю. Це було вповні зрозуміло, бо для більшости зорганізованих за допомогою “Союзу” полонених, а особливо для офіцерів, до царської Росії повороту не було: в очах царського уряду вони були зрадники, яким був один шлях — на шибеницю або на Сибір. Вже при першій звістці про революцію полонені в таборі Фрайштадт уложили петицію до Тимч. Правительства, вкриту 20 тисячами підписів, в якій, вітаючи революційний уряд, висловлювали бажання, щоб “український народ дістав повні національні права на своїй власній землі”. Тоді ж президія “С. В. України” звернулась до полонених з особливим закликом, щоб вони готовились на службу увільненій батьківщині і складали датки на “український бойовий фонд”.⁴⁷

І надалі полонені українці з напруженою увагою стежили за подіями в Росії й на Україні, відгукуючись на ці події заявами, резолюціями своїх віч і посилкою листів і петицій до Тимч. Правительства, а далі до Ц. Ради. Оголошення універсалу Ц. Ради відбулося в таборах Німеччини й Австрії дуже урочисто, з виголошенням промов, співом національного гімну і т. ін.⁴⁸ Полонені збирали між собою гроші і пересилали через “Союз Визволення” до Ц. Ради.

Пильно стежачи за розвитком революції на Україні й за боротьбою за автономію, полонені не раз висловлювали побоювання, що на Україні, де політична думка взагалі була мало

46. Неприхильне ставився до “Союзу виів. України” М.Грушевський і пізніше. Вже в 1917 р. як голова Ц. Ради він не раз виступав з заявами (в маю і 3 вересня 1917 р.) що Ц. Рада не вступає ні в які відносини з “Союзом визв. України”. (див. “1917-й год на Киевщине”, ст. 216).

47. “Вістник Союзу”, 1917, ч. 155, ст. 215. Див. також ч. 147, ст. 269-271.

48. Ibid., ч. 163, ст. 528.

розвинена, замало виявляється стремління до самостійности. Отже, щоб піддержати самостійницькі настрої й течії, полонені рішили вислати на Україну свого уповноваженого, доручивши йому “наказ”, який підписали понад 18 000 полонених вояків-українців. Цим уповноваженим був член президії “Союзу Визволення України” Ол. Скоропис-Йолтуховський. Але Скоропис не міг добитися дозволу на в'їзд до Росії ні від уряду кн. Львова, ні від уряду Керенського. Тому він мусів скласти “Наказ” в Інституті Нобеля в Стокгольмі, де він пересиджував, клопочучись про в'їзд до Росії; попасти до Києва він зміг аж на початку 1918 року. В Києві українські урядові круги прийняли його дуже холодно, і Ц. Рада не хотіла навіть офіційно його прийняти, але коли Київ почали бомбардувати большевики, то Грушевський разом з М.Ткаченком дали йому повноваження їхати негайно до Берестя, де відбувалися мирові переговори, і добиватись у німців дозволу на негайне формування з полонених військових частин, які б ішли рятувати український уряд.

Скоропис поїхав до Берестя, і тут було досягнуте порозуміння з німецькими й австрійськими властями щодо формування українських дивізій з полонених.

Від імені Ц. Ради була видана відозва до всіх полонених про вступ до формованих дивізій, які мали обороняти Україну від ворогів. В Німеччині було вирішено зразу сформувати дві дивізії з полонених усіх трьох укр. таборів. Формування пішло з блискавичною швидкістю: протягом кількох днів кадри двох полків були сформовані й вислані в половині лютого до Ковеля на Волинь, де остаточно сформувалася 1-ша дивізія “синезупанників” (прозваних так за свою синю уніформу) в складі 4-х полків піхоти по 1 200 людей в кожному і 1 гарматного полку (900 людей). Команду обійняв генерал Зілінський; 1-м полком командував М.Шаповал, 2-м — сотн. Малохатка, 3-м — сотн. Курінний, 4-м — Мик.Чеховський і гарматним — Дм.Чижевський. Полк простояв у Ковелі місяць і 19 березня н. ст. дивізія вирушила далі на Україну. Про долю цієї дивізії оповідається в II томі моєї історії.

Поки 1-ша дивізія стояла в Ковелі, йшло далі формування 2-ої дивізії в таборах і пізніше в тім самім Ковелі. В Гмндені було організовано школу українських старшин до 600 людей. В кінці квітня дивізія була готова в складі 4-х піхотних полків по 1 200 людей і вирушила на Україну, але німці зразу ж її обеззброїли й розформували, люди були просто пущені додому; тим часом стався гетьманський переворот, і німці не були певні, чи “синезупанники”, виховані в революційно-соціалістичному дусі, будуть лояльно служити новому українському правительству.

Треба сказати, що дійсно, хоч “Союз Визв. України” старався вести працю серед полонених в самостійницькім безпартійнім дусі,⁴⁹ але фактично серед полонених дуже часто ведено пропаганду соціалістичних і революційних ідей, а також войовничого українського націоналізму (агітаторами були здебільшого галицькі українці, з зрозумілих причин крайне ворожо настроєні до Росії й російщини). Коли, наприклад, вістка про переворот в Росії дійшла до українців-полонених в таборі Дуна-Сердагель (на Угорщині), то вони зразу ж уложили привіт до Тимчасового Правительства, який починався з фрази: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, а кінчився словами: “Хай живе демократична республіка! Геть з капіталізмом! Хай живе соціалізм!”⁵⁰

З австрійського боку в половині лютого 1918 року почалось в Володимирі-Волинському формування спочатку “1-го козацько-стрілецького полку”, який в кінці квітня мав уже до 4 000 людей (командував ним сотник Ганжа). Але переворот у Києві 29 квітня 1918 загальмував справу. Як каже історик цієї формації, більшість членів полку співчувала соціалістам-революціонерам, соціал-демократам, большевикам, і проголошення гетьманства було зустрінуте дуже неприхильно. Трохи згодом “1-й козацько-стрілецький” полк розгорнувся в “1-у козацько-стрілецьку дивізію” (прозвану від коліру уніформи “сірожупанною”) в складі 4-х полків

Козак-синезупанник

49. Ол. Скоропис, *op. cit.*, ст. 217.

50. В.Прохода, *op. cit.*, ст. 78.

піхоти, гарматного полку й окремої інженірної сотні. Дивізія попала на Україну в початку серпня 1918 р., про що оповідається далі, в т. II моєї Історії.

Так не удалось використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Ц. Ради боялася “самостійництва” полонених, влада гетьманська — їх “революційности”. А чужа сила, яка фактично рішала справу, в той момент, коли бувші полонені переступали кордони відродженої Української Держави, вже боялася, щоб ця Держава не дістала власної збройної сили, і тому готова була розпустити військові частини, нею ж самою сформовані й організовані.

Тут до речі буде згадати один епізод в історії українських військових формацій в полоні: весною 1917 р. група українських полонених була впряжена заходами “Союзу Визв. України” в зону німецької окупації на Підляшшя, щоб провадити тут культурно-національну роботу серед місцевого українського населення. Формально ця група була влучена в склад німецької армії, але було застережено, що вона нестиме лиш етапну службу і не вживатиметься до ніякої розвідної служби. Фактично група присягла на вірність Україні і займалась виключно культурно-просвітною працею. Група, яка складалась спочатку всього з 27 людей, побільшувалась далі так, що на початку 1917 р. нараховувала вже три сотні людей. Вона мала своїм осередком м. Білу. На чолі групи стояв отаман Микола Шаповал. Протягом літа й осени “січовики” організували коло 100 українських народніх шкіл, в яких вчилося 5 500 дітей, zaloжили тижневик “Рідне Слово” (з тиражем 2 000 примірників), видали кілька підручників і взагалі багато попрацювали, щоб полегшити моральне і матеріяльне становище українського населення окупованої провінції.⁵¹

51. Див. про це у Ол. Скорописа, “Хліб. Україна”, кн. II, 1921, ст. 220-524, і “Вістник Союзу визв. Укр.”, 1917, ч. 178, ст. 758-759, а також, В. Куровський. “Зі споминів синежупанця” “Календар-Альманах Червоної Калини на 1931 рік”, Львів, 1931, ст. 30-31.

II

Український національний рух в перших місяцях революції. Заснування Центральної Ради у Києві.

Перша звістка, яка долетіла в Київ про революцію в Петербурзі, се була телеграма члена Держ. Думи Бубликова з дня 13 березня н. стилю до залізнодорожників про те, що старої влади вже нема, що влада перейшла до Комітету Державної Думи і що всім треба лишатися на своїх місцях і спокійно продовжувати свою роботу, таку потрібну для армії і для всієї держави. Пошепки передавали кияни один другому цю звістку і з тривогою дожидали, що буде робити місцева власть. На другий день (14 березня) становище трохи вияснилося, але все ще було непевне. У начальника київського військового округу ген. Ходоровича зійшлися на нараду вищі представники місцевої влади і громадських інституцій та організацій: губернатор, прокурор судової палати, жандармський генерал, міський голова, губерніяльний маршалок дворянства, голова губерніяльної земської управи, голова Комітету Союзу Міст на Південно-Західному фронті, голова такого ж земського комітету та ще дехто. Представники громадських організацій доводили, що треба звернутися до населення з відозвою, оповіщаючи про події й закликаючи до спокою; урядовці їх підтримали, але ген. Ходорович вагався, не маючи вказівок від вищої військової влади. На другий день у газетах знов не було ні слова про великі і грізні події. Аж коли прийшла телеграма від головного начальника Південно-Західного фронту ген. Брусілова, де він дозволяв друкувати про все, що сталося, аж тоді довідався Київ, а за ним і весь наш край про те, що сталося. Першою появилася відозва від імени громадських організацій міста Києва, в тому числі і від української національної організації, а потім пішли різні відозви й заклики од усяких партійних організацій.⁵²

17 березня в міській думі зійшлися представники громадських організацій і партій, які склали з себе постійну раду, котра вибрала з-поміж себе виконавчий комітет, спочатку з 12 членів. До цього Комітетувійшло п'ять українців: барон Федір Штейнгель (яко голова Союзу Міст), вибраний на голову Комітета, Андрій Ніковський — від українських організацій, вибраний на секретаря Комітета; Сергій Єфремов — від блоку народніх соціалістів (російських, українських і кавказьких), М.Паламарчук — від українських робітників, Микола Порш — від Союзу кооперативів.

Цей Комітет в перші три місяці по революції був властиво найвищою владою в Києві, аж поки його місце не заняла Центральна Рада. Хоча згідно наказу нового правительства владу губернатора з титулом Губерніяльного Комісара перебрав місцевий голова губерніяльної земської управи (як і скрізь по Росії), але ця влада мала дуже ілюзоричний характер. Зруйнування Тимчасовим Російським Правительством цілого адміністраційного й поліційного апарату, запровадження системи виборности адміністрації фактично відразу віддало владу в руки новоствалих революційних комітетів і підготовило повну анархію, яка наступила вже в кінці літа.

Губерніяльним Комісаром у Києві зробився Мих.Суковкин. В першій половині березня зійшлися в Києві надзвичайні губерньські земські збори, які вибрали постійну раду представників організацій на Київщині, рада ж ця вибрала з-поміж себе Виконавчий Губерньський Комітет, який майже цілком опинився в руках українців: до цього Комітету було вибрано проф. М.Грушевського, Д.Дорошенка, В.Корольова, М.Стасюка, Хр.Барановського, Андрія Сербиненка, Ол.Степаненка, Дм.Антоновича, П.Понятенка, М.Синицького, Вол.Шульгина, С.Франкфурта, С.Когана, А.Красовського і П.Линниченка. Головою Комітету вибрано Суковкина, заступником його Дорошенка, який був вибраний на земських губерніяльних зборах на помічника губерніяльного комісара. М.Суковкин, який раніш ставився зовсім байдуже до українського національного руху, тепер почав дружно працювати з українцями і відразу став на

52. М.Жученко. Українське життя у Києві на світанку волі. "Літературно-Науковий Вістник", 1917. кн. 1, ст. 150

територіяльно-автономному ґрунті. Управа губернією опинилася в українських руках, і це було дуже зручно українцями використано. Відразу ж офіційний орган “Губернские Ведомости” було переіменовано в “Вісті Київського Виконавчого Комітету при Губерніяльному Комісарові Тимчасового Правительства”, видавані українською й російською мовами, а “Земська Газета” почала друкуватись виключно українською мовою. Губерніяльна Друкарня почала друкувати українські книжки; насамперед вона взяла замовлення від М.М.Грінченкової на друк цілого ряду творів Бориса Грінченка.

Ті самі губернські земські збори, які вибрали Раду представників громадських організацій Київщини, визнали потрібним побільшити число членів Губернської Земської Управи (виконавчий орган земства) і вибрали туди 4 українців: Т.Сніжного, П.Пожарського, А.Сербиненка і В.Прокоповича.

Вже 31 березня відбулося в Києві відкриття 1-ої української гімназії для хлопців і дівчат. На директора її вибрано відомого київського педагога П.І.Холодного. До гімназії протягом перших же днів вписалося понад сотню дітей. В той же час міська київська дума ухвалила розпочати з осені навчання українською мовою в школі імені С.Грушевського на Куренівці.⁵³

Так відразу київські українці розпочали і політичну і культурно-просвітню працю в національній дусі, стараючись надолужити те, чого досі не вільно було робити під царським режимом.

Від самих перших днів революції осередком українського життя в Києві зробився український клуб “Родина”. Тут в чотирьох маленьких кімнатах — бо більша частина помешкання з початку війни була обернута в шпиталь для поранених на війні, — з ранку до вечора товклися люди, ділилися новинами, відбували наради. До помешкання “Родина” перенесла свої наради і рада “Товариства українських поступовців”, одинокої тодішньої всеукраїнської організації. Спочатку рада ТУПу сама думала стати загальним об’єднуючим органом, але на зборі її явилися І.Стешенко, Дм.Антонович і Ол.Степаненко як представники українських соціалістичних організацій і домагались, щоб до ради було прийнято також представників від цих організацій в такому ж числі, скільки було й членів ТУП-івської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУПу погодилась на домагання соціалістичних представників, із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій. Так утворилася Центральна Рада, до якої зразу ж увійшли крім членів ТУПу представники українських соціал-демократів, українців-військових, від українців-робітників, від кооперативів, студентів, від православного духовенства міста Києва (два делегати, вислані від зборів цілого міського духовенства), від різних товариств (“Українське Наукове Товариство”, “Товариство українських техніків та агрономів”, “Українське Педагогічне Товариство” та ін.), громад і гуртків.⁵⁴

Як формальну дату заснування Ц. Ради приймають 17 березня за новим стилем, отже рівно в тиждень по тому, як до Києва наспіла перша звістка про революцію в Петербурзі. Місце голови Ц. Ради було зарезервоване для проф. М.Грушевського, який мав приїхати з останнього місця свого заслання, з Москви; заступником його вибрано В.П.Науменка, товаришами голови Дм.Антоновича і Дм.Дорошенка. Все це було лиш провізоричним, бо скоро цілий склад Ц. Ради був переформований на нових основах. Та поки, уконститувавшись, Ц. Рада вислала привіт голові Тимчасового Уряду князю Львову й міністру юстиції Керенському, висловивши в своїй телеграмі надію, що “у вільній Росії задоволено буде всі законні права українського народу.”⁵⁵ 22 березня Ц. Рада видала відозву “До Українського народу”, в якій заклиалося “селян, робітників, солдатів та інтелігенцію” зберігати спокій, гуртуватись в політичні, культурні та економічні союзи, збирати гроші для українського національного фонду і вибирати на всі посади своїх людей.

Ось текст цієї відозви:

“Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям

53. М.Жученко, *ibid.*, ст.152.

54. М.Жученко, *ibid.*, ст.151; “1917 год на Киевщине”, Київ, 1928, ст.6; також записки Є.Х.Чикаленка “Уривок з моїх споминів за 1917-й рік”, які я використав з рукопису.

55. “1917-й год на Киевщине”, ст.6

Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятимільйонний народ, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати.

Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори на основі загального, рівного, прямого виборчого права. Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя. До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській Землі.

А в найближчій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і по урядових інституціях.

З таким же спокоем, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український! Селяни, робітники, солдати, городяни, духовенство і вся українська інтелігенція! Додержуйте спокій! Не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад у житті, але разом, щиро і уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця, організуйтеся! Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй землі.

Народе Український! Перед тобою шлях до нового життя. Сміливо ж, одностайно, йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада."

Ще день перед тим з'явилася відозва від "Товариства українських поступовців", — перша українська відозва з моменту революції. Ця відозва закликала підперти новий державний лад, організуватися, збирати складки на український національний фонд, закладати українські школи, відновлювати й засновувати "Просвіти", піддержувати укр. пресу, готуватись до всенародньої Установчої Ради, на якій має бути поставлене домагання автономії України в перебудованій на федеративних основах Росії. Відозву підписала Рада Товариства Українських Поступовців: Ол.Вілінський, Ол.Волошинов, А.Вязлов, М.Дем'яновський, Д.Дорошенко, М.Грушевський, С.Єфремов, В.Леонтович, Ф.Матушевський, А.Ніковський, В.Прокопович, Л.Старицька-Черняхівська, Є.Чикаленко, Ф.Штейнгель і Л.Яновська.

Дійсно, організаційна праця українців у Києві пішла дуже жваво, 22 березня збори українців-офіцерів проголосили себе "Установчою Військовою Радою". В той же день постав Центральний Український Кооперативний Комітет. Відновила свою діяльність київська "Просвіта", закрита російським урядом в 1910 році. Це було перше товариство, яке зареєструвалося у Києві на основі нових розпорядків про товариства і спілки. "Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці" вирішило відновити видання щоденної газети "Рада", закритої російським урядом на самім початку війни. 25 березня вийшло вже перше число відновленої газети під назвою "Нова Рада". Редактором знову став А.В.Ніковський, що редагував її в день закриття.

В цім числі появилася стаття М.Грушевського "Велика хвиля". Грушевський уже 27 березня прибув до Києва, і з його прибуттям український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керівника. Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загально признаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство. І дійсно, вже в цій першій статті Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгортались перед ним з вибухом революції. Він рішуче і категорично заявив, що українські постуляти й домагання мусять зразу бути поставлені в усій їх широті: "Нема нічого більше помилкового, — писав Грушевський, — як витягати тепер старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання... Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою

подякою..., але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, “розв’язанням українського питання” для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи... Потреби і домагання України розгортаються в усій широті.”

І треба віддати честь Грушевському, що він зразу поставив ці домагання конкретно в формі автономії України. Але в тій самій статті були слова, які мусіли призадуматись тих, хто уважно вчитувався в статтю Грушевського: він дуже підкреслював, що “ми мусимо тримати руку на пульсі народнього життя і йти в ритм його биття. В о н о (підкреслення скрізь Грушевського) тільки нам закон, й о м у ми мусимо коритись, й о г о голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні”. Грушевський знав напевно, що народ наш був темний і несвідомий. Революції він не ждав і не робив. Вона його заскочила неждано, і він мусів ще в нових обставинах оговтатись і знайтись. “Народне життя”, себто заховання народніх мас в часі революції залежало в значній мірі від того, як поводитиметься інтелігенція, які гасла пустить вона в маси. І дійсний вождь, дійсний керманіч, мусів намагатись опанувати “народній рух”, направити його куди слід для осягнення вищих національних цілей, а не підпорядкуватись стремлінням, які були виявом нижчих інстинктів або наслідком демагогії. Власне він, вождь, мусів знайти синтезу між гаслами національно-політичними і домаганнями соціально-економічних реформ і жити собі для помочі всі живі й творчі сили українського громадянства. Та головне — він мусів знати, як історик, що на Україні “народом”, “народньою” волею чи інтересами прикривались завжди анархічні, деструктивні елементи, які в кінці й доводили свій народ до неволі та руїни... Та в перші дні цих небезпечних ноток у словах свого провідника майже ніхто не помічав, і всі були раді, що він уже в Києві і може стати на чолі українського руху. Одначе за кілька часу вже багатьом стало ясно, що Грушевський не тільки пише у статтях, але й на ділі хоче йти по лінії підпорядкування себе “народнім” стремлінням, речником яких явилися молоді українські есери й загітовані ними елементи українського села — далеко не кращі. Та про це буде мова далі.

Тимчасом Грушевський послідовно і енергійно проводив ідею автономії України — і в своїх програмових статтях, які до квітня друкувалися ще на сторінках “Ради”, і в політиці Центральної Ради, в якій він перебрав керму. Кімнати клубу “Родина” скоро зробились затісні для зборів Ц. Ради, і Виконавчий Комітет одвів для неї помешкання в будинку Педагогічного Музею, зайнятого військовою авіаційною частиною. Для потреб Ц. Ради було відведено кілька покоїв і велику залу для засідань. Це сталось заходами М.Порша, який був призначений від Вик. Комітету Комісаром громадських будинків міста Києва. З того часу в розкішній залі Музею почали відбуватись всі ширші збори і засідання українських організацій.

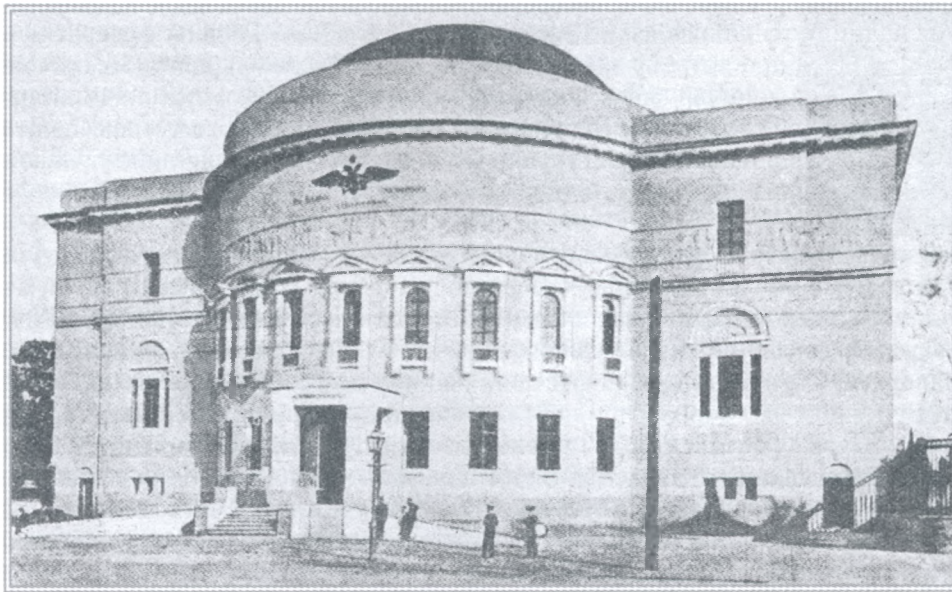
27-28 березня відбувся в Музеї губерніяльний кооперативний з’їзд Київщини, який обернувся в першу прилюдну українську маніфестацію. За почесного голову з’їзду обрано було М.Грушевського; головою з’їзду був Хр.Барановський, секретарем П.Христюк. З’їзд у своїх резолюціях заявив, що “тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіяльною автономією України, з забезпеченням прав національних меншостей, забезпечить права нашому народові”. Так само з’їзд визнав, що “українська мова повинна бути введена негайно в школі, в суді, в усіх громадських і урядових інституціях.”⁵⁶ Привітати з’їзд явились не тільки представники всіх українських організацій Києва, але також представники місцевої влади. Хоч з’їзд і називався губерніяльним, але на нього прибули кооперативні діячі і з других областей України. Більшість промовців говорило по-українськи. Делегат Васильчук закінчив словами: “За вільну Україну, за самостійність, за рідну мову і школу!” — і це викликало овації. З’їзд постановив “піддержати всіма силами нове правительство, закликати всі інституції до укріплення нового ладу” і висловив переконання, що “тільки демократично-федеративна республіка в Росії з національно-територіяльною автономією України, з забезпеченням прав національних меншостей, забезпечить права українського народу”. Серед інших постанов з’їзду була ще постанова про необхідність негайного введення української мови в школі, в суді та по всіх громадських і державних інституціях, у церкві. Нарешті була постанова звернутись до Тимчасового Правительства з проханням, щоб воно увільнило з заслання українців-галичан, заарештованих російськими властями і вивезених з Галичини.⁵⁷

56. Вісти з Укр. Цент. Ради у Києві, ч. I, 19 березня 1917 р.

57. П.Христюк, Історія укр. революції, т. I, Відень, 1921, ст. 17-18.

З'їзд закінчився 29 березня. В той самий день у Києві відбулося “свято свободи” – велика маніфестація на вулицях міста. Українське громадянство взяло участь в цій маніфестації під жовто-блакитними прапорами з написами: “Хай живе вільна Україна!” Українські вояки йшли окремою колоною під національним прапором.⁵⁸

Та кульмінаційним моментом прояву відродженого українського життя у Києві була українська маніфестація, уряджена Ц. Радою 1 квітня. Найбільш сміливі сподіванки не могли передвидіти такого величавого й грандіозного свята, яким стала ця маніфестація. Більше ста тисяч людей з понад 320 прапорами (всі були національні жовто-блакитні) взяло участь у маніфестації. Тут було кілька десятків тисяч озброєних українців-вояків, йшли українці-студенти, робітники, учні середніх шкіл, урядовці різних державних і громадських установ, бранці-галичани, діти з українських притулків... Похід вирушив од Володимирського Собору, йшов по Фундуклеївській вулиці, по Хрещатику, повз міську думу, де з балкону вітали його члени Виконавчого Комітету і начальник Військової Округи ген. Ходорович, потім по Трьохсвятительській вулиці на Софійську площу до пам'ятника Богдана Хмельницького, де відбулося віче. Назустріч походу вийшло з св. Софії духовенство з корогвами, загули усі дзвони, площа вкрилася жовто-блакитними прапорами і було відправлено панахиду “за мучеників України”, душу свою положивших за волю рідного краю.⁵⁹ Проф. Грушевський ще перед міською думою виголосив промову, в якій закликав усіх присутніх присягти перед портретом Шевченка, що не покладуть рук доти, доки не буде здобута автономія України. Маніфестанти стали на коліна і присягли. На Софійській площі Грушевський виголосив другу промову, в якій вказав на те, що настав час “утворити українське народовластя і державне право України в спілці з іншими наро-

Будинок Педагогічного Музею, де засідала Центральна Рада

дами Європи у федеративній республіці російській”.⁶⁰ Віче прийняло такі резолюції:

“Ми, українці, зібрані у Києві 19 березня на першій українській святі свободи, вітаємо відновлення народовластя, знищеного царським деспотизмом, і одностайно постановляємо:

1. Піддержувати Центральне Правительство, допомагаючи всіма силами забезпечити новий свободний лад від всяких ворожих заходів, в твердім переконанні, що воно далі докладатиме всіх сил для скріплення свободи і демократизму:

2. Потвердити йому наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів на основі загального, рівного, прямого і тайного вибору, котрі мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо;

58. М.Жученко, *op. cit.*, ст. 151.

59. М.Жученко, *op. cit.*, ст. 152-153.

60. “1917-й год на Киевщине”, ст. 18.

3. Зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і захопило людність її до всяких жертв, для чого негайно видає декларацию, котрою з свого боку визнає потребу широкої автономії української землі і поробило би одразу всі заходи, щоб надати український національний характер публічним установам з захованням прав національних меншостей;

4. В справі переведення цих постанов віче доручає Українській Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим Правительством.”

Українська маніфестація і ухвали віча зробили глибоке враження на ціле громадянство Києва. Вони надзвичайно підбадьорили самих українців, які побачили, що вони спираються на поважні сили в самій столиці української землі і з подвоєною енергією взялися за переведення дальшої організації своїх сил і поширення своїх здобутків на ниві культурно-національного життя. На чергу дня було поставлено скликання на початку квітня у Києві Українського Національного Конгресу.

Тимчасом ішла далі організаційна робота. Ще напередодні маніфестації відбулись організаційні збори українців-військових, де було ухвалено заснувати український військовий клуб і приступити до негайної організації українського війська, а передовсім — полку добровольців імені гетьмана Богдана Хмельницького. Формувались українські політичні партії і відбували свої конференції та з'їзди.

Дуже велику активність виявили члени українських колоній в обох столицях російської держави — у Петербурзі і в Москві, особливо в першій. Вже 9 березня на сторінках петербурзької газети “День” (в ч. 4) було надруковано заяву “Петроградського Відділу Союзу Українських Поступовців”. У цій заяві вже було постановлене домагання національно-територіальної автономії України в зв'язку з загальною перебудовою Росії на федеративних основах. Тут же говорилося про потребу заведення в народніх школах українських губерній рідної мови населення, допущення укр. мови до середніх та вищих шкіл, в суді й адміністрації, про повернення в окупованих частинах Галичини й Буковини прежнього устрою політичного й громадського життя і національних прав українського населення, про негайне увільнення й поворот додому арештованих і засланих галицьких і буковинських українців, в тім числі й митрополита А.Шептицького.

25 березня відбулася в Петербурзі величава українська маніфестація, в якій взяло участь понад 20 000 людей, головно українців — солдатів петербурзького гарнізону. Вони виступали цілими відділами, кожен під національним жовто-блакитним прапором. На чолі походу виступив кінний відділ кубанських козаків бувшого царського конвою, в мальовничих червоних жупанах, з прапорами і бунчуками. Маніфестація зробила глибоке враження на петербурзьке суспільство. Всі газети заговорили про неї і почали містити спеціальні статті про українську справу (“Речь”, “День”, “Русская Воля” та інші газети). Лейтмотивом цих статей було, що українська справа перестала бути академічним питанням, що вона стала актуальною, невідкладною потребою життя і що російське громадянство мусить уважно вдуматися в нього і зрозуміти природу національних домагань українців. В очах столичного громадянства українство відразу зробилося силою, з якою треба було рахуватися.

Тиждень після маніфестації повстала в Петербурзі “Українська Національна Рада”. До її складу увійшли представники від петербурзької громади ТУПу, від укр. соціал-демократів, від Українського Революційного Комітету, від укр. фракції Ради Робітничих і Солдатських депутатів, від укр. студентства, від українських робітників, від Т-ва “Громада”, від допомогового Т-ва ім. Шевченка, від “Добродійного Видавничого Т-ва”, від “Українського Літературно-Артистичного Т-ва” і від Укр. Пресового Бюро. Головою Виконавчого Комітету Ради вибрано Ол.Лотоцького, заступником голови М.Корчинського, членами — М.Славінського, Гр.Голоскевича, П.Зайцева і Ф.Слюсаренка. В Раді солдатських і робітничих депутатів зорганізувалася була “Українська партія”, яка вибрала головою Ол.Шульгина.

Укр. Нац. Рада негайно нав'язала зносини з київською Центральною Радою і 3 квітня (21 березня) вислала делегацію до голови Тимчасового Правительства кн. Львова. До цієї делегації увійшли: Ол.Лотоцький, М.Корчинський, М.Славінський, студент Чечель, солдати — члени Ради Солдатських і Робітничих депутатів Гайдар і Лобода. Делегація подала кн. Львову меморіал з такими домаганнями, які вважала потрібним здійснити не дожидаючи скликання ус-

тановчих зборів: призначення в українські губернії на всі адміністративні пости людей, котрі були б знайомі з краєм і мовою місцевого населення; призначення українців на посади губернських комісарів і особливо комісара при Правительстві для українських справ; далі йшли домагання про заведення української мови в адміністрації, церкві, суді, школі, повернення прежнього устрою й національних прав українців в окупованих частинах Галичини й Буковини, поворот з заслання галицьких і буковинських українців, отже всі ті домагання, які стояли вже в заяві петербурзької громади ТУПу, надрукуваній в газеті “День”. Тільки ці домагання були деталізовані й дуже докладно обговорені в меморіалі.

Князь Львов, як подавали газети, заявив делегації, що “правительство принципіально не розходитья з цими домаганнями, які українці предложили, і що правительство потребує лишень вказівок, помочі та співпраці українських громадських сил для заспокоєння і здійснення цих домагань”.

Та в міру того, як почав розвиватися український рух на самій Україні, почалася тяга петербурзьких українців додому. Більша частина активніших українських діячів Петербурга вже весною й літом 1917 р. перебралася до Києва, щоб узяти там участь в українському державному й культурному будівництві.

Українці у Москві видали декларацію від імені Союзу українських федералістів, Московського Комітету українських соціалістів, редакції “Украинской Жизни”, редакції “Проміня” та Української Секції Товариства Слов'янської Культури. Ця декларація виставляла такі домагання українців: 1) заведення української мови у зносинах з правительственными органами; 2) навчання рідною мовою; 3) територіяльне комплектування війська і 4) введення української мови в суд і адміністрацію. В кінці травня у Москві було заложено “Українську Раду”, на чолі якої став Комітет, що склався з таких осіб: А.Саліковський (голова комітету укр. автономістів-федералістів), А.Приходько (від укр. ес-ерів), Авдієв (від укр. військового клубу), А.Хруцький (від укр. автономістів-федералістів) і А.Павлюк (від укр. організації Холмщини). На голову вибрано А.Саліковського.⁶¹

25 і 26 березня відбувся у Києві з'їзд Товариства Українських Поступовців, на який прибули делегати від громад Києва, Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Кам'янця-Подільського, Переяслава, Сосниць, Умані, Золотоноші, Винниці, Лубень, Гадяча, Катеринодару, Петербурга і Москви. Головою з'їзду вибрано М.Грушевського, товаришами голови — Ол.Лотоцького й Іл.Шрага. З'їзд прийняв резолюції: 1) з'їзд українських поступовців признає і буде підтримувати Тимчасовий Уряд; 2) замість старої назви “Товариство українських поступовців” приймає нову, більш відповідну головним основам організації: “Союз українських автономістів-федералістів”; 3) в справі автономії, негайно, всіма силами і засобами утворювати автономію України; вжити всіх заходів, щоб надати їй якнайбільшого авторитету, а остаточну санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії; 4) в загальний організаційний статут автономії України внести принцип забезпечення прав національних меншостей. Була також постанова про використання досвіду галичан, які тепер перебувають в Росії. Закінчив свою працю з'їзд закликом до українського організованого громадянства взяти активну участь в майбутньому Українському Національному конгресі і висилкою телеграми Тимчасовому Уряду про те, що Союз укр. автономістів-федералістів буде його підтримувати і доручає в справах Союзу заступство Українському Національному Комітету з Ол.Лотоцьким на чолі.

До Тимчасового Центрального Комітету Союзу було вибрано В.Бідкова, Д.Дорошенка, С.Єфремова, Ф.Матушевського, А.Ніковського, В.Прокоповича, Ол.Шульгина і С.Ерастова. Органом Союзу стала “Нова Рада”. Пізніше Ц. Комітет (“Рада Союзу”) трохи переформувалася і вибрала на початку червня таку президію: С.Єфремов — голова, В. Леонтович і А.Ніковський — заступники, Ф.Матушевський — скарбник і Ольга Андрієвська — секретар.

Князь Г.Львов, Голова
Тимчасового Правительства
Росії

61. “Нова Рада”, 1917, ч. 64.

Кілька днів після цього з'їзду відбулися конференція української соціал-демократичної партії і Установчий з'їзд Української Партії соціалістів-революціонерів.

Українська соціал-демократична партія властиво перестала існувати з 1907 року. Окремі її члени проте робили спроби вдержувати й утворювати в різних частинах України організації, які стояли на соціал-демократичній платформі. Серед українських соціал-демократів був цілий ряд видатних діячів, які вийшли з Укр. Рев. Партії і які з вибухом революції зібрались всі у Києві (Д. Антонович, М. Порш, М. Ткаченко, В. Винниченко, С. Петлюра). Конференція українських соціал-демократів відбулася при участі представників від партійних організацій Києва, Катеринослава, Полтави, Харкова, Одеси, Черкас, Новоград-Волинська, Бердянська, Москви і Петербурга, під проводом В. Винниченка. Конференція ухвалила: "Беручи до уваги, що федерація автономних національних або крайових одиниць — це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, конференція укр. соц.-дем. робітничої партії з цілою непохитною рішучістю видвигає давнє домагання партії — автономію України як першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі українського пролетаріату та всієї України." Далі конференція зазначала, що партія буде підтримувати принцип федеративного устрою російської республіки, що "творення автономного ладу на Україні повинно відбутись в самім революційнім процесі, шляхом ініціативи місцевих революційних народніх сил"; конференція визнала можливим брати участь в міжпартійній Ц. Раді, висловилаь проти дальшого ведення війни і ухвалила звернутись до Тимчасового Правительства з пропозицією розпочати через представників міжнароднього пролетаріату переговори про мир.⁶² На конференцію були допущені представники Рос. Соц.-Дем. Робіт. Партії, т. зв. меншовики, які заявили, що визнають принцип автономії України.⁶³

Органом партії була "Робітнича Газета" що видавалася з кінця березня Центральним Комітетом партії під редакцією В. Винниченка. До 1917 р. українські соціалісти-революціонери не уявляли собою суцільної, організованої партії. Існували лиш окремі гуртки, які повстали були в 1905-1906 роках (в Сімферополі, Одесі та ін. містах). Влітку 1907 р. була розгромлена урядом найбільш діяльна група в Радомишлі, потому пішли арешти по других містах, причім був заарештований один з найбільш активних діячів організації Микола Залізняк. Більшість українських соціалістів-революціонерів виховалась під впливом ідеології російських соціалістів-революціонерів, а дехто навіть належав був спочатку до партії рос. ес-ерів; але їх там відштовхнуло ігнорування українських національних інтересів. Крім того, українці не погоджувались з ідеєю соціалізації землі, вони воліли вже націоналізацію, яка давала, на їх думку, змогу регулювати аграрні відносини відповідно до економічних особливостей України. В 1913-15 роках було відновлено подекуди українські ес-ерівські організації. Особливо діяльно виявила себе київська організація, яка мала зв'язки з військовими кругами і видавала нелегально свій орган "Боротьбу". В Києві відбулася конференція, на якій було ухвалено проект програми укр. ес-ерів. В національно-політичних справах цей проект висував домагання національно-територіальної автономії, яка б ставила Україну в федеративний зв'язок з Росією. В соціально-економічних справах проект обстоював націоналізацію землі. В 1915 р. укр. соц.-рев. заключили угоду з польською соціалістичною партією про взаємну підтримку. Працею укр. ес-ерів було створено Український Червоний Хрест для допомоги політичним в'язням.

Хоч укр. ес-ери і відокремились були в особливі організації, але в основі їх ідеології лежали ідеї й гасла партії рос. соц.-революціонерів, яка мала свої давні традиції і значні заслуги перед революцією. Одначе ціла ідеологія російських соціалістів-революціонерів, побудована на містичній вірі в революційність російського селянства та його звичку до спільного володіння землею в "общині" (громаді) була зовсім чужа для українського духу. Та проте це не стало на перешкоді дуже скорому зросту новосформованої партії українських соціалістів-революціонерів; навпаки — загальні й перейняті демагогічним духом кличі партії якраз припали до смаку значній частині української демократичної інтелігенції, а проповідь цих гасел серед селянських мас з обіцянками панської землі без викупу мала на перших порах успіх у селян, аж поки не прийшли большевики з їх ще більш приманчивим гаслом: "Грабуй награвоване!"

62. "1917-й год на Киевщине", ст. 30-31; П. Христюк, *op. cit.*, ст. 34-35.

63. 1917-й год на Киевщине, ст. 28.

Партія українських соціалістів-революціонерів була в певнім розумінні слова партією молодих людей, якщо брати до уваги її керуючі верхи: Микола Ковалевський, Левко Ковалів, Павло Христюк, Володимир Залізняк, Микола Шраг, Олександр Севрюк – усі головні діячі партії були студенти перших курсів, кожен не старше 25 років віку. Один тільки проф. Грушевський, який пристав до партії (хоч формально вступив до неї трохи згодом), своїм поважним віком і сивою бородою являв різкий контраст до своїх юних партійних співробітників. Органом партії був тижневик “Боротьба”.

Установчі збори партії відбулися 4-5 квітня. Головою зборів був М.Ковалевський. Збори висловилися за “негайне переведення в життя широкої національно-територіяльної автономії України із забезпеченням прав національних меншостей і негайне скликання територіяльної Української Установчої Ради для вироблення основ і форм автономії і для підготовки виборів до загально-російських установчих зборів від народу українського й інших народів”. Разом із тим збори визнали за найкращу форму устрою української держави федеративно-демократичну республіку.

Збори докладно зупинились на земельному питанні. Ясного погляду на це питання у членів зборів, як видно, ще не було. Ес-ерівський історик революції пише про це так: “В аграрній справі з’їзд після заслухання і обміркування загального схематичного доповіді М.Ковалевського, в якому нічого не говорилося про пляни конкретного переведення земельної реформи, став, в своїй більшості, на ту точку погляду, що в умовах української економічної дійсності трудно перевести бажану земельну реформу, а саме соціалізацію землі, і що партія, рахуючись з цим, буде настоювати на передачі всіх державних, кабінетських, церковних, монастирських та приватних ґрунтів на Україні в Український Земельний фонд, з якого земля має розподілятися для користування через громадські організації між селянством. Питання відшкодування власникам при переведенні земельної реформи було затушковане туманною фразою, що видатки на переведення земельної реформи треба віднести на рахунок держави.”⁶⁴ З’їзд закінчився вибором Центрального Комітету, до складу якого увійшли М.Ковалевський, Л.Бочковський, Л.Ковалів, К.Корж, В.Залізняк, В.Ігнатієнко, І.Маєвський, П.Христюк і О.Шлейченко.⁶⁵ Остаточне затвердження партійної програми і статуту та вибір постійного Ц. Комітету були проведені на 2-му партійному з’їзді 15-19 липня. До Ц. Комітету було вибрано: Ісака Базяка, Дмитра Ісаєвича, Івана Коваленка, Миколу Ковалевського, Кузьму Коржа, Семена Лимаря, Михайла Панченка, Ісака Пугача, Андрія Полонського, Олександра Севрюка, Оксентія Шлейченка, Миколу Шрага, Миколу Чечеля і Михайла Полозова.

Ц. Комітет вибрав головою М.Ковалевського і кооптував ще шість членів: Гната Михайличенка, Свирського, Чижевську, Петра Плеваку, Микиту Шаповала і Пилипа Пилипчука.⁶⁶

Майже одночасно з партією українських соціалістів-революціонерів зорганізувалася й “Українська селянська спілка”, яка вважалася за “професійно-класову організацію українського селянства” і яка фактично опинилася в руках ес-ерів. Органом “Спілки”, а разом і партії ес-ерів зробилася газета “Народня Воля”, видавана на кошти Союзу кооперативів.

Нарешті переорганізувався в партію й “Союз українських федералістів-автономістів”, тільки що перетворений з “Товариства українських поступовців”. Відбувши нараду на початку квітня, члени Союзу рішили відновити колишню радикально-демократичну партію, яка існувала в 1905-1907 роках, прийнявши аж до скликання партійного з’їзду і попередню програму. Нова партія мала чисто інтелігентський характер; в її рядах, як і раніше, знайшлася більша частина давніх українських діячів, які в передреволюційних часах виносили на своїх плечах весь тягар української культурно-національної праці. В часи загального захоплення крайніми гаслами партія радикал-демократів не знайшла собі численних прихильників, але з нею мусіли рахуватись українські соціалісти, серед яких було дуже мало старих досвідчених людей, і які мусіли допускати на різні вищі посади радикал-демократів, бо самі не мали відповідних кандидатів. Радикал-демократи віддали дань загальній моді на соціалізм і на партійній конференції в червні місяці незабаром переіменували себе в партію “соціалістів-федералістів”, назву, яка дуже мало відповідала суті, бо члени партії властиво не були соціалістами, а з моменту проголо-

64. П.Христюк, *op. cit.*, ст. 37.

65. “Боротьба”, 1917, ч. I.

66. *ibid.*, ч. 6-7.

шення української державної самостійності ніякої федералістичної програми не додержувались. Окрім цих головних українських партій, які тримали в 1917 році в своїх руках провід українського політичного життя, постали ще такі партії: 1) Українська Партія Самостійників-соціалістів, 2) Українська Хліборобсько-демократична партія, 3) Українська Трудова партія і 4) Українська Федеративно-Демократична партія.

Українська Партія самостійників-соціалістів склалася переважно з військових елементів і почасти з осіб, що належали або співчували колишній “Українській Народній партії”. 6.XI.1917 р. відбувся у Полтаві губерніяльний з’їзд самостійників, а 30.XII. відбувся у Києві Всеукраїнський з’їзд партії, на якому вона остаточно уконституувалася. Головою з’їзду був інженер Павло Макаренко, товаришами голови др. Іван Луценко і адвокат М.Андрієвський. З’їзд виробив постанови, які лягли в основу програми партії, що “визнавала соціалістичний ідеал, яко єдиний, котрий може знищити сучасний капіталістичний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності й пануванні”. Далі програма говорила загально, що “фабрики і заводи мусять належати українцям-робітникам, а земля — українцям-хліборобам”.⁶⁷ З’їзд ухвалив домагатись негайного проголошення незалежності Української Народньої Республіки.

Українська Демократично-Хліборобська партія була заложена літом 1917 р. на Полтавщині з ініціативи гуртка українців-поміщиків і земських діячів Лубенського повіту. До цього гуртка належали: Мих. Боярський (голова пов. Земської Управи), Л.Климів (член тієї ж Управи), Ів.Корнієнко, М.Макаренко, В.Чигрин, Сергій Шемет і В.Шкляр. 29 червня відбулися в Лубнях установчі збори партії при участі близько 1 500 селян і 20 поміщиків. Партія проголосила основою своєї платформи суверенність українського народу, збереження приватної власності і вирішення земельної справи українським соймом на основі парцеляції за викуп. В жовтні 1917 р. було видано в Лубнях докладний нарис програми партії, зложений В.К.Липинським, який згодом прилучився до партії. (Про Укр. Хліб.-Дем. партію див. II том моєї Історії, ст. 16).

Установчий з’їзд Української Трудової партії відбувся 18 жовтня 1917 р. в Києві. Ініціативу до створення цієї партії подав гурток українців-кооператорів. Лідером партії був київський адвокат Федір Крижановський, який представляв партію в Ц.Раді (був членом Малої Ради). Партія була дуже нечисленна і великого значення в політичній житті не мала.

Ще менше значення мала Українська Федеративно-Демократична партія, заснована в половині грудня 1917 р. в Києві. Фундаторами партії були: Б.А.Беренгович, А.Ц.Десницький, В.В.Ігнатювич, Г.І.Квятковський, В.М.Константинович, С.Е.Кушакевич, проф. І.В.Луцицький і В.П.Науменко. Більша частина цих людей належала до київської “Старої громади”, цієї найстаршої української організації в Києві. Установчі збори партії відбулися 23 грудня 1917 р. (старого стилю). Спочатку прийнята була назва “Українська Народня партія”, але коли в пресі появилися протести проти цієї назви, з вказівками на те, що так називалася в часи першої революції партія, котра ставила своєю програмою самостійність України, було прийнято назву “Українська Федеративно-демократична партія”.

Успіхи українського національного руху протягом першого місяця по революції дуже підбадьорили керуючі українські круги в центрі. Щоб збільшити авторитет Ц. Ради як керуючої установи, щоб надати їй більше правомочности, вже в половині березня було вирішено скликати “Український Національний Конгрес”, який би мав виробити і затвердити основні лінії української політики й надати Центральній Раді від себе права керуючого органу. У розісланій 28 березня відозві говорилося, що на конгрес можуть присилати своїх представників усі українські політичні, культурні, професійні, територіяльні та інші організації, які стоять на платформі широкої національно-територіяльної автономії України.

Вже виставлене в резолюціях українських віч та партійних з’їздів гасло автономії України дуже схвилювало загально-російську революційну демократію в Києві, себто російську, жидівську й зросійщену частину української інтелігенції. Дуже рано було піднесено подекуди й гасло самостійности України. Так, уже на першій українській демонстрації у Києві було несено більш десятка прапорів з написом “Хай живе самостійна Україна” або “Хай живе самостійна Україна з Гетьманом на чолі.”⁶⁸ Український військовий рух (про нього будемо говорити окремо) у

67. Українська партія самостійників-соціалістів. Відень, 1920, ст. 63.

68. “1917-й год на Киевщине”, ст. 18; О.Шаповал. На порозі відновлення гетьманської державности, “Січ” (Чикаго), 1929, ч. 15.

перші часи, доки провід не захопили в ньому соціалісти, розпочався і йшов під виразно самостійницькими гаслами. Але про самостійність України самі офіційні представники українського руху з Грушевським на чолі говорили, як про щось непотрібне.⁶⁹ Зате автономія виставлялась одверто, і це сполошило “революційну демократію”, зорганізовану в загально-російських лівих партіях і новопосталих по революції радах (рада робітничих депутатів, рада солдатських депутатів і т. д.).

За кілька день по початку конгресу (його скликано на 19 квіт-ня) на зборах київського комітету партії соціал-демократів більшовиків було вислухано пропозицію представника жидівських соціалістичних організацій — “скликати міжпартійну конференцію всіх соціалістичних організацій, які працюють на Україні, щоб обміркувати справу про сепаратистичні стремління Української Ц. Ради, яка скликає в скорому часі український з'їзд — українські установчі збори”. В дискусії над цією пропозицією всі промовці однодушно виступали проти українського сепаратизму. Г.Пятаков радив збалакатись з українськими соціал-демократами і примусити їх поборювати сепаратистичні стремління Ц. Ради, а коли не послухають, то самим “початн рішучу атаку проти сепаратистичного руху”. Відомий київський адвокат Чекерель-Куш казав, що навіть коли б російські установчі збори висловились за самостійну Україну, то й тоді треба боротись з цим рішенням, бо, мовляв, “не в наших інтересах — роз'єднувати пролетаріят державними рамками.”⁷⁰

Міжпартійна конференція соціалістичних організацій була скликана на другий же день, а на третій відбулось засідання президій Виконавчого Комітету Союзу об'єднаних громадських організацій м. Києва, Ради Робітничих депутатів, Ради військових депутатів і Коаліційної Студентської Ради при участі представників Ц. Ради (М.Грушевський, В.Винниченко, Д.Антонович, Д.Дорошенко і Ф.Крижановський). Українським делегатам було поставлено питання: чи правда, що Ц. Рада хоче переводити автономію України “явочним порядком” (себто самочинно). На це Грушевський відповів, що українці справді хочуть автономії, але що в цьому домаганні не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на ґрунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів, децентралізація. Відповідь Грушевського викликала велике незадоволення присутніх представників революційної демократії, і голова Ради Робітничих депутатів Незлобін заявив, що домагання автономії в теперішній момент — се удар в спину революції і що на всякі спроби переведення цієї автономії в життя революційна демократія відповість багнетами.⁷¹ Деяке заспокоєння внесли лиш пояснення Грушевського, що Нац. Конгрес не думає оповістити себе установчими зборами, що він має на увазі лиш санкціонувати Ц. Раду, яка визнана досі окремими організаціями, але потребує санкції від такого авторитетного виразника волі українського народу, як конгрес. Всі заходи щодо підготовки автономії проводяться в контактї з Тимчасовим Правительством і звернуті на закріплення демократичного ладу, а з шовіністичними течіями ведеться боротьба.⁷¹

19 квітня зібрався Український Національний Конгрес. На нього з'явилось коло 900 делегатів з усіх кінців України, від більших українських колоній у Росії, від українців-військових на фронті й Балтійського та Чорноморського флоту. Були представлені найрізномірніші військові, політичні, економічні й культурно-просвітні організації та установи. В Конгресі взяли масову участь члени різних українських організацій Києва, так що всього учасників Конгресу було до 1 500 людей. Конгрес відкрився в залі Купецького Зібрання, при дуже урочистій обстанові й надзвичайно піднесеному, просто ентузіастичному настрої. На голову конгресу вибрано С.Ерастова. До президії увійшли В.Винниченко, С.Єфремов, учасники петербурзького перевороту солдати Авдієнко і Гайдар, полковник Глинський і солдат Колос (від київського воєцтва), Ф.Штейнгель, матрос Чорномор. флоту Пелішенко, свящ. П.Погорілко; було запро-

69. Проф. Грушевський у своїй брошурі “Звідки пішло українство і до чого воно йде” (Київ, 1917) кілька разів з притиском підкреслював, що українці не думають про самостійність: “Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б шире і одверто з такими гаслами — бо тепер за се вони б нічим і не ризикували” (ст. 12). Трохи далі: “Українці не мають наміру відділитися від російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язи з нею” (ibidem). І знов: “Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежуватись”. (ст. 14).

70. “1917-й год”, ст. 14.

71. “1917-й год на Киевщине”, ст. 27.

шено до почесної президії письменницю Марію Грінченкову, Ор.Ів.Левицького, єпископа Дмитрія, який явився привітати з'їзд. На почесного голову з'їзду обрано М.Грушевського.

Конгрес одкрив промовою М.Грушевський. Вітали конгрес представники влади — в особі губерніяльного комісара М.Суковкіна, голови виконавчого комітету М.Страдомського та ін. і від громадських організацій міста Києва. Конгрес працював три дні, заслухавши такі доклади: 1) “Державне право і федеративні змагання на Україні” (Д. Дорошенко), 2) “Федералізм та домагання демократичної російської республіки” (Ол. Шульгин), 3) “Права національних меншостей та їх забезпечення (Ф.Матушевський), 4) “Автономія України в федеративній республіці” (Мих. Ткаченко), 5) “Про способи утворення автономного ладу на Україні” (Ф.Крижановський), 6) “Про територію автономної України” (Вал. Садовський) і 7) “Про забезпечення прав національних меншостей” (П.Понятенко).

З приводу кожного з докладів відбувалися дискусії й потім ухвалювалися відповідні резолюції. Як видно з самих тем докладів, конгрес обмірковував виключно питання політичні і проходив під знаком домагання автономії й федерації та виявив велику увагу до національних меншостей. В дискусіях виступали й самостійники (Фед. Коломийченко), але їх промови не відповідали загальному настрою конгресу, який у своїх резолюціях маніфестував лояльність і довір'я до Тимчасового Правительства. Ось ці резолюції:

“1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу, Конгрес визнає, що тільки національно-територіяльна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі.

2. Автономний устрій України, а також і інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устрої Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії Конгрес признає федеративну демократичну республіку, а одним з головніших принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні.

3. Український національний конгрес, визнаючи за російським установчим зібранням право санкції нового державного устрою російської республіки, вважає, проте, що до скликання російських установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть zostавитися пасивними і мають, по згоді з меншими народностями, творити неодкладно основи її автономного життя.

4. Йдучи назустріч бажанню тимчасового Правительства в справі організації і об'єднання громадських сил, Конгрес визнає неодкладною потребою організацію Крайової Ради з представників українських областей і міст, народів і громадських верств, в чому ініціативу повинна взяти на себе Центральна Рада.

5. Український Національний Конгрес, визнаючи право всіх націй на самовизначення, вважає: а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею прикордонного населення і б) що для забезпечення цього необхідно, аби були допущені на мирову конференцію, крім представників воюючих держав, і представники тих народів, на території яких відбувається війна, в тому числі й України.”

Було винесено ще кілька резолюцій організаційного і практичного значення, в тім числі домагання негайного звільнення й повороту до рідного краю арештованих і засланих за старого режиму українців-галічан.

Наприкінці було проведено вибори Центральної Ради. Була прийнята запропонована М.Грушевським така норма представництва: від губерній Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Катеринославської, Харківської та Полтавської по 4 представника; від Чернігівщини, Таврії, Кубані й Холмщини по 3; від губерній з меншим числом українського населення по 1; од Києва, Харкова, Катеринослава й Одеси по 2; так само від українських колоній у Петербурзі й Москві по 2; від партії автономістів-федералістів 5 представників, від укр. соціалістів-революціонерів 3, укр. соціал-демократів 4, радикал-демократів 3, самостійників 1 і від цілого ряду інших організацій. Взагалі намічено було коло 150 депутатів; більша частина була зразу ж і вибрана. Ц. Раді надане було право кооптувати 15% свого складу, причім в це число мали увійти представники національних меншостей. Головою Ради обрано таємним голосуванням (588 голосів проти кількох) проф. М.Грушевського, заступниками голови вже одкритим голосуванням було вибрано С.Єфремова і В.Винниченка.

Як уже згадано, Конгрес дебатував виключно над питаннями політичного характеру, але в числі додаткових резолюцій була одна, що вже торкалась справ економічних, а саме: Конгрес доручив Ц. Раді домагатись від Тимчасового Правительства заборони продажу, закладу і довготермінової оренди земель, фабрик і заводів аж до вирішення цього питання Установчими Зборами.

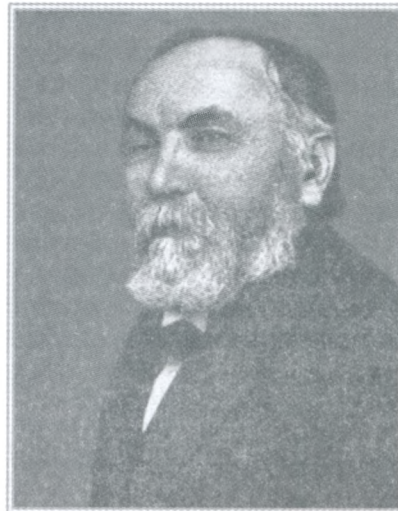
Зробивши підсумки роботи Конгресу, М.Грушевський писав (у “Новій Раді”, ч. 15, дня 15 квітня ст. ст.), що “загальне враження від з’їзду зосталося втішне: з’їзд був людний, представляв собою велику сіть організацій, що охоплювала собою переважну частину нашої території. Він вивів на видовище масу нових людей з різних українських верств: представників селянства, солдат, робітників і, незважаючи на все, намітив дуже однодушно основні лінії української політичної тактики, не кажучи про політичну платформу”. Він писав далі, що “організовані українські групи, які утворили Центральну Раду в тимчасовім складі, мали те вдоволення, що переконалися, наскільки та політична платформа, яку вони виставили для даного моменту, відповідала вимогам і поглядам ширшого українського громадянства”.

І наприкінці він подає програму подальшої діяльності організованого українського громадянства: має бути проведена організація українських комітетів по селах і містечках, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об’єднання їх в густу організовану сіть погубернську, об’єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення цієї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місць по організованій схемі Ц. Ради. Паралельно з цим об’єднанням і утворенням укр. національних організацій — повинен розвиватись процес творення з їх ініціативи комітетів територіяльних, зложених не тільки з представників українського громадянства, але й національних меншостей. І ця організація мала б дати підставу до організації крайової, котра потрібна для переведення в життя автономії України.

Але життя пішло не зовсім по тій схемі, яку укладав Грушевський у цій своїй статті: Україна дійсно вкрилась сіткою — але не загальнонаціональних комітетів, а партійних організацій “Селянської Спілки”, яка національну справу ставила лише як формальне гасло для проведення виключно соціальних завдань — безвикупної експропріації землі у приватних власників та її соціалізації. Виявився великий брак інтелігентних сил на провінції. Київ стягнув до себе значне число активніших українських діячів, і на місцях не було кому проводити директиви, що подавалися з центру. До того ж виявилось, що майже по всіх більших містах України провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилася проведенню в життя українських домагань, особливо ж вороже ставилася вона до автономії України. Це все виразно можна побачити, коли поглянути, як розвивалося в перші місяці революції громадське життя в таких містах, як Катеринослав, Одеса, Харків, Полтава, Чернігів, Житомир та інші значні міста на Україні.

Тільки після перших значних успіхів Ц. Ради, після порозуміння її з Тимчасовим Правительством зріс її авторитет в очах громадянства великих міст, а разом із тим зросло значення і місцевого свідомого національно українського елементу. Дуже допомогла українському рухові на місцях українізація війська, як це було, наприклад, в Одесі. На жаль, ми не маємо досить матеріалу, щоб простежити, як розвивався український рух в перші місяці революції по значних містах України і тому доводиться говорити лиш про ті, що за їх нам довелось знайти відомости в сучасній пресі або в споминах самовидавців.

У Катеринославі український рух виявлявся, порівнюючи, доволі помітно і в часі війни. Тут було доволі багато свідомих українців серед службової інтелігенції, серед робітників і селян околиць сіл. Але коли почалася революція, то активних політичних діячів серед українців знайшлося дуже небагато, до того ж почалася ворожнеча між представниками української “буржуазії” й соціалістичних партій, і провід в місті захопили російські революційні організації. Перші політичні збори в Катеринославі з вибухом революції були скликані службовцями Катеринославської залізниці з ініціативи інженера Івана Труби. Перший прилюдний виступ катеринославських українців стався 13 березня в день загального “свята Революції”. Вони явили-

Проф. В.Біднов, український діяч на Катеринославщині

ся на маніфестацію під жовто-блакитним прапором, і промови українських промовців Ю.Павловського, Євг. Вирового, П.Благонадьожина та ін. зробили велике враження на публіку.

Вже в першій половині березня утворився в Катеринославі “Совет солдатских и рабочих депутатов”, який незабаром став найбільш впливовою в місті установою. З українців туди вийшло небагато, переважно ес-деки (Євг. Дубовий. Мокринець та ін.), які там мали дуже невелике значення. Головою “Совета” спочатку був робітник Брянського заводу Орлов, а згодом, коли в ньому гору взяли большевики, головою став латиш Квірінг, відомий пізніше большевицький діяч. Тоді ж на початку березня утворився в Катеринославі й Губерніяльний Виконавчий Комітет, куди українців пройшло дуже небагато. Влада губерніяльного комісара (спочатку голови губ. Зем. Управи Гесберга, а потім полковника Лоського) звелася до нуля.

Спочатку катеринославські українці взялися були до чисто культурних справ. Вже 11 березня з ініціативи Євг. Вирового було відновлено товариство “Просвіта”, закрите адміністрацією на початку 1916 року. Т-во почало видавати “Вістник Просвіти”. Далі було по-роблено заходи коло заснування української гімназії для хлопців і дівчат. Засновано було Ук-

раїнське Учительське Товариство, яке в перших днях квітня зорганізувало в Катеринославі окружний учительський з'їзд і розпочало видавництво книжок. Ще в кінці березня засновано було “Українське Видавництво”, яке повело дуже активну видавничу роботу. Після Національного Конгресу були проведені заходи коло політичної організації й було утворено Українську Губерніяльну Раду, яка однак особливої активності не виявила. Головою Ради обрано було адвоката Шкамарду, заступником його обрано укр. ес-ера П.Коробчанського, секретарем — укр. ес-дека П.Шукина. Губ. Укр. Рада скликала Український Губерніяльний З'їзд, який відбувся 22-24 травня. В день відкриття з'їзду відправлено урочистий молебен на соборній площі — служив архієпископ Агапит і сказав по-українськи промову, а після того відбулася імпазантна маніфестація — похід по головній вулиці міста, т. зв. Проспекту. Головою з'їзду вибрано було проф. В.Біднова. На з'їзді дійшло до різких суперечок між ес-ерами та ес-деками, і ес-деки демонстраційно покинули з'їзд.

На виборах до міської думи укр. ес-ери виставили свій окремий список, ес-деки — свій, ес-ефи також виставили окремий список. Українські голоси розбилися, і українці провели до думи по всіх трьох списках 10 гласних (на 60 усів). Зате до земств пройшло українців значно більше. Катеринославська повітова земська управа утворилась чисто українська з В.Строменком на чолі; в Новомосковській пов. управі головою вибрано А.Куличенка. Так само в Павлоградському та по ін. земствах. До Катеринославської Губерніяльної Земської управи на вісім членів попало троє свідомих українців: І.Труба, І.Мазепа і Якубович. З них Ів. Труба положив великі заслуги коло українізації шкільної справи в губернії. Завдяки його енергії вдалося завести українське навчання по школах, видати ряд українських підручників; він же добився, що земська газета “Народная жизнь” завела український відділ, редактором якого став проф. В.Біднов. В самому місті багато зробив для української шкільної справи Євген Вировий.

Значення українського національного елемента в місті зросло з того часу, як почався український рух серед війська. Вже в кінці квітня відбулося в Катеринославі віче солдатів-українців 228-го піхотного полку, яке вибрало полкову раду на чолі з полковником Петровим. Віче винесло резолюцію з домаганням автономії України у федеративній Росії. На святі 1 травня увесь катеринославський гарнізон виступив під жовто-блакитним прапором. Під таким прапором виїздили військові частини на фронт. Правда, реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем поворухнути, щоб допомогти Україні, але на ширші маси громадянства навіть зовнішні ознаки “українізації” війська робили враження й підіймали авторитет українського руху. Вже восени почали творитися з добровольців ок-

Іван Труба, український діяч на Катеринославщині

ремі українські військові частини, т. зв. “Гайдамацький курінь”. Коло цієї справи заходилися полковник М.Омелянович-Павленко, інж. І.Труба, офіцери Сергій та Олександр Єфремови. На святі проголошення III-го Універсалу дуже показно дефілювали “гайдамаки” в своїй новій, національного строю уніформі.

Дуже наглядно виявився поступ українського руху на Катеринославщині протягом літніх місяців. Показником цього могло служити порівняння двох губернських селянських з’їздів: ще в червні з’їзд пройшов під переважним впливом рос. ес-ерів і не погодився на національно-територіальну автономію України. Другий же з’їзд, що відбувся на початку вересня, визнав за найвищий орган крайової влади Ц. Раду, визнав автономію, протестував проти обмеження автономної України до п’яти губерній і ухвалив приєднатись до загальноукраїнської “Селянської Спілки”, хоч вважав за потрібне мати своїх представників і у “Всеросійській раді селянських депутатів”. З’їзд виніс різку постанову з приводу нападу кірасирів на богданівців у Києві і вимагав усунення Оберучева.⁷²

В Одесі напередодні революції українське життя купчилося біля товариства “Українська Хата”. Воно зробилося на перших початках осередком українського руху й за революції. В космополітичній щодо свого населення Одесі українці не могли зайняти скільки-небудь твердих позицій в нових революційних установах. Російська й жидівська демократія, що, як і скрізь, вела перед по тих установах, ставилась до українського руху і до українських домагань дуже неприхильно. В половині квітня відбулося в Одесі українське віче, на якому промовляли С.Шелухин, В.Чеховський, В.Голубович та інші. У відповідь на різні напади з російсько-жидівського боку Українська громада м. Одеси на своїх зборах в половині квітня ухвалила резолюції, які подала до загального відома, такого змісту: “Громада домагалась 1) територіальної автономії України в межах етнографічної більшості населення українського з цілковитим забезпеченням прав інших націй, оселених поміж нас; 2) вважаючи Херсонщину краєм предковично українським — включення її в межі майбутньої автономної України; 3) щоб Тимчасове Правительство, не відтягуючи до установчих зборів проголосило декларацію признання територіальної автономії України, іменування для України окремого міністра, який маєтись для Фінляндії.”⁷³ Ці резолюції викликали ще більше обурення з боку російсько-жидівської демократії. Скоро після того відбувся в Одесі селянський з’їзд, який ухвалив домагання автономії України з перебудовою Росії на федеративних основах, а в земельній справі постановив, що її має вирішити лиш Український Союз. Крайовий учительський з’їзд, який відбувся в Одесі на початку червня, постановив заведення української національної школи, а поруч неї шкіл для національних меншостей.

Однак становище українців в Одесі почало дуже скріплюватись, коли розвинувся український рух серед українців-військових, головню за приводом військового лікаря Івана Луценка.⁷⁴ Вже на початку квітня зорганізувалася Одеська Українська Військова Рада, яка відбула 26 квітня установчі збори, котрі ствердили статут організації, провели вибори й прийняли для організації назву “Одеський Український Військовий Кіш”. Районом діяльності коша призначено одеську військову округу, Чорноморський флот і Румунський фронт. Центральним органом являлась Одеська Військова Рада, яка складалася з делегатів окремих військових частин армії й флоту. Головою Ради вибрано д-ра Луценка, членами — прапор. Міляєва, мічмана Данчича, прап. Карпенка, молодшого підофіцера Більчина, прап. Чижевського, Крижановського, Литвиненка, Мельниченка і Шевченка. Представниками Ради до Одеського Керівничого Комітету вибрано Міляєва і прап. Вербицького, до Ц. Ради в Києві — Вербицького і матроса Пелішенка, до Одеського Повітового Громад. Комітету д-ра Луценка.⁷⁵ Українська військова організація мала виразно самостійницький характер.

У липні місяці Українська військова організація почала вже диктувати свою волю місцевій військовій владі: 7 липня “до будинку штабу військової округи підійшли зі своїми прапорами солдати й офіцери українці й рішуче заявили, що вони не дозволять вислати на фронт

72. “Нова Рада”, 1917, ч. 118.

73. “Нова Рада”, 1917, ч. 31.

74. Про цей рух див. докладне, хоч не завжди точне, оповідання Г.Гришка “1917 рік в Одесі” в журналі “Розбудова Нації”, 1930, ч. 5-12.

75. “Нова Рада”, 1917, ч. 29.

ні одного українця, доки не сформується не тільки дозволені вже роти, але й полки, дивізії й батареї і доки ці частини не будуть підлягати українському начальству.” В справу вмішалася Рада громадських організацій, але українці почули вже за собою силу і не відступали від своїх домагань.

Цікаво, що з українцями об'єднались молдавани, домагаючись виділення всіх молдаван в окремі національні частини.

В зросійщеному Харкові українцям тяжко було зайняти в новозаснованих революційних організаціях становище, яке відповідало б їхньому значенню представників української стихії, що заливала весь край, серед котрого Харків здався якимсь чужерідним островом. Тому місцевим національно свідомим українцям доводилось спиратись головно на земства, де вони зустрічали більше співзвучного елементу, та на губерніяльні з'їзди. Як тільки до Харкова дійшла звістка про революцію, місцева українська громада скликала збори, на яких було ухвалено домагатися заведення української мови в суді та школі, і висловилося за запровадження федеративної республіки з автономією для України. Жадання в цім дусі було вислано до Тимчасового Правительства. 29 квітня н. ст. місцева українська громада скликала у Харкові губернський український з'їзд. Головою вибрано було професора Зайкевича, товаришами голови архітекта С.Тимошенка і інженера М.Нечипоренка. На з'їзді виявилася різка протилежність між представниками національного напрямку і представниками соціалістів, які грубо нападали на поміркованих українців, а один з них, В.Коряк, назвав національний український прапор “жовто-синьою ганчіркою”. Одначе більшість була настроєна за спільний національний фронт і винесла постанову, що визнає Ц. Раду за законне представництво українського народу і прилучається до всіх резолюцій, прийнятих на національному конгресі в Києві.

З'їзд намітив план організаційної роботи на Харківщині, обміркував справу українізації війська і виніс різкий протест проти діяльності арх. Антонія, визнавши його за ворога українського народу, якому не має бути місця на українській землі. Було заложено Губернську Українську Раду, головою якої був обраний Рубас. Ця Рада одною з перших визнала Ц. Раду своїм тимчасовим урядом.

Скликаний 12 червня у Харкові губерніяльний селянський з'їзд ухвалив, що загальні принципи земельного законодавства, що обов'язують всю державу, мають установити всеросійські установчі збори, але практичне розроблення земельних законів згідно з умовами місцевого життя належить на Україні українському союмові.

Для ведення культурно-просвітної праці харківські українці створили в квітні місяці товариство “Рідна Школа”. Українізація школи була предметом гарячих суперечок на зборах повітового Харківського земства на початку квітня. При голосуванні за негайну українізацію було подано 47 голосів, проти — 43, отже, прийнято було резолюцію: з осені біжучого року почати науку в українській мові, визначити необхідні засоби на придбання підручників в українській мові, заснувати курси для вчителів, асигнувавши на це 7 250 рублів, і звернутись до Міністерства освіти, щоб воно з свого боку також асигнувало на цю мету кошти. З свого боку Харківська міська дума, в якій гласні рос. ес-ери підтримували укр. національні домагання, постановила в кінці червня завести від осені в усіх класах початкових шкіл навчання українською мовою. Шкільна комісія упорядкувала курси українознавства для вчителів. Такі ж курси впорядкувало губерніяльне земство для учителів народних шкіл цілої Харківщини. 11 серпня відбувся в Харкові з'їзд представників “Просвіт” Слобожанщини.

Як цікавий прояв поширення національної свідомості серед шкільної молоді у Харкові, треба зазначити організацію т. зв. “Української національної сотні” з вихованців трьох найвищих клас місцевих середніх шкіл. В сотні було заведено строгу військову дисципліну і обов'язкове навчання військового строю в українській мові.

В національному житті Харкова від самого початку революції взяли живу участь місцеві культурні українські сили: професори Д.Багалій і М.Сумцов, інженери С.Тимошенко, В.Базькевич, М.Нечипоренко, архітект Є.Сердюк, письменники Д.Ткаченко і Гн.Хоткевич, — їх праці головно були зобов'язані українські придбання в зросійщеному Харкові на культурному полі.

У Чернігові заснувалася Губерніяльна Рада з Виконавчим комітетом, де більшість голосів дістали місцеві українці: І.Шраг, В.Модзалевський, В.Базілевич, І.Коновал та ін. Губ. Коміса-

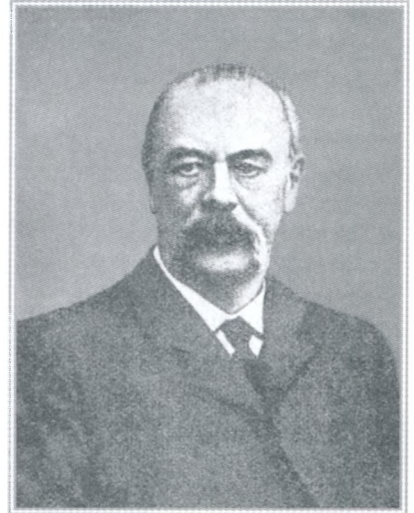
ром став М.Іскрицький, який працював в контакті з Губ. Виконавчим Комітетом. В місті постав Рада солдатів і роб. депутатів, але вона не мала великого впливу, бо в Чернігові майже не було фабрик та заводів, і робітників взагалі було небагато. Вже в червні почалася українізація у місцевих військових частинах. Відновлено було “Просвіту” й засновано українську гімназію.

Серед усіх губерніяльних міст на Україні Полтава найбільше зберегла своє національне обличчя, українська стихія тут виявлялася найсильніше, особливо в низах міста. Але більшість міської буржуазії й інтелігенції була зросійщена, і українцям не так-то легко було здобувати позиції в самому місті, тим більше, що серед самих українців зразу ж постав розкол між не-соціалістами й соціалістами.

Осередком українського національного руху в Полтаві була місцева громада ТУПу. Як тільки до Полтави дійшли вісті про революцію, громада тупівців видрукувала і розповсюдила по Полтавщині кілька відозв. Далі вона організувала вибори представників до Національного Конгресу в Києві від різних українських товариств та організацій на Полтавщині. В середині квітня громада взялася за організацію українського з'їзду цілої Полтавщини. Вона створила міжпартійний Комітет під назвою “Спільний Комітет Українських поступових партій і організацій”, куди входили представники кооперативів, Українського Клубу, т-ва “Боян”, новозаснованої “Селянської спілки”, Укр. рад.-дем. партії, Укр. ес-деків і пізніше укр. ес-ерів. 21 травня розпочався з'їзд, на який прибуло понад 600 делегатів. Головою з'їзду вибрано укр. ес-дека Б.Мартоса, товаришем голови — В.Андрієвського, писарем — інж. Макаренка (рад.-дем.) і другим товаришем голови вибрано учителя золотоноської гімназії Мшанецького, другим писарем — студента петерб. політехніки Товкача, обоє — укр. ес-ери. На з'їзді укр. ес-ери захопили демагогічним способом провід,⁷⁶ провели резолюції про скасування права приватної власності на землю, на фабрики і на капітал, навіть на залізниці, банки і всякого роду приватні підприємства і на будинки. Завдяки тій же демагогічній агітації було вибрано членів до Ц. Ради в Києві — військового фельдшера Матяша, студента Бочковського, Мшанецького і ще одного селянина. Відомого і заслуженого укр. діяча В.Шемета було “провалено”.

На виборах до міської думи в червні 1917 р. українські соціалісти об'єдналися в один спільний блок з соціалістами російськими та жидівськими і дуже поборювали українських радикалів-демократів, які виставили свій окремий список кандидатів “безпартійних українців”. З 60 гласних соціалісти провели 32 кандидати, безпартійні українці — 7. На голову міської управи було вибрано 25-літнього хлопця Криворотченка, укр. ес-дека. Коли виявилось, що Криворотченко — військовий дезертир, на його місце вибрано урядовця кооперативи Семена Косенка, теж укр. ес-дека, людину з нижчою освітою.⁷⁷ Нова управа, вибрана з зовсім недосвідчених людей, не могла подолати всіх труднощів, зв'язаних з веденням розхитаного війною міського господарства й сама зреклася з свого становища. Завдяки тому, що українські гласні соціалісти не хотіли піддержати радикалів, цілу управу було вибрано з самих російських кадетів. Наслідком того було, як оповідає сучасний свідок, що “українцям було дуже тяжко з тою управою. Кожну копію на українську справу, кожну дурницю прийшлося виривати у неї з бою. А українських міських справ виникло за той час багато: українізація шкіл, відкриття в Полтаві українського історично-філологічного факультету, допомога “Просвітам”, українським гімназіям і т.д.”⁷⁸ Полтавські кадети взагалі особливо вороже ставились до українських національно-політичних домагань, і коли Ц. Рада видала свій I Універсал, вони видали особливий поклик до народу, звернений проти Ц. Ради.

Вже скоро по вибуху революції в Полтаві зорганізувалася “Рада солдатських і робітничих організацій”, яка дуже скоро стала грати трохи чи не головну роль в самій Полтаві. Хоча в цій Раді чисельно переважали неукраїнські елементи, але вона аж до осені формально визна-

Ілля Шраг, український діяч на Чернігівщині

76. В.Андрієвський. З минулого. 1917-й р. на Полтавщині. Берлін, 1921. ст. 14-37.

77. В.Андрієвський, ст. 105-106.

78. ibidem., ст. 110.

вала Ц. Раду, а коли було проголошено І Універсал, то ухвалила резолюцію, що вітає Універсал як революційний акт і закликає всю демократію піддержувати Ц. Раду.

Існувала в Полтаві й військова “Українська Громада”, товаришем голови в якій був В.Липинський.

Коли для української гімназії тяжко було добитись помочі від міської думи, то полтавське повітове земство асигнувало для неї на перший рік підмоги 10 000 руб. і клопоталось, щоби гімназії було передано будинок та інвентар дворянського дівочого інституту.

Українцям без особливих труднощів вдалось опанувати нове демократизоване губерніяльне земство, і воно зразу ж визнало Ц. Раду і піддержувало її своїми резолюціями й постановами.

III

Організація Центральної Ради та її перші кроки на шляху до здобуття автономії України.

По закінченні Національного Конгресу в той же день, 21 квітня, в 10 і пол. годин вечора зібралася Укр. Ц. Рада в новому складі. Було перевірено й занотовано повний список членів Ц. Ради, що були вибрані на з'їзді. Всіх членів знайшлося 115 вибраних:

від просвітних та ін. організацій м. Київ: 1) Ів. Стешенко, 2) Л. Старицька-Черняхівська, 3) Зін. Мірна, 4) Ів. Мирний, 5) С. Русова, 6) М. Грушевська, 7) П. Холодний, 8) Ів. Чопівський, 9) Овсій Плохий, 10) К. Цибульський, 11) Козальський, 12) А. Яковлів;

від Київського Укр. Наук. Т-ва 13) Ол. Вілінський;
від Союзу укр. автономістів-федералістів: 14) Д. Дорошенко, 15) В. Леонтович, 16) В. О'Конор-Вілінська, 17) В. Прокопович, 18) Є. Чикаленко;

від Укр. дем.-рад. партії: 19) Ф. Матушевський, 20) А. Ніковський, його заступником 21) Ол. Шульгин;

від Партії самостійників: 22) Вал. Отамановський;
від кооперативних організацій України: 23) Хр. Барановський, 24) Ф. Крижановський, 25) М. Хотовицький, 26) П. Пожарський і 27) Ол. Степаненко;

від Селянської спілки: 28) В. Коваль, 29) Тихон Осадчий, 30) О. Сніжний, 31) Стасюк і 32) А. Сербиненко;

від Укр. жіночого союзу: 33) В. Нечаївська;
від робітників взагалі (блок організацій погодився довірити киянам): 34) Лопушенко (залізничник), 35) Драгомирецький (роб. клуб), 36) Лисичук (снарядний завод), 37) Дорошенко ("Арсенал"), 38) Бульба ("Арсенал");

від Соц.-дем. укр. партії: 39) Л. Чикаленко, 40) Вал. Садовський, 41) С. Веселовський, 42) М. Ткаченко;

від студентства: 43) Полонський, 44) Самойлович, 45) Журавель, 46) Єремійв, 47) Бойко;

від учительства: 48) Пашенко, 49) Романюк, 50) Бесараб, 51) Власенко, 52) Сімашкевич;

від Укр. партії соц.-рев.: 53) І. Маєвський, 54) П. Христюк, 55) К. Корж;

від м. Петрограда: 56) Г. Голоскевич і 57) С. Вікул;

від м. Москви: 58) М. Шраг і 59) П. Сікора;

від м. Харкова: 60) С. Тимошенко, 61) С. Прокопович і 62) Ол. Сінявський;

від м. Одеси: 63) Ів. Луценко, 64) Романченко;

від м. Катеринослава: 65) Хв. Дубовий, 66) В. Біднов і 67) П. Курявий;

від Київської губ.: 68) Дорошенко, 69) Мартиненко, 70) Мацько, 71) М. Біляшевський;

від Харків. губ.: 72) П. Зайцев, 73) Калининко, 74) Ушкал, 75) Рубас;

від Чернігів. губ.: 76) Ілля Шраг, 77) Г. Одинець, 78) М. Рубісов;

від Полтав. губ.: 79) М. Ковалевський, 80) П. Чижевський, 81) Токаревський, 82) В. Шемет;

від Поділля: 83) Н. Григорійв, 84) В. Приходько, 85) П. Ведибіда, 86) М. Любинський;

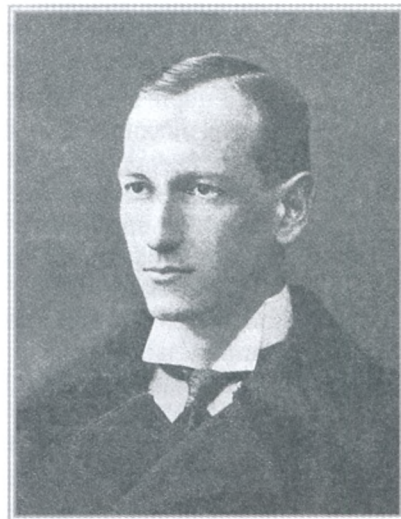
від Катеринослав. губ.: 87) Хв. Сторубель, 88) Герасимів, 89) Тушкан і 90) Кузьменко;

від Херсонської губ.: 91) Мазуренко, 92) Микитенко і 93) С. Шелухин;

від Кубані: 94) М. Левитський і 95) С. Ерастов;

від Волині: 96) П. Колесник, 97) П. Касяненко, 98) О. Головка і 99) Б. Козубський;

від Ростова над Доном: 100) В. Павелко;

Микола Шраг

Товариш Голови Центральної Ради

від Бесарабії: 101) Ткаченко;
 від Саратова: 102) Любинська;
 від Київського організаційного укр. військ. комітету: 103) прапорщик Ган;
 від військових депутатів київськ. гарнізону: 104) підполков. Матяшевич і 105) солдат Авраменко;
 від Військ. т-ва ім. Полуботка: 106) підпор. М.Міхновський, 107) поручн. Запорожець,
 108) полк. Піщанський, 109) полк. Глинський і 110) солдат Колос;
 від військ. громади м. Кременця: 111) солдат Березняк;
 від військ. ради м. Виборга: 112) солдат Васюк;
 від Одеського військ. коша: 113) матрос Пелішенко і 114) прап. Куш;
 від Кронштадського флоту: 115) лікар Крупський;
 Трохи згодом вступили до Ц. Ради: від солдатів 8 залізодор. батальйону: 116) А.Вовченко, від Таврії: 117) Ю.Дежур-Журов; від духовенства: 118) свящ. о. П.Погорілко; від м. Одеси: 119) В.Чеховський, 120) Чорнота.

Змінено було представників: від студентства призначено Ю.Охримовича, Ол. Севрюка, М.Салтана і М. Чечеля (кандидатами визначено Саливона і Полонського); від самостійників замість Отамановського прийшов Мик. Шаповал.

Ц. Рада зі свого складу вибрала Виконавчий Комітет під назвою “Комітет Ц. Ради” (пізніше було прийнято назву “Мала Рада”) з таких осіб: М.Грушевський (голова), С.Єфремов і В.Винниченко — заступники голови, члени: Хр. Барановський, В.Бойко, В.О’Конор-Вілінська, Запорожець, В.Коваль, Колосів, Ф.Крижановський, З.Мірна, А.Ніковський (заступник Ол. Шульгин), Г.Одинець, В.Прокопович, М.Стасюк, Л.Старицька-Черняхівська, В.Садовський, Л.Чикаленко і П.Христюк.⁷⁹

Центральна Рада являла собою справді представництво від національно свідомого, організованого українського громадянства. До її складу увійшли в переважній більшості делегати або представники українських партій, організацій і товариств, здебільшого відомі вже по своїй попередній роботі українські діячі, члени ТУПу. Але вони не грали в Ц. Раді керуючої ролі: перш за все, склад Ц. Ради дуже скоро поповнився зовсім новими людьми, вибраними від різних з’їздів, число членів Ц. Ради виросло до кількох сотень, і в цій масі потонули ТУПівці і взагалі старші українські діячі. Та й сам провідник укр. руху голова Ц. Ради проф. М.Грушевський виразно став на бік соціалістів-революціонерів та членів Селянської Спілки, оточив себе юними співробітниками “лівого” напрямку і від своїх недавніх товаришів з ТУПу відгородився зовсім виразно. Ц. Рада дуже скоро прийняла дуже радикальний соціалістичний напрям.

Сама себе Ц. Рада вважала за “представницький орган всієї організованої української людности” і своїм завданням мала “виконати волю тої людности, висловлену на Українському національному з’їзді, себто — проведення автономії України в федеративній Демократичній Російській Республіці з забезпеченням прав національних меншостей, що живуть на території України”. Так стояло в § 1 “Наказу Українській Центральній Раді”.

Коли Ц. Рада була представництвом організованої української демократії й хотіла стати українським революційним парламентом, промовлячи від імені цілого українського народу, то й російсько-жидівська революційна демократія, до якої прилучала себе маса національно несвідомої української інтелігенції, дрібної буржуазії й робітництва, теж мала свої революційні осередки й намагалася утримати провід в своїх руках. Але ця демократія не мала такого одного об’єднуючого осередку, як Ц.Рада, вона була розбита на партії і змагалась між собою за перевагу в різних виконавчих комітетах, радах робітничих і солдатських депутатів, професійних союзах і т. д.

У Києві спочатку осередками загальнореволюційної демократії були Виконавчий Комітет об’єднаних громадських організацій і Виконавчий Комітет Ради робітничих депутатів (який постав в один день з формальним заснуванням Ц. Ради 17 (4) березня; до нього належало 37 членів, серед них тільки один укр. ес.-дек. Паламарчук, а решта — більшовики, меншевики, ес-ери, бундовці). Вже 26 (13) березня відбулися загальні збори організації більшовиків у Києві, і скоро почав виходити їх орган “Голос социал-демократа”. Більшевицька організація

79. “Вісти з Укр. Ц. Ради”, 1917, ч. 4. ст. 3-4.

зразу розвинула дуже активну діяльність. Вона відкинула співробітництво з українською соціал-демократією, тому що та “піддержувала буржуазну Ц. Раду в її стремлінні скласти федеративну українську республіку” і зробила спробу відновити “Спілку”, яка колись розколола була українських соціал-демократів. Відкинули більшовики й співпрацю з меншевиками. Спочатку київські більшовики в особах найбільш впливових своїх діячів Г. Пятакова і Євгенії Бош не погоджувались з політикою Леніна в його змаганнях захопити владу, але пізніше вони прийняли цілком програму і тактику Леніна. Опорою більшовиків у Києві зробився “Арсенал” і деякі військові спеціальні частини київського гарнізону (воздухоплавні команди).

Революційна російська демократія зробила була спробу захопити в свої руки провід над революційною пропагандою серед селян і серед війська. Але це їй не вдалося. Так само не вдалося перешкодити творенню українських військових частин, незважаючи на те, що її гаряче підтримував новий начальник київської військової округи полковник К.М.Оберучев, завзятий ворог “українізації багнета”.

Відвертий бій між українською і “общерусской” революційною демократією розгорівся насамперед в зв’язку з крайовим з’їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ініціативу до скликання цього з’їзду подав Виконавчий Комітет Петербурзької Ради робітничих і солдатських депутатів, запропонувавши Київській Раді роб. і солд. депутатів “перебрати на себе ініціативу скликання окружного з’їзду селянських, робітничих і солдатських депутатів і утворення окружної організації для області, яка складається з Полтавської, Курської, Воронізької, Чернігівської, Купянського повіту Харківської та Київської губернії.”⁸⁰ Дуже дивне окреслення границь цієї “області” свідчило або про повну ігнорацію етнографічних відносин, або про умисне бажання якось викривити національний характер організації, яка б постала з делегатів цієї території. Київська Рада роб. і солд. деп. приступила до скликання такого з’їзду потайки від українських організацій. З’їзд було призначено в Києві на 6 мая н. ст. Але, довідавшись з газет про цей з’їзд, Комітет “Селянської спілки” розіслав 3 мая від себе телеграму до своїх губерніяльних і повітових філій, щоб вони прислали на з’їзд якомога більше своїх делегатів.⁸¹ І вже за два дні прибуло до Києва коло 200 делегатів-селян від “Спілки”, з них 150 людей вислав один тільки Звенигородський повіт на Київщині, а на 7 губерній припадала решта – 50 людей. Всі делегати “Сел. спілки” зупинились вкупі, в Лук’янівському Народньому Домі, де вони мали змогу зговоритись між собою і обміркувати свою тактику на з’їзді. На заклик Київської Ради роб. і сел. депутатів явилось всього 80 делегатів, головно солдатів. 6 мая з’їзд відкрився; головою з’їзду вибрано було рос. ес-ера П.Незлобіна, так само на інших членів президії вибрано самих російських ес-ерів та ес-деків. Але українці запропонували на почесного голову М.Грушевського, і він був вибраний. Коли Незлобін закінчив свою промову словами: “Хай живе демократична республіка!”, солдати й робітники вигукнули “ура!”, а селяни – “хай живе федеративна республіка!”. З’їзд поділився на чотири секції: робітничу, селянську, організаційну і продовольчу. Вже перед початком з’їзду впорядкики побачили перевагу представників “Сел. спілки” і не хотіли допустити їх до участі в з’їзді, пропонуючи вибрати з-поміж себе делегатів по два від кожного повіту, але після довгих переговорів мусіли уступити.⁸²

7 мая почались засідання селянської секції, і тут делегати “Спілки” перефорсували резолюції про автономію України й федеративну республіку, про формування українських військових частин і про вирішення земельної справи на Україні – українським народнім соймом. Крім того, було ухвалено організувати по всіх селах, волостях, повітах і губерніях комітети “Селянської спілки”. Коли увечері, вже по ухваленні цих резолюцій, явились на засідання представники Ради солд. і роб. депутатів і заявили, що перше засідання було тільки нарадою а не з’їздом і що на завтрішнє засідання треба вибрати делегатів по два від повіту, це обурило селян і вони постановили роз’їхатись по домам, тому що Рада солд. і роб. депутатів “повелася з ними не по-товариськи”.

З’їзд продовжився ще кілька день і дебатував різні політичні й організаційні питання, висловив різні ухвали, які залишилися здебільшого на папері з огляду на велику розбіжність в поглядах між представниками різних партій, але простягти свій вплив і на революційну пропаган-

80. Христюк. *op. cit.*, т. I, ст. 45.

81. “1917 год”, ст. 45.

82. *ibidem.*, ст. 48.

ду серед селянства йому не вдалося. Орган большевиків “Голос социал-демократа” (№ 18) доволі меланхолійно оцінював результати з’їзду, пишучи, що з’їзд “наочно виявив реальні сили пролетаріята і тих кругів, що його піддержують в нашій області. Виявив, як далеко відстає самосвідомість провінції від столиць і передових центрів. Психологія провінції, навіть пролетарської її частини, являється психологією дрібнобуржуазних обивательських кругів.”

Підбадьорена успіхом, “Селянська спілка” заходила ще з більшою енергією коло організаційної роботи. На другий день по закритті Крайового з’їзду Рад сол., роб. і сел. депутатів одкрився в Києві 10 мая губерніяльний з’їзд “Селянської спілки” на Київщині. На з’їзді було близько 250 делегатів. Головою був ес-ер. П.Христюк, головним докладчиком виступав М.Стасюк. Тут обмірковувалося відношення Всеросійського селянського з’їзду і Всеросійської Ради селянських депутатів. Тут було повторено ті самі домагання, що й на з’їзді, скликанім Київською Радою роб. і солд. депутатів: скасування приватної власності на землю, автономія і федерація, укр. народній сойм, українізація війська і т. д. Ці домагання мали відстоювати українські делегати на Всеросійському селянському з’їзді. Протягом мая-червня відбулись аналогічні селянські з’їзди на Херсонщині, Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині й Поділлі. Всі ці з’їзди виносили резолюції, подібні до київської.

Все це завершилось Всеукраїнським селянським з’їздом, який відбувся в Києві 10-16 червня н. ст. і який вибрав Українську Раду селянських депутатів в складі 133 членів і Ц. Комітет Селянської спілки. Укр. Рада сел. депутатів, як про це буде сказано далі, цілком увійшла до складу Ц. Ради. З’їзд цілком піддержав Ц. Раду та її політику.

Одночасно з тим організація революційної пропаганди на українському селі майже цілком увільнилась від зв’язку й залежності від партії російських соціалістів-революціонерів і створеного ними Всеросійського селянського союзу. Всеукраїнський селянський з’їзд постановив відкликати українських делегатів із Виконавчого комітету Всеросійської Ради селянських депутатів, залишивши там усього 5 людей “для зв’язку”. Найдовше трималася під впливом російських ес-ерів Чернігівщина. Хоча Чернігівська Селянська спілка на своїм з’їзді в червні місяці й прилучилася до Всеукраїнської селянської спілки (перед тим вона вважала себе за відділ Всеросійського селянського союзу), але російські ес-еровські впливи були на Чернігівщині дуже сильні, що виявлялося на різних виборах, між іншим, і на виборах до Всеросійських Установчих Зборів, які відбулися в кінці 1917 року. Найменше піддавалася революційній пропаганді й організації Волинь, що пояснювано її загальною відсталістю й темнотою. Певні труднощі з огляду на русифікацію й на впливи агентів російських соціалістичних партій виявляли також Катеринославщина й Харківщина. В чім одначе полягав секрет успіху Селянської спілки й укр. ес-ерів взагалі і який характер мала ця пропаганда серед української сільської маси? Історик революції ес-ер просто каже: “Само собою розуміється, що організація селянства провадилася не на національно-політичному, а на соціально-економічному, класово-професійному ґрунті”.⁸³ А як саме відбувалася ця організація і як провадилася агітація, про це оповідає нам у своїх споминах один з інструкторів Ц. Ради, який провадив свою діяльність в Літинському повіті на Поділлі. Іздячи по селах, оповідає він, доводилось зустрічатись з різними сільськими типами: “були й старі вірні раби, що ще не вірили в революцію (особливо старші віком), мрійники — шукачі кращого, і типові збунтовані раби, що мали велику охоту пограбувати і погуляти. Але всі ці групи сходилися в одному спільному почуванні — ненависти до “панів” (часом не дуже сильною) і в одному бажанні — одержати хоч по невеликому наділу землі”. Отже, колега автора, інструктор-ес-ер, “як і інші ес-ери”, додає автор, “роздуваючи ці почування, використовував їх, красномовно доводячи, що тільки ес-ери справді дадуть їм землю і пояснював, що соціалізація землі — це значить безплатний розділ панської землі між малоземельних”. Отже, доводилось “і нашу історію, і всі інші, здебільшого зв’язування з питанням про землю.”⁸⁴ Отак, як влучно висловився з цього приводу покійний В.Липинський, поняття України підмінювалося поняттям “десятини” землі, обіцяної тому, хто впишеться до української партії ес-ерів і голосуватиме “за Україну”. Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любови, витворився ніде в світі не-

83. П.Христюк, т. I, ст. 42.

84. Характерник, Згадки з минулого, “Л.- Н. Вістник”, 1925, кн. II, ст. 140.

виданий якийсь патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну валюту. За Україну давали десятини...⁸⁵

З упадком усякого стримуючого авторитету й усякої влади українське село почало швидко котитись в площину анархії. Наверх впливали найгірші елементи села, які найбільш галасували, хапались за крайні гасла і тероризували більш статечні, спокійні круги населення. Неустанна агітація ес-ерівських агентів, ваблючи поділом панської і казенної землі, розпалювала соціальну ненависть і будила найгірші інстинкти. Вже в кінці літа всякі заклики до порядку, до спокою, до вичікування, що постановлять установчі збори, – заклики, які йшли з центру, втратили всяку силу. То тут, то там виникали розрухи: пограбування панського майна й худоби, самовільні захоплення землі, порубка лісу, підпали й грабування винокурень. Коли до осені ці окремі розрухи не переходили ще в загальний погром, то тільки завдяки інерції українського села, завдяки літній праці коло господарства. Але на осінь можна було сподіватись великих і загальних розрухів, як воно на ділі й сталося.

Перші українські з'їзди, а особливо Національний Конгрес, проходили під знаком справжнього національного ентузіазму, але провідники руху, починаючи з самого Грушевського, мабуть не вірили, що при допомозі чисто національних гасел можна потягти за собою народні українські маси. Тому вони старалися розпалити соціальні апетити й стремління і під їх покришкою перепровадити в життя, перефорсувати українські національні й політичні постуляти. Конкуренція російських лівих партій в їх демагогічній пропаганді, особливо з боку большевиків (ця пропаганда зросла стихійно, коли восени насунула на село маса збольшевичених солдатів і почала ширити й проводити в життя большевицьке гасло: “Грабуй нагробоване!”), примушувала й українських ес-ерів усе більше “схилятись наліво”, себто манити селянство все більш радикальними перспективами захоплення й поділу панської землі. І ніхто не застановлявся над питанням, що з того всього буде, чи стане на всіх землі, коли забрати у панів, чи можна її справедливо між усіх розділити і як це відіб'ється на інтересах народного господарства? Коли деякі з більш поміркованих партій, наприклад, українські ес-ефи або російські народні соціалісти виставляли більш ділові й помірковані програми в земельній справі, то ці партії не мали ніякого успіху й збирали на виборах мізерне число голосів (як це було в кінці року на Чернігівщині з ес-ефами та нар. соц. при виборах до Всеросійських Установчих Зборів).

Однак вже з весни 1917 р. бачимо деякі спроби з боку земельних власників і заможніших селян об'єднатись на ґрунті захисту права земельної власності. Головним робом на Україні постала ідея утворення Всеросійського Союзу земельних власників, який ставив собі завданням легальною дорогою захищати право приватної власності на землю. На Полтавщині з ініціативи поміщика Костянтиноградського повіту Михайла Коваленка постав “Союз хлеборобов-собственников”, який об'єднував головно заможних селян і козаків. Цей союз відбув в кінці травня 1917 р. у Полтаві свій губернський з'їзд, на якому були вироблені пункти соціальної програми Союзу. Національного й політичного питання Союз не торкався. В очах членів Союзу всі “українці” були руйніники, “спілчане”, які тільки й чигали, щоб одібрати у заможніших людей землю. Пропаганда лівих укр. партій, де в осередку стояла “земелька”, була для цих людей незбитим доказом, що “українство” й грабіж приватної власності – це все одно. А тим часом майже всі члени Союзу складались з природних українців, перейнятих не тільки національною стихією, але й глибокою любов'ю до свого рідного краю. Якраз серед цих людей ідея повного відділення України від занархізованої Росії й утворення самостійної Української Держави приймалася дуже легко і приходила їм до голови сама собою. В.Н. Андрієвський у своїх цікавих споминах про 1917 рік на Полтавщині оповідає, як організатори першого губернського з'їзду “хлеборобов-собственников”, на якому селяни спочатку навіть української промови слухати не хотіли, Коваленко й Старицький, заявили Андрієвському, що вони стоять за самостійну Україну, бо з українською революційною демократією, яка спирається на спілку з демократією всеросійською, їм не по дорозі. А трохи згодом виявилось, що серед членів Союзу є зовсім свідомі українці-селяни, які не згожувались з ідеями Спілки, але ще надіялись на Ц. Раду як на свій справжній український уряд.⁸⁶

---

85. “Хліб. Україна”, кн. I, ст. 15.

86. В. Авдрієвський. З минулого, Берлін, 1921, ст. 61-71.

На тій самій Полтавщині, як уже згадувано, з ініціативи й під проводом свідомих національно-українських діячів постала літом 1917 р. Українська хліборобсько-демократична партія, яка в кінці червня відбула у Лубнях свій установчий з'їзд.

Таким самим відрухом елементів порядку, законности й власности треба вважати й стихійний рух т. зв. Вільного Козацтва. Цей рух виник ще весною 1917 р. в Звенигородському повіті на Київщині і потім поширився в околицях Черкас, Білої Церкви, Умані, Канева, Остра, Ніжина, Катеринослава, Борзни й у самім Києві. Ініціатором Вільного Козацтва був селянин з с. Гусакова Звенигород. пов. Смоктьїй. За допомогою двох інтелігентних звенигородців Ковтуненка та Пищаленка він zorganizував, насамперед, Гусаківську волость, а вже в першій пол. квітня відбувся повітовий з'їзд представників В. Козацтва. Тут були винесені постанови, що В. Козацтво організовується для охорони порядку і ладу, для оборони здобутої волі, що воно є територіяльною військовою організацією, до якої приймаються незаплямовані карними вчинками громадяни, не молодші 18 років за віком, з виборною старшиною.

На з'їзді вибрано на кошового отамана Семена Гризла, селянина з с. Кальноболотного, що служив писарем у волости, а потім у війську. До Вільного Козацтва вступали здебільшого люди старші, бо молодь уся була на війні. Вже на початку літа 1917 р. Вільне Козацтво на Звенигородщині нараховувало тисячі своїх членів. На 2-му Всеукраїнському Військовому з'їзді Звенигородське Вільне Козацтво мало своїх представників: Гризла, Шаповала і Сергієнка, які явились в старокозацькім убранні — в жупанах, з шаблюками, в шапках з шликами і з оселдцями на голові.⁸⁷ Вільне Козацтво через Військовий Ген. Комітет подало свій статут на затвердження Генеральному Секретаріату.

З Звенигородщини рух перекинувся на Черкащину, де села Яблонська, Мала Смілянка, Гречківка та інші заложили Кіш імені Семена Палія, вважаючи себе організацією, “яка стоїть на сторожі, щоб не було контрреволюційних випадків”.⁸⁸

Восени поширилася організація Вільного Козацтва в пригородних селах коло Катеринослава: в Дієвці, Нових Койдаках та на Амурі.

Селяни с. Рожнівки Борзенського повіту на Чернігівщині, “пам'ятаючи, як славні предки наші боронили від ворогів рідний край” і вважаючи, що “настав рішучий час остаточно та назавжди увільнитись від московського панування”, ухвалили заснувати гурт Вільного Козацтва імені гетьмана Петра Сагайдачного, “щоб бути на варті волі та спокою на Україні”. Вільні козаки визнавали тільки один уряд — Ц. Раду та її Генеральний Секретаріат. В такім дусі постали організації Вільного Козацтва й по інших місцях, усюди маючи характер народньої міліції.

Одначе своє бажання зберегти власність і взагалі не допустити до соціалістичних ексцесів доводилось висловлювати дуже обережно. Взагалі, консервативні елементи українського суспільства були дуже затерті й стероризовані демагогією лівих партій. Провінційальна адміністрація на місцях опинилася майже скрізь в руках революційної демократії, яка дуже підозріло ставилася до всіх поміркованих і консервативно настроєних людей, скрізь добачаючи “контрреволюцію”. Спираючись на різні революційні комітети, а особливо на ради солдатських депутатів, вона вживала дуже часто й насильство, щоб не дати своїм противникам чим-небудь виявляти діяльність: розганяла збори, не дозволяла друкувати відозви, а то й просто арештовувала під закидом “контрреволюції”.

Революційна українська демократія, маючи один об'єднуючий центр у Києві, зумівши підійти напочатку до ширших мас українського населення й використати зразу перший ентузіазм по вибуху революції, дуже зручно провадила справу захоплення влади в центрі у Києві й здійснення української автономії. Провідники української демократії виявили велику спритність, енергію, а часом і справжній політичний хист. Та, на жаль, всі ці успіхи спиралися на непевній основі: на найбільш експансивних, несталих елементах суспільства, на використанні настроїв, які не могли продержатися довго й часто переходили по контрасту в зовсім протилежні почуття; всі статечні, консервативні, творчі елементи суспільства були залишені поза бортом і тим самим загнані в опозиційне становище; опанувавши осередок, Київ, та й то не цілком, провідники Ц. Ради зовсім не зуміли так само опанувати провінцію, яка жила своїм

87. Г.Юртик. Звенигородський Кіш Вільного Козацтва. “Літературно-Наук. Вістник”, 1922, кн. II, ст. 127.

88. “Вістник Союзу визв. Укр.”, 1917, ч. 175, ст. 675.

життям і прислухалася все ще до Петербурга й до Москви; не потрапили зорганізувати ні вірного собі адміністраційного апарату на місцях, ані використати стихійний порив серед військових мас. Усе те дало, врешті, дивовижну картину, як Ц. Рада, яка ще на початку літа могла казати, що вона спирається на мільйони багнетів, на зорганізоване робітництво й селянство, за якісь 3-4 місяця не мала вже й кількох тисяч війська, яке б її активно боронило, коли настала боротьба з большевиками; селянство лишилося зовсім байдужим і навіть пальцем не ворохнуло в обороні Ц. Ради, а робітництво майже скрізь перейшло на бік її ворогів.

Та все це виявилось не зразу. Літо ж 1917 року було апогеєм успіхів Ц. Ради і незвичайно скорого опанування нею становища провідного органу влади на цілій Україні. Вона йшла од одної перемоги до другої і, здавалось, завоювала собі певну й непобориму позицію.

Підбадьорена постановами I Українського Військового З'їзду, що відбувся в Києві 18-25 травня н. ст. при участі понад 700 делегатів, які виступали від імені 900 000 організованих українських вояків фронту і запілля,⁸⁹ Ц. Рада вирішила приступити до безпосередніх переговорів з Петроградом понад головами місцевої "общерусской" революційної демократії.

Тимчасове Правительство було офіційно поінформоване про Укр. Нац. Конгрес і про висунення ним на провідне становище Ц. Ради з телеграми київського губерн. комісара М. Суковкина,⁹⁰ в якій той заявляв, що має приємність посвідчити, що Укр. Нац. Конгрес потвердив спокій на місцях по всій Україні й висловив вдовolenня з зложеної ним, Суковкиним, заяви, що в справах утворення нового ладу на Україні Тимчасове Прав. буде рахуватись перш за все з голосом зорганізованого українського громадянства. "Мене, як представника правительства, — стояло далі в телеграмі — Конгрес просив засвідчити однодушний твердий намір усього організованого українського народу всіма способами піддержувати Тимчасове Центральне Правительство, з котрим українська нація буде йти поруч в справі укріплення вільного демократичного ладу... Конгрес признав, що санкція автономії України належить до російських установчих зборів. Українське організоване громадянство вважає за свій обов'язок помагати спокійному підготовленню цих зборів, котрі остаточно вирішать питання про способи самоуправи всіх народів Росії. Конгрес признав необхідним утворити в Києві Крайову раду та Крайовий виконавчий комітет."

Під час відкриття Конгресу до Києва приїхав військовий міністр А. Гучков. Конгрес вислав до нього спеціальну делегацію, щоб привітати міністра і заявити йому деякі побажання в справі творення українських військових частин. Тимчасове Правительство знало, що робиться в Києві, але воно взагалі майже ніяк не реагувало на те, що діється в краю, окрім нічого не значущих заяв або обіцянок безконечним делегаціям, які являлись до нього з різними просьбами і домаганнями. На всяке більш рішуче домагання воно відповідало просьбою зачекати до скликання установчих зборів.

Російська преса зустріла дебати на Укр. Нац. Конгресі й його резолюції з неукритим незадоволенням. Петербурзькі часописи, погоджуючись на задоволення культурно-національних домагань українців, перестерігали перед "національним большевизмом". Московські ж, писали, що "кидатись в огонь національного спору, творити примари розділу Росії є таким же злочинном, як і кликати до самовільного вирішення аграрного питання та негайного захоплення й поділу землі" ("Русское слово"). Очевидно, що настрої, які виявляла російська преса, були настроями і самого Тимчасового Правительства й керуючих тоді кадетських кругів.

Центральна Рада, заохочена Українським Військовим З'їздом, як уже сказано було, вирішила вступити з Тимч. Правительством в прямі переговори і вислала в кінці травня до Петербурга спеціальну делегацію в складі десяти осіб: В. Винниченка, М. Ковалевського, Гавр. Одинця, Д. Коробенка, Ст. Письменного, Д. Ровінського, О. Пилькевича, А. Чернявського, Сергія Єфремова і І. Сніжного. Тут були заступлені всі групи, з яких складалася Ц. Рада:

---

89. З'їзд ухвалив домагатись від Тимч. Уряду негайного акту про автономію України і проголосив, що вважає Ц. Раду єдиним компетентним органом, призначеним рішати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин до Тимчасового Правительства. Також були ухвали в справі українізації армії, про що буде далі в окремій розділі.

90. В українських національних кругах ще перед Укр. Нац. Конгр. виникла була думка добиватись створення свого роду українського намісництва як окремої адміністраційної одиниці в межах рос. держави. На посаду намісника малоса на увазі провадити Суковкина. Але із загостренням відносин до Тимч. Прав. і загостренням національних відносин сам Суковкин усунувся від політичного життя і 22 вересня склав з себе обов'язки київ. губ. комісара.

інтелігенти, солдати, офіцери, матроси і селяни. Делегація мала звернутись і до Тимчасового Правительства, і до Ради робітничих і солдатських депутатів, яка була, властиво, другим правительством, більш впливовим, ніж правительством офіційне.

Як оповідає учасник цієї делегації Винниченко, її зустріли в Петербурзі “без захоплення”. Тимчасовий Уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, а в російській демократії три дні не можна було добитись авдієнції: “три дні представництво української демократії, українського селянства, робітництва та війська оббивало пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т. п. Виконавчий Комітет Ради робітничих і солдатських депутатів згодився нас вислухати”.

Делегація подала як Тимчасовому Правительству, так і Раді роб. і солд. депутатів обширний меморіал (якого, між іншим, не згодилась надрукувати ні одна соціалістична російська газета в Петербурзі), в якому викладала коротку історію укр. руху після вибуху революції, зазначала, що українська нація найбільш демократична з усіх, бо не має навіть своєї власної буржуазії, скаржилась на місцеву російську демократію за недооцінення нею укр. нац. руху і за ворогування до нього, запевняла, що тільки Ц. Рада в стані вдержати порядок на Україні, вберегти її від анархії, а також від сепаратистичних стремлінь. В кінці було поставлено такі домагання до Правительства і до Ради роб. і солд. депутатів:

1. Щоб Тимч. Прав. виявило в тому чи іншому акті своє принципово прихильне відношення до автономії України.

2. Щоб на будучій міжнародній конференції були допущені представники укр. народу, тому що на цій конференції рішатиметься доля Галичини і західно-укр. земель.

3. Щоб було призначено особливого комісара по справах України при Тимч. Правительстві.

4. На самій Україні щоб призначено було особливого крайового комісара і Крайову Раду при ньому.

5. Щоб солдатів-українців виділено було в особливі частини як в тилу, так, по можливості, і на фронті.

6. Українізацію школи, признану Тимч. Прав. для народньої школи, поширити на середню і вищі школи.

7. Обсаджувати відповідальні пости як цивільної, так і духовної адміністрації особами, “які користуються довір'ям населення, володіють його мовою і знайомі з його побутом”.

8. Відпустити з Державної скарбниці в розпорядження Ц. Ради відповідні кошти для задоволення укр. національних потреб.

9. Увільнити і пустити додому заарештованих галицьких українців.

Рада роб. і солд. депутатів, хоч вислухала делегацію, але для вирішення конкретних домагань відіслали її до уряду. Тимчасове Правительство тільки що перед тим перебувало першу кризу: під натиском Ради роб. і солд. депутатів міністр зак. справ Мілюков і військовий мін. Гучков мусіли уступити з своїх посад, і замість їх прийшли Мих. Терещенко як мін. зак. справ і Керенський як військовий. До Кабінету ввійшли також соціалісти Чернов, Скобелев і Церетеллі, а крім того, кадети Шінгарьов і Некрасов. Нове правительство, “поповнене заступниками революційної демократії”, як говорилося тоді навіть в офіційних заявах, ніскільки не виграло від цих перемін, що торкається скріплення його сили й авторитету, — навпаки, і те й інше падало з кожним тижнем.

Правительством призначило для розгляду укр. домагань спеціальну комісію з товаришів міністрів і з фаховців з обсягу державного права, яка почала з'ясовувати питання: “що таке автономія? який розмір уявляє собі Ц. Рада цієї автономії? які права, які обов'язки, які взаємовідносини між автономною Україною й Росією? чи має якесь наукове поняття делегація про автономію?”

Розуміється, більшість цих запитань сама по собі була вповні слушна, але ці питання не відповідали зовсім настрою делегатів, ані цілій тактиці Ц. Ради взагалі, тактиці, яка полягала в тому, щоб використати момент революційного здвигу з одного боку і слабкість центрального уряду з другого боку. Делегати вимагали від Тимчасового Правительства, щоб воно згодилось на автономію України “в принципі”, вважаючи, що після цього сама Ц. Рада проведе цю автономію de facto. Але якраз Тимч. Прав. вважало себе не в праві визнати такий принцип; воно

скоріше готове було мовчки миритись з фактичним проведенням автономії, ніж офіційно її визнати хоча б тільки “принципово”.

Українська делегація в тім факті, що Тимчасове Правительство не дало зразу відповіді, а визначило комісію, вбачало одну “комедію”: замість “простої, точної відповіді” уряд “напустив на делегацію комісію професорів, яка накинулася на делегацію і почала її шарпати з усіх боків, намагаючись спихнути її з її позиції, втягти в нетрі юрисдикції, заплутати і потім узяти живою в руки”.⁹¹

Правительство ще й тому вагалось згодитись на принципове визнання автономії України, що з місця, з самого Києва летіли до його протести не тільки від місцевої зросійщеної й “общерусской” буржуазії, але і від революційної демократії: від Київського Комітету Об’єднаних громадських організацій. Отже, делегація не діждалася кінця переговорів, вважаючи дальшу проволоку справи просто за пониження для себе, і повернулася в половині червня до Києва, де саме мав зібратися Всеукраїнський селянський з’їзд, котрий, як каже В.Винниченко, “на-вмисне було розраховано відкрити на час повернення делегації з Петрограду.”⁹²

Український селянський з’їзд 10-16 червня був дуже многолюдний: прибуло близько 2200 людей (серед них багато сільських учителів), представників різних організацій Спілки — волосних, повітових і губерніяльних. Коло 1500 делегатів мало рішачий голос (вони разом, як підраховано, заступали коло 1000 волостей), решта прибула з голосом дорадчим. Відкрив з’їзд член Ц. Комітету Спілки М.Стасюк. До президії вибрано В.Винниченка, П.Христюка, Б.Мартоса, Т.Осадчого, Руденка, Захарчука, Мшанецького і Радомиського. Почесним головою обрано М.Грушевського. Фактично це був з’їзд делегатів від організацій Спілки, але в умовах революційного часу він видавав себе — і вірив сам у це — за голос цілого “трудового селянства”, “цілого українського селянства”, нарешті — “українського народу”. Вже в перший день з’їзду, 11 червня н. ст., було вислухано звіт про подорож делегатів Ц. Ради до Петербурга. Цей звіт викликав серед членів з’їзду велике обурення. Як оповідає один із провідників з’їзду, “всі зрозуміли відволікання справи урядом як бажання задержати і надалі українське селянство в тій безпросвітній національній неволі та безправності, в якій воно перебувало за часів царату”. Справоздання, оповідає головний провідник з’їзду і він вже — головний член делегації — викликало таке обурення, що воно перелилось через край і залило навіть саму Центральну Раду. Для чого, по віщо вона посилала делегацію випрохувати милости в цих віковичних ворогів нашого народу? Не проханням, не переговорами, не справедливостю треба з ними балакати, а кулаком!” І щоб читач не подумав, що у членів з’їзду було обурене національне чуття селян, автор цього оповідання пояснює, що тут грало ролю зовсім не національне почуття, а “реалізм” українського селянина, який вірив “своїм” провідникам, себто представникам Спілки і взагалі соціялістам, що “хто за землю, той і за автономію, хто проти автономії, той і проти землі” і що “федеративна (республіка) забезпечує їм землю.”⁹³ Тим пояснювалося, що й українські делегати-селяни на Всеросійському селянському з’їзді в Петербурзі “як тільки хтось з промовців вимовляв “Російська Демократична Республіка”, зараз же здійсмали гомін, стукіт і обурено кричали: “і хведеративна! і хведеративна!”⁹⁴

Після дводенних дебатів над звітом делегації з’їзд ухвалив резолюцію, що він вповні прилучається до домагань Ц. Ради і жадає від Тимч. Прав. сповнення цих домагань, доручає Ц. Раді вкупі з Всеукраїнською Радою селянських депутатів виробити проект статуту автономії України й федеративно-демократичного ладу цілої Росії, скликати негайно з’їзд представників інших народів і областей, які також добиваються федеративно-демократичного устрою; нарешті з’їзд постановив, щоб на Україні всі органи самоуправи й адміністрації було українізовано негайно і тому закликав усі ці установи допомогти Ц. Раді в підготовці автономного ладу на Україні.

З’їзд перевів вибори членів Центрального Комітету Селянської Спілки, який мав бути виконавчим органом Ради Селянських Депутатів. З Києва обрано: Миколу Ковалевського (укр. ес-ер), Павла Христюка (укр. ес-ер), Аркадія Степаненка (укр. ес-ер), Ісака Пугача (укр. ес-ер),

91. Винниченко, *op. cit.*, ст. 166-167.

92. *Ibid.*, ст. 174.

93. В.Винниченко, *op. cit.*, ст. 178.

94. В.Винниченко. Відродження нації, т. I, ст. 179.

Володимира Винниченка (укр. ес-дек), Миколу Стасюка (соціаліст), Бориса Мартоса (укр. ес-дек). З губерній були вибрані:

Чернігівщина – Тихон Осадчий, укр. нар. соц.
Полтавщина – Андрій Лівницький, укр. ес-дек.
Київщина – Іван Діденко, укр. ес-ер.
Харківщина – Андрій Заливчий, укр. ес-ер.
Поділля – Володимир Матюшенко, укр. ес-ер.
Волинь – Борис Бабич, укр. ес-дек.
Херсонщина – Зіновій Висоцький, укр. ес-дек.
Катеринославщина – Макар Гаркуша, безпарт.⁹⁵

До Ради селянських депутатів були обрані такі особи:

Полтавщина

Повіті: Гадяцький: Микола Слюсаренко і Борис Оніпко.
Лохвицький: Євтихій Гармаш і Павло Павленко.
Прилуцький: Павло Майстренко і Кіндрат Бука.
Зіньківський: Леонід Жуків.
Костянтиноград: Павло Сотник і Карпо Багрій.
Кобеляцький: Максим Кияниця і Василь Немудрий.
Пирятинський: Андрій Шапаренко і Федір Кривоший.
Кременчуцький: Павло Михайленко і Семен Бондаренко.
Переяславський: Сергій Одинець і Андрій Артюк.
Золотоноський: Тимофій Семеняча і Максим Марченко.
Миргородський: Яків Куличенко і Василь Турбаба.
Роменський: Платон Бойко і Демид Манько.
Лубенський: Ларіон Шолудько і Іван Маренець.
Хорольський: Мефодій Величко і Хома Романенко.
Полтавський: Андрій Мудряк і Олександр Тимофієнко.

Київщина

Повіті: Бердичівський: Митрофан Осипчук і Михайло Черешнюк.
Васильківський: Іван Невгад і Освій Федина.
Звенигородський: Фед.Пономаренко і Мих.Осипов.
Канівський: Мих. Балла і Кузьма Соболів.
Київський: Нечипір Яременко і Іван Німченко.
Черкаський: Федір Швець і Микола Білик.
Чигринський: Логвин Панченко і Ларіон Рудченко.
Радомисльський: Ів.Діденко і Опанас Проява.
Сквирський: Юх.Гнатівський і Артем Гайдук.
Таращанський: Макар Коваленко і Вас.Кладницький.
Липовецький: Вас.Химерик, Ананія Ковган.
Уманський: Олександр Ільченко, Іван Матвієнко.

Волинь:

Повіті: Ровенський: Маріян Черановський, Антон Вашай.
Старокостянт.: Ів. Герасимчук, Аврам Стецюк.
Кременецький: Лука Галькер, Федір Рудий.
Житомирський: Трохим Марценюк, Денис Буланчук.
Звягельський: Борис Бабич, Ів.Бобенко.
Заславський: Максим Кондратюк, Ів. Бобенко.
Острозький: Матвій Терещук, Гр.Баніта.
Овруцький: Ів. Масовець, Каленик Мовчанюк.

95. Вісти з Укр. Ц. Ради, № 8.

Чернігівщина.⁹⁶

- Повіти: Борзенський: Микола Журик, Фед. Копитець.
Лухівський: Олександр Коломієць, Ів. Носилевський.
Козелецький: Фед. Лященко, Гр. Сергієнко.
Конотопський: Тихон Осадчий, Ів. Довгий.
Остерський: Ст. Сагайдак, Ів. Ковалів.
Сосницький: Йосип Брусило, Петро Велигодський.
Ніженський: Вас. Помазан, Кузьма Макаренко.
Стародубський: Петро Федорушко.

Поділля

- Повіти: Винницький: Волод. Магушенко, Ів. Рижий.
Літинський: Вас. Ощановський, Прокіп Лісовий.
Проскурівський: Вас. Швед, Кость Місевич.
Ушицький: Роман Рудик.
Гайсинський: Ів. Миколайчук, Ів. Шеремета.
Кам'янецький: Пант. Блонський, Андріян Волошук.
Балтський: Григ. Рогозинський, Гр. Гончарук.
Ямпольський: Ів. Косицький, Гр. Гарачук.
Брацлавський: Ів. Боб, Тимофій Павличенко.
Могилевський: Волод. Ковалів, Пустовой.

Херсонщина.

- Повіти: Єлисаветград.: Тим. Згрівець, Пантел. Маншичев.
Ананьївський: Микита Чебодар, Ів. Прохоренко.
Херсонський: Дмитро Мурлян, Зіновій Висоцький.
Олександрійськ.: Тим. Пальковський, Маркіян Грищенко.

Харківщина

- Повіти: Лебединський: Сивоконь, Бурлюк.
Сумський: Мих. Курасов, Максим Яценко.
Зміївський: Іван Мastro, Ів. Циба.
Кунянський: Белебеха, Зімовей.
Валківський: Олексій Вдовиченко, Котляр.
Ізюмський: Савленко, Маслій.
Богодуховський: Яків Буцький, Захарій Хвиленко.

Катеринославщина

- Повіти: Олександровський: Лаврентій Черниця, Василь Шаровський.
Слав'яносербський: Василь Шепелев.
Катеринославський: Д. Бондаренко.
Новомосковський: Боронець.

Бесарабія

- Повіт: Акерманський: Пантел. Богацький.

Таврія

- Повіт: Бердянський: Юхим Гавриленко.

Донщина

- Повіт: Таганрозький: Іван Бондаренко.

---

96. Повіти: Кролевецький, Городнянський. Новгород-Сіверський, Мглинський, Новозибковський і Суразький не мали своїх заступників.

Вся Рада селянських депутатів в числі 133 осіб, разом з комітетом, мала вийти до складу Ц. Ради, як представництво організованого українського селянства.

В земельній справі з'їзд після довгих спорів між соціал-демократами, які критично ставились до проектів соціалізації землі, й соціал-революціонерами, які ці проекти висували, прийнято було такі постанови: приватна власність на землю повинна бути скасована. Вся земля на Україні без викупу іде в український земельний фонд, яким завідує сам народ через Український Соїм і повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Всеросійські Установчі Збори повинні це затвердити. З цього фонду можуть користуватись землею тільки ті, котрі будуть обробляти землю своїми руками. Необхідно установити земельну норму, яка повинна бути не менша від норми зуживання й не більша від трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть зоставатись при своїх господарствах. Бажано, щоб більші зразкові господарства передавалися в руки сільськогосподарських товариств. Ліси, води, копальні й інші земельні недра в межах України визнаються власністю всього народу. Видатки по земельній реформі платить держава. Всі посередні й інші податки скасовуються. Замість них заводиться один безпосередній доходний податок.

Крім загальної резолюції, про земельну справу була прийнята на тім же самім засіданні 14 червня н. ст. особлива резолюція "про негайні заходи в земельній справі", в 9 пунктах. Головний пункт домагався від Тимч. Прав. негайної організації Центрального Українського Земельного Комітету, який мав об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на території України. Він мав складатись з 47 членів-представників губ. зем. комітетів, губ. рад селянських депутатів, Спілки, укр. ес-ерів та ес-деків, Ген. Військового Укр. Комітету, Крайової Ради роб. та солд. депутатів, але участь представників самостійників і автономістів-федералістів була голосуванням відкинута: боялися, що під прапором цих партій може пройти якийсь противник соціалізації землі. Було ухвалено також вважати всі акти щодо продажу, закладу або оренди землі, довершені після 1 березня 1917 р., за недійсні.

Під час дебатів з приводу поїздки української делегації до Петербурга виникли принципові суперечки про самостійність і автономію. А. Степаненко виступив з пропозицією відкликати з Всеросійського селянського з'їзду українських делегатів, проголосити український народ господарем своєї землі, оповістити Ц. Раду тимчасовим українським урядом, скликати українські установчі збори і довести до кінця формування української армії, одним словом — відділитись від Росії в окрему незалежну державу, яка б мала вислати своїх представників на мирову конференцію. Тим часом з 18 липня всі податки, збирані з українського населення, мали б вступати безпосередньо до каси Ц. Ради. Але Степаненка ніхто з промовців не піддержав, окрім В.Химерика, який, між іншим, звернув увагу на польську небезпеку, на можливий поділ України між Росією та Польщею. Грушевський, Ковалевський та Стасюк відпекувались від самостійництва, а укр. ес-ер А.Заливчий поучав з'їзд, що мовляв, "наша демократія пропаде і землі ми не дістанем, якщо установимо незалежність нашої республіки. Вам говорено, що російська буржуазія замовчує наші інтереси і наш рух, а я кажу, що українська буржуазія роздмухує це. Не по дорозі нам з Степаненком і його кумпанією. На російську буржуазію треба впливати, а з українською треба боротись."⁹⁷ Коли перед голосуванням резолюції Степаненка дано було слово одному за — Степаненкові, і Мартосові проти, то Степаненкові не дали говорити, і він мусів зійти з естради. Його резолюція не збрала і двох десятків голосів.

Але навіть і автономія, а головно її негайне проведення в життя зустрілося з деякими застереженнями. Сам Б.Мартос виступив з промовою, де говорив, що не можна вводити автономії, не порозумівшись з національними меншостями на Україні; він уважав, що ґрунт для автономії України настільки ще непідготовлений, що невідомо, чи будуть ще голосувати за неї всі українці. В промовах деяких членів з'їзду чути було вже голоси недовір'я до Ц. Ради і закиди їй в "буржуазності". І відповідаючи на ці закиди, Винниченко пояснював, що Ц. Рада є орган закондатний для організованої частини українського народу, що її вибрано на Нац. Конгресі, що до неї входять представники різних партій і організацій. В ній представлені всі класи, всі інтереси українського народу і тому не можна кидати їй докору в тім, що в ній сидять буржуї. "Правда, в Ц. Раді є представники й поміщиків, представники українського панства, але вони

97. "1917-й год на Киевщине", ст. 96.

ще не мають сили і нам нема чого їх боятися. З українським панством прийдеться ще боротись, але це настане ще нескоро.”⁹⁸

Саме перед голосуванням резолюцій було оголошено телеграму про те, що міністр Керенський не дозволяє скликати другий український військовий з'їзд.⁹⁹ Селянський з'їзд ухвалив вислати телеграму з протестом проти цієї заборони. В останній день селянського з'їзду, 15 червня, перед самим його закриттям, М.Грушевський оголосив одержану 14 червня телеграму Тимчасового Правительства про те, що воно “не визнало можливим задовольнити побажання Ц. Ради, бо всі питання, зв'язані з автономією України та других місцевостей держави, можуть бути вирішені лиш установчими зборами.” Оголосивши цю телеграму, Грушевський заявив: “Свято революції скінчилося! Настає грізний час! Україна повинна бути зорганізована! Свою долю повинен рішати тільки український народ. За нього ніхто інший не рішить. Я переконаний, що вільна автономна Україна буде жити.” Він закликав збори скоріше провести вибори членів Ради селянських депутатів, які б ввійшли до складу Ц. Ради і разом вирішили, як поставитись до положення, витвореного відмовою Тимч. Правительства задовольнити домагання Ц. Ради.

З усього поведення Тимч. Правительства ясно видно було його слабкість, і це найбільше могла бачити українська делегація, перебуваючи в Петербурзі. З другого боку, видно було, що й київський осередок загальноросійської революційної демократії не виявляє собою якоїсь реальної сили. Селянський з'їзд імпонував усім, як голос “цілого українського селянства”. Провідники Ц. Ради дуже добре зрозуміли становище і вибрали дуже зручну тактику, що її один з головних учасників руху характеризує так: “ні бунту, ні покорности. Безупинна, невтомна організація сил. організаційне, планомірне переведення в життя автономії. Революційно, але без вибухів самим здійснити поставлені вимоги. Не наражаючись на одверту фізичну боротьбу, виразно й точно вияснити перед народом і всією Росією свою позицію.”¹⁰⁰ Це була якраз найбільш дошкульна для Тимчасового Правительства і для російської революційної демократії тактика.

16 червня Ц. Рада винесла резолюцію, в якій заявлялося, що Тимчасове Правительство, відкинувши домагання Ц. Ради, тим самим “свідомо пішло проти інтересів трудового народу на Україні та проти принципу самоозначення національностей, проголошеного тим самим Тимч. Правительством.” З огляду на це, Ц. Рада визнала потрібним звернутися до всього українського народу з закликом організуватися та приступити до негайного закладення фундаменту автономного ладу на Україні. Цей заклик мав з'явитись в формі урочистого акту — “універсалу”. Всі свої заходи Ц. Рада усправедлилювала бажанням “не допустити краю й усієї Росії до анархії та знищення завоювань революції”. Це були магічні слова, які в той час означали щось найбільш важливе і святе, що тільки можна собі уявити.

Хоч Керенський заборонив другий український Військовий з'їзд, але він таки зібрався і розпочав свою діяльність рівно за тиждень по тому, як була видана заборона. Ніщо не може краще ілюструвати безсилість Тимч. Правительства навіть в тій галузі, де, здавалось, послух і дисципліна мусіли стояти на першій пляні — у війську. Заборона з'їзду вплинула тільки на радикалізування настрою його учасників: “Цілий з'їзд, як згадує один з його учасників, пройшов під знаком патосу боротьби за національне і соціальне визволення українського народу та в атмосфері найбільшої ворожости до Тимч. російського уряду.”¹⁰¹

Другий Український Військовий з'їзд відкрився 18 червня н. ст. при участі коло 2000 делегатів, які представляли 1 390 000 солдатів фронту і запілля. Грушевський, вітаючи з'їзд, сказав: “Правительство відмовило Україні в автономії, і тепер ми самі мусимо подбати, щоб Україна щасливо перебула небезпечні моменти, поки здійсниться автономія у федеративній республіці.”

З'їзд прийняв 23 червня резолюції: доручити Укр. Військ. Ген. Комітетові розробити детальний план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного проведення його в життя;

98. “1917-й год на Киевщине”, ст. 96-97.

99. Керенський телеграфував: “З огляду на воєнні умови вважаю укр. військовий з'їзд за несвоечасний, бо не можна відтягати в теперішній час солдатів та офіцерів. Про національні війська подається спішно доклад Тимчасовому Правительству”.

100. Винниченко, *op. cit.*, т. I. ст. 193.

101. М.Галаган. З моїх споминів, II частина, Львів, 1930, ст. 157.

запропонувати Ц. Раді скликати в найближчому часі територіяльний з'їзд для порозуміння з національними меншостями і розгляду проекту статуту автономії України. Щодо земельної справи, з'їзд цілком прилучився до постанов селянського з'їзду і обіцяв піддержати їх усіми засобами.

Поки з'їзд засідав, Ц. Рада виробила й оголосила свій Перший Універсал, який був оголошений на Військовому з'їзді 23 червня перед його закриттям. 25 червня в Троїцькому Народньому Домі в присутності делегатів Всеукраїнського Військового з'їзду відбулося урочисте оголошення Першого Універсалу:

“Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти і боротися за ті права і вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парляменті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в цій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі: щоб Російське Правительство прилюдно, окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була видана нам, представникам цього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось від відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу і порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити Край наш на безладдя та на занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати ладу у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од цього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широко, дуже організацію та освідомлення народу і тоді перебрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у наших краях й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці, насамперед, потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та й не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя і розпалу докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим державним народом, як рівний з рівними.

Ухвалено: у Києві, року 1917 місяця червня (юня), числа 10.”

Збори стоячи вислухали читання. Коли мав говорити Грушевський, то голова зборів запропонував вислухати його також стоячи, як голову українського парламенту. Грушевський у своїй промові зазначив, що “весь український народ сказав своє слово і доручив Центральній Раді творити нове життя на Україні”. “Віднині, казав він до делегатів Військового з'їзду, ми самі будемо творити своє життя. Ц. Рада покладається на Вашу солідарність і зорганізованість. Разом з вашим представництвом, вона буде робити діло, яке повинно бути піддержане всім народом і перш за все вами, озброєним народом”.

Від імени зборів С.Петлюра заявив, що універсал Ц.Ради буде проведений у життя. Зібрані вийшли на вулицю, де президія прийняла парад 1-го Українського Полку, який вшикувався перед Народнім Домом, і далі всі рушили на Софійську площу. Тут їх зустріло духовенство. Коло пам'ятника Богдану Хмельницькому відбулося віче. Священик Українського Полку сказав промову. З дзвіниць Софійського собору й Михайлівського монастиря загули дзвони. Духovenство відправило молебен, і диякон проголосив многоліття українському правительству, війську та його старшинам. Члени Ц. Ради аж з кількох імпровізованих трибун вичитували Універсал, закінчуючи читання проголошенням “слави” українському народові й його Ц. Раді. Закінчилася маніфестація співом Шевченкового “Заповіту”, який усі вислухали навколішках.

Події першої половини червня дуже схвилювали російську революційну демократію, і українське питання зробилося предметом майже безперервних засідань Виконавчого Комітету Об'єдн. громадських організацій, де російські соціалісти дуже різко виступали проти наміру українців “самочинно” здійснити автономію України без згоди Тимч. Прав. і не дїждавшись установчих зборів. Але, бачучи, що за Ц. Радою стоїть уже певна реальна сила, тепер уже не грозили українцям, а лиш докоряли: начальник київської міліції адвокат Лепарський (фігура особливо одіозна для українців) докоряв українським соціалістам, що вони “відкололи селянську масу від української демократії і прикриваються стихією”. Доротов нарікав, що українці ставлять коло будинків, де відбуваються їхні з'їзди, солдатів із багнетами і сумно запитував: “А де ж гарантія, що завтра нас не будуть виганяти багнетами з Ради Роб. Депутатів?”

Обмірковувалася справа автономії й на зборах комітету партії большевиків. Тут теж висловлювалося проти “українського шовінізму”. Г.Пятаков говорив у своїй промові: “Піддержувати українців нам не приходиться, бо для пролетаріату цей рух некорисний. Росія без української цукрової промисловости не може існувати, те саме можна сказати й щодо вугля (Донбас), хліба і т. д. Ці галузі продукції тісно зв'язані з усією рештою промисловости Росії. До того ж Україна не являє собою окремої господарської області, бо вона не має банкових центрів, от як Фінляндія. Якщо Україна відмежується таможеним муром від решти Росії, то промисловість Харківської, Чернігівської, Полтавської та ін. губерній, яка носить кустарний характер, буде з успіхом конкурувати з відсталою місцевою фабрично-заводською промисловістю (доти, натурально, доки ця розві'ється), що являється кроком назад і для пролетаріату не бажано. В цьому рухові можна добачити і боротьбу національної буржуазії проти елементів соціальної революції: вона старається національними путями зв'язати революційний рух і повернути назад колесо історії.” Тому промовець закликав “боротися з шовіністичними стремліннями українців”. Він допускав лиш крайову автономію України, але без сойму, а у військовій справі стояв за територіальне, а не національне військо.

Але в кругах Ц. Ради ще мало рахувались з большевиками, які тільки що вбивались в колodочки. Щодо “революційної демократії”, то пробували на засіданнях Виконавчого Комітету Об'єдн. громад. організацій пояснити політику Ц. Ради потребою “зберегти спокій і порядок у краю і охороняти здобутки революції”. В забороні Керенським Укр. Військового з'їзду бачили порушення свободи зборів і закликали іти спільно з українською демократією та спільно боротися з українським шовінізмом (промова Л.Чикаленка 22 червня на засіданні Вик. Ком. роб. і солд. депутатів).

Тривожний, бурхливий настрій передався й в широкі круги населення Київa. Вулиця української столиці теж брала участь в обмірковуванні злободенного питання про автономію. Скрізь в ці дні збиралися летючі сходини, мітинги, і публіка завзято сперечалася про автономію: одні (здебільшого приїжджі з провінції, делегати різних з'їздів) стояли за, другі — проти. Було ясно, що маса київського населення, інтернаціональна й зросійщена, стоїть на боці всеросійської революційної демократії. Але йому імпонували ці з'їзди, місто ясно бачило свою ізольованість серед стихії, що заливала його з усіх боків і тепер, прокинувшись, висилало своїх синів на всі ці українські з'їзди, якими дуже зручно керувала невелика купка української радикальної інтелігенції. Одна тільки установа в Києві була вповні в українських руках — Київський Губерніяльний Виконавчий Комітет. Він стояв за Ц. Раду і від його імені Губерніяльний Комісар Суковкин вислав до Тимч. Прав. телеграму, в якій “задля збереження на Україні і надалі спокійного життя і можности планової праці для армії” вважалося за потрібне, щоб Тимчас. Прав. “якнайскоріше вжило рішучих заходів, щоб заспокоїти населення України”.

Поки російська демократія обмірковувала на засіданнях Виконавчого Комітету Об'єднаних Громад. Організацій Києва, як реагувати на Універсал Ц. Ради та на її заходи щодо здійснення автономії України, Ц. Рада продовжувала своє діло. Вона бачила, що Універсал був прихильно зустрінутий в усіх кругах українського суспільства, в яких пробудилося українське національне почуття. Однаково, соціалісти й несоціалісти зустріли його з задоволенням. Звідусіль почали надходити до Ц. Ради привіти, заяви про визнання її головним представником організованого укр. суспільства, навіть грошові внески. Полтавські губернські збори на своїм засіданні 5 липня постановили, що визнають і підлягають Ц. Раді й асигнують на її потреби 200 000 рублів. Кременчуцьке повітове земство, заявляючи те саме, асигнувало Ц. Раді 15 000 карб., Золотоноське так само 15 000. Губернське і всі повітові земства Київщини визнали Ц. Раду за “найвищий орган зорганізованого українського народу”. Остерський повітовий

Перший Генеральний Секретаріат.

Стоять (з ліва): Павло Христюк, Микола Стасюк і Борис Маргос.

Сидять: Іван Стешенко, Христофор Барановський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов і Симон Петлюра.

з'їзд на Чернігівщині визнав Ц. Раду Тимчасовим Правительством. Збори Харківської губернської Ради визнали її своїм урядом, Полтавська Рада солд. і робітн. депутатів прилучилася до Універсалу. В Умані 5-й Український полк склав присягу на вірність Ц. Раді. Вінницький гарнізон на Поділлі визнав Ц. Раду за найвищу установу на Україні. Солдати-українці гвардейських полків у Петербурзі: Ізмайловського, Семеновського і Єгерського, зібравшись на віче, ухвалили визнати Ц. Раду за Тимчасове Правительство. Українські офіцери, урядовці й солдати Головного Штабу, зібравшись на віче, також постановили визнавати Ц. Раду за своє Тимчасове Правительство. Борзенські земські збори асигнували Ц. Раді 3 000 карб. Окремі волості і села прислали подібні ж заяви і визначали у себе збори грошей на користь Ц. Ради. Всі ці заяви і привіти — а їх надходила велика сила, друкувалися потім у часописах і робили своє вражіння. Київський повітовий селянський з'їзд ухвалив, щоб священники читали Універсал по церквах і правили молебні за Ц. Раду.¹⁰²

Українці, розкидані по всій просторі Росії, так само вітали Універсал. І в той час, як російська преса писала, що видання Універсалу є “злочин”, “удар в спину Росії”, “удар революції” і т. п., на сторінках “Русской Воли” з'явилася стаття проф. Мих. Чубинського під загол. “Український Універсал і його критики”, де він вповні виправдовував політику Ц. Ради і обвинувачував Тимчасове Прав., що воно не зрозуміло становища і не пішло назустріч бажан-

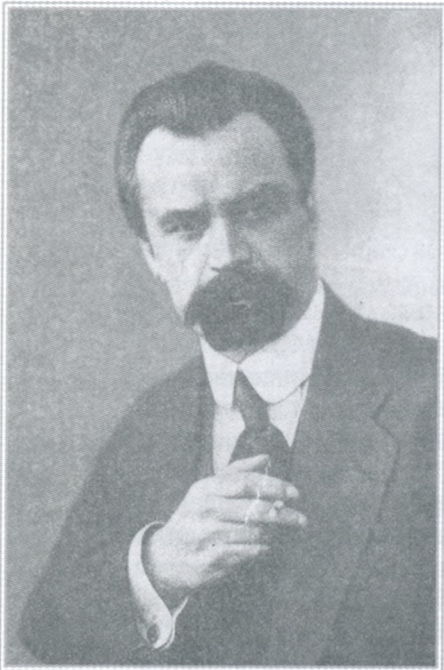
102. 20 і 21 травня було влаштовано в Києві й по всій Україні дводенний збір жертв на Український Національний фонд, що мав піти в розпорядження Ц. Ради. Ці дні пройшли дуже імпозантно в Києві, де було влаштовано в міському Оперному Театрі великий мітинг-концерт при участі трупи М. Садовського.

ням Ради. “Україна, — писав він, — це не завойований край, вона добровільно прилучилася до Росії договором, який затвердив її автономні права, ті права потоптано й поволі зведено на ніщо в імператорський період, — але Правительство свободної Росії могло згадати за них. Так, ми стоїмо за відбудовою потоптаного права України на автономію...”

Не пройшло й тижня зо дня оголошення Універсалу, як Комітет Ц. Ради в своїм закритім засіданні 28 червня постановив організувати Правительство України під назвою Генерального Секретаріату Української Центральної Ради. Всього мало бути вісім генеральних секретарів і один генеральний писар. Зараз же усі пости були обсажені: 1) Голова Ген. Секретаріату й Генер. Секретар внутрішніх справ — В.Винниченко; 2) Ген. писар — П.Христюк; 3) Ген. Секретар фінансів — Хр.Барановський; 4) міжнаціональних справ — С.Єфремов; 5) Ген. Секр. військових справ С.Петлюра; 6) Ген. Секр. земельних справ — Б.Мартос; 7) Ген. Секретар судових справ В.Садовський; 8) Ген. Секретар освіти — Ів.Стешенко і 9) Ген. Секр. харчових справ — М.Стасюк. П'ятеро (Винниченко, Петлюра, Мартос, Садовський і Стешенко) були соціал-демократи, двоє (Христюк і Стасюк) ес-ерів, один (Єфремов) ес-еф і один (Барановський) безпартійний.

Подаю коротенькі біографії цих членів першого автономного українського уряду:

Володимир Кирилович Винниченко родився 1880 р., син заможного селянина, який служив управителем в панських маєтках. Вчився в Єлисаветградській гімназії, а потім в Київському університеті. В 1902 надруковано в “Киев. Старине” його перше оповідання “Краса і Сила”, і з того часу починається його слава, як талановитого письменника. Бувши діяльним членом Рев. Укр. партії, Винниченка було арештовано у 1903 р.; довго сидів у тюрмі і не міг скінчити університету. З 1906 р. перебував на еміграції за кордоном. Перед війною повернувся нелегально до Росії і жив під чужим ім'ям головно у Москві, звідки приїхав до Києва по вибуху революції.

Володимир Винниченко

Павло Христюк, син поміщика Київської губ., вчився в Київському політехнікумі, служив за кордоном в газеті “Рада”, брав участь в кооперативному русі. Належав до укр. соціал-революціонерів.

Христофор Антонович Барановський, з селян Київської губ., род. в 1874 році. Незважаючи на те, що не мав ні вищої, ані середньої освіти, завдяки своїм здібностям видигнувся як талановитий фінансист в українському кооперативному русі і зробився директором кооперативного Союзного банку в Києві. Вважався за одного з найкращих знавців кооперативної справи.

Сергій Олександрович Єфремов, син священника на Київщині, род. в 1876 р., скінчив правничий відділ Київського Університету, присвятив себе виключно українській літературі, в якій зайняв видатне місце як критик і публіцист. Був близьким співробітником “Киев. Стар.”, “Літ.-Наук. Вістника”, “Ради” і “Нової Громади”. В р. 1911 вийшла його “Історія укр. письменства”. Брав близьку участь в політичній укр. житті, належачи до укр. рад.-дем. партії, потім до ТУПу, а з 1917 р. до ес-ефів. Багато разів сидів у царській тюрмі. Користувався високим моральним авторитетом серед українського громадянства.

Симон Васильович Петлюра, син полтавського міщанина, род. 1877 р., вчився в Полтавській дух. семінарії, з якої був виключений за укр. пропаганду. Служив задля заробітку в статистичнім бюро в Катеринодарі, сидів довгий час у тюрмі і виїхав до Львова, звідки повернувся до Києва в кінці 1906 р. Належав до укр. соц.-дем. партії і, служачи за секретаря в ред. “Ради”, редагував партійний орган “Слово”. В початку 1909 р. переїхав до Москви, де вступив на службу до страхового т-ва “Россія”, в якому за якийсь час став бухгалтером. У Москві з 1912 р. редагував місячник “Украинская жизнь”. В 1916 р. вступив до Земського Союзу і працював як помічник уповноваженого на Західнім фронті. Був головою Української Ради Західнього фрон-

ту. Прибув як її делегат на 1-й Укр. Військовий з'їзд і залишився в Києві jako член Укр. Ген. Військ. Комітету.

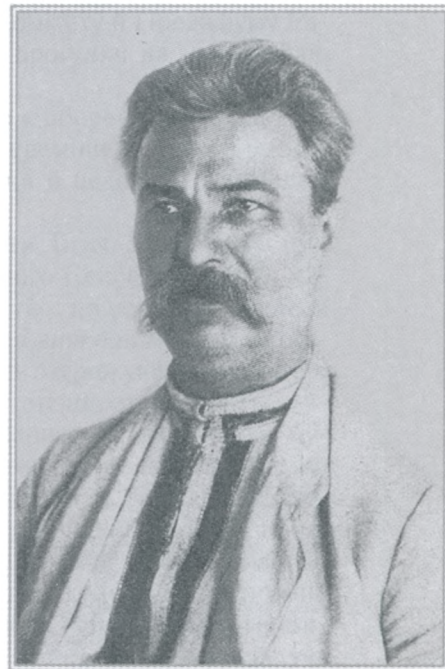
Борис Миколайович Мартос род. 1881 р., походив з старого козацько-дворянського роду Лубенського пов. на Полтавщині. Скінчив іст.-філ. факультет Харківського університету, короткий час учителював і, зацікавившись кооперативним рухом, перейшов на службу до Полтавського губерніяльного земства, де був інспектором кооперації. Належав до Укр. рев. партії, а потім до укр. соціал-демократії. Визначався як добрий промовець і знавець кооперативної справи.

Валентин Васильович Садовський, род. 1884, син священника на Волині, скінчив правн. ф-т Київ. ун-ту і Політехнікум у Петербурзі. Записався до київської адвокатури. Належав до укр. соц.-дем. партії. Писав на економічні теми по укр. часописах.

Іван Матвійович Стешенко, син козака на Полтавщині, род. 1873 р. скінчив гімназію у Полтаві й іст.-філолог. ф-т. у Києві. Учителював по середніх школах у Києві, але після арешту й тюрми за приналежність до нелегальних укр. кружків був позбавлений права учителювати і навіть мешкати у Києві. Тільки в 1906 р. зміг знову дістати учительську посаду в Києві і почав готуватись до професури на університеті. Від 1890 р. брав участь у "Правді" та ін. укр. часописах. Містив наукові праці у "Киев. Стар.", "Записках Наук. Тов. ім. Шевченка" та ін. виданнях. Здавна симпатизував соціал-демократичним ідеям, хоч формальної участі в діяльності укр. соц.-дем. партії майже не брав.

Микола Матвійович Стасюк, син урядовця на Катеринославщині, вчився в гірничому інституті в Петербурзі, але через революцію 1905 р. курсу не скінчив, бо взяв участь в Селянській спілці на Катеринославщині, був заарештований і після судового процесу засуджений на рік тюрми. Відбувши кару, оселився в Катеринославі, де взяв участь в кооперативному русі, і скоро переїхав до Києва, де служив у місцевих кооперативних установах.

Такі були члени першого Генерального Секретаріату, який властиво мав бути урядом автономної України, хоч діячі Ц. Ради й самі члени Генер. Секретаріату ще деякий час вагались заявити про це одверто: вони хотіли порозумітися у себе в Києві з демократією національних меншостей і тоді вже добиватись визнання з боку Тимчасового Правительства в Петербурзі.

Сергій Єфремов

IV

Порозуміння з революційною демократією меншостей і з Тимчасовим Правительством. Центральна Рада стає визнаним органом вищої влади на Україні.

Прелюдією до порозуміння послужила спільна нарада, яку відбули члени Виконавчих Комітетів Ради Об'єднаних Гром. Організацій і Ради робітничих та солдатських комітетів з одного боку і члени Комітету Ц. Ради, Президіуму Укр. Генер. Військ. Комітету й Президіуму Ради селян, депутатів з другого. Ця нарада відбулася 2 липня в часі прогулки на пароході по Дніпру, в присутності представників преси.

М.Грушевський з'ясував на цій нараді, що “завданням Ц. Ради є оберегти край від розкладу, анархії та економічної експлуатації. Життя висуває питання переміни Ц. Ради з органу національного в територіальний. Через те треба одкинути підозріння й недовір'я і з гаслом об'єднання демократії підійти до організації крайового органу”.

Винниченко запевняв, що Ц. Рада не закликає до бунту проти Тимч. Правительства, підкреслював, що Ц. Рада хоче йти на порозуміння. Щодо Генерального Секретаріату, то, казав Винниченко, ніхто не вважає цю установу за місцеве правительство: ця установа явилася наслідком потреби в місцевому органі, який би вирішував практично і виясняв місцеві питання. Однак, — казав він, — якщо розруха і анархія на Україні приймуть загрожуючий характер, то можливо, що силою обставин органи Ц. Ради, по згоді з органами меншостей, будуть змушені прийняти більш активний характер — державний чи недержавний — це покаже будучність. Він казав далі, що Ц. Рада, можливо, видасть декрет, в якому скаже населенню, що кожна постанову правительства перед її здійсненням повинна розглянути Ц.Рада... Щоб іще більше налякати меншинову демократію, Винниченко згадав, що серед українців існує течія, яка гадає, що для України було би вигідніше відкрити фронт німцям. Ця течія, мовляв, вважає, що від Росії Україна ледве чи зможе добитися того, чого може досягти, коли буде окупована німцями. Прикладом може служити Польща. В розвитку “авантюризму, сепаратизму і германофільства” Винниченко обинував Тимчасове Правительство й те, що делегація українська в Петербурзі мала діло не з соціялістами, а з Котляревським та Лазаревським.¹⁰³ Одним міг потішити Винниченко своїх слухачів, це тим, що обіцяв спільно з всеросійською демократією боротись проти української буржуазії. З пророчим провидінням він казав: “Безумовно, українська буржуазія прийде і, може бути, за кілька місяців вона схоче зайняти своє місце в українському русі. І тоді українська демократія спільно з усією демократією буде боротись проти буржуазії”. Отже, на думку Винниченка, настав час, коли демократії, які живуть на Україні, повинні зговоритися і знайти спільну мову.¹⁰⁴

І зібрання “визнало, що порозуміння на ґрунті скликання територіального з'їзду й крайового органу можливе. Для остаточного ж вияснення умов порозуміння призначено нове, четверте по черзі зібрання всіх організацій.”¹⁰⁵

Почалися нові зібрання, нові спори й переговори. Знову Грушевський пояснив, що задачею Ц. Ради являється лише “охорона краю від розкладу, анархії й економічної експлуатації”, а Винниченко знову запевняв, що Ц. Рада навіть в разі відмови з боку Тимч. Правительства визнати крайовий орган, не стане на шлях насильного захоплення влади; знову представники “Бунду”, російських ес-ерів та ес-деків казали, що крайовий орган може бути тільки органом Тимч. Пр-ва, і знову справа відкладалася до других зборів.

Тим часом Ц. Рада продовжувала свою лінію. 3 липня розпочав свої наради пленум

103. Варто зазначити, що обидва юристи — Лазаревський та Котляревський — українці з походження.

104. “1917-й год на Киевщине”, ст. 127-128.

105. Винниченко, *op. cit.*

Ц. Ради. До його складу ввійшло 130 нових членів-делегатів від Військового з'їзду, вибраних до Всеукраїнської Ради військових депутатів:

- 1) Іван Дембський слд. 150 Воронізької друж. м. Київ.¹⁰⁶
- 2) Харитон Шаповал, ур. Управл. гуртів скота м. Київ.
- 3) Никифор Скуйбіда, підп. І запас, морт. батальйону м. Київ.
- 4) Кость Дубинський, слд. конвойн. ком. гарн. м. Кременчука.
- 5) Кирило Хідченко, слд. 107 ком. одужуючих Лубенського гарн.
- 6) Микола Врублевський, прап. 290 піш. зап. полку.
- 7) Осип Гермайзе, слд. 2 зап. саперн. бат. м. Київ.
- 8) Василь Кашавка, прап. 146 піш. Вороніж. друж.
- 9) Грицько Касяненко, прап. 6 авіац. парку.
- 10) Яків Зозуля, фельдшер Полтав. кадет. корпусу.
- 11) Андрій Журавель, лікар І Укр. Б.Хмельницького п.
- 12) Андрій Гусенко, сторож ком. охорони державн. будинків м. Винниці.
- 13) Олекса Ткаченко, прап. 4 зап. піш. п. м. Житомира.
- 14) Никифор Лилик, старший унт.-офіц. 4 зап. п.
- 15) Кирион Коробчевський, ст. унт.-оф. І Укр. розподільчого пункту.
- 16) Гаврило Знахарченко, в. технік 466 піш. Херсонської др.
- 17) Тихон Корнієнко, ур. 8 зап. кавал. п. Єлисавет.
- 18) Іван Карпенко, прап. 6 піш. бригади.
- 19) Юрко Тютюнник, прап. 228 піш. зап. п.
- 20) Пилип Курявий, прап. 228 зап. піш. п.
- 21) Пилип Воропай, 5 зап. піш. п.
- 22) Іван Іванів, фельдшер Херсонського міськ. лазарету.
- 23) Корній Речмиданов, слд. І кулем. п.
- 24) Ярошенко, ст. унт.-оф. зап. бат. гвардії Єгерського п.
- 25) Іван Солониченко, слд. 3 від І зап. автомоб. роти.
- 26) Сергій Дзятин, підпр. зап. бат. гвардії 4 стрілецького бат.
- 27) Семенець, молодш. фейерверкер І важкої артил. зап. бригади.
- 28) Павло Сибірний, ст. унт.-оф. зап. бат. гв. гренад. п.
- 29) Лука Кизима, фельдш. Миколаївського в. шпиталю в Петербурзі.
- 30) Мирошник, ст. унт.-оф. 9 ескадр., гв. зап. кав. п.
- 31) Павло Войтенко, ст. унт.-оф. 180 піш. зап. п.
- 32) Софрон Мельник, слд. 6 тилової автом. майстерні І роти.
- 33) Михайло Авдієнко, слд. рогрузочного бат. в Петербурзі.
- 34) Данило Коваленко, слд. 262 зап. піш. п.
- 35) Василь Коробко, вахмістр кінського запасу м. Ярослава.
- 36) Денис Личко, ефр. 49 морт. парку.
- 37) Олександр Чайківський, ур. Арсеналу м. Москви.
- 38) Степан Лисенко, старш. писар Харків. пов. воїнського нач.
- 39) Михайло Павловський, слд. 74 піш. зап. п.
- 40) Опанас Паливода, прап. І зап. арт. морт. див.
- 41) Кирило Войченко, прап. 20 зап. піш. п.
- 42) Михайло Панченко, поруч. І зап. арт. морт. див.
- 43) Петро Меюс, слд. 56 піш. зап. бат.
- 44) Самойлович, хорунж. 204 піш. зап. п.
- 45) Микола Свідерський, прап. 53 піш. зап. п.
- 46) Михайло Тележинський, прап. 305 піш. зап. п.
- 47) Кость Прокопович, слд. зап. авт. роти західного фронту.
- 48) Леонід Пасовський, прап. 240 піш. зап. п.
- 49) Анастасій Ліхнякевич, прап. 3 арт. зап. бригади.

106. Скорочення: ур. — урядовець, др. — дружини, підп. — підпоручик, прап. — прапорщик, підпр. — підпрапорщик, слд. — солдат. ком. — команда, гарн. — гарнізон. фр. — ефрейтор, морт. — мортирний, див. — дивізіон, сап. — саперний, п. — полк.

- 50) Влас Линник, прап. 105 піш. зап. п.
- 51) Кость Величко, прап. 91 піш. зап. п.
- 52) Кость Шкода, писар 239 піш. зап. п.
- 53) Іван Марченко, слд. 155 піш. зап. п.
- 54) Василь Шкляр, слд. 243 піш. зап. п.
- 55) Сергій Паночині, підп. 151 піш. зап. п.
- 56) Вукол Лищенко, слд. 2 школи прапорщиків у Казані.
- 57) Василь Кекало, лікар козачого див. м. Аткарська.
- 58) Борис Удод, прап. 173 піш. зап. п.
- 59) Андрій Батієвський, прап. штабу Двинської в. округи.
- 60) Микола Рашавець, підп. 294 піш. зап. п.
- 61) Іван Ткалич, прап. 19 сибірськ. стріл. зап. п.
- 62) Юхим Коваленко, молодш. унт.-оф. 20 сибір. стріл. зап. п.
- 63) Петро Куцяк (Чалий), підп. 22 Кавказ. стріл. п.
- 64) Михайло Малашко, ефр. офіцер. школи стріл. п.
- 65) Іван Дудкин, матрос Балт. фл., крейсер "Мітава".
- 66) Грицько Якименко, фельдш. 4 арм. 1 лазарету 71 піш. дивізії.
- 67) Іван Бондаренко, слд. 3 автом. роти 60 піш. п.
- 68) Михайло Скольбак, прап. 60. пішзап. п.
- 69) Василь Рябчинський, ур. 22 зап. бат. 4 армії.
- 70) Володимир Зінченко-Жадько, прап. 1 арт. бриг. 4 армії.
- 71) Спиридон Слюсарчук, слд. 37 Сибір. стріл. полку 4 армії.
- 72) Олександр Харченко, писар 4 стріл. п. 6 армії.
- 73) Данило Копійка, слд. 17 понтонного бат. 4 армії.
- 74) Сергій Надобко, підп. 22 зап. п. 9 армії.
- 75) Антін Постоловський, фейерв. 49 арг. бриг. 9 армії.
- 76) Савка Козимчук, фейерв. 126 стр. бр. 9 армії.
- 77) Дмитро Околот, підп. 9 арм. повітряного Відділу.
- 78) Олександр Нарізний, ур. 30 інжен. п. 7 армії.
- 79) Федір Садківський, прап. 6. зап. кулем. роти 7 армії.
- 80) Григорій Лисенко, підп. 92 піш. Печорського п. 7 армії.
- 81) Тихон Калган, підп., військов. топограф. штабу 33 корп. 7 армії.
- 82) Гнат Фурсевич, слд. 186 піш. Асландузького п. 7 армії.
- 83) Никодим Наконечний, слд. інж. роти 41 піш. див. 7 армії.
- 84) Євтихій Іванченко, унт.-оф. гвардії Преображенського п. 7 арм.
- 85) Михайло Шинкар, штабс-кап. 11 Фінляндськ. стріл. п. 7 армії.
- 86) Іван Довгопольський, ефр. 7 автом. ком. 7 армії.
- 87) Павло Демерлій, ур. Управління Крайового Комісара Галичини і Буковини.
- 88) Петро Чечель, пор. 404 Могилев. др.
- 89) Яків Левченко, ефр. 8 арм. 86 піш. зап. п.
- 90) Трохим Кондрашко, старш. пис. Управл. коменданта залізн. ст. Чернівці.
- 91) Валаам Попів, слд. 618 піш. Тернопільського п. 11 армії.
- 92) Антін Шкільний, слд. штабу 35 піш. стріл. дивізії 11 армії.
- 93) Тихон Бабій, прап. 283 піш. зал. п. 11 армії.
- 94) Павло Лисовський, пор. 101 арт. бриг., 11 армії.
- 95) Опанас Халабуденко, пор. 9 піш. Інгерманланського п.
- 96) Саватій Березняк, слд. штабу 11 арм. корп. суду.
- 97) Никифор Куценко, прап. 308 Чебоксарського піш. п.
- 98) Олекса Мирошник, унт.-оф. 33 інж. п.
- 99) Пантелеймон Сотник, пис. 104 хлібопекарні.
- 100) Матвій Бондар-Обмінаний, слд. 22 Гренадерського Суворовського п.
- 101) Захар Сухий, пор. 30 піш. Полтав. п. 3 армії.
- 102) Яків Левадний, пис. штабу 9 піш. дивізії 3 армії.
- 103) Дмитро Колесник, фельдш. 6 піш. дивізії передов. загону.

- 104) Микита Масюк, прап. 674 піш. п. 2 армії.
- 105) Люцій Кобилянський, лікар 8 Сибір. стріл. дивізії.
- 106) Петро Герасименко, прап. 1 Укр. Б.Хмельницького п.
- 107) Павло Артеменко, слд. 171 окремої інжен. роти.
- 108) Данила Юда, слд. 203 піш. Сухумського п. 10 армії.
- 109) Павло Назаренко, пор. 246 піш. Бахчисарайського п.
- 110) Михайло Сочинський, прап. 64 піш. Сибір. стріл. п.
- 111) Василь Коркушко, слд. 14 Кавказ. Грузин. гренад. п.
- 112) Кость Вротновський-Сивошапка, ветерин. лік. 11 арм. Гренад. п.
- 113) Іван Степура, унт.-оф. Канцел. Головн. Начальн. постачання 11 арм.
- 114) Федір Котляр, підп. 34 окрема сап. роти. 1 армії.
- 115) Влас Коркішко, слд. 539 піш. Боровського п.
- 116) Віктор Голуб, підп. 1 стріл. дивізії, 3 Кавказ. п.
- 117) Яків Стівбуненко-Заїченко, пор. 240 піш. Ваврського п.
- 118) Порфирій Колесниченко, унт.-оф. 280 піш. Сурського п.
- 119) Марко Скачко, підпр. 6 Сибір. Інжен. п.
- 120) Матвій Ковальський, слд. 87 піш. Нейшоцького п.
- 121) Юрко Сушкевич-Сухорєбрик, унт.-оф. 22 залізнич. бат.
- 122) Василь Кіт, слд. 35 обозн. бат.
- 123) Архип Савон, підп. 9 Сибір. стріл. п.
- 124) Яків Бас, унт.-оф. штабу 35 піш. дивізії.
- 125) Іван Набоков, ст. унт.-оф. 131 піш. Тираспольського п.
- 126) Микола Хомицький, пор. 54 Сибір. стріл. п.
- 127) Савва Балабан, слд. 12 хемічної ком.
- 128) Грицько Крохмаль, фельдш. 101 головн. евакуац. пункту.
- 129) Андрій Пашенко-Пасько, пор. 437 Сестрорецького п.
- 130) Тихон Мосієнко, слд. 130 піш. Херсонського п.¹⁰⁷

Ц. Рада вибрала комісії “Про склад Ц. Ради”, по складанню статуту автономної України (до цієї комісії вибрано Левитського, Шрага, Бабича, Касяненка, Стасюка, Чопівського, Єфремова і Бойка), по скликанню з’їзду народів автономістів-федералістів і комісії по скликанню з’їзду народів України.

На зборах 6 липня Грушевський зробив доклад про сформування Генерального Секретаріату і заявив, що надалі Комітет Ц. Ради буде виконувати законодавні функції в період між сесіями пленуму Ц. Ради. Це було ухвалено, і з того часу Комітет Ц. Ради фігурує під іменем Малої Ради. Деякі суперечки виникли щодо компетенції Генер. Секретаріату. Одні (М. Ковальський) вважали Ген. Секретаріат за тимчасове українське правительство, другі (Ол. Шульгин) вважали, що його не можна назвати правительством, бо “це було б насильством над тими національними меншостями, які не приймали участі у виборах Ц. Ради. Утворювати своє правительство ми могли б в тім разі, коли б у нас була самостійна українська держава або хоч фактично здійснена федерація, але ми тепер творимо лиш автономний лад і свого правительства заводити не можемо”. Ол.Шульгин пропонував визнати за Ц. Радою лиш право “вето” щодо тих розпорядків Тимчасового Правительства, які йшли б на шкоду українському народові. Грушевський зауважив до цього, що хоч п. Шульгин є членом виконавчого Комітету Ц. Ради, але він висловив думку не Комітету, а свою особисту. Н.Григорієв казав, що незручно творити крайове правительство, не порозумівшись з національними меншостями. Але Ц. Рада затвердила склад Генер. Секретаріату і 7 липня прийняла резолюцію, щоб Генер. Секретаріат негайно почав реорганізацію Ц. Ради в тимчасовий крайовий парламент з представництвом в ньому національних меншостей, пропорціонально до числа населення кожної меншости. Розподіл мандатів мав бути такий, щоб неукраїнські національності були представлені організованою революційною демократією. Комісія по виробленню статуту автономії України мала складатись з 71 українця, 11 росіян, 8 жидів, 2 німців і по одному з представників білорусів, та-

107. “Вістник Укр. Військ. Генр. Комітету”, № 5-6, ст. 3-4.

IV. Розуміння з революційною демократією меншостей і з Тимчасовим Правительством. Центральна Рада стає визнаним органом вищої влади на Україні.

тар, молдаван, чехів, греків, і болгар, всього 98 членів. Нарешті 9 липня Голова Секретаріату Винниченко оголосив декларацію Ген. Секретаріату, в якому Ген. Секр. проголошував себе виконавчим органом влади і намічав завдання своєї діяльності.

Ось текст цієї декларації:

“Шановні збори!

Центральна Рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу поєднаних партійних і громадських груп, яким вона була в початку революції, вона стала вищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом всього організованого українського народу.

Ми в своїй особі, в особі Української Центральної Ради, даємо картину формації влади, але влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська і особливо російська дореволюційна власть. Не фізичне та економічне насильство, не темнота, затурканість і економічна залежність класів поневолених, не застрашування та гіпнотизування релігією, не нацьковування одної частини пригноблених на другу — не такі засоби дали нам, зібраним отут-о, право і силу вирішувати норми життя, обов'язкові для кожного, хто визнає себе українцем.

Це право родилось і виросло з одного довір'я, чистого, не підмішаного ніяким примусом, законним чи незаконним. І Центральна Рада, приймаючи на себе ту волю і довір'я народу, стала невідділеною, органічно злиною частиною цього великого цілого.

Кожний день поширює й поглиблює ту сконцентровану волю. Різні формації української демократії підливають у спільний резервуар могутньої сили, самі в той же час черпаючи з його.

І в сей момент ми стоїмо якраз на самій важній, але в той же час, на самій критичній порі нашого формування. Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад, — моральної і публично-правової. Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади остільки розрослися, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій без болю й без заколоту перетворюється у справжнє народоправство.

Народ своїм чуттям найкраще розуміє ідею справжнього народоправства, ідею демократичної влади, яка іде знизу, а не згори, яка є для народу, а не народ для неї. Українська демократія сконцентрувала свою волю в Центральній Раді, в ній поклала найкращу оборону своїх інтересів і через те тільки їй і може вірити. А звідси вже випливає зовсім логічний висновок: коли довір'я то довір'я до кінця, у всіх сферах як національного, так і економічного, політичного і державного життя.

Тут нема ворожнечі до Петрограду, але є цілковита байдужність до його, бо українська демократія має свою власну владу, яку сама витворила і якій цілком довіряє.

Але легше довіритись, ніж справдити чиесь довір'я. А особливо, коли те довір'я походить од частини во ім'я інтересів цілого, бо ми поки що представники довір'я не всього цілого, а тільки певної частини його. Ми знаємо, що та частина є велика, ми знаємо, що друга частина силою природнього ходу життя дійде незабаром до того самого.

Але поки вона не дійшла, поки ці частини не злились в одне ціле, процес нашого формування, значить, теж не скінчився. А через те не закінчився й процес перетворення моральної влади в публично-правову, повномочну, з усіма властивими їй компетенціями, функціями й апаратами.

І от завдання Центральної Ради в сей критичний, переходовий момент є прискорення цього процесу, допомога йому.

Генеральний Секретаріат, як виконавчий орган Центральної Ради, котрому вона передає в сій сфері свою повновасть, тільки так і розуміє своє призначення.

Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об'єднання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань.

Але життя потроху розсунуло ці вузькі рямці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об'єднатись для задоволення і розв'язання всіх питань, які висуває йому і економічна, і соціальна обстановка. І через те Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним Союзом, в якому мають освітлюватися і розрішатися всі ті питання, які висуває життя.

І тому-то утворення Генерального Секретаріату було необхідним щаблем розвитку іншого представницького органу. Тому-то інститут Генерального Секретаріату має охоплювати всі потреби українського народу. Згідно з цими потребами і поділено роботу між окремими Секретарями: по внутрішніх справах, фінансових, судових, продовольчих, земельних, торгу і промисловості.

Найпершою перешкодою до планомірного переведення цієї роботи є недостача політично-соціальної і національної свідомості і мала організованість народніх мас. В цьому криється найбільша погроза і загальним здобуткам революції, і організації автономного ладу на Україні, котрий є найкращим закріпленням тих здобутків.

Цією стороною життя нашого народу має займатись Генеральний Секретар по внутрішнім справам. В його компетенції має бути вся справа організації, агітації, пропаганди. В секретаріаті внутрішніх справ мають бути сконцентровані різні громадсько-адміністративні апарати, утворені українською демократією до сього часу. Вони досі існували і працювали окремо, відірвано один від одного, не поєднані одним планом, одною системою. Тепер це має бути один апарат, складений з різних частин, але під керівництвом Генерального Секретаря внутрішніх справ.

Організація і освідмлення мас є перша необхідна, найголовніша підвалина дальшого будівництва. А слідующим щаблем сього будівництва, заснованого на свідомості і організованості, є перебудова місцевої і загальнокрайової адміністративної влади; сільські, містечкові та волосні адміністративні органи. Земські Управи, повітові комісари, Городські Думи, губернські комісари, словом, вся організація влади може стати в органічний зв'язок з Центральною Радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює ці органи, стоїть також в тісному зв'язку з Центральною Радою.

І це є друге завдання Секретаря в справах внутрішніх: себто пристосовання всього адміністративного механізму до потреб організованої, усвідомленої демократії і підготовлення за допомогою цього самого апарату ще дальшого щабля — організація єдиної крайової автономної влади, в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні.

Маючи на увазі, що той стан, який зайняла Центральна Рада — є стан будівництва нового політичного життя на Україні з усіма наслідками, які випливають з цього стану, Генеральний Секретаріат в справах фінансових вважає необхідним розробити основи фінансової політики на Україні.

Звісно, фінансової справи ми не можемо зразу ставити на цілком державний ґрунт, а повинні обходитись поки засобами, які мають в своїй основі майже виключно моральну силу. Однак разом з цим маєтись на думці вести підготовчу працю так, щоб і Україна в фінансових справах могла стати цілком на державний ґрунт, коли їй прийдеється ці справи впорядкувати, яко автономній державі.

Завданням Секретаріату в справах судових має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якому вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має розпадатись на підготовку справи українзації та демократизації суду і виробу відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладу на Україні.

Секретаріат в справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовлення матеріалу до сього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні.

В справі народньої освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за переведенням на місцях українзації школи, організації видання підручників, відшукування і приготування учителів для шкіл та поміч в згуртованню їх у професіональні товариства.

В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті за допомогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яка носитиме територіяльний характер, а зараз має скористуватись існуючим органом влади, як от шкільні округи, або громадськими інституціями, з якими

зав'яже самі тісніші стосунки. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріят має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті.

Секретаріят в справах земельних в першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів по Україні та Рад Селянських Депутатів; має направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною властністю, але і сільськогосподарським інвентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, Секретаріят має подбати про утворення Українського Крайового Земельного Комітету.

Разом з тим той же Секретаріят має подбати про утворення українських кооперативних центрів.

В цілях підготовки до Установчих Зборів Секретаріят має підготувати на підставі постанов Всеукраїнського Селянського З'їзду проект земельного закону. В тому числі і ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеросійського Парламенту і Українського Союму в земельних справах.

В продовольчій справі Секретаріят ставить своєю задачею об'єднати роботу продовольчих органів на Україні і ввести в неї ту планомірність, якої їй досі бракувало. Перед Секретаріятом стоїть основна задача створити Всеукраїнський Центральний Продовольчий Комітет, який має забезпечити автономію України в продовольчій справі та подбати про відповідне постачання українським хліборобам потрібних в їх господарствах продуктів та знаряддя.

Завданням Секретаріату в справах військових є українізація війська як в тилу, так і по змозі на фронті, пристосовання військових округ на Україні і організації їх до потреб українізації війська.

Ведення роботи Генерального Секретаріату у всіх згаданих справах в зазначених вище межах вимагає впорядкування відповідної канцелярії, і тому в склад Секретаріату введено Генерального Писаря, найближчим завданням якого являється — завідування ділами всього Генерального Секретаріату, бути зв'язком між окремими генеральними секретарями у внутрішніх організаційних справах Секретаріату, відповідна постановка інформації про діяльність Генерального Секретаріату, між іншим і через періодичний орган Генерального Секретаріату.

Приступаючи до великої відповідальної роботи, сподіваючись на повне довір'я і піддержку Центральної Ради, Генеральний Секретаріят покладе всі сили, щоб виконати ту роботу на користь відродженого народу українського і тих національних меншостей, що разом з ним насяляють Україну.

Усі наші зусилля будуть іти на те, щоб не допустити Україну до винищення, дезорганізації та анархії. І хто б ту дезорганізацію не вносив нам, чи темні сили контрреволюції, чи анархістичні елементи українства, чи помилки і ворожнеча Тимчасового Центрального Уряду, ми з усіма дезорганізуючими силами будемо боротись неухильно і нікому не дозволимо гальмувати будовання нового життя в нашім краю.

Генеральний Писар П.Христюк."¹⁰⁸

Центральна Рада з часу входу до неї делегатів від Селянського й Військового з'їздів усі свої засідання провадила на зразок звичайних парламентів. На цій самій п'ятій сесії Ц. Ради, яка затверджувала Генер. Секретаріят, було сформовано й президію самої Ради. Головою залишився Грушевський, а замість Єфремова і Винниченка, які пішли до Генер. Секретаріату, обрано Сергія Веселовського, Миколу Шрага, Андрія Ніковського і Федора Крижановського. На секретарів обрано: Миколу Чечеля, Л.Постоловського, Л.Чикаленка і Як. Левченка.¹⁰⁹

Два дні тяглися дебати над декларацією і нарешті було прийнято формулу переходу: "Вислухавши декларацію Генер. Секретаріату, Укр. Ц. Рада висловлює йому повне довір'я. Уважаючи Генеральний Секретаріят найвищим народоправним органом українського народу та його найвищою властю, маючи на увазі, що в інтересах українського трудового народу вза-

---

108. "Вістник Українського Військового Генерального Комітету" № 5-6.

109. Сергій Веселовський, син священника з Поділля, скінчав київський політехнікум і служив в одній промисловій установі; соціал-демократ. Микола Шраг, студент 2 курсу Московського університету, син відомого укр. діяча у Чернігові Іллі Шрага і соц.-революціонер. Андрій Ніковський, з бідної селянської сім'ї під Одесою, родився 1885 р., скінчив Одеський університет, від 1910 був редактором "Ради". Член ТУПу, пізніше ес-еф.

галі являється скликання Українських Установчих Зборів, визнаючи потрібним, щоб Генер. Секретаріат в чергову сесію Ц. Ради представив доклад про Українські Установчі Збори, Ц. Рада переходить до чергових справ”.

Загальноросійська демократія у Києві не встигла ще обміркувати нові акти діяльності Ц. Ради, як у Києві появилися чотири міністри Тимчасового Правительства, які прибули з Могилева на Дніпрі, де була Ставка Верховного Головнокомандуючого. Правительство само було свідоме свого фактичного безсилля. При збільшенні активності крайніх соціальних течій, головню большевицької, воно готове було дивитись на національний сепаратизм як на зло менше, порівнюючи з перспективою захоплення влади большевиками і соціальною революцією. В той же час наступ на галицькому фронті, який відбувався головню українськими військовими частинами, вимагав доброї згоди з українцями. І Тимч. Пр-во рішило якось порозумітися з Ц. Радою. Спочатку воно видало (29 червня н. ст.) відозву “До українського народу”. Відозва ця казала, що “Тимч. Пр-во вважає за свій обов’язок прийти до порозуміння з громадськими демократичними організаціями України щодо тих переходових заходів, які надалі можуть і повинні бути вжиті, щоб забезпечити права українського народу в місцевому правлінні, в самоврядуванні, школі й суді, — заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна має дістати з рук всенародніх установчих зборів”. Але Тимч. Пр-во закликала “не йти згубним роздробленням сил увільненої Росії, не одриватись від спільної батьківщини, не розколювати спільної армії” в момент найбільшого напруження сил держави для оборони од ворожого розгрому; воно закликала потерпіти до недалеких уже установчих зборів, на яких українці разом з усіма народами будуть рішати долю як свою, так і цілої Росії.

Ця відозва не зробила ніякого вражіння. “Український народ” звик уже до всяких відозв, а ті елементи, які складали Ц. Раду й підпирали її політику, розуміється, не могли дати себе переконати загальними словами декларації. Всеукраїнська Рада Селянських депутатів, яка саме тоді відбувала свою першу сесію, відповіла на відозву резолюцією, що “буде вважати всі заходи Російського Тимчасового Правительства щодо порозуміння з українською демократією щирими тільки після того, як Тимчасове Пр-во визнає Укр. Ц. Раду правомочною заступницею інтересів та виразницею волі українського трудового народу і вступить з нею в співробітництво”.

Та Тимчасове Правительство й саме бачило, що іншого виходу для нього нема, особливо після того, як загальноросійський з’їзд робітничих і солдатських депутатів виніс 3 липня н. ст. після докладу М.Лібера (Гольдмана) резолюцію, в якій пропонував Тимчасовому Пр-ву “війти в порозуміння з органами української революційної демократії для організації загального тимчасового крайового органу та для установлення й проведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу”. Большевицька фракція пропонувала ще більш радикальну резолюцію: вона пропонувала з’їздові осудити “як контрреволюційну і ганебно антидемократичну політику Тимч. Пр-ва у відношенні до українців”. Тимч. Пр-во повинно було б, на думку большевиків, негайно признати на основі принципу самоозначення націй право українців на повну автономію і на утворення самостійної держави. Це була та большевицька демагогія, яка вживалася для збаламучення самих же українців і яка йшла врозріз із тактикою большевиків на самій Україні.

Спочатку Тимч. Прав. мало на думці вислати до Києва спеціальну Комісію з тов. мін. вн. справ кн. Д.Урусовим на чолі. Мало на увазі включити до її складу відомих шлісельбурзьких в’язнів кн. П.Крапоткіна і Г.Лопатіна, крім того, В.Вернадського, С.Ольденбурга, Н.Авксентієва, В.Мякотіна, В.Короленка, але для самих членів Правительства було ясно, що з того нічого не вийде і справа лиш проволікатиметься; тому й самі члени наміченої комісії відмовились від участі в ній. Тоді рішено було вислати членів Правительства, міністрів.¹¹⁰

Олександр Керенський,
Голова Російського Тимчасового
Правительства

¹¹⁰ П.Мілюков. История второй русской революции. т. I, Софія, 1921, ст. 23.

IV. Розуміння з революційною демократією меншостей і з Тимчасовим Правительством. Центральна Рада стає визнаним органом вищої влади на Україні.

11 липня до Києва прибули міністри Тимчасового Правительства Церетеллі і Терещенко, а 12 вранці прибув і Керенський. Того ж дня вони мали нараду з Малою Радою й Генеральним Секретаріатом в помешканні Ц. Ради. Грушевський і Винниченко подали свій проект автономії України, який одначе не задовольнив міністрів. Щоб скріпити позицію Ц. Ради, Укр. Військ. Комітет улаштував в 5 год. дня перед будинком Педагогічного музею демонстрацію — військовий парад полків ім. Б.Хмельницького й ім. П.Полуботка та деяких інших військових частин. Парад приймав Грушевський, міністри залишились в залі засідань, і тільки після закінчення параду Керенський вийшов на вулицю, і українські війська привітали його.

Після 5-ої години по обіді засідання відновилось. Був вислуханий проект угоди, вироблений Терещенком і Церетеллі. Військова частина проекту, вироблена Керенським при участі командуючого військом Київської Округи і представників армійських комітетів, зустріла з боку українців гостру критику. Керенський дав згоду на формування окремих українських військових частин, але при умові, щоб це формування не порушувало єдності російської армії. Терещенко й Церетеллі настоювали, щоб в угоді було зазначено, що Генер. Секретаріат відповідає не тільки перед Ц. Радою, але й перед Тимч. Правительством. Українці на це не погоджувались, і міністри пішли на уступку. Але порозуміння й цим разом остаточно не було досягнуто. Відбулася ще окрема двогодинна нарада Керенського з представниками Укр. Ген. Військов. Комітету. Керенський висловлювався проти військової національно-територіальної організації. Нарешті, пізно увечері відбулося засідання виконавчих комітетів і представників політичних партій, українських і російських, в присутності міністрів Керенського, Терещенка¹¹¹ і Церетеллі. 13 липня в будинку Ц. Ради відбулось остаточно засідання при участі Президії Ц. Ради, Генер. Секретарів і міністрів Терещенка й Церетеллі, на якому пізно вночі було досягнуто порозуміння й вироблено текст угоди.

М.Грушевський писав ще в 1917 р., що в часі переговорів міністри заявили, що виконавчий орган, який має виділити з себе Ц. Рада, поповнена представниками національних меншостей України, Тимчасове Правительство признає вищим органом крайової управи України і через нього буде здійснити все, що торкається її життя й управи. Орган цей — за яким міністри дуже неохоче згодились залишити назву Генерального Секретаріату — мав бути відповідальним перед Ц. Радою, яка таким чином залишилася б в ролі верховного революційного органу України. За те Ц. Рада зобов'язувалась не робити ніяких кроків для здійснення автономії України поза своїм виконавчим органом Генер. Секретаріатом, затвердженням Правительством. З розпорядних функцій Ген. Секретаріату міністри нізащо не згодились залишити військові справи, з огляду на ультимативне жадання військового міністра, щоб однакостайність влади не тільки командної, але й розпорядчої не була нічим порушена.

Під назвою “Проекту про національно-політичне становище України” міністри полишали Ц. Раді право виробити статут автономії України з умовою, щоб він був поданий на останню санкцію Всеросійському Установчому Зібранню. Міністри просили, щоб на затвердження Ц. Ради було негайно внесено той текст Універсалу, що був з ними установлений і мав бути

Михайло Терещенко,
Міністр Закордонних справ
Російського Тимчасового
Правительства

¹¹¹ Михайло Іванович Терещенко род. в 1888 році, належав до відомої родини мільонерів, що її основником був простий селянин з-під Глухова на Чернігівщині Артем Терещенко (прадід Михайла), який забагатів, торгуючи хлібом в часі Кримської війни 1854-55 років, а потім скуповуючи поміщицькі землі після 1861 року. Його сини Федор і Микола зосередили в своїх руках величезні земельні маєтки на Чернігівщині й Київщині й побудували багато цукроварень. Національної укр. свідомости ніхто з родини не виявляв, але певний місцевий патріотизм Терещенків виявлявся в тім хоча б, що на службу до своїх маєтків вони брали майже виключно самих місцевих людей — українців. Багато пожертв було зроблено ними для рідного міста Глухова. Мих. Терещенко дістав прекрасну освіту і в часі війни був головою т. зв. Военно-промислового комітету в Києві. Належачи формально до партії “октябристів”, він спочував перевороту весною 1917 р. і, як кажуть, фінансував його з своїх засобів.

опублікований разом з декларацією Тимч. Правительства, котрої текст був також спільно з ними установлений і обговорений.¹¹² М.Грушевський каже, що міністри заявили, що “їм дана була повна власть на угоду з Ц. Радою”, але в книзі П.Мілюкова читаємо, що “міністри-кадети, які залишилися на місці (себто в Петербурзі), настояли на тому, щоб ніяких остаточних рішень прийнято не було.¹¹³ Угода була прийнята Ц. Радою більшістю — 100 проти 700 голосів.

Ц. Рада, не діждавшись затвердження угоди петербурзьким Правительством, закрила 14 липня свою сесію (п’яту), прийнявши постанови щодо свого поповнення меншостями, про порядок вироблення автономного статуту України і скликання “територіяльних зборів” (установчого зібрання) України для ствердження автономного статуту перед внесенням його до Всеросійських Установчих Зборів. Подальше ведення справ було передано Малій Раді.

В той же день вранці Терещенко і Церетеллі виїхали до Петербурга.¹¹⁴ В Петербурзі Правительство з напруженням стежило за ходом переговорів і 13 липня відбувало своє засідання в будинку Головного телеграфу, щоб звідси по прямому дроту безперервно зноситись з Києвом.¹¹⁵

15 відбулося в Петербурзі бурхливе засідання Тимч. Правительства, на якому вислухано звіт міністрів Терещенка і Церетеллі. Коли прийшло до голосування над текстом угоди, то за нього голосували голова кн. Львов, міністри Керенський, Некрасов, Церетеллі, Скобелев, Терещенко, Чернов, Пешехонов, Переверзев і обер-прокурор Синоду кн. Львов. Проти голосували міністри-кадети кн. Шаховской, Мануїлов, Шінгарьов і В.Степанов, а також державний контролер Годнев. Після голосування Шаховской, Шінгарьов і Мануїлов заявили, що прийняття Правительством угоди з Ц. Радою вносить хаос у відносини з Україною, відкриває Ц. Раді майже законні шляхи для здійснення української автономії явочним порядком, що вони такої відповідальності не можуть на себе взяти і тому виступають з числа членів Правительства.¹¹⁶ Слідом за тим усі четверо покинули залу засідань, і нарада закінчилась без них. П.Мілюков каже, що міністри-кадети вийшли з кабінету не виключно через українське питання, і що вони взагалі не були проти автономії України, на доказ чого принесли з собою на засідання 15 липня тільки що винесену постанову Центрального Комітету своєї партії — внести крайову автономію до своєї програми й утворити спеціальну комісію для вироблення відповідного законопроекту; міністри-кадети взагалі були проти того, щоб така важна справа була вирішена без порозуміння наперед з ними. Тому вони, мовляв, і не могли прийняти “безформену й юридично неграмотну декларацію” Терещенка і Церетеллі.¹¹⁷

Іраклій Церетеллі

16 липня на ім’я Винниченка прийшла за підписом Керенського, Церетеллі і Терещенка телеграма, в якій передано текст Постанови

Тимчасового Правительства:

“Вислухавши звідомлення міністрів Керенського, Терещенка і Церетеллі про українську справу, Тимчасове Правительство вирішило наступне:

Призначити, яко вищий орган для керування крайовими справами на Україні, окремий орган — Генеральний Секретаріат, склад котрого буде визначено Правительством в згоді з Центральною Українською Радою, доповненою на справедливих основах представниками інших народів, суцільних на Україні, в особі їх демократичних організацій. Через згаданий орган будуть переводитись міри і заходи в життю краю і його управлінні.

112. М.Грушевський. Україна і Росія. Київ, 1917, ст. 7.

113. П.Мілюков, Ист. рус. рев., т. I, ст. 232.

114. Як оповідає учасник переговорів П.Христюк, “на всіх цих засіданнях Терещенко поводився здебільшого пасивно, хоч загалом прихильно до Ц. Ради. Церетеллі ж за всяку ціну хотів, щоб в самому тексті Універсалу було упомянуто, що Ц. Рада відмовляється від самочинного здійснення автономії України і навіть засуджує наперед можливі спроби інших народів Росії до самочинного здійснення їх автономії. І взагалі, йдучи по суті на великі уступки, Церетеллі весь час уникав в постанові і в Універсалі слів “автономія України”. А що саме про автономію України вів річ і сам Церетеллі, видно з його поздоровлення з автономією України, яке зробив він, від’їжджаючи до Петрограда, голові Ген. Секретаріату — В.Винниченкові.” (Христюк, op. cit., ст 135-136).

115. П.Мілюков, op. cit., ст. 233.

116. Некрасов, голосуючи за угоду, мусів потім вийти з кад. партії.

117. П.Мілюков, Ист. рус. рев., т. I, ст. 23.

IV. Розуміння з революційною демократією меншостей і з Тимчасовим Правительством. Центральна Рада стає визнаним органом вищої влади на Україні.

Вважаючи, що питання про національно-політичний устрій на Україні і про способи вирішення в ній земельної справи, в межах загального закону про перехід землі до рук трудових мас, мусить бути вирішено Установчими Зборами, Тимчасове Правительство прихильно поставиться до розроблення Центральною Радою проекту національно-політичного статуту України в такому розумінні, в якому сама Рада буде вважати це відповідним інтересам краю, а також про форми вирішення в краю земельної справи, — для внесення цих проектів на Установчі Збори.

Тимчасове Правительство, визнаючи необхідним зберігти під час війни бойову єдність армії, не вважає можливим допустити заходів, які можуть порушити єдність її організації і команди, як, наприклад, зміни в сучасний момент загального мобілізаційного пляну шляхом негайного переходу до системи територіяльного комплектування військових частин або надання командних прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим Правительство вважає можливим далі сприяти тісному національному об'єднанню українців у військо — через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливий з технічного боку і не порушить бойової сили армії.

В найближчій часі, для більш планомірного і успішного досягнення цієї мети, Тимчасове Правительство вважає можливим допустити до здійснення цього завдання самих вояків-українців, а для цього можуть бути командировані, по згоді з Центральною Радою, особні делегати-українці, котрі будуть при Кабінеті військового міністра, Генеральному Штабі та Верховному Головнокомандуючому.

Що торкається військових українських комітетів на місцях, то вони мають провадити свою працю на загальних основах, причому їх діяльність повинна провадитись в згоді з діяльністю інших військово-громадських організацій.”

Того ж дня відбулося урочисте засідання пленуму Ц. Ради, і Винниченко, якого зустріли вигуками “Хай живе наш перший міністр!”, прочитав спочатку текст “Постанови” Тимчасового Правительства, а потім II Універсал Ц. Ради:

“Громадяни Землі Української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання.

Временне Правительство, стоючи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і односячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам української демократії — Центральній Раді і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії, щоб в купі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України: Українська Центральна Рада, обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново зі свого складу окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного Правительства jako носитель найвищої крайової влади Временного Правительства на Україні.

У цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, jako представник демократії всієї України і разом з тим, як найвищий крайовий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення крайового органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людности в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частей, то задля цього Центральна Рада матиме своїх представників при Кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховнім Головнокомандуючим, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно Українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповідючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Києві, 1917 року, 3 липня (юля)".

Збори вислухали Універсал стоячи. По вчитанню обох актів Грушевський сказав промову, де заявив: "Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з закондатним і адміністративним органом — Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм влади ми перейшли до правової влади". Це був момент тріумфу для політики Грушевського, і Ц. Рада зробила своєму провіднику цілком заслужену овацію.

День 16 липня був святочним днем Ц. Ради. Тепер треба було переходити до практичних справ, які випливали з досягнутої угоди.

Угода між Ц. Радою і Тимчасовим Правительством була актом, який обидві сторони різно розуміли й різно оцінювали. Для Тимчасового Правительства вона була актом, вимушеним тяжкими обставинами, актом, на який воно пішло з тяжким серцем. "Постанова" була зложена в поспіху, без довгих міркувань і з юридичного погляду була зложена дуже неясно. Один з видатніших російських юристів проф. барон Нольде піддав її убивчій критиці на сторінках газети "Речь", назвавши її "безсумнівним однобічним актом державно-правного обману, в котрім з одного боку відчувається досвідчена рука старого європейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби, а з другого — недосвідчений і нічим не виправлений революційний ентузіазм."¹¹⁸ "Ні з сього, ні з того правительство з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправило помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: на швидку руку, поміж двома поїздами, три російські міністри та проф. Грушевський порозумілися в справі утворення української держави. Яко історик України пр. Груш. убрав договір у давні історичні форми, які, треба думати, мало оцінили призвичаєні до трохи яacobинської манери нинішнього Петрограду його три контрагенти...", і далі бар. Нольде аналізує договір: "Неозначеному числу російських громадян, які живуть на неозначеній території, наказано підлягати державній організації, якої вони не вибирали, і у власть якої їх тепер віддають без жадних якихось серйозних застережень. Російське правительство не знало навіть, кого воно передало у підданство новому політичному творові..." Але неясність формулювання й висловів давала також можливість толкувати цей акт і в обмежуючій розумінні.

Діячі з боку Ц. Ради, які добилися цієї "угоди", дуже добре це розуміли. Як оповідає В. Винниченко, "в характері, в змісті і цілях переговорів Уряду з Ц. Радою не було дійсної, теплої ширости, не було одвертого, розумного признання своїх помилок і щирого бажання надалі вести справу поважно й справедливо". Але люди, які робили такі закиди Тимчасовому Правительству, самі були дуже далекі від "ширости" у відносинах до своїх контрагентів. Винниченко, один з творців кievської угоди, признається у своїм "Відродженні Нації", що Ц. Рада тому лиш зважилась на цю угоду, що вважала для одвертої боротьби свої сили за слабкі. І от, щоб уникнути нерівної боротьби та здобути собі через угоду "можливість фактичного здійснення своїх домагань", вона пішла на цю угоду. Пішла, хоч була свідомо того, що цим "охолоджувала тем-

¹¹⁸ П. Христюк здогадується, що в цих словах міститься натяк з одного боку а Грушевського ("старого досвідчого борця"), з другого — на обдурених ним російських міністрів Керенського, Терещенка і Церетеллі (op. cit., ст. 97).

пературу самочинности, революційности мас” і сама себе знесилювала, вводючи свою боротьбу в “казенні” норми. Треба признати, що керівники Ц. Ради майстерно відіграли свою роль, і бар. Нольде дуже слушно наводив у згаданій вище статті паралель між 17 століттям, коли московське правительство укладало “статті” з українськими гетьманами, і київською угодою, але в данім разі не на користь москалів: на цей раз українці помінялись ролями з москалями і показали себе кращими дипломатами.

Але петербурзьке правительство не мало часу багато надумуватись над можливими наслідками виданого ним акту: в той самий день, 16 липня, большевики зробили в Петербурзі спробу збройного повстання, а на галицькім фронті російська офензива, з такими героїчними зусиллями підготовлена й проведена в значній мірі силами українських військових частин,¹¹⁹ обернулася на поразку: деякі московські частини не схотіли битись, наступ був спаралізований, німці й австрійці перейшли в контрнаступ, — і почався загальний відступ російської армії, який привів до евакуації Галичини й Буковини за виїмком частини повітів Бродського, Збарзького, Скалатського, Борщівського, Сучавського й Серетського. Після триденних сутичок вірні Тимч. Прав. війська (головно козаки) справились в Петербурзі з повстанцями і привернули лад. Проводирі (Ленін та ін.) утікли до Фінляндії. Большевицький виступ був грізним тетепо як для Тимч. Прав-ва, так і для Ц. Ради, якого ні те, ні друга не потрапили тоді вповні зрозуміти. Українці, захоплені блискучою обставиною своїх з’їздів, маловажили факт, що у їх під боком виростала сила, яка зо дня на день вее-більше ширила свій вплив і яка принципово була ворожа до Ц. Ради, до автономії України і взагалі до українських національних домагань.

Саме в ті дні, коли Церетеллі і Терещенко вели переговори з Ц. Радою, в тім самім Києві відбувалася загальноміська конференція київських большевиків при участі 76 делегатів од усіх районів міста Києва. І тут говорилось, що “ми, себто большевики, не піддержуємо сепаратистських тенденцій, ми ведемо агітацію не за відділення, а тільки за право на відділення. Ні відділення, ні крайова автономія не вирішують національного питання в розумінні усунення національного утиску. Отже, коли Україна самовизначиться, то буде задоволена буржуазія, але залишаться національні меншости і національний гніт”. Другий промовець (Чекерель-Куш) казав, що нація — анахронізм, ідеологія минулого, пройдений ступінь, одна з тих “святинь”, які пролетаріят має змести... За тиждень відбулася крайова конференція большевиків “Юго-Западного Края” при участі представників організацій Чернігівщини, Поділля, Київщини, Полтавщини, Волині й Херсонщини. Виявилось, що в самім Києві большевицька організація має понад 4000 членів, а по інших місцевостях близько 6000 (наприклад, у Харкові — 2200, Одесі — близько 200, у Чернігові — 150 і т. д.). Резолюції конференції зовсім не згадували ані Ц. Ради, ані української автономії, вони намітили лінію політики большевиків — іти до захоплення влади, і тільки в однім пункті резолюції стояла постанова: “провести роботу в українських массах населення, розколюючи їх по лінії класової боротьби і одриваючи революційні елементи від шовіністичного впливу укр. соціал-демократів” та ще одна: “видавати нашу літературу на мовах народностей, які заселяють Південно-Західний Край.”¹²⁰

Але перший час діячі Ц. Ради так були захоплені своїм успіхом, що не зважаючи ні на що, заходилися скоріше реалізувати можливості угоди з петербурзьким урядом. Підбадьорювали Ц. Раду й постанови різних з’їздів, що відбувались як у Києві, так і по інших містах, наприклад, Всеукраїнський з’їзд залізничників, що відбувся 12-14 липня у Харкові. Цей з’їзд, в якому взяло участь 300 делегатів від 200 000 зорганізованих залізничників-українців 12 залізниць, виніс ухвалу, що він визнає Ц. Раду “найвищим крайовим органом влади на гаслах універсалу”. Делегатом до Комісії Ц. Ради в справі вироблення статуту автономії України з’їзд вибрав українського діяча з Катеринослава інженера Ів. Трубу.

Революційна демократія, яка тепер прибирає назву демократії меншостей, вже не ставила спору, мовчки визнала себе переможеною і добивалася тільки якнайширшого представ-

---

¹¹⁹ В цих боях особливо визначилися “українізовані” частини 6, 17, і 41 корпусів. В часі свого наступу вони понесли великі врати: 155 піша дивізія вратила убитими й пораненими 3/4 свого складу, про її геройство писала вся російська преса; ця дивізія була цілком українізована. Верховне командування вислало на адресу Укр. Ген. Військ. Комітету телеграму: “Шостий корпус чесно виконав свою повинність в бою 18 червня, про що щасливий вас сповістити.” (Див. В. К., З другого Всеукраїнського військового з’їзду, “Літ. Наук.Вістник”, 1923, X, ст. 145-146).

¹²⁰ “1917-й год на Київщине”. ст. 494.

ництва в Ц. Раді. Спроба державного перевороту в Петербурзі дала Ц. Раді лиш привід скоріше проголосити Генеральний Секретаріят за крайовий орган влади з якнайширшими повноваженнями. З другого боку й ліквідація виступу “полуботківців”, що саме припав на цей час (про це буде трохи далі), проведена власними українськими силами, підняла престиж Ради всередині і назовні.

Ще в часі переговорів з петербурзькими міністрами Ц. Рада прийняла постанову про склад Малої Ради з 40 членів (8 укр. ес-ерів, 8 укр. ес-деків, 3 укр. ес-ефів, 1 нар.-рев., 1 укр. трудов., 1 позапартійний соц., 9 від президіума Ради і по 3 члени від президії рад військових, селянських і робітничих депутатів. Мала Рада мала розробляти і вирішувати всі важніші негайні справи, які виникали б в межичасі між сесіями пленуму Ц. Ради., отже до неї належало також скликання і підготовка пленарних зборів, поповнення складу Генер. Секретаріату і т. д.¹²¹

Нарешті договорилися з меншостями: вони мали дістати 18 місць в Малій Раді (яка тим способом побільшувалася до 58 членів) і 30 % у Великій Раді. Ці 18 місць Київський Виконавчий Комітет Об'єднаних Громадських Організацій, якому вони були передані для розділу між організаціями, поділив так: 1 місце самому Комітетові, 2 місця Раді солдатських депутатів Київської Військової Округи, 3 місця Київській Раді робітничих депутатів, 2 місця соц.-дем. меншевикам, 1 місце соц.-дем. большевикам (вони це місце не прийняли, і воно було передане Раді роб. депутатів), 2 місця рос. ес-ерам, 3 місця жидівським соціалістичним організаціям, 2 місця польським організаціям (одне польській соціалістичній партії і одне польському демократичному союзу), 1 місце сіоністам, 1 жидівському демократичному об'єднанню і 1 Комітетові кадетської партії, отже, все неукраїнське населення цілої України мали представляти представники самих лише київських організацій. В Генеральнім Секретаріаті меншости діставали чотири місця (торговля й промисел, харчування, судівництво, пошта й телеграф). 25 липня н. ст. відбулося вже перше засідання Малої Ради при участі представників неукраїнської революційної демократії. Пізніше, після порозуміння з меншостями, членами Малої Ради були такі особи: Балабанов М.С. (меншевик). Бойко В.Ф. (ес-еф), Веселовський С.Ф. (укр. с.-д.), Винниченко В.К. (укр. с.-д.), Гермайзе О.Ю. (укр. с.-д.), Гіначенко (укр. с.-д.). Голубович В.О. (укр. ес-ер), Гольдельман С. (поалей-ціон), Григоріїв Н.Я. (укр. ес-ер), Гутман (жид. роб. партія), Грушевський М.С. (укр. ес-ер), Довженко В.Д. (укр. с.-д.), Дубинський (жид. роб. п.), Єремійв М.М. (укр. с.-д.). Зарубін Ол.М. (рос. ес-ер), Зільберфарб М. (жид. роб. п.), Золотарьов А.І. (бунд), Ковальський М.М. (укр. ес-ер), Кононенко (менш.), Корсер (польська лівиця), Крупнов С.Г. (кадет), Крижановський Ф.І. (трудо.). Кушнір М. (ес-еф), Левинський (пол. лівиця), Левченко Є.П. (укр. с.-д.), Литваков М. (жид. роб. п.), Лібер М. (Гольдман, бунд), Любинський М. (укр. ес-ер), Маєвський І.А. (укр. ес-ер), Мартос Б.М. (укр. с.-д.), Мацієвич К.А. (ес-еф), Меньковський П.Я. (поалей-ціон), Неронович Євг. (укр. с.-д.), Ніковський А.В. (ес-еф), Одинець Гавр. (укр. ес-ер), Пісоцький А. А. (укр. с.-д.), Порш М.В. (укр. с.-д.), Постоловський А.А. (укр. ес-ер), Почентовський (пол. дем. централ), Рафес М.Г. (бунд), Рудницький В. (пол. дем. центр), Садовський В.В. (укр. с.-д.), Севрюк Ол.Ол. (укр. ес-ер), Сараджієв (рос. ес-ер.), Скловський І.Л. (рос. ес-ер), Салтан А. (укр. ес-ер), Сорокин (сіоніст), Стасюк М.М. (сел. спілка), Сухових (рос. ес-ер), Сиркін М.Ш. (сіон.), Темкин А.Л. (бунд), Ткаченко М.Ст. (укр. с.-д.), Христюк П.А. (укр. ес-ер), Хургин (жид. роб. п.), Чечель М. (укр. ес-ер), Чикаленко Л. (укр. с.-д.), Чопівський-Фещенко І.А. (ес-еф), Чижевський Дм.Ів. (менш.), Шаповал М.Ю. (укр. ес-ер), Шац-Анін М.У. (жид. роб. п.), Шелтман (сіоніст), Шраг М.І. (укр. ес-ер) і Юдин.

Представники національних меншостей часто мінялися або заступали один одного. Так, приміром, М.Лібер заступав М.Рафеса. Взагалі, кворум Малої Ради складався звичайно з 40-45 членів, які й ухвалювали всі важніші акти як, наприклад, проголошення Української Народньої Республіки або проголошення самостійности. Представник кадетів (Крупнов) вийшов зі складу Малої Ради після проголошення III Універсалу. Деякий час засідали у Малій Раді представники большевиків В.Затонський і Юрій Пятаков, але 8 листопада, після осудження М. Радою большевицького повстання в Петербурзі, вони вийшли з неї.

Вважаючи, що Ц. Рада має бути представництвом зорганізованої української демократії, себто соціалістичної інтелігенції, селянства, робітництва і війська, керівники укр. соціал-де-

121. *ibid.*, ст. 144.

мократії скликали на 21 липня у Києві Всеукраїнський Робітничий з'їзд, який мав дати для поповнення Ц. Ради своїх делегатів. На з'їзді прибуло коло 300 делегатів, з яких майже половина була укр. с.-д., решта — укр. ес-ери або безпартійні. З рефератами на з'їзді виступали В.Винниченко, Д.Антонович, М.Порш, М.Ткаченко, Б.Мартос, В.Садовський. Як каже сучасний газетний кореспондент, на з'їзді дуже різко критиковано Тимч. Прав. і Ц. Раду, — останню за те, що занадто пішла назустріч Тимч. Правительству. Чулися сильні большевицькі нотки в промовах. 153 голосами при 57, що вдержались (то були укр. ес-ери), прийнято резолюцію, що “всі українські робітники мають всіма силами і з усією енергією піддержувати Ц. Раду і Ген. Секретаріят, що треба негайно закінчити війну, а задля цього Тимч. Пр-во повинно в рішучій формі зажадати від Англії, Франції та інших союзників, щоб вони разом з Росією приступили до переговорів про мир з центральними державами, а якби союзники відмовились — припинити війну”. Однак з огляду на прорив фронту в Галичині з'їзд “закликав усю революційну демократію України і цілої Росії до активного енергійного відпору наступаючому ворогу”. З'їзд визнав також автономію України. При голосуванні над резолюцією про земельну справу з'їзд розколовся: ес-ери настоювали, щоб з'їзд прилучився до резолюції селянського з'їзду про скасування приватної власності на землю, а ес-деки стояли на тому, щоб земля була тільки виключена з товарообміну, щоб уся земля перейшла до українського земельного фонду без викупу і щоб було встановлено користування з землі трудового селянства на основі норми — не менше потребительної і не більше трудової; великі зразкові господарства мали б бути збережені. З'їзд прийняв резолюцію ес-деків, і тоді ес-ери на знак протесту покинули залу засідань, але скоро повернулись, і з'їзд спільно вибрав 100 делегатів до Ц. Ради, з них 70 ес-деків, 30 ес-ерів, які всі мали увійти до пленуму Ц. Ради. До М. Ради вибрано 3 членів. На тім з'їзді закінчився 26 липня.

На другий день в Ц. Раді було оголошено, що вона поповнюється делегатами від робітників. Тепер, коли й меншости приступили до Ц. Ради, було вибрано новий склад Генерального Секретаріату: на голову й Генерального Секретаря вн. справ вибрано В.Винниченка, на Ген. Секр. земельних справ — Б.Мартоса, фінансових справ — Хр.Барановського, судових справ — В.Садовського, народньої освіти — Ів.Стешенка, харчових справ — М.Стасюка, військових справ — С.Петлюру, шляхів — Вс.Голубовича,¹²² пошт і телеграфів — А.Зарубіна,¹²³ державного контролю — М.Рафеса,¹²⁴ міжнаціональних справ — Ол.Шульгина¹²⁵, товаришами секретаря міжнаціональних справ вибрано: від жидів І.Зільберфарба¹²⁶, від поляків В.Мицкевича.¹²⁷ Ген. писарем — П.Христюка. Пости Ген. секретарів праці, торгівлі і промисловости залишились поки що незаміщені. На статс-секретаря в справах України при Тимч. Пр-ві призначено П.Стебницького, який, на думку Ц. Ради, мав входити до складу російського Тимчасового Правительства.

По тому, як до Ц. Ради увійшли представники зорганізованого українського робітництва й меншостей, установився остаточний склад її членів, число яких сягало до 822. Це число складалось з 212 делегатів Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів; 158 Всеукр. Ради Військових Депутатів; 100 Всеукр. Ради Робітнич. Депутатів; 50 представників загальних рад солдат. і робітн. депутатів; 20 представників українських соціалістичних партій; 40 — російських соц. партій; 35 жидівських соц. партій; 15 польських соц. партій; 84 представників міст і губерній,

Валентин Садовський,
Генеральний Секретар Судових справ

122. Всеволод Олександрович Голубович, син священника з Поділля, інженер шляхів, укр. ес-ер.

123. Олександр Миколайович Зарубін, асистент фіз.-мат. фак. Київського ун-ту, рос. ес-ер.

124. М.Г.Рафес, з Мінська, род. 1883 р., з професії фрізієр, член “Бунда”.

125. Олександр Якович Шульгин, син укр. історика і громад. діяча, род. 1888 р., скінчав Петерб. ун-т і був залішений для підготовки до професури при кафедрі всесвітньої історії.

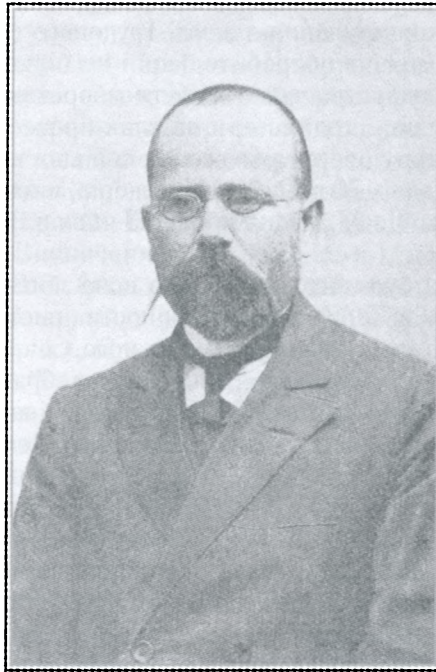
126. Моїсей Зільберфарб, член жидівської об'єднаної соціалістичної партії.

127. В'ячеслав Мицкевич, член польського демократичного центру.

вибраних на селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах; 108 представників професійних, просвітних, економічних та громадських організацій і національних партій. В дійсності це число ніколи не було заповнено, бо не всі партії й організації висилали повне число своїх делегатів. Деякі партії самі відкликали своїх представників, наприклад, рос. кадети, а пізніше большевники.

Трохи згодом (12 серпня н. ст.) М. Рада ухвалила, що всі неукраїнські партії й організації вибирають 212 членів В. Ради і 51 кандидата. Це число мало бути поділено так: Ради роб. депутатів діставали 30 місць, Ради військових депутатів – 20, рос. ес-ери – 20, рос. ес-деки – 20, Рада об'єдн. гром. організацій – 10, кадети – 10, народні соціялісти – 4, жиди – 50, поляки – 20, молдавани – 4, німці – 3, татари – 3, греки, чехи, білоруси, меноніти і болгари по 1. Принцип був взятий пропорційно до числа неукраїнського населення, яке складає 25 проц. усїєї людности України.

Христофор Барановський,
Генеральний Секретар фінансів

V

Генеральний Секретаріят автономної України. Перший міністерський кризис. Затвердження Генерального Секретаріату Тимчасовим Правительством.

Досягнувши так чи інак порозуміння з Тимчасовим Правительством і з неукраїнською демократією, Ц. Рада поспішала закріпити свої успіхи назовні й розвивати їх далі. 29 липня “після кількох засідань, довгих дебатів і суперечок”¹²⁸ було вироблено Конституцію автономного устрою України під назвою “Статут вищого управління України”. Ще два дні перед тим В.Винниченко, М.Рафес і Х.Барановський виїхали до Петербурга, щоб представити “Статут” на затвердження, не дожидаючись остаточного його вироблення. Текст було їм протелеграфовано вже просто до Петербурга. Ось той текст:

“Статут вищого Управління України.

На підставі згоди з Тимчасовим Правительством дня 16 липня (н. ст.) 1917 р. орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих Всенародніх Зборів і Російського Установчого Зібрання — утворює Генеральний Секретаріят, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими пунктами:

§ 1. Найвищим крайовим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріят Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим Правительством.

§ 2. Формування Генерального Секретаріату Центральною Радою здійснює через свій Комітет.

§ 3. Центральною Радою затверджує Генеральний Секретаріят у цілости, висловлюючи йому довір'я.

§ 4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писар.

Примітка. При секретареві в національних справах назначаються три товариші секретаря — від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря по ділам своєї нації мають право реферату й рішального голосу в цих справах у Генеральнім Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради.

§ 5. Свою власть Генеральний Секретаріят здійснює через усі урядові органи на Україні.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату.

Примітка: Генеральний Секретаріят установлює, які органи, в яких випадках мають зноситися безпосередньо з Тимчасовим Правительством.

§ 7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

§ 8. При Тимчасовім Правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого призначає Тимчасове Правительство по згоді з Ц. Радою.

§ 9. Статс-секретар має пильнувати інтересів України в усій роботі Тимчасового Правительства і в разі потреби пересилає законопроекти через Генеральний Секретаріят на розгляд Ц. Ради.

¹²⁸ В.Винниченко, *op. cit.*, ст. 298. Всі ці дебати й суперечки викликала опозиція меншостей, які вперто боролися проти кожної точки, яка поширювала компетенцію Ген. Секр-ту і зменшувала вплив і значіння на Україні Тимчасового Правительства.

§ 10. Генеральний Секретаріят передає на санкцію Тимчасового Правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Ц. Рада.

§ 11. Генеральний Секретаріят передає на затвердження Тимч. Пр-ва тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Ц. Рада.

§ 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Ц. Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріят по бюджету, ухваленому Ц. Радою.

§ 13. Генеральний Секретаріят ті справи, які вважає найважливішими, передає на розгляд Ц. Ради.

§ 14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Ц. Радою, контролюється нею шляхом запитань по всім справам.

Примітка: порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

§ 15. В перервах між сесіями Ц. Ради Генеральний Секретаріят відповідає перед Комітетом Ц. Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в § 3-ім.

§ 16. Коли Генеральний Секретаріят не згожується з постановою Комітету, в якій-будь справі, остання переноситься на розгляд Ц. Ради, яка скликається негайно.

§ 17. Коли Ц. Рада висловлює недовіру Генеральному Секретаріату, він подається у відставку.

§ 18. Всі акти Ц. Ради й Комітету контрасигнуються Генеральним Секретаріатом.

§ 19. Всі закони Тимчасовою Правительством мають силу на Україні від дня проголошення їх у Крайовім Урядовім Вістнику на українській мові.

Примітка: в надзвичайних випадках Генеральний Секретаріят проголошує їх іншим способом.

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській.

§ 21. У справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріят виробляє свій наказ”.

Навіть найбільш поверхового погляду на “Статут” вистачає, щоб побачити, що це був акт чисто політичного, декларативного значіння і що в ньому зовсім мало було звернуто уваги на те, як же практично, в житті, розвиватимуться нормовані цим актом відносини. Перш за все в Статуті зовсім не було окреслено території, яка охоплювалась поняттям “України”. Зроблено було це, можна думати, з розмислом. Як оповідає М.Грушевський, “територія українська представникам Тимч. Правительства і неукраїнській демократії представлялась дуже неясне... вони з одного боку просили і радили не розширяти території поза безперечну національну область, а з другого боку — надати території України певні заокруглені форми, географічну і економічну однаковість і для того, наприклад, включити в українську територію Бесарабію тощо, аби не вилучати їх в особні автономні області”. Та на цю зовсім слушну й мудру з погляду інтересів України пораду представники Ц. Ради відповідали, що “всякий додаток неукраїнської території вони вважають некорисними для українського життя, а в усякім разі ставлять це в залежність від ясної волі самої заінтересованої людности”.¹²⁹ Фатальність такого погляду виявилась дуже скоро, коли в слідуючій 1918 році довелося практично встановлювати кордони Самостійної України! Отже, в самім Статуті територія не була окреслена для того, щоб мати пізніше вільну руку при установленні кордонів автономної України.

Не було нічого сказано також про бюджет нової установи. Не було ніяких конкретних вказівок, як, яким способом здійснюватиметься влада Ген. Секретаріату (§ 5) над урядовими органами, причім § 6 явно позбавив Ген. Секр. юрисдикції над губерніяльними комісарами, повітовими і т. д., бо вони були на той час виборні. Взагалі Статут був умисне або несвідомо уложений так, що практичне його здійснення було неясне і мусіло вести до різних непорозумінь.

Єсть підстави думати, що автори “Статуту” справді не здавали собі справи про його практичну непридатність. Вони взагалі мало задумувались над тим, що таке реальна влада, що таке ведення адміністрації її народного господарства. Вони мислили теоретичними категоріями і загальними поняттями, вони замкнулись в тісні рамки парламентського життя, дума-

129. М.Грушевський, Україна і Росія, ст. 9.

ючи, що можна регулювати життя краю при допомозі відозв, резолюцій і декларацій. І власне тому, що часи, які переживалися, були часами революції, коли події розвивалися гарячковим темпом, Ц. Рада, прикована до вироблення формул і статутів, почала відставати від реального життя і тратити вплив в тих кругах, які ще недавно стояли за нею.

Але в перші дні свого успіху в кругах Ц. Ради цього зовсім не помічали і поспішали йти далі вперед, не дбаючи про закріплення свого впливу й реальної влади в краю, — щоб опертись не на хистку партійну організацію, а на опанування адміністративним і взагалі цілим державним апаратом, на підпорядкування собі економічної організації краю, на організацію вірної собі збройної сили. Але це все виходило поза рамки соціал-революційного мислення людей, які змалку виховані були в поняттях, ворожих до державного ладу взагалі. Коли в очах голови українського уряду Винниченка всі урядовці, які б вони не були, ліберальні чи реакційні (в данім разі мова йшла про двох юристів-кадетів), “були найгіршими, найшкочливішими людьми”, до яких він “раз-у-раз почував огиду й ворожість”, то як взагалі такі люди могли ставитись до цього службового апарату на Україні, до судів, урядовців скарбу і шляхів, до офіцерів, вчителів, до духовенства, — рішуче до всіх, хто, наче малі коліщатка у великій машині, складали собою службовий апарат України? Та ці люди взагалі не уявляли собі своєї ролі поза трибуною Ц. Ради, де вони складали декларації, заяви, спорились, полемізували. Засідаючи в своїх кабінетах, генеральні секретарі приймали весь вільний од високої політики час різних прохачів, які вимагали від них “абсолютно неможливого, вимагали такого, якого нігде ніколи в звичайних урядах не вимагається (наприклад, щоб Генеральний Секретаріат наказав жінці прохача не зраджувати його й покинути своїх коханців)”,¹³⁰ але не мали, наприклад, часу, щоб вислухати губерніяльного комісара, який приїхав спеціально у дуже важній і пильній справі. Вони попадали, як самі признавались, в досить трагічне становище, бо не знали, що мали робити і з чого почати. Очевидно, уявляли, що доведеться викинути весь старий урядницький апарат до останнього канцеляриста включно (див. міркування Винниченка про те, де взяти “десятки тисяч слухаючих”, оп. цит., ст. 256), і покладали одну надію на “народ”, мовляв, “народ дасть і утворить усе. Інтелігентні сили самі знайдуться. Зрусифікована наша інтелігенція прийде до нас. Ми її розбудимо, розчулимо, захопимо й притягнемо до роботи.”¹³¹

Українські делегати прибули до Петербурга в дуже незручний час: там саме відбувалася криза Правительства. Князь Львов покинув Кабінет, не погоджуючись з політикою мін. зем. справ Чернова, за ним пішов міністр юстиції Переверзев, який був незадоволений, що йому не дозволено було вжити рішучих заходів проти большевицького повстання, і так виникла криза, яка затяглася на тиждень, поки не сформувався “коаліційний” уряд з Керенським на чолі.¹³²

Українська делегація тільки 7 серпня відбула нараду з мін. Некрасовим (яко заступником голови Кабінету) в присутності юристів Нольде, Гальперіна і Барта. Юристи відразу заявили, що вироблений у Києві “Статут” порушує заключену в Києві угоду і що його треба в корні переробити.

Розпочалися довгі й прикрі переговори. Винниченко не діждався їх закінчення і виїхав до Києва, і Правительство вже без нього затвердило 17 серпня “Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового Правительства на Україні”:

“1. На час до вирішення Установчими Зборами питання про місцеве управління, вищим органом Тимчасового Правительства по справам місцевого управління Україною являється Генеральний Секретаріат, котрий призначається Тимчасовим Правительством на предложення Ц. Ради.

2. Повновласти Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за виїмком Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибковського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії чи частини їх в тім разі, коли утворені в цих губерніях, на підставі постанови Тимчасового Правительства, земські установи висловляться за бажаність такого поширення.

---

¹³⁰ Винниченко, *op. cit.*, ст. 295.

¹³¹ *ibid.*, ст. 258.

¹³² До уряду належали: А. Керенський (голова і військ. мін.), управитель м-ва війни Б. Савінков, управ. м-ва флоту Лебедев, мін. шляхів Некрасов, фін. Бернацький, вн. справ Авксентьев, зак. справ Терещенко, торгу і пром. Прокопович, продов. справ Пешехонов, хліб. Чернов, праці Скобелев, пошт Нікітін, освіти Ольденбург, держ. контр. Кокошкин, юстиції Зарудний.

3. Генеральний Секретаріят складається з генеральних секретарів по таких відомствах: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловости, е) праці, а також Генерального Секретаря для національних справ і Генерального Писаря.

Крім цього при Генеральнім Секретаріяті існує для контролю його справ Генеральний Контрольор, який бере участь в засіданнях Секретаріату з правом рішачого голосу.

В числі секретарів не менше чотирьох повинні бути особи, які не належать до української національності.

При секретаріяті для національних справ встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, що всі найбільш численні національності України мали б кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4 Генеральний Секретаріят розглядає і подає на затвердження Тимчасовому Правительству проекти, які торкаються життя краю і його управи. Проекти ці можуть бути, перед представленням їх Тимчасовому Правительству, внесені на обговорення Ц. Ради.

5. Повновласти Тимчасового Правительства в справах місцевого управління, що входять в компетенцію означених в ст. 3 установ, здійснюються через Ген. Секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додатку.

6. У всіх справах, зазначених у попередній статті, місцеві власті краю звертаються до Генерального Секретаріату, який після зносин з Тимчасовим Правительством передає розпорядження і накази останнього місцевим властям.

7. Генеральний Секретаріят подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких входять в круг означених в статті 5 справ, які обсаджуються по призначенню Тимчасового Правительства.

8. Зносини вищих державних установ і окремих цивільних відомств з Секретаріатом і окремими секретарями по приналежності, рівно ж останніх з вищими державними установами і відомствами, відбуваються через осібного комісара України в Петрограді, призначеного Тимчасовим Правительством; таким самим способом направляються законодавні наміри й проекти, які торкаються місцевих справ України, а також і заходи загальнодержавного значіння, що виникнуть в окремих відомствах або обговорюватимуться в міжвідомствених і відомствених комісіях і вимагатимуть, через спеціальне відношення їх до України, участі представника управління комісара в зазначених комісіях.

9. В негайних і неодкладних випадках вищі державні установи і відомства передають свої накази місцевим властям безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази Секретаріят.

Підписали: міністр-президент Керенський, міністр юстиції Зарудний. Петроград, 4. 17 серпня 1917 р."

Коли перший раз, заключаючи угоду з Ц. Радою в Києві й згоджуючись на II-й Універсал, петербурзькі міністри старались лиш за всяку ціну досягти порозуміння й не дуже журились, що там далі буде, то на цей раз петербурзький уряд поставився до справи дуже стримано й обережно. Безперечно — угоду з 3 липня вважали за помилку з боку тих міністрів, що її підписали, і тепер старались, скільки можна, "направити діло". Сам Мілюков визнає, що новий склад правительства був далеко менше згідний іти на уступки Ц. Раді як попередній. А державний контролер Ф.Кокоскин, кадет, який уважався за одного з найкращих знавців форм державного устрою, просто ставив собі завданням "ослабити, наскільки можливо, ту шкоду, яку заподіяно Росії угодою з 15 липня".¹³³ Петербурзьке правительство, скріпивши серце, йшло на визнання Генерального Секретаріату — але як органу центрального уряду, як його експозитуру, на яку центральний уряд мав би свій постійний вплив. І це була найбільша уступка, на яку вважали можливим іти. Тимчасове Правительство не мало ексекутивної сили, не могло нікого до чогось змусити, але воно могло не погодитись, не дати своєї санкції. Ця пасивна резистенція була одинокою зброєю в руках Тимчасового Правительства, і воно за цю зброю тепер твердо трималось.

Якраз тоді, коли делегати Ц. Ради перебували в Петербурзі, там було скликано з'їзд губерніяльних комісарів з усієї Росії. Скориставшись з того, Хр.А.Барановський скликав по

133. П.Мілюков, Ист. рус. рев., II, ст. 86.

від'їзді Винниченка й Рафеса нараду з комісарами українських губерній: М.Суковкиним, (Київщина), А.Вязловим (Волинь), А.Лівицьким (Полтавщина), М.Іскрицьким (Чернігівщина) і М.Страдомським (місто Київ). На нараду запрошено і крайового комісара Галичини та Буковини Д.Дорошенка. Всі комісари радили прийняти інструкцію, щоб на її основі приступити нарешті до реальної праці — до організації влади й опанування провінції. Знаючи становище на місцях, вони інакше уявляли собі справу, ніж політики, що сиділи в Києві. Барановський телеграфував про висліди наради до Києва.

Саме в часі переговорів українських делегатів з петербурзьким урядом сталася у Києві подія, яка глибоко схвилювала українське громадянство й немало причинилася до загострення українсько-російських відносин: напад кірасирів на український Богданівський полк, при чім було забито 16 українських вояків. Богданівський полк за ухвалою Ц. Ради мав вирушити на фронт. 8 серпня один поїзд з ешалонам полку вирушив близько 10 год. веч. зі станції Київ-II. При від'їзді козаки дали сальву в повітря. Одночасно почулися з Батієвої гори вистріли в бік ешалону. Далі, коли вже поїзд переїздив через ст. Київ-I, в нього почала стріляти міліція, що охороняла залізницю, і патрулі полку кірасирів. Але жертв, на щастя, не було. Зате коли за годину переїздив другий ешалон, то біля ст. Пост Волинський кірасири систематично обстріляли його з обох боків (богдановці вже спали), потім зупинили поїзд, напали на ешалон, роззброїли й пограбували козаків і старшин, причім знущалися з їх і били. Було вбито 16 козаків-богданівців і 30 поранено.

Коли звістка про цю подію стала відома у Києві, вона викликала страшне обурення в українських кругах. Всі були певні, що напад підготовлено заздалегідь з якоюсь провокаційною метою і винували полк. Оберучева, начальника київської Військової Округи.

Мала Рада зійшлася на екстренне засідання, щоб обміркувати подію й винесла резолюцію — звернутися до військового міністра, щоб негайно припинити відправку дальших ешелонів Богданівського полку на фронт, вивести з Києва кірасирів і донських козаків і негайно звільнити з посади полк. Оберучева. Військове міністерство не задовольнило ні одного з цих домагань, а призначена головнокомандуючим слідча комісія з ген. фон Ремером на чолі з'ясувала, що козаки-богдановці при виїзді були п'яні й стріляли в повітря без ладу, але що кірасири напали на них і стріляли без достатньої причини, що при роззброєнні бито не тільки козаків, але й їх старшин.¹³⁴ Взагалі ціла справа зосталася як слід до кінця не в'ясненою, але безумовно, що напад кірасирів стався як наслідок антиукраїнської агітації, яка велася з боку певних кругів у Києві і сам був проявом національного антагонізму, який виразно вже помічався у війську.

12 серпня відбувся у Києві урочистий похорон 16 жертв нападу на Богданівський полк. З різних міст України надіслано було багато телеграм із заявами обурення й протесту проти кривавого вчинку російських кірасирів. Ненависть проти Оберучева в українських кругах досягла апогею, і він дійсно подався до демісії на початку жовтня, хоч Керенський дуже умовляв його залишитись. Оберучев взяв за привід до демісії черговий конфлікт з Укр. Військ. Ген. Комітетом.

В Ц. Раді вже з 14 серпня велися дебати з приводу переговорів з петербурзьким урядом. Члени Ген. Секр. і Ц. Ради були настроєні войовничо. Ол.Шульгин як докладчик від Ген. Секр-ту заявив, що Ген. Секр. буде вести свою роботу незалежно від того, чи затвердять його в Петербурзі, чи ні. 18 серпня на засіданні Ц. Ради появився сам Винниченко і гостро критикував "Інструкцію", називав її "миршавим клаптиком паперу", але радив її прийняти. Сам Генеральний Секретаріат прийняв "Інструкцію" лиш незначною більшістю. Радив прийняти "Інструкцію" і Барановський, який явився на засідання 21 серпня. Тим часом з Петербурга прийшла телеграма від Зарубіна й Міцкевича, які повідомляли, що Тимч. Правительством дало таку відповідь на їх представлення, що, мовляв, з "Інструкції" віє дух недовір'я до українського народу": правительством затвердить 3 секретарів-неукраїнців замість 4 по тій причині, що Ген. Секретаріат складатиметься не з 14 членів, а з 9; розділ 9 "Інструкції" про безпосередні зносини Тимч. Пр-ва з місцевою владою, минаючи Ц. Раду, викликається обставинами воєнного часу; призначення при Тимч. Пр-ві Комісара в справах України буде зроблене по згоді з Ген. Секретаріатом; точне окреслення компетенції Ген. Секретаріату буде зроблене за порозумінням з Ген. Секретаріатом після затвердження його складу.

134. "Вістник Союзу визв. України", ч. 175, ст. 712-713.

Нарешті після довгих і гострих дебатів Ц. Рада винесла 22 серпня резолюцію, запропоновану фракцією укр. ес-деків, в якій робилися гострі закиди Тимч. Пр-ву в недовірі до демократії України, в буржуазному імперіялізмі щодо України, в тім, що воно ламає угоду 3 липня, не дає демократії України змоги утворити владу на всій українській території і т. ін.; далі вимагалось від Тимч. Правительства, щоб воно вернулося до засад угоди 3 липня; але разом з тим Ц. Рада вважала необхідним подати з числа 14 секретарів Ц. Ради 9 секретарів на затвердження Тимчасовому Правительству. В кінці резолюції стояло, що Ц. Рада має “звернутись до всіх націй України і, вказавши на всі хиби Тимчасової Інструкції, закликати трудові маси населення всієї України до організованої боротьби за свої інтереси і до об’єднання навколо Української Центральної Ради”. Резолюція була прийнята 247 голосами проти 36, при 70 членах, що втрималися від голосування (рос. с.-д. меншевики, меншість укр. ес-ерів, н.-р. й ін.).¹³⁵

Виходило, що з одного боку Ц. Рада ніби й одкидала інструкцію, а з другого — наче б то й приймала її. Це мало той смисл, щоб, як висловився промовець від укр. с.-д. фракції М.Порш, “не приймаючи Інструкції, все ж таки використати її, як ґрунт для дальшої боротьби”. А Винниченко, на запитання одного з членів Ц. Ради, як же розуміти наше відношення до Інструкції, з огляду на те, що в резолюції нічого не говориться про прийняття Інструкції, відповів: “Приймається до відома”.

Засідання завершилося декларацією большевицької фракції Ц. Ради, проголошеною Н.Лебедєвим. Декларація кінчилась словами: “Вступаючи до Центральної Української Ради, ми будемо тут провадити неухильну боротьбу з буржуазією і буржуазним націоналізмом і будемо кликати робітників та селян України під червоний прапор Інтернаціоналу для повної перемоги пролетарської революції”. Як подавали сучасні часописи, ця декларація “кілька разів покривалася шумними оплесками”.

“Прийняття до відома” Інструкції Генерального Секретаріату послужило ніби гаслом до міністерського кризиса в самім Секретаріаті. Уже від довшого часу проти Винниченка накопичувалося незадоволення з боку укр. ес-ерів. Вони все більше вбивалися в колодочки і їм вже докучило верховодство не тільки Винниченка, але й Грушевського. На засіданні 19 липня Грушевський мусив просити Ц. Раду, щоб його було звільнено від обов’язків голови Ц. Ради з огляду на його вік та перевтому. Одначе, коли укр. ес-ери запропонували формулу переходу, де говорилося, що Ц. Рада довіряє президіуму і не приймає демісії голови, Грушевський залишився. Під час дебатів про “Інструкцію” 20 липня, коли члени Ц. Ради різко критикували цю “Інструкцію”, Винниченко заявив, що покидає Генеральний Секретаріат. Вже потому, як закінчилася сесія Ц. Ради і засідала тільки Мала Рада, укр. ес-ери внесли 23 серпня запит з приводу необережного інтерв’ю, яке Винниченко дав у Петербурзі кореспонденту французької газети “L’Intransigeant”. Винниченко виправдувався тим, що сталося непорозуміння: він говорив з кореспондентом по-російськи, а той по-французьки. Рада винесла резолюцію, в якій заявлялося, що серед неї нема жодних германофільських течій. Нарешті укр. ес-ери заявили, що хоч вони й довіряють Винниченкові та його Кабінетові, і вдячні йому за виконану ним працю, але вважають потрібним, щоб він подався до демісії разом з цілим складом Генер. Секретаріату.

Коли Винниченко запитав, які ж помилки наробив Ген. Секретаріат під його головуванням, ес-ери зробили йому закиди, які ледве чи були слушні: “У Секретаріата, — казав Ковалевський, — не було внутрішньої єдності. Вся його робота була звернута на Петроград. В справах же внутрішніх Ген. Секр. не зробив нічого. Він нічого не зробив для скликання Українських Установчих Зборів, нічого не зробив в земельній справі, в справі продовольчій. Ніяких кроків не зроблено в справі народньої освіти. Секретар справ військових через свою нерішучість допустив усі ті події, які хвилюють населення...”

І сам Винниченко, і представники укр. ес-деків, ес-ерів, рос. ес-ерів дали зовсім річеві й слушні пояснення, чому Ген. Секретаріат не міг того всього зробити, не маючи фактичної влади, ні апарату, і весь час зайнятий справами високої політики.

Та підклад неприхильності укр. ес-ерів до Винниченка полягав у тім, що ес-ери, бідні на випробувані політичні сили, хоч самі були й численні в Ц. Раді, давно вже дивилися дуже не-

135. М.Грушевський, Україна і Росія, ст. 15.

радо на те, що головну роль в політиці грають ес-деки, і серед них на першому місці Винниченко. Вони мирилися з ним доти, доки він був необхідний, але тепер, коли він своє діло вже зробив, вони хотіли його позбутись. Та Винниченко й сам не чіплявся за владу і готовий був її покинути.

Однак, коли Ковалевський від імені фракції укр. ес-ерів вніс 24 серпня формулу переходу: “вислухавши заяву Г. С. про демісію, М. Рада з огляду на змінену політичну ситуацію приймає її і переходить до чергових справ”, — та за цю формулу голосувало всього 14, проти було 24 і утрималось 3. Натомість формула укр. ес-деків про те, що демісія не приймається, була прийнята 23 голосами проти 14, при 4, що утримались від голосування. Винниченко тоді заявив, що зостається. Але укр. ес-ери відкликали своїх членів з Ген. Секретаріату, і Ц. Рада мусіла-таки 26 серпня прийняти демісію Ген. Секретаріату з Винниченком на чолі.

Було доручено скласти новий Генеральний Секретаріат Д.Дорошенкові. Це був дуже незручний вибір, і я можу лиш повторити те, що писав 8 років тому, що я “не розумію, які властиво резони мали соціалісти-революціонери і справжній керманіч цілої тої справи проф. Грушевський, коли вони усували Винниченка, який виніс на своїх плечах цілий тягар боротьби за автономію, який весь час стояв у самім осередку руху і придбав собі широку популярність в кругах, які стояли за Ц. Раду, — і замість Винниченка доручили справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали масу членів Ц. Ради”.¹³⁶ В тих самих своїх споминах я зазначив, що перебуваючи весну й літо 1917. р.¹³⁷ поза Київом, я не пережив особисто всього того, що пережили діячі Ц. Ради і не міг перейнятися їхніми настроями. У відносинах до Тимч. Правительства й Керенського, які весь час дуже йшли мені на руку в моїй політиці в окупованих областях Галичини й Буковини, я не відчував тої ворожнечі, що вони. Та ще важливіші були принципові різниці в моїх поглядах і поглядах Грушевського, Винниченка та інших діячів Ц. Ради на характер і завдання української автономії: “я вважав необхідним в інтересах української справи якнайшвидше практично використати ті можливості, які одкривала навіть куца автономія; вважав потрібним підвести під неї реальну базу — в свідомості широких кругів населення так, щоб воно відчуло реальну користь від цієї автономії й кріпко за неї ухопилось. Будувати всю свою програму й тактику на тимчасовій (як могло бути) слабкості центрального уряду я вважав недоцільним; я гадав, що розмах національного почуття, викликаний революцією, треба було звернути не стільки на боротьбу за формальні рамки відносин до Петербурга, скільки на внутрішнє будівництво і на переведення націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, на мою думку, якнайширші круги українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко зв'язані з краєм, з його інтересами. Будувати нову Україну за допомогою лише тих, в значній мірі здекасованих кругів, що наповняли своїми представниками ряди членів Ц. Ради, і на космополітичній “революційній демократії”, що засідала там же яко “меншости”, я вважав ледве чи здійснимим... Що ж до обкраєння території автономної України, то я гадав, що нашим ділом було би налагодити життя у ній так, що вона, являючись осередком упорядкованого життя серед усе зростаючої всеросійської анархії, служила б аттракційною силою, яка дуже скоро притягла би решту українських територій і приєднала би їх до основного пня”.¹³⁸

Нерадо згодився я на доручену мені місію, піддавшись на умовляння Винниченка, який прохав мене не гальмувати справи організації автономного уряду України й перебрати на себе головування в ньому.

Доручаючи мені за згодою фракції формування Ген. Секретаріату, президія М. Ради заявила, що я маю вільну руку у виборі кандидатів на генеральних секретарів з тим, однак, що пост ген. секретаря земельних справ має бути обсаджений неодмінно укр. ес-ером, причім була вказана і особа — М.Савченко-Більський, а пост ген. секретаря праці має бути обсаджений ес-деком. Вказано було і ще кілька бажаних кандидатів. Однак скоро виявилось, що секретарі були визначені наперед без порозуміння з ними самими, в надії, як каже М.Грушевський “на

---

136. Д.Дорошенко. Мої спомини про недавнє-минуле, ч.ІІ, Львів, 1923, ст. 7-8.

137. Зразу ж після Національного Конгресу я виїхав до Петербурга, а звідти до Галичини, де й перебував увесь час до початку серпня. Хоч я й був членом Ц. Ради, але бувати на її засіданнях міг тільки спорадично, приїздячи на короткий час до Києва з Галичини.

138. Д.Дорошенко, *op. cit.*, ст. 8-9.

фракційну дисципліну". Але, додає він, ця дисципліна себе не виправдала, і різні кандидати почали відмовлятися від визначених їм портфелів.¹³⁹ Це дуже утруднило формування секретаріату.

Окрім наперед визначених кандидатів, я вів переговори з різними громадськими діячами, пропонуючи їм пости генеральних секретарів. Я хотів обсадити особливо ті пости, які вимагали фахового знання й адміністративного досвіду людьми солідними й знаючими. Однак більшість із тих, до кого я звертався, відмовлялися. Очевидно, вони вважали становище Ген. Секретаріата ще дуже непевним і не хотіли заангажуватись, не знаючи, чи зможуть вони справді працювати практично. Відмовились Ф.Штейнгель, С.Франкфурт, Ів.Чарниш, Л.Слуцький... Нарешті аж на 30 серпня я заручився згодою більшості запрошуваних мною осіб і міг предложити М. Раді такий склад Генерального Секретаріату:

Д.Дорошенко (у. с.-ф.) голова і ген. секретар внутрішніх справ.
Олександр Шульгин (у. ес.-ф.), ген. секр. міжнаціональних справ.
Іван Стешенко (у. ес.-д.) — ген. секр. освіти.
Михайло Савченко-Більський (у. с.-р.) — земельних справ.
Проф. Михайло Туган-Барановський (к. д.) — фінансів.
Олександр Зарубін (рос. ес.-ер) — генеральний контролер.
Федір Штейнгель (укр. ес.-еф) — торгу й промисловости.
Сергій Веселовський (укр. ес.-д.) — праці.
Олександр Лотоцький (укр. ес.-еф) — ген. писар.
Петро Стебницький (укр. ес.-еф) — представник України при Тимч. Правительстві.¹⁴⁰

Дмитро Дорошенко

Разом із тим я оголосив, що в даний момент праця Генерального секретаріату повинна носити строго діловий характер; його завданням має бути реальна творча праця — скріплення крайової самоуправи як бази для будучої автономії України; ген. секретаріат має працювати в тіснім контакті з Тимчасовим Правительством.

І оголошений мною склад Ген. секретаріату і моя заява викликали доволі довгі дебати в Малій Раді. Справа була відложена на другий день — 31 серпня, коли я оголосив коротке експозе від імені нового Секретаріату:

“Стоячи на ґрунті згоди з дня 3 липня 1917 р. новий Генер. Секретаріат має провадити загальний напрямок політики попереднього Секретаріату, ставлячи на перше місце творчу ділову роботу по будуванню автономного життя на Україні з забезпеченням прав усіх національних меншостей, захищаючи Україну як від внутрішнього не порядку та контрреволюції, так і від зовнішнього ворога. Декларацію про напрямок своєї ділової роботи Генеральний Секретаріат подасть після остаточного свого сформування. Генеральний Секретаріат у своїх відносинах до Ц. Ради і Малої Ради буде керуватись Статутом, виробленим М. Радою 15 липня 1917 року.”

Моє експозе не сподобалось Малій Раді, а особливо самому М.Грушевському. Однак вони були готові прийняти його до відома й затвердити зложений мною Генер. Секретаріат. Тим часом стало звісним інтерв'ю заступника прем'єр-міністра Некрасова, дане ним представникам преси. В цім інтерв'ю Некрасов заявив, що “те, що на чолі нового списку секретарів стоїть Д.Дорошенко, дає підставу сподіватись, що в українському питанню не буде ніякого загострення.”¹⁴¹ Виглядало так, наче я являюсь креатурою петербурзького правительства. Це, в зв'язку з різними тертями, які виникли у мене в ці дні з Грушевським, привело мене до рішення усунутись від участі в Генеральнім Секретаріаті й предложити Малій Раді, щоб вона запросила Винниченка стати на чолі сформованого мною Секретаріату. В цім дусі я й зложив заяву на вечірнім засіданні М. Ради 31 серпня.

Найбільший спротив я зустрів з боку Грушевського, котрий за всяку ціну вмовляв мене залишитись. Але ес-ери тепер уже згодилились на Винниченка. Я взяв на себе умовити самого

139. М.Грушевський. Україна і Росія, ст. 16.

140. “Нова Рада”, 1917, ч. 115.

141. “Нова Рада”, 1917, ч. 116.

Винниченка, щоб він перейняв Секретаріат, а запрошених мною членів Секретаріату, — щоб вони згодились лишитись під його головуванням. Я взявся також поїхати до Петербурга, щоб добитись там перед Тимч. Правительством затвердження Генер. Секретаріату під проводом Винниченка.

Нарешті 3 вересня М. Рада більшістю 17 голосів при 9, що здержались, затвердила такий склад Ген. Секретаріату:

В.Винниченко — голова і ген. секр. ви. справ.

І.Стешенко — освіта.

М.Туган-Барановський — фінанси.¹⁴²

О.Шульгин — міжнаціональні справи (товариші його: М.Зільберман і В.Міцкевич).

А.Зарубін — ген. контролер.

М.Савченко-Більський — земельні справи.

О.Лотоцький — ген. писар.

П.Стебницький — комісар України при Тимч. Правительстві.

Я поїхав до Петербурга разом з Шульгиним, Туган-Барановським і Зарубіним і після переговорів з Керенським, Некрасовим і Терещенком добився, що Тимчасове Правительство 14 вересня затвердило нарешті новий склад Генерального Секретаріату з Винниченком на чолі.

Так закінчилася перша криза в українському автономному правительстві.

Тепер можна було (та й треба!) приступити нарешті до органічної роботи, щоб здобута автономія залишилась не абстрактною політичною формулою, не паперовою декларацією, а була дійсно переведена в життя і обновила б стомлену війною й революцією Україну.

Остаточний склад затвердженого Тимчасовим Правительством Секретаріату був такий: Винниченко — голова і секр. внутрішніх справ, Шульгин — національних справ, Туган-Барановський — фінансів, Стешенко — освіти, Зарубін — генер. контролер, Савченко-Більський — хліборобства і Стебницький — комісар України при Тимчасовому Правительстві.¹⁴³

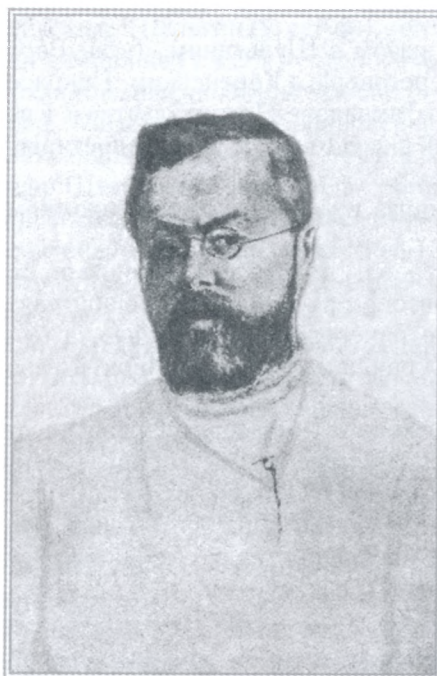

Олександр Лотоцький,
Генеральний Писар

---

142. Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919) родом з Лохвицького пов. на Полтавщині, професор політичної економії в Петерб. ун-ті, відомий учений, автор численних праць російською і німецькою мовами. В початках своєї наукової діяльності належав до марксистського табору, пізніше відійшов від нього і став кадетом. До українського руху ставився з великою симпатією і в р. 1906 брав участь в "Украинском Вестнике".

143. "Нова Рада", 1917, ч. 129.

Михайло Туган-Барановський,
Генеральний Секретар фінансів

VI

Генеральний Секретаріят при владі. Нові політичні заколоти. Поширення анархії в краї. Знову конфлікти з петербурзьким урядом.

Нарешті Генеральний Секретаріят був сформований, затверджений Ц. Радою і петербурзьким урядом, зоставалось приступити до праці. Не можна сказати, щоб умови для ділової творчої роботи були сприятливі. Перш за все самий обсяг функцій Секретаріату, незважаючи на “Інструкцію”, не був ясно і конкретно сформульований; не було ясно, яка ж нарешті територія йому підлягає.

Як тільки стало звісно, що межі автономної України поширюються всього на п'ять губерній, зараз же розпочався рух за приєднання до України інших частин укр. території. Не тільки укр. національні установи й організації, але й земства і селянські з'їзди домагались прилучення до України. І цей рух збільшувався в міру того, як ширилася загальна анархія, і всі надії на заспокоєння краю покладались не на безсиле петербурзьке правительство, а на молодий український уряд у Києві. Знов же таки й північні повіти Чернігівщини, перебуваючи під управою губ. комісара, підлеглого Ген. Секретаріату, нічим не були відділені від решти губернії. Вони й самі не хотіли відділюватись від автономної України, як про це свідчить заява делегатів від північних повітів на селянському з'їзді, що вони, хоч не вміють розмовляти по-українському, але були і єсть українцями і просять їх від вільної України не відштовхувати (“Нова Рада”, № 69). Вже геть пізніше, при кінці 1917 р., земські збори Новозибковського і Мглинського повітів, “вважаючи на ясно висловлену волю людности”, постановили прилучитися до Української Народньої Республіки (“Нова Рада”, № 219). Не було зроблено ніяких практичних заходів, щоб поставити вищу крайову установу в контакт з різними підлеглими їй державними установами в краї; ні одне петербурзьке міністерство не видало ніякого обіжника до установ по п'яти підпорядкованих Ген. Секретаріату губерніях про те, в які відносини вони мають стати до Ген. Секретаріату, не було вироблено штатів, нарешті не було матеріальних коштів, бо хоч Тимчасове Правительство й зробило постанову про асигнування на потреби Ген. Секретаріату 300 000 рублів, але минали цілі місяці, а гроші ці не приходили. Петербурзькі державні установи явно саботували київський Генеральний Секретаріят. А Сенат петербурзький визнав навіть саму постанову Тимчасового Правительства про Генер. Секретаріат за незаконну і відмовився опублікувати її в своїх “Відомостях”!

Організація Ген. Секретаріату, в складі якого хіба що одна людина (ген. писар Ол. Лотоцький) мала точне уявлення про роботу вищої правительственої установи, налажувалась дуже туго. Передовсім не було помешкання. Довелось винайняти помешкання отелю “Савой” на Хрещатику і там з бідною розмістити Генеральні Секретарства. Генеральний Секретар фінансів Туган-Барановський виїхав з Києва і більше двох місяців не вертався, не подаючи про себе навіть звістки. В більшості Секретарств не знали, за що попереду взятись, з чого почати. Зв'язку й контакту з провінцією не було майже ніякого, хоч це було зробити не так тяжко, тим більше, що всі п'ять губерніяльних комісарів були свої люди-українці: на Полтавщині — Андрій Ливицький, на Чернігівщині — Дмитро Дорошенко, на Київщині — Олександр Саліковський, на Волині — Андрій Вязлов і на Поділлі — Микола Стаховський. Коли нарешті в половині жовтня (аж за півтора місяця після остаточного затвердження Ген. Секретаріату!) В. Винниченко скликав з'їзд губерніяльних і повітових комісарів, то дехто з них ставив запитання: чиї вони властиво комісари: чи Тимч. Правительства, чи Генерального Секретаріату?

Ніхто з генер. секретарів не показувався поза Києвом, хоч про це й робилися ухвали Ген. Секретаріату. На провінцію не висилалось ні наказів, ні інструкцій, ані інформацій, а тільки самі відозви. З Києва не можна було добитись навіть відповіді на свої запитання; навіть особистого побачення в негайній справі у голови Секретаріату, приїхавши до Києва, губерніяльним комісарам нелегко було добитись. А тим часом країна, втративши надію на петербурзький

уряд, усі свої сподіванки й надії переносила на Генеральний Секретаріят як на свою близьку місцеву владу, яка нарешті дасть усім порядок та спокій. Винниченко слушно писав, що “все населення дивилось на Генеральний Секретаріят як на єдиного упорядчика всякого лиха й неладу... ждало від його праці, помочи, всього того, для чого повинен існувати дійсно народній уряд”.¹⁴⁴

Зовнішні обставини складались так, що Генер. Секретаріатові доводилось більше уваги звертати на вищу політику, ніж на свою організаційну і взагалі ділову роботу. По цілій Росії йшов швидкими кроками розвал і анархія. Після нещасливого наступу в Галичині розвал в армії дійшов майже до краю; армія з зняряддя оборони держави ставала зняряддям внутрішньої політики і пострахом для мирних громадян; солдатська маса опинилася цілком під впливом

Андрій Вязлов.

Губерніальний Комісар Волині

крайніх лівих партій, головно большевиків, які кидали в неї гасла зовсім протилежні тому, що вимагали правительство і команда армії: вони вимагали миру, а правительство і генерали хотіли продовження війни. Катастрофа на галицькому фронті явно показала, що ніяким красномовством, хоча б і найбільш популярного провідника, яким вважався іще влітку Керенський, не можна подвигнути до бою стомлені війною й деморалізовані революцією солдатські маси. Держання під зброєю в запіллі величезних контингентів війська робило лиш те, що Ради солдатських депутатів (а були вони майже в кожному місті, де тільки стояла якась військова частина) ставали розсадниками большевизму і взагалі ворожих до уряду настроїв, а самі залози робили всякі бешкети, які буквально руйнували всяке нормальне життя, як це було, наприклад, у Чернігові та Полтаві. Село наповнилось агітаторами в солдатських шинелях, які закликали не слухати ніякого уряду, ніякої влади, а просто приступати до поділу землі й грабунку фабрик та маєтків. Ішла повна руїна залізничного транспорту, і в зв'язку з тим виникали страшні труднощі в продовольчій справі. Найбільш терпіла від цього Україна. Так, в північних повітах Чернігівщини через неврожай вже у вересні починався справжній голод, тим часом як в південних повітах тої ж самої Чернігівщини були ще значні запаси

хліба; але їх не можна було везти до голодуючих, бо по загальному плану (а продовольча справа була дуже гостро сентралізована) Україна мусіла постачати хліб для Москви і взагалі московського району, і добитись від петербурзького центру зміни маршрутів вивозу не було змоги. Полтавщина не діставала мануфактури, і селяни не хотіли віддавати хліб, не дістаючи потрібного їм краму.

Ось як малює тодішнє становище на Україні сам Винниченко, пишучи про це пару років пізніше: “Розхитане війною економічне життя України підупадало. Голод примарою ходив уже по Росії й подихав холодом на деякі частини українських губерній, суміжних з Росією... Податків ніхто ніяких не платив. Населення не почувало ніякої пошани до уряду, не чуло ніякої організації й через те не хапалось з виплатою своїх залеглостей. Селянство, змучене війною, знервоване революцією, убоге в духовному життю, бідне на розвагу, на засоби одхилення психики від тяжких явищ життя, кинулось в алкоголізм, шукаючи в йому забуття й розваги. По всіх селах розплодилось в колосальній кількості саморобні гуральні, які курили горілку-самогонку. Сотні тисяч пудів винищувались на вироб цієї п'яної отрути. Село наливалося, дуріло, труїлось, мучилось і рятувалось тою самою самогонкою. Міліція сільська (та й міська) була організована зле, ніхто її не поважав, не боявся, не слухався. Подекуди траплялись випадки хабарництва міліції... Суд не функціонував... Пішла пошесть самосудів... З фронту масами сунули дезертири. Вимучені і розлючені своїми стражданнями в пеклі побойща, вони страшною темною силою йшли на країну, забивали всі залізниці, додавали ще безладдя й часто виливали на неповинних свою лють і свій одчай.”¹⁴⁵

Скоріша організація краю на основах самоуправи, незалежно від петербурзького цент-

144. “Відродження нації”, II, ст. 53-54.

145. В.Винниченко, “Відродження нації”, с. 50-51.

ру, який втратив усякий авторитет і звідки йшли лиш руйнуючі гасла “поглиблення революції”, уявлялась насущним, просто невідкладним завданням дня. На місцях фактично давно вже не було ніякої правительственої влади. Сама структура адміністрації, як її утворив Тимч. Уряд, позбавляла її фактичної влади: губерніяльні й повітові комісари всі були виборні, “правили” губерніями чи повітами вкупі з Виконавчими комітетами і в деяких місцях цілком залежали від місцевих рад солдатських і робітничих депутатів, які втручались в усі місцеві справи. Губерніяльні комісари розсилали відозви і телеграми, слухати яких і виконувати залежало від доброї волі тих, до кого вони звертались. Міліція, організована з усякого випадкового елементу замість давньої поліції, була нікуди не здатна і складалась здебільшого з п’яниць, хабарників і злодіїв. З національного погляду наладження сякого-такого нормального життя крайовою українською владою мало б величезне значіння і піднесло б престиж українства незвичайно високо: мовляв, центральна, російська влада нічого не могла вдіяти, а от нова — українська наладнала життя! Не треба забувати, що, незважаючи на всі свої успіхи, український рух все ще дуже помалу проходив вглиб населення.

В міру того, як скріплялася позиція Ц. Ради і перспектива автономії України й зв’язаної з тим “українізації” життя вимальовувалась усе більше та більше реально, відколи російсько-жидівська демократія вже порозумілась з Ц. Радою в особі соціалістичних партій, росла тривога серед російського та зросійщеного обивательства і робилися спроби якось зупинити розвиток українського руху. Проти “українізації Южної Руси” протестували рада професорів Київського університету, далі — Київська Духовна Академія і нарешті — Київський Політехнікум. В новій демократичній київській думі велася завзята боротьба проти українізації шкіл у Києві.

Коли про українське село ще можна було до певної міри сказати, що тут за український рух і за Ц. Раду стояла “стихія”, то далеко не так було в місті, не лише в такому, як Київ або Харків, але навіть по малих повітових містах та містечках, — незважаючи на те, що національний підйом весни 1917 року виявився також з певною силою і по містах. Яскравим покажчиком того, як ще сильно тримався російський (подекуди польський та жидівський) і зросійщений елемент по містах і як ще неглибоко прийнялась національна свідомість в масі міського населення, — служать вибори до міського самоврядування, проведені на Україні влітку 1917 р. Вибори ці проводились на найдемократичніших основах безпосереднього, тайного і пропорціонального виборчого права: у виборах брали участь не тільки люди зайшли, що тимчасово опинились в даному місті (напр., біженці), але й солдати місцевої залози, навіть просто стаціонавані в час виборів солдатні різних військових частин. Все це, звичайно, треба брати під увагу при оцінюванні результатів виборів, однак, як би там не оцінювати ці результати, вони випали для українців дуже некорисно. Українці здобували поважніше число мандатів (радних міста, т. зв. “гласних”) лиш там, де вони блокувались з російськими соціалістами. Коли ж вони йшли окремо, то здобували зовсім незначне число мандатів.

У самій столиці України, у Києві, де українська справа була, так би мовити, найбільше спопуляризована, український соціалістичний блок (укр. ес-ери і укр. ес-деки) здобув на загальне число 125 гласних усього 24 мандати, та ще укр. ес-ефи здобули один мандат, отже, українці разом дістали рівно 1/5 частину всіх мандатів. Тим часом, наприклад, блок російських і жидівських соціалістів здобув 44 місця, жидівські партії, які мали свої окремі листи, дістали 12 місць, кадети — 10 і навіть блок “русских” виборців, який мав головним своїм гаслом “Геть з Україною й з українізацією”, — дістав 18 місць. Наслідком цього було те, що на голову управи вибрано москаля ес-ера Рябцова, на заступника його — жида ес-дека Гінзбурга, а до управи на загальне число 10 членів вибрано лиш трьох українців (Сірополко, Коліух, Ковалів).

Нижченаведена таблиця дає образ результатів виборів по інших містах:

	заг. число	з них українців
Харків	116	54 (блок укр. і рос. ес-ерів) + 2 укр. с.-д. + 2 укр. дем. блок.
Катеринослав	110	11
Одеса	120	5
Полтава	64	28 (блок укр. і рос. ес-ерів) + 8 укр. соц.
Чернігів	60	16 (блок укр. і рос. соц.) + 16 (блок УР- і рос. демократів)
Житомир	98	9
Херсон	101	15
Миколаїв	96	15 (блок укр. і рос. с.-д.)
Єлисавет	90	47 (блок укр і рос. соц.) + 2 укр. ес-ефа
Кременчук	101	17 (з них 14 соц. і 3 безпартійних)
Ромни	45	25 (блок укр. і рос. соц.)
Лохвиця	25	14
Миргород	32	22
Черкаси	54	19
Умань	56	10
Рівне	40	7
Винниця	59	12 — 6 (укр. і рос. большевики)
Проскурів	50	18 (блок укр. і рос. соц.)
Конотоп	32	17
Звягель	40	9

В Петербурзі, Москві та ін. великих містах Росії українці не виставляли своїх окремих списків, як це робили, наприклад, поляки, але зате вони провели 3 радних у Севастополі, 2 — у Новоросійську, 2 — у Тифлісі і 1 в Омську на Зах. Сибіру.¹⁴⁶

Майже скрізь, як видно з вищенаведеної таблиці, пройшли в радні українці-соціалісти. Це пояснюється як загальною тодішньою модою на соціалізм, так і тим, що на той час соціалісти були скрізь при владі, що мало свій вплив на виборців. Розуміється, робила своє діло й демагогічна агітація.

Загальний розвиток подій у Росії, який зразу ж відбивався і на Україні, не давав змоги Генеральному Секретаріатові скупчити свою увагу цілком біля питань внутрішнього будівництва. Революція “поширювалась” і “поглиблювалась” в напрямку до большевизму, і російська буржуазія, загипнотизована формулою вірності союзникам і продовження війни, була не в силі зупинити фатальний хід подій. Всяка спроба створити сильну владу, взяти твердий курс і установити якусь відповідальність і дисципліну приймалася з боку революційної демократії як “контр-революція”, і супроти таких спроб відразу ця демократія забувала свої внутрішні партійні різниці й утворювала “єдиний революційний фронт”. До неї зразу ж приєднувалась в таких випадках і демократія українська, розуміючи, що прихід до влади правих російських елементів однаково загрожував і їй.

Влада Тимчасового Правительства поруч Ради Солдатських і Робітничих депутатів втратила майже всяку реальну силу. Не допомагали ніякі зміни, ніякі коаліції в складі Правительства. Хоч після приборкання (дуже неенергійного) большевицького руху в липні правительство взяло ніби твердіший курс, але на ділі це майже нічим не позначилось, та й фактично влада, поскільки про неї можна було ще говорити, опинилася в руках Керенського, піддержуваного Некрасовим і Терещенком. Говорили про “тріумвірат” цих трьох міністрів або про “диктатуру” самого Керенського. В дійсності ніякої диктатури не було, бо й Керенський реальної влади не мав і не умів її створити; він держався тільки своїм авторитетом, здобутим на початку революції, а впливав не наказами, а промовами.¹⁴⁷ Але його авторитет почав падати з кожним днем

146. “1917 год на Киевщине”, ст. 179. “Вістник”, 1917, ст. 564-565.

147. Тому його називали жартома не головнокомандуючим, а “головноумовляючим”.

після невдалого “наступу Керенського”, а його палкі промови вже нікого не зворушували й не надихали.

В момент загального відступу російських армій з Південно-Західного фронту головнокомандуючим було призначено ген. Корнілова, сміливого й чесного вояка. Бачачи загальний розпад армії й гибель усякої карности й дисципліни, він спробував був відновити смертну кару у війську, але це викликало загальне обурення у демократії. Корнілов прихильно ставився до українізації військових частин, бо бачив, що українські частини краще б'ються і більше додержують порядку й дисципліни. Він сам, наприклад, запропонував генералу П.П.Скоропадському українізувати 34 корпус і перетворити його в 1-й Український корпус. Нарешті, коли його призначено було в початку серпня головнокомандуючим усіх військ Росії і він переїхав до Могилева на Дніпрі, де була Головна Ставка, він прийшов до думки, що одинокий рятунок армії від розпаду і Росії від анархії — проголошення диктатури. Ця думка скріпилась в ньому після т. зв. Московської Державної Народи, яка відбулась в половині серпня і де офіцerstvo й ліберальна буржуазія зробили йому велику овацію.¹⁴⁸ Можна думати, що Корнілов був у якимсь порозумінні з Керенським, але в рішучий момент Керенський відступив від порозуміння, і тоді Корнілов зробив спробу здійснення диктатури сам без Керенського і навіть проти Керенського. Ця спроба йому не вдалась. Він мусів піддатись, був заарештований і посаджений до в'язниці в м. Бихові на Могилевщині.

При першій же звістці, що Корнілов хоче взяти в свої руки всю владу і стати диктатором, усю демократію, всі революційні організації й комітети обхопила якнайбільша тривога. Зразу всі революційні комітети ожили, всі ради солдатських депутатів на фронті й у запіллі змобілізували свої сили, позаарештовували генералів і офіцерів, які заявили про свою солідарність з Корніловим, і на українській території всякі спроби піддержати Корнілова були подавлені в самім зародку, можна сказати, без бою. Коли 9 вересня в Києві одержана була звістка про виступ Корнілова, там негайно сформувався Комітет оборони революції, куди ввійшли представники Генер. Секретаріату, комісар Тимч. Правительства при Київ. Військовій Окрузі, начальник Військової Округи (Оберучев), київський міський голова, начальник київської міліції, голови Виконавчого К-ту й Ради роб. і солд. депутатів, представники професійних союзів і всіх соціалістичних партій до большевиків включно.

Було звільнено комісара міста Києва Миколу Страдомського як занадто “правого” (губерн. комісар М.Суковкин сам подався до демісії), закрито на якийсь час газету “Киевлянин”, проведено труси й арешти правих діячів, узброєно робітничі відділи, натомість роззброєно польські бойові дружини з огляду на їхню контрреволюційність. Наступило загальне “полівіння”. Усі з'їзди, які відбувались в той час і безпосередньо по тому, виносили якнайрадикальніші резолюції. Особливо знаменні з цього погляду резолюції другої сесії Всеукраїнської Ради Селянських депутатів, що відбулася в Києві 2-5 вересня, і резолюції загальних зборів київської організації Укр. соц.-дем. партії 23 вересня. На правительство з усіх боків роблено натиск, щоб воно поспішало переводити в життя здобутки революції. Большевики, які тепер могли виступити зовсім одверто і легально, просто закликали до формування червоної гвардії і негайного поділу землі. В самім Києві їм за короткий час удалося сформувати й озброїти кілька “бойових дружин”. І перед очима Генерального Секретаріату в самій столиці повстала третя узброєна сила — крім українських і російських військ. В армії всяка дисципліна впала остаточно. Вона обернулася в мільйонову масу озброєних і озлоблених людей, які втратили над собою всяку владу, і які відтепер були страшні не зовнішньому ворогу, а мирному обивателю. Село на Україні, яке було до сього часу в масі своїй спокійне, почало ворухтись. Тепер уже стало ясно, що на Україну насувається мара анархії — і з півночі, з Московщини, і з заходу, з фронту, де бушувала мільйонна, зовсім розложена, розагітована і розбещена солдатська маса. Одним словом, виступ Корнілова, замість того, щоб спинити розклад і анархію, ще збільшив їх.

---

¹⁴⁸ Ц. Рада не взяла участі в цій нараді, мотивувавши це в своїй резолюції з дня 23 серпня тим, що Московська нарада “не може висловити волю й думку народу цілого краю”, що вона “не може сприяти укріпленню і поглибленню здобутків революції і, навпаки, — може допомогти скріпленню контрреволюції”. На цій нараді Керенський виголосив в істеричнім екстазі свою відому безтактовну і неоправдану фразу на адресу українців про “тридцять срібляників”, за які вони буцімто продали Росію.

Тепер усі погляди мирного населення на Україні звернулись на українське крайове правительство; навіть ті суспільні елементи, які нічого доброго не ждали для себе від революції, покладали тепер одну надію на Генеральний Секретаріат, на те, що він врятує край від елементарної руїни, не допустить принаймні самовільних вчинків, грабунків, насильств, міжусобної різанини. З'ясовуючи успіхи Ц. Ради влітку 1917 р., П.Мілюков зовсім слушно зауважив, що "страх і побоювання підлягти в поступаючому загальноросійському розпаді спільній долі і пережити страхіття всеросійських соціалістичних експериментів, безперечно були здоровим і живим елементом самозбереження в штучно роздмуханому націоналістичному рухові на Україні".¹⁴⁹ Якщо відкинути отой "штучно роздмуханий" рух, треба признати, що Мілюков вірно схопив причину сепаратистичних стремлень у певної частини українського громадянства, які скріплювались в міру "поглиблення й поширення" всеросійської революції. Можна з певністю сказати, що з початком осені Генеральний Секретаріат, якби схотів, міг мати до свого розпорядження багато місцевих культурних сил, які б дуже придалися для будівництва автономної України. Але він не хотів їх мати, бо то були "пани".

Заклопотаний увесь час високою політикою, Генеральний Секретаріат Винниченка аж тільки 10 жовтня виступив з програмовою декларацією на засіданні Малої Ради. Свої загальні завдання він окреслив як "об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці". Він обіцяв ужити всіх заходів, щоб на мировій конференції, яка мала обговорювати наслідки війни, були серед делегацій і представники українського народу. "Для найсправедливішого виявлення волі демократії України" мали бути скликані українські установчі збори, щодо яких Ген. Секретаріат мав виробити відповідний законопроект.

Ділова програма містилася в таких основних пунктах: задля боротьби з анархією мала бути піддержана самодіяльність і самооборона населення в формі організації скрізь відділів Вільного козацтва; обіцялося сприяння "широкому розвитку діяльності місцевих самоуправ та поширення їх компетенції"; мав бути вироблений план земельної реформи на основі принципу, що "трудящим масам на Україні належить право на землю, що вони її обробляють"; мав бути заснований економічний комітет, який повинен був би регулювати промисловість і торгівлю, справу постачання і поділу харчів, сирих матеріалів та палива; поруч з тим мало бути проведено вироблення основ децентралізації спільнодержавних і спеціально українських фінансів, установа бюджету України і підвищення оподаткування "маючих верств людности" в формі прогресивного податку з маєтків і податку на "незаслужений приріст їх вартости"; проектувалося заснування українського національного банку, палати праці, промислових судів; декларація заповідала, що Генер. Секретарство Праці, стоячи на принципі свободи коаліцій, "буде при неминучих у сучаснім громадянстві колізіях між працею й капіталом обороняти інтереси господарського розвитку в цілості, намагаючись закріпити вплив примиряючих інституцій і помагаючи устанавляти колективні умови; на полі просвіти обіцялося вироблення проекту "нової по змісту і по формі школи, на підставах демократичних і національних, причому народність в своїх культурних пориваннях мала би відповідне задоволення"; мали бути зроблені заходи, щоб протягом року утворились курси для вчителів і видані були шкільні підручники, а також підготовлені кадри лекторів для вищих українських шкіл; мала бути відкрита у Києві Укр. Педагогічна Академія, народні університети, а особлива увага мала бути звернена на позашкільну освіту. Наприкінці декларації було докладно умотивовано потребу в заснуванні генеральних секретарств продовольчих справ, шляхів, пошти й телеграфу, судових справ і військових, а також і потребу поширення меж автономної України на всю українську територію.

Після кількох місяців загальних балачок декларація являла першу спробу якоїсь практичної ділової програми. "Нова Рада" писала з приводу декларації, що вона "знаменує перший глибоко продуманий, розважний і справді державний виступ нашого міністерства".¹⁵⁰

Мала Рада зустріла його з "повним вдоволенням". Представники усіх українських фракцій в Малій Раді — ес-ери, ес-деки, ес-ефи, трудовики, представники російських і жидівських партій, усі заявили про своє вдоволення з декларації; С.Петлюра від імені Генерального Військового Комітету "запевнив Генер. Секретаріат в цілковитій піддержці ук-

¹⁴⁹ П.Мілюков. I, ст. 162.

¹⁵⁰ "Нова Рада", ч. 151.

раїнського війська”. Один тільки представник кадетів різко критикував декларацію, особливо за проект утворення Вільного козацтва. Але він залишився самотнім, і Мала Рада більшістю всіх голосів проти одного (один укр. ес-ер здержався від голосування) прийняла декларацію і висловила повне довір'я Генеральному Секретаріату.

Одночасно з декларацією Генер. Секретаріат оголосив відозву, яка мала служити повідомленням, що Генер. Секретаріат приступає до праці і zarazом — програмою цієї праці:

“Народе України!

Волю і словом революційного парламенту твого, Української Центральної Ради, в тісній згоді з Правительством революційного всеросійського народу, ти обрав і поставив нас, Генеральний Секретаріат, на чолі влади, сказавши нам творити нове і вільне життя у нашім краю.

-Во время люте і трудне поклав на нас ти це високе і тяжке завдання. Війна, ота вогненна і кривава спадщина царя Миколи II, доценту виточила сили і в злидні кинула краї багаті, плодovitі. Державне хазяйство розхиталось, занепало. Із півночі великої Російської Республіки суне голод. На заході четвертий рік пала і не вгаса вогонь війни, і погасити його не в силі народ многострадальний.

Великий переворот, утворений народами Росії, розніс високі чорні мури царської неволі. Увесь старий монархичний лад скасовано. У вогню, чаду, в напруженій борні з занепадом революційна демократія примушена творити новий лад державного та соціального життя.

Краї веселий і багатий, нашу тиху Україну, також зруйновано, зубожено. І ти, народе тихої України, так само став до творення свого життя і нас покликав до тої славної, великої роботи.

Ми ж, волю твою вволяючи, без сумніву та без вагання стали там, де нас призначено, і, яко найвищий орган влади України, з свідомістю великого завдання, заявляємо всім громадянам: найпершою задачею ми ставимо собі зміцнити новий лад на Україні. Старому царському ладу не може бути і не буде вороття.

Сотні літ український народ поневірявся у національному безправстві, в утисках, в знущаннях. Тепер, відроджений, оновлений, хазяїном увиходить він у Рідний Краї до вільного життя. Але століття тих страждань, державна мудрість і спільний інтерес є запорукою тому, що ні одна нація, яка живе на українській землі, не знатиме насильства в своїх національних правах.

І ми, Секретаріат України, кермуємось оцим неписаним законом демократії всієї нашої землі, готуючи свій край до автономного життя у великій федерації республіканської Росії, оповіщаємо, що не допустимо ніяких утисків або знущання над чіими-будь національними правами. Бо тільки згода націй та братерське співжиття дадуть Україні той бажаний новий лад.

Трудящі маси, робітництво, селянство та ті з них, що вдягнені в солдатські шинелі, поклали край старим політичним порядкам. Так само мусить бути край тому порядку, коли економічно дужі кляси панували над клясами працівників. Генеральний Секретаріат України непохитно стане на сторожі прав трудящих мас. Але, крім всесвітнього нещастя, крім війни та безладдя в господарстві, ще інші темні та злочинні сили штовхають нас в безодню. Свідомі та несвідомі вороги народу, свобід і революції вчиняють над населенням бешкети, грабіжі, насильства.

Ми рішуче попережаємо всіх насильників і ворогів революції: властю революційного народу України ми неухильно, без вагання будемо боротися з ними і переслідувати кожний вчинок, що вносить безлад і заколот в краї.

В час лихоліття і недолі Україна встала до будовання нових форм свого життя, і тим сильнішою та твердішою повинна бути влада, якій доручено проводити ту роботу.

Тому до всіх демократій звертаємо наше слово: Народе України! В твоїх руках порядок, лад і вся майбутня доля нашої землі. Без згоди, без співробітництва, без дружної охочої піддержки тобою обраної влади, не може бути творення вільного ладу. Бо тільки дружними зусиллями, бо тільки з'єднані напруженням одної волі всіх ми здержимо наш край на кінчику безодні і, може, відведемо і введемо міцним, здоровим, незруйнованим на шлях великої майбутности.

Генеральний Секретаріат України.
Київ, 27 вересня 1917 року.”¹⁵¹

Публікуючи в своїй “Історії” цю відозву, П.Христюк признається, що за романтично-солодкими виразами про “край веселий і багатий, нашу тиху Україну”, за голосними словами про створення нового вільного життя “у нашім краю”, ховалось в дійсности “сумна порожнеча, відсутність твердо наміченої програми практичної, злободневної діяльности”.¹⁵²

Як практичний крок до ознайомлення принаймні з ситуацією на місцях — не з уст партійних демагогів, а з уст представників виборної адміністрації, було скликання Головою Генерального Секретаріату Винниченком 16-17 жовтня в Києві з’їзду губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині і Поділля. Прибуло близько 80 губернських і повітових комісарів. Цей з’їзд, з вдовolenням зауважує П.Христюк, показав, “як далеко пішла революція” себто, скажем від себе — як страшно поширилося в краю безладдя і анархія. Найтяжче було становище губерній, які прилягали безпосередньо до фронту, себто Волині і Поділля. Ось виїмок із звіту губ. комісара Волині А.Вязлова: “10 жовтня солдати вчинили погром у місті Острозі; вони ж погромили м. Полонне; по губернії ідуть масові порушення права на аграрнім і лісовім ґрунті; нема в губернії села, де б не було таємної гуральні”. Комісар Летичівського повіту на Подділі Карначев казав, що перехід військ через губернію є рівнозначний з татарським наїздом; в цих повітах знищено все: засіви, худобу, птахів, випущено воду із ставів, зруйновано оселі. Солдати гвалтували жінок. В тих повітах, де перейшло військо, zostалися по селах чорні обгорілі стовпи. Та невідраний був стан і по інших губерніях: на Київщині постійні конфлікти між селянами і власниками маєтків, лісів і цукроварень. Ростуть карні злочинства, самосуди і таємне викурювання горілки. Міліція в губернії поставлена дуже слабо (В.Шульгин, секретар Губ. викон. комітету). На Полтавщині ідуть солдатські бешкети. Міліція нездатна ні до чого. Росте анархія (ком. хорольського пов. Родзянко). З’явилися банди, озброєні револьверами і бомбами (Золотонош. пов.). На Чернігівщині було ще найспокійніше, але там в північних повітах через неврожай починався голод; скрізь безладдя з доставок харчових продуктів. Міліція поставлена дуже слабо (губ. ком. Д.Дорошенко).

Великі дебати на з’їзді викликали питання про Вільне козацтво. Багато комісарів виступило в його оборону, вважаючи, що воно допомагає зберігати лад та спокій. Але були й такі, що казали, що роздавати зброю населенню небезпечно (ком. Пирятинського пов. Михайлець). Інші казали, що узброєння населення в особі вільних козаків веде до кривавих сутичок на ґрунті протиріччя класових і економічних інтересів. З’їзд більшістю 25 голосів проти 20 при 5, що вдержались, висловився проти Вільного козацтва, мотивуючи своє негативне відношення тим, що “завдяки некультурности, неорганізованости і нахилу широких мас іти за різними демагогічними гаслами, узброєння широких верств людности може знищити завойовану свободу і стати на перешкоді заведенню ладу на місцях”.

Але в той час, як комісари засідали в Києві, в Чигирині саме розпочався Всеукраїнський з’їзд Вільного козацтва (16-20 жовтня). На з’їзд прибуло 200 делегатів, які заступали коло 60 000 організованих “вільних козаків” Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. Найкраще зорганізований Гайдамацький курінь на Херсонщині нараховував більш 8 000 козаків. На з’їзді було обмірковано й виправлено статут Вільного козацтва, вироблений Генеральним Військовим Комітетом. Вибрано було Генеральну Раду Вільного Козацтва з 12 членів; на отамана всього Вільного Козацтва вибрано начальника I Українського Корпусу генерала П.Скоропадського, на заступника його — осавула Кубанського, на генерального писаря — сотника В.Кочубея. З’їзд вислав привітні телеграми до Ц. Ради і Ген. Секретаріату. Головним осередком управи В. козацтва призначено Білу Церкву.

З’їзд звернувся до громадян України з відозвою, в якій повідомляв, що він вирішив створити на Україні “міцну узброєну силу для боротьби з грабіжем і насильством і для оборони свободи й прав, завойованих революцією”. Кінчалася відозва закликом: “Гуртуйтесь і стежте за всім, бо вороги наші не сплять, а тільки вичікують слушного часу, щоб накласти свою важку лапу на здобуту волю і повернути назад до ненависного нам всім царизму. Вільне козацтво приймає до свого кола всіх чесних людей, які визнають себе українцями і які здатні стати в оборону прав українського народу та всього трудящого люду України й підтримувати федеративно-демократично-республіканський устрій Росії повною автономією України при забезпеченні прав меншостей.

Село нехай гуртується в сотню, волость — в курінь, повіт — в полк, губернія — в кіш, з сотенними, курінними, полковими та кошовими отаманами і старшиною на чолі. Всі козаки нехай озброюються і додержують військового строю.”¹⁵³

Не зважаючи на постанову з'їзду комісарів, Генеральний Секретаріат добачав у Вільному козацтві один із засобів порятунку від анархії і вже за кілька день після з'їзду затвердив статут Вільного козацтва. Згідно з цим статутом товариство “Вільне козацтво” мало своєю метою “фізичний і духовний розвиток своїх членів, підтримування спокою в краю, боротьбу з дезертирством під час війни та охорону спокою, життя і майна громадян, особливо під час демобілізації”. Товариство могло закладати кінні та піші відділи козаків, пожежні дружини та інші організації. Громади Вільного козацтва, складені по селах, мали об'єднуватись у волосні, повітові та губернські спілки. Кожна громада закладала т. зв. муштрову сотню, яка в своїй діяльності по охороні ладу мала підпорядковуватись представникам місцевої влади — начальнику міліції, комісару. Труси та арешти козаки мали право робити лиш на доручення органів адміністраційної або судової влади.¹⁵⁴

Хоч Генер. Секретаріат і вважав Вільне козацтво за панацею від лиха анархії та безладдя, — наприклад Генер. Писар Ол.Лотоцький на запит в Ц. Раді, яких заходів уживає влада, щоб припинити бешкети, відповів, що задля цього проводиться організація В. козацтва¹⁵⁵ — однак анархія, яка вже насунула на країну, поглинула з собою і Вільне козацтво й не дала йому стати опорою порядку та ладу.

Що Вільне козацтво не завжди було опорою порядку і ладу, свідчить факт, що міська дума в тім самім Чигирині, де тільки що відбувся з'їзд, мусіла винести 31 жовтня постанову про заснування Комітету громадської безпеки задля боротьби з трусами, арештами і конфіскацією майна, які переводили в місті вільні козаки.¹⁵⁶ Отже, сумніви деяких комісарів щодо позитивної ролі Вільного козацтва мали під собою певні підстави.

Лагодячись приступити до якихось практичних заходів, щоб завести сякий-такий лад у розбурханій революційними пристрастями країні, Генеральний Секретаріат уважав, що все лихо в тім, що петербурзьке правительство одмірило йому занадто вузьку компетенцію, що воно саботує заключені пакти, не дає грошей і т. д. Замість самим на місці фактично брати провід у свої руки й показати населенню, що замість безсилою й непопулярного петербурзького уряду появилася своя місцева влада, яка дійсно хоче завести лад і порядок, Винниченко знову звертається до того ж таки петербурзького уряду з меморандумом (26 жовтня), знов повторює про потребу поширити склад Генерального Секретаріату, просить Тимч. Прав., щоб воно наказало всім місцевим установам зноситись з ним тільки через Генер. Секретаріат, домагається надання Генер. Секретаріату права реквізиції помешкань і перевозних засобів, і кінчить тим, що “якнайрішучіше нагадує Тимчасовому Правительству, що край стоїть коло останньої границі цілковитого безладу”, і що зволікання з проведенням згаданих заходів загрожує самими тяжкими наслідками.”¹⁵⁷

Але Тимчасове Правительство само було в такім стані, що крім телеграфу не мало ніяких інших езекутивних способів. Звіти комісарів й картина зусиль народньої маси самій собі порадили шляхом самооборони, коли вже нема помочі з центру, здавалось, мусіли дати крайовому українському уряду ясну вказівку, куди й на що належить йому звернути свою увагу. Але не встигли ще закінчитись наради з комісарами, як в Малій Раді розгорілися дебати ко-

---

153. Гетьман П.Скоропадський у своїх споминах каже, що В. козацтво творилося з головною метою підтримання порядку. “Селянська молодь, почасти і старші селяни, охоче приставали до козачих організацій — менше свідомі ради шапок з китицею і жупанів, — більше свідомі захоплювались романтичними малюнками минулого. Було багато козачих організацій хоч би на Полтавщині, що склалися з хліборобів, переважно заможних. Ці останні були цілком різко антисоціалістично і антиреволюційно настроєні. Поруч з ними деякі сотні приймали характер розбишачьких організацій. На чолі останніх звичайно стояли всякі авантюристи, рідко ідейні, здебільшого такі, що мали в тому свої особисті інтереси, а то й просто шукали зручного випадку поживитись чужим добром. Таким чином завжди все залежало від того, хто стояв на чолі частини, будь то сотня, полк чи кіш”. (“Хліборобська Україна”. кн. IV, Відень, 1922, ст. 26.)

154. “Нова Рада”, ч. 172.

155. “1917 год на Киевщине”, ст. 308.

156. “1917-й год на Киевщине”, ст. 299.

157. “Нова Рада”, 1917, ч. 171.

ло питання про Українські Установчі Збори, які не тільки абсорбували увагу Генерального Секретаріату, але й поставили його перед новим конфліктом з Тимчасовим правительством.

На поверхню політичного життя знову виплило питання про устрій Російської держави і про місце в ній автономної України. Ще Національний Конгрес на початку квітня постановив нав'язати зносини з народами Росії, які домагаються перебудови Росії у федерацію автономних національних областей. Отже, Ц. Рада скликала на 23 вересня у Києві З'їзд представників національностей, на який прибули представники грузинів, литовців, татар, латишів, естонців, білорусів, молдаван, жидів, донських козаків і бурятів. Щоб вдержати з'їзд більш-менш в рамках легальності, Тимч. Правительство прислало свого представника в особі українського письменника М.Славінського. Вітаючи з'їзд від імені правительства, Славінський заявив, що

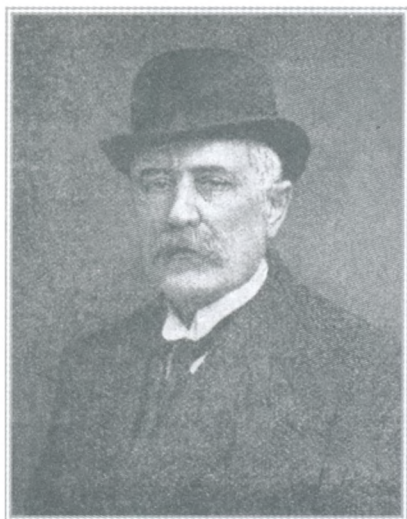
“в Росії одинокою формою, яка забезпечить і політичні, і національні свободи, являється форма автономного устрою, а для всієї держави — автономно-федеративна форма... Тимчасове Правительство не вважає себе вправі перед Установчими Зборами проголосити федеративний устрій, але воно не перешкоджає всякій роботі на місцях, яка стремить до утворення не тільки автономного, але й федеративного ладу”. Почесний голова з'їзду М.Грушевський говорив, що ідея федерації “глибоко закорінилась в масах українського народу”, говорив про атракційну силу російської демократії і про те, що федерація веде не до самостійності, а до об'єднання, до федерації Європи й цілого світу. Було виголошено багато промов і декларацій (з'їзд засідав майже цілий тиждень, 23-28 вересня) — всі заявили за федерацію, тільки один литовський делегат В.Вольдемарас говорив, що Литва хоче бути самостійною державою.

З'їзд виніс ряд резолюцій. Перш за все було ухвалено, що Росія має стати федеративною демократичною республікою. Жиди мали дістати екстериторіяльно-персональну автономію. Кожна з населяючих Росію національностей мала право дістати національно-персональну автономію там, де вона складала меншість. Спеціальні резолюції говорили про те, що Тимч. Правительство має видати акт про автономію Білорусі і такий же акт про автономію Латвії; про козаків ухвалено, що вони складають самостійну галузь і мусять вийти до всеросійської федерації як окремий повноправний член; щодо Литви, то Тимч. Пр-во мало би видати акт про признание права литовського народу на суверенну державу з частин російської й пруської Литви і литовської частини Сувальської губернії; окрема резолюція проголосувала свободу всіх мов, а мову російську визнавала мовою загальнофедеративною для зносин з центральними органами і окремих штатів

між собою; так само окрема резолюція говорила про те, що на будучій мировій конференції мають бути допущені представники заінтересованих державних націй. З'їзд постановив організувати Раду національностей при Тимч. Правительстві і Раду народів з осідком у Києві.¹⁵⁸

Однак практичного значіння з'їзд не мав: вже наближалася грізна хвилина остаточної боротьби за владу між більшовиками і буржуазною демократією, і загальна увага мимоволі зверталася на важливі події, що відбувалися в обох російських столицях.

Питання про Українські Установчі Збори, яке порушено на 6-ій сесії Ц. Ради, мало особливий інтерес з огляду на те, що в зв'язку з ним вирішалося й питання: за що стоїть українська революційна демократія, чи за самостійну Україну, чи тільки за автономну в межах Всеросійської федерації? Пленум Ц. Ради виніс 22 вересня постанову про скликання Українських Установчих Зборів і про обрання спеціальної комісії для вироблення порядку виборів до Укр. Уст. Зборів і скликання їх в порозумінні з Генер. Секретарем Внутрішніх Справ і органами місцевого самоурядовання. Коли ж на зборах Малої Ради 23 жовтня Ол.Севрюк виступив од фракції укр. ес-ерів з докладом у цій справі, представники нац. меншостей виступили з гарячими промовама, закидаючи українцям сепаратизм і самостійництво. Рафес (від Бунда) казав, що підкреслення ідеї суверенності Укр. Уст. Зборів означає бажання самостійності. Балабанов

Максим Славінський.
Представник Тимчасового
Правительства на З'їзді народів
у Києві

158. “Свободний Союз”, Орган “Совета Народов”, Киев, 1917, октябрь, № 1, ст. 8-13.

(с.-д. меншовик) казав, що українські с.-д. надають своїм резолюціям такий характер, що видно, що вони хочуть самостійности, і заповідав, що с.-д. меншовики будуть боротись з такими тенденціями. Скловський (рос. ес-ер) докоряв українцям, що досі вони йшли шляхом федерації, а ось тепер схиляються до самостійности. Українці, видно, були зачеплені такими докорами і відповідали в тім дусі, що хоч вони принципово й стоять за федерацію, але коли росіяни своїм неприязним відношенням до потреб і бажань українців призведуть їх до того, то вони можуть справді стати на шлях самостійництва. Маєвський (укр. ес-ер) казав, що “коли між Україною й Московщиною існують моральні, економічні й політичні зв’язки, то Україна ніколи не відділиться, а коли таких природних зв’язків нема, то відділення ніякими силами не вдасться припинити. Коли до українства в Росії будуть ставитись й далі так, як це було за останні 6 місяців, то це приведе безумовно до повного відділення. Мартос (укр. с.-д.) казав, що коли росіяни будуть і надалі втручатись в українські справи, то цим врешті-решт поставлять Україну в становище Ельзас-Лотарингії. Сам голова Генер. Секретаріату Винниченко заявив, що російський уряд поводить так, що зовсім не сприяє тісному об’єднанню. Він тільки обіцяє, але нічого не дає Генеральному Секретаріатові...” Ми, українці, соціал-демократи, — казав далі Винниченко, — проти державної самостійности, але ми ніколи не ручились за те, що не змінимо наших поглядів на цю справу в тім разі, коли зміняться політичні й економічні умови, що сприяють класовій боротьбі пролетаріату”. М.Шапвал (укр. ес-ер) зовсім гостро заявив, що українці не допустять, щоб на Російських Установчих Зборах їхню долю обмірковували якісь буряти та хунхузи. “Нам нема чого боятись громадянської війни, — казав він. — Наш найбільший ворог — російський централізм, і в боротьбі з ним ми не зупинимось ні перед якими засобами”.

Але більшість членів Ц. Ради зрозуміла, що це все було занадто гостро, і після довгих і палких суперечок було винесено компромісову резолюцію, на яку пристали і представники нац. меншостей:

“Вислухавши пояснення Ген. Секретаріату і наново підчеркуючи необхідність єдності федеративної російської республіки, Мала Рада, визнаючи, що воля народів на Україні до самоозначення може бути висловлена тільки через Установчі Збори України і що таким чином висловлена воля народів України буде погоджена з волею народів, які заселяють Росію, висловленою через загальноросійські установчі збори, та висловлюючи певність, що права народів України будуть в повній мірі забезпечені на загальноросійських Установчих Зборах, Мала Рада переходить до чергових справ.”

Щоб ще більше заспокоїти російську демократію щодо українського “самостійництва”, В.Винниченко опублікував на сторінках “Киевской Мысли” листа до редакції, в якому писав, що він і раніше, перед революцією, “вважав самостійництво тою ідеєю, котра виходила швидше з розпуки, з мрій, з емоції її прихильників, а не з об’єктивної можливості і необхідности”, що революція знищила царизм, а з ним і всякі підстави самостійництва, що “комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає незалежности” і що одним ідеалом організованої української демократії являється “федерація російської республіки і участь в ній України, як рівного з іншими державного тіла”.

Що Винниченко дійсно висловлював погляд на питання самостійности чи федерації тої партії, до якої він належав, свідчать дебати на цю саму тему, які розвинулись всього тиждень перед тим на з’їзді Укр. соц.-дем. партії, на засіданні 16 жовтня, після доповіді М.Ткаченка “Про федерацію російської держави”. Сам докладчик вважав, що “ідея самостійности України принесе користь лиш імперіялізму. Українська демократія повинна виступати під гаслом федерації, яка веде до розвитку продукційних сил і наближає її до соціалізму”. Коли М.Порш, вказуючи на те, що між Україною й Росією існують протилежності економічних інтересів, радив не зрікатись назавжди ідеї самостійности України, Б.Мартос рішуче виступив проти нього. Він казав, що укр. соціал-демократія, як партія інтернаціоналістична, повинна змагатись до тісних зв’язків, до солідарности народів; її остаточна мета — федералізація Європи, але не шляхом самостійности окремих держав, а шляхом поширення і розвитку федерації. Полемізуючи з Поршем, Мартос запитував його, чи не пошкодить самостійність інтересам пролетаріату і коли швидше можна дійти до соціалізму: чи тоді, коли Європа буде поділена на багато держав, чи тоді, коли їх буде зовсім мало? 159

Одначе постанова Ц. Ради і дебати з приводу Укр. Уст. Зборів дуже мало заспокоїли російську пресу й ширші круги російської демократії, а петербурзьке правительство не могло примиритись з тим, що казав голова Генер. Секретаріату, установи, яка мусіла бути органом Тимчасового Правительства. В своїм засіданні 30 жовтня воно обмірковувало офіційне донесення прокурора київської судової палати С.Чабакова про те, що Ц. Рада і Ген. Секретаріат підготовлюють скликання Укр. Установчих Зборів і постановило викликати до Петербурга для пояснень ген. секретарів Винниченка, Зарубіна і Стешенка. А міністр юстиції Малянтович наказав по телеграфу прокуророві київської суд. палати розпочати негайно слідство, і якщо ген. секретарі порушили закон, притягти їх до карної відповідальности яко службових осіб.

Звістка про це викликала в Києві сенсацію. Розповсюдилась також чутка, що петерб. правительство припинило виплату Ген. Секретаріату 300 000 рублів, асигнованих вже перед двома місяцями. Виник знову конфлікт. Коли кореспонденти газет запитали комісара Тимч. П-ва в справах України П.Стебницького, якої він думки про цей конфлікт, той відповів, що можливі репресії, але тільки щодо ген. секретарів, затверджених урядом, а не щодо Ц. Ради, створеної самою революцією. Стебницький гадав, що репресії ледве чи лежать в інтересах держави, бо "Ген. Секретаріат у своїй більшості складається з людей поміркованих і, крім того, він силою свого авторитету стримує всякі анархічні виступи, сприяє установленню ладу і законности на Україні".¹⁶⁰

Справедливо роздратовало українців ще й те, що саме тоді Тимчасове Правительство призначило комісаром міста Києва Костя Василенка (брата Миколи Василенка, тоді товариша міністра нар. освіти в петербурзькім уряді), російського с.-д. меншовика, великого противника українських національних стремлінь. Ц. Рада продовжувала дебати про Українські Установчі Збори, але Генер. Секретаріат в своїм засіданні 3 падолиста постановив вислати до Петербурга трьох ген. секретарів: Винниченка, Стешенка і Зарубіна для вияснення непорозумінь з Тимчасовим Правительством. Ходили чутки, що Тимчасове Правительство хоче їх арештувати. Винниченко питав Український Військовий З'їзд, що саме тоді засідав у Києві, чи їхати йому, чи не їхати. З'їзд був за тим, щоб не їхати. Але ген. секретарі таки поїхали. Та коли вони прибули до Петербурга, там ішли бої, і влада Тимчасового Правительства вже не існувала.¹⁶¹ Вони поспішили вернутися до Києва.

160. 1917-й год на Киевщине. ст. 298.

161. Винниченко, II, ст. 60.

VII

Упадок Тимчасового Правительства. Боротьба за владу на Україні. Проголошення III-го Універсалу.

Місяць падолист 1917 року розпочався у Києві двома з'їздами:

2 падолиста відкрився 3-ій Всеукраїнський Військовий З'їзд, а 3 падолиста — Все-російський загальнокозацький з'їзд.

3-й Всеукраїнський Військовий З'їзд відкрився при особливо речистій обстанові. Перед відкриттям на Софійській площі біля пам'ятника Богдану Хмельницькому відправлено молебн. Туди явились, крім членів З'їзду, Перший Запасний Український Полк, юнкери-українці київських офіцерських шкіл¹⁶² та ще деякі військові частини з національними прапорами. Всі при зброї. Явились представники військових місій французької, бельгійської й румунської. Зібралось багато публіки. Після молебню всі делегати пішли до цирку на Миколаївській вулиці, де мав працювати з'їзд.

На з'їзд прибуло 965 делегатів. З них 630 заявили себе укр. ес-ерами, 101 — укр. ес-деками, 3 — безпарт. соціялістами, 23 — укр. ес-ерами. 13 — націон.-револ., 8 — большевиками, 21 — самостійниками, 3 — конфедералістами; 82 — безпартійних, 1 — анархист і 82 було невияснених.¹⁶³ Отже, видно було, що склад з'їзду дуже лівий.

3-й Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві

З'їзд відкрив член Організ. Комітету Є.Неронович, який запропонував розділитися по фракціях і намітити кандидатів у президіум. Але проти поділу на фракції різко протестувала група самостійників, яка не хотіла покинути зали, де ес-ери розпочали своє фракційне засідання. Тоді ес-ери викинули були самостійників, а ген. секр. М.Ковалевський виступив з промовою, де казав, що трудовий український народ мусить об'єднатися біля партії ес-ерів, яка

162. Саме тоді підготовлялося відкриття 1-ої української військової школи прапорщиків, яке й відбулося при урочистій обстанові 4 падолиста.

163. 1917-й год на Киевщине, ст. 302. "Нова Рада", ч. 169, подає трохи інші цифри, а саме: ес-ерів 783, ес-деків 111, безпарт. 90, ес-ефів 24, самост. 24, нац.-рев. 13, больш. 11, безп. соц. 3, анарх. 1, невияснених 80. Згодом прибуло ще багато делегатів, так що число їх сягало за кілька день понад 2500 людей.

бореться за національну і за соціяльну свободу. “Трудовому народу, — казав Ковалевський, — не потрібні гетьмани, яких добиваються самостійники, бо гетьмани землі і волі не дадуть; йому потрібні ті, хто дасть землю і свободу, хто веде до соціалізму. Україна під проводом самостійників не дасть землі, не дасть волі трудовому народу.”¹⁶⁴ Збори зробили Ковалевському бурхливу овацію.

На слідуючому засіданні 3 падолиста було обрано президіум, до якого увійшли ес-ери Лебединець, Шаулко, Блонський і Чернець, ес-деки Скнар і Табуринський, самостійник Макаренко, безпартійний Лорченко і націонал-революціонер Коваленко. Головою з’їзду вибрано Лебединця. З’їзд вітали від Ц. Ради Грушевський, від Ген. Секретаріату Винниченко. Обом зроблено шумні овації, а Грушевського обрано за почесного голову з’їзду. Вітали з’їзд і чужоземні гості — представники французької й румунської військової місії. Був привіт і від Польської партії. Соціалістичної.

Винниченко сказав велику промову, в якій, величаючи членів з’їзду “опорою і красою України”, говорив на тему відносин Генер. Секретаріату до Тимчасового Правительства і про намірену свою подорож до Петербурга. Він казав, що генеральні секретарі дадуть Тимчасовому Правительству зрозуміти, що вони не є його урядовцями і відповідають не перед ним, а перед Ц. Радою і революційною українською демократією. Він заявив, що Україна хоче залишитись у федеративнім зв’язку з Росією, і всі приписувані Ген. Секретаріату тенденції сепаратизму й самостійности назвав провокацією.

Коли говорив своє привітання представник самостійників Макаренко, стався інцидент, який “Нова Рада” передає такими словами: “Коли Макаренко почав говорити про те, що багато людей хибно розуміють самостійників, виявляючи до них вороже відношення, то не встиг іще закінчити речення, як голова з’їзду перебив його, кажучи, що треба говорити тільки привітання, а не вияснити партійну програму... певна частина з’їзду підхопила таке нетолерантне відношення свого голови і не дала промовцеві навіть докінчити привітання, перебиваючи його на кожнім слові, задоволено регочучись, коли він то переставав говорити, то знов починав.” (ч. 169.) Видко було з усього, що ідея самостійности України була зовсім непопулярна серед членів Українського Військового З’їзду.

В той же день одкривався у Києві козацький з’їзд, на який прибуло 600 делегатів од усіх козацьких військ на фронті і в запіллю. З’їзд вітали голова чесько-словацької революційної ради проф. Т.Г.Масарик, англійський консул у Києві Доуглас і український ген. секретар О.Шульгин, який казав, що “Україна не домагається самостійности. Вона домагається того самого, що й козаки — права самостійно будувати своє життя”. “Ми йдемо по одній дорозі з вами,” — закінчив він. Але козаки, як виявилось, вважали, що їм з українцями не зовсім по дорозі. Вже у своїй програмовій промові голова з’їзду Агеєв дуже підкреслив, що козаки — “державники”, що вони — вірні сини Росії. За кілька день, коли настали грізні події, українська демократія і козаки опинились в різних, ворожих між собою таборах.

А події ці уже наближались. 7 падолиста київська Рада робітничих і солд. депутатів, яка під цей час уже зовсім опинилась під впливом большевиків, одержала телеграму про большевицьке повстання в Петербурзі. За нею одержав телеграму комісар м. Києва К.Василенко про те, що петербурзька рада роб. і солд. депутатів оповістила Тимчасове Правительство скинутим і що гармати Петропавлівської фортеці і крейсера “Аврора” готові бомбардувати Зимовий палац.

Тієї ж ночі, 7 падолиста, відбулося закрите засідання Малої Ради вкупі з представниками Укр. Ген. Військ. Комітету, Всеукр. Ради роб. депутатів, київської Ради роб. депутатів, залізничників та ін. організацій і було ухвалено заснувати Крайовий Комітет для охорони революції на Україні, який мав би “розпоряджати всіма силами революційної демократії на всій території України” і якому би “підлягали всі органи влади означеної території”. Комітет вважався відповідальним перед Ц. Радою. Тут же було вибрано і членів Комітету, до якого ввійшли і большевики. Вибрані були такі особи: М.Ткаченко (укр. ес-дек), М.Порш (укр. ес-дек), Ол.Севрюк (укр. ес-ер), М.Ковалевський (укр. ес-ер), М.Шаповал (укр. ес-ер), Д.Пісоцький (укр. ес-дек), А.Ніковський (укр. ес-еф), Ф.Матушевський (укр. ес-еф), С.Гольдельман (Пол-алей-Сіон), С.Сараджієв (рос. ес-ер), М.Рафес (Бунд), В.Затонський (больш.), Г.Пятаков

164. “1917-й год на Киевщине”, ст. 302.

(больш.), С.Петлюра (від Укр. Ген. В. Ком.), М.Шумицький (від залізничників), І.Крейзберг (больш.), Тележинський і Касяненко (від Всеукр. Ради військ. депутатів), М.Зільберфарб (від об'єдн. жидів. соц. партій). По телеграфу було закликано представників революційних організацій Харкова, Одеси й Катеринослава. Крайовий Комітет випустив на другий день відозву "До громадян України", в якій, повідомляючи, що "на вулицях Петрограду йде боротьба між Временним Правительством і Петроградською Радою робітничих і селянських депутатів" і що "вороги революції та волі народньої можуть скористуватися цією боротьбою для того, щоб повернути старий царський лад та кинути народ у неволю", оповіщав, що Ц. Рада утворила Крайовий Комітет по охороні революції, котрому доручено "всякими способами, разом з Генер. Секретаріатом боротися з ворогами революції, зберігати спокій в краю та боронити від завоювання революції". До Комітету закликані представники організацій і партій: 1) Укр. Ген. Військ. Комітет, 2) Укр. Рада військ. депутатів, 3) Рада солдат. депутатів Київс. округи, 4) Головний Комітет доріг України, 5) Укр. соц.-дем. партія, 6) Укр. партія соц.-рев., 7) Рос. соц.-дем. партія большевиків, 8) рос. соц.-дем. партія меншовиків, 9) рос. партія соц.-рев., 10) Бунд, 11) Об'єдн. жидів. соц.-роб. партія, 12) Рада солд. і роб. депутатів Київва, Харкова, Одеси й Катеринослава. Відозва заявляла, що власть Комітету поширена на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську.

Як українська демократія, так і большевики розуміли добре, що коли б в рішучій боротьбі взяли гору елементи, які стояли за Тимчасове Правительство (не так за Тимч. Пр-во, як за єдину Росію), то це було би в даних обставинах катастрофою для обох: тоді б наступила дійсна, а не уявлена тільки в думках, "контрреволюція".

У Київі, коли з'ясувалося, що діється в Петербурзі, утворилася складна ситуація: тут стали супроти себе три сили — прихильники Тимчасового Правительства, які мали своїм осередком і реальною опорою Штаб київської військової округи, українська революційна демократія з Ц. Радою і большевики. Українці, незважаючи на суперечки з Петербургом і на загострення відносин між Генер. Секретаріатом і Тимчасовим Правительством, не дуже бажали захоплення влади большевиками, бо мали і в себе вдома большевиків, які терпіли Ц. Раду лиш доти, доки самі не вбилися в колодочки. Але біля штабу військової округи об'єдналися в однім таборі не тільки дійсні прихильники й оборонці Тимч. Правительства, але й усі ті, хто ставився однаково вороже як до українців, так і до большевиків. Їхня перемога над большевиками в Київі загрожувала й українцям. Російська революційна демократія (крім большевиків) — кадети, меншовики, ес-ери, — усі стали на боці штабу військової округи. Українці й большевики мали різні цілі і завдання, але ні ті, ні другі не могли при даній ситуації виступити самостійно: ані українці не могли подолати разом і прихильників Тимч. Пр-ва, і большевиків, ані большевики не могли подолати українців і прихильників Тимч. Пр-ва. Тому вони до якогось часу мусіли вступити з українцями в певний союз. Тому-то большевики приступили й до Комітету охорони революції. Але цей альянс тривав, як побачимо далі, лиш дуже короткий час.

Перші дні всі противники маневрували, щоб зібрати побільше сил і використати якнайкраще ситуацію в своїх інтересах. На чолі київської військової округи стояв недавно призначений генерал Квецінський. Але душею акції був комісар при військовій окрузі Ів. Кириєнко, українець зроду (навіть колись член укр. с.-д. "Спілки"), тепер рос. с.-д. меншовик і противник Ц. Ради. Йому допомагав другий українець і теж рос. меншовик — К.Василенко. Обоє в боротьбі з українським рухом виявили завзяття, властиве звичайно ренегатам.

Генерал Квецінський не схотів визнати Крайового Комітету охорони революції на тій підставі, що в ньому беруть участь большевики, і почав розставляти свою варту біля всіх державних і громадських інституцій м. Київва. Біля самого штабу були скуплені вірні йому військові частини і поставлені гармати. Міська дума з свого боку різко осудила виступ большевиків у Петербурзі і ухвалила заснувати свій Комітет охорони революції. Козачий з'їзд виніс постанову, що він мусить боротись з київським "многовластям" і взяти владу в свої руки з тим, щоб його діяльність була координована з діяльністю Штабу Округи і комісаром Кириєнком.

В той же день, 8 падолиста, на засіданні Малої Ради виникли гарячі дебати в справі відношення до подій в Петербурзі і становища в Київі. На засідання явилися делегати Укр. Військового з'їзду й заявили, що з'їзд перервав свою працю і сформував із своїх членів Пер-

ший український полк охорони революції, який стоїть до диспозиції українського уряду.¹⁶⁵ Прийшли й делегати від козачого з'їзду, які заявили, що прислані довідатись, що робиться, в'яснити дальшу тактику українців, щоб в залежності від того визначити й свою власну тактику. Цілий ряд промовців (М.Ковалевський, А.Ніковський та ін.) говорили про зачіпне, агресивне поведження Квецінського й Кириєнка, інші критикували спілку з большевиками. Большевик Затонський докоряв М. Раді, що вона веде нещирю політику. Він казав, що вчора, на закритому засіданні М. Ради, де вибирали Крайовий Комітет, не тільки не було осудження виступу большевиків, але, навпаки, говорилося про його ідейність та революційний характер, зазначалося, що він являється протиставленням контрреволюційности Тимч. Пр-ва.

Вчора говорилося, що для Ц. Ради байдуже, що діється в Петербурзі, що їй важливо лиш зберегти порядок на Україні. Не було осуду большевицького руху, а говорилося лише, що Ц. Рада не може приєднатися до гасла “уся влада совітам”. Вчора, казав Затонський, говорилося, що Ц. Рада не буде піддержувати большевицького руху, але й не буде ставити йому перешкод. Сьогодні ж настрої Ц. Ради змінився. Отже, він ставив питання руба: чи Ц. Рада ворог большевицького виступу, чи приятель? Після довгих і пристрасних суперечок Ц. Рада винесла таку резолюцію:

“Визнаючи, що влада як в державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук всієї революційної демократії, визнаючи недопустимим перехід цієї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, котрі являються лиш часткою революційної демократії, українська Ц. Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде енергійно боротися з усякими спробами піддержати бунти на Україні.”

Це означало розрив з большевиками, і Г.Пятаков, член Ц. Ради від большевиків, заявив, що виходить з неї, бо, казав він, “висловлюючись проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим ударили і по нашій партії; тому ми виходимо з Малої Ради, полишаючи собі вільні руки”. Большевики вийшли і з Крайового Комітету охорони революції. Але розрив був тільки формальний: фактично українці тримали у збройному конфлікті большевиків з штабовцями прихильний до перших нейтралітет і в рішучу хвилину допомогли їм збройно.

Спір між українцями й большевиками перенісся й на засідання Ради робітничих і солд. депутатів 9 листопада, де Пятаков заявив, що “Ц. Рада встромила ніж у спину революції” і апелював до українців — робітників і солдатів, щоб вони не йшли за Ц. Радою. З Пятаковим полемізували Н.Григоріїв, М.Порш, М.Ткаченко, які казали, що повстання большевиків у Петербурзі — помилка, що українці не можуть допустити, щоб на їх території йшла боротьба за чужі їм інтереси, але збори більшістю 489 голосів проти 187 і при 17, що здержались, винесли резолюцію, прихильну до большевиків. Було ухвалено зорганізувати Революційний Комітет, який би перебрав усю владу в Києві. До Комітету вибрано Г.Пятакова, І.Крейзберга, Л.Пятакова, Я.Гамарніка, І.Кулика, І.Пуке — усіх відомих большевиків, додавши представників від “Арсеналу” і збольшевивзованих військових частин.

Київ помалу приймав характер узброєного військового табору. В різних місцях купчилились військові частини. Біля Ц. Ради, біля Штабу військової округи, біля “Арсеналу” стояли кулемети, броньовики і сильна варта. По місту ходили патрулі. Траплялось, що одна з ворожих партій арештовувала своїх противників. Матроська секція Всеукр. Військового з'їзду, незадоволена “м'лявістю Крайового Комітету Охорони революції”, заарештовала було його членів... Арештовані були скоро визволені, і на зборах Ц. Ради інцидент було пояснено “непорозумінням”. Коли Крайовий Комітет вислав був до Штабу Округи дев'ятьох своїх комісарів для встановлення єдності в праці Комітету і Штабу, Кириєнко звелів їх арештувати і випустив тільки тоді, коли йому принесли резолюцію Ц. Ради з осудом петербурзького повстання.

Козачий з'їзд викликав до Києва з фронту козаці частини. Штаб військової округи стягнув до Києва чехословацькі батальйони, “батальйони смерти” та інші вірні Тимч. Правительству військові частини. Всього вирушило до Києва 17 ешелонів війська. Большевики добували зброю і набої й озброювали робітників.

165. Полк поділився на 4 курні, за начальника полку обрано полковника Капкана, а за помічника йому поручника М.Галагана. Обрано також курніних отаманів та сотників. З'їзд перебув в становищі полку всього два дні, бо вже 10 листопада знову почалися засідання.

Крайовий Комітет охорони революції рішив себе ліквідувати з тим, щоб уся влада перейшла до Генерального Секретаріату. На надзвичайних зборах Ц. Ради 10 падолиста було доложено, що ген. Квечінський відкинув домагання Комітету, щоб при Штабі військової округи був комісар від Комітету, щоб Кириєнка було усунуто і щоб Штаб координував свою діяльність з Укр. Ген. В. Комітетом, — і тому Крайовий Комітет, як доложив Ц. Раді Порш, постановив припинити свою працю. Ц. Рада розпустила Крайовий Комітет і ухвалила, що “загальне керування діяльністю властей по охороні революції на всій Україні має бути зосереджене в руках Генерального Секретаріату, а керування воєнними властями доручається Штабу округи під контролем Комісаріату”.

В той же день, 10 падолиста, Всеукраїнський Військовий з’їзд відновив свої засідання. Ішли дебати про те, на чий бік стати: “В Петербурзі іде боротьба між Керенським та Леніним, казав один промовець, отже перед нами повстає питання: з ким ми?” — “З Леніним! З Леніним!” — залунали звідусіль крики... Мала Рада прийняла свою резолюцію (про осуд петербурзького повстання) не по добрій волі, а через те, що на засіданні були представники козацького з’їзду. Резолюцію цю прийнято з примусу... Другий промовець казав: “Ми повинні сказати Ц. Раді, щоб вона йшла революційним шляхом, коли ж вона відмовиться, то ми, як і чорноморці (се був натяк на арешт ними Крайового Комітету) повинні стати на революційний шлях. Мала Рада в своїй резолюції тримається неясної тактики. Крайовий революційний Комітет теж сам не знає, куди іде.” Нарешті після довгих дебатів в засіданні при закритих дверях було винесена резолюція: “Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, Третій Всеукраїнський Військовий з’їзд домагається від свого вищого революційного органу Центральної Ради негайного проголошення в найближчій сесії Української Республіки. Принципи визначення федеративних зв’язків з другими народами мають бути вироблені Українськими суверенними установчими зборами.¹⁶⁶ Щодо большевнків, то було ухвалено, що треба боротися тільки з їх домаганням про передачу влади на Україні радам робітничих і солдатських депутатів, що ж торкається їх виступу в Петербурзі, то його “не можна вважати вчинком антидемократичним”, а тому й з’їзд мав ужити всіх способів, щоб військо з України не посилалося “для боротьби з представниками інтересів трудового народу.”¹⁶⁷

Тим часом між штабом і большевиками дійшло нарешті до одвертого конфлікту. Відносно сил обох противників були (по обчисленню керівника боями з большевицького боку) такі: на боці Тимчасового Правительства, в розпорядженні Штабу київської військової округи стояли Костянтиновська військова школа (600 людей), 1-ша школа прапорщиків (500 л.), Миколаєвська військова школа (600 л.), 17-й Донський козацький полк (400 л.), Олексієвська військова школа (500 л.), відділ козацького з’їзду і добровольці (1000 л.), бригада чехословаків (2400 л.), батальйон ударників і смертників (400 л.), 2-га школа прапорщиків (300 л.), 3-тя школа прапорщиків (300 л.), Миколаєвська гарматна школа (400 л.), підготовча школа прапорщиків (1000 л.), тюремна охорона (100 л.), 4-та школа прапорщиків (600 л.), відділ ударників (800 л.), всього до 10 000 людей. Військо штабу було добре озброєне, мало багато кулеметів і дві легкі гарматні батареї. Воно мало значні резерви на румунському й галицькому фронтах.

Сили большевиків в розпорядженні їх Воєнно-революційного Комітету склалися з таких частин: 1-й резервний понтонний батальйон (600 л.), 2-й резерв. телеграфний батальйон (800 л.), 3-й авіапарк (600 л.), дивізіон кінної гірської артилерії (400 л.), червона гвардія “Арсеналу” (800 л.), сибірські стрільці й окремі партійці (400 л.), шулявська червона гвардія (300 л.), 147 і 148 піхотні Воронізьські дружини (1000 л.), залізнодорожна дружина (300 л.), автоброневий відділ (200 л.), тилова артилерія Півд.-Західн. фронту (800 л.), різні бойові групи (400 л.). Всього коло 6 000 солдатів і червоногвардійців, 7 батарей і 8 бронеовиків. На боці большевиків було багато солдатів в ближчому заплілі, в районі Жмеринка — Винниця, крім того, їм на поміч ішов 2-й гвардейський корпус та ще деякі частини. Сили большевиків у Києві були сконцентровані головно на Печерську — коло 3600 людей і 3 батареї, решта була розкидана в різних районах містах.¹⁶⁸

166. “Нова Рада”, ч. 175.

167. Ibid., ч. 177.

168. “1917-й год на Киевщине”, ст. 335.

Воєнно-револ. Комітет вибрав собі за базу "Арсенал" і 3-ій авіапарк. "Арсенал" був добре укріплений і являв собою справжню фортецю з товстими мурами, ровами, валами, а 3-ій авіапарк був найбільш вірною большевикам військовою частиною і мав найбільше зброї. Було сформовано штаб, оперативний відділ і зв'язок. На чолі штабу став прапорщик І. Пуке. Як оповідає большевицький історик подій, "обміркувавши план дій, Військ. Рев. Ком. прийшов до висновку, що відносини озброєних сил у Києві не на користь Комітету, бо озброєні сили, які є в його розпорядженні, уступають силам противника щодо чисельности і військової підготовки. З'ясувалось також, що Ц. Рада проти Рев. Комітету виступати не буде". Отже рішено було додержуватися оборонної тактики. Рев. Комітет засідав у Царському Палаці.

Для вияснення настрою українських військових частин було вислано на засідання Українського Військового з'їзду члена Рев. Комітету Кулика. Хоча з'їзд висловився проти виступу большевиків, але як з'ясував Кулик, велике число солдат і матросів, членів з'їзду, обіцяло большевикам свою піддержку на випадок повстання. Протягом цілого дня до Царського палацу являлися представники різних українських військових частин і заявляли, що вони визнають Револ. Комітет і, незважаючи на заборону Ц. Ради, виступлять під його проводом.¹⁶⁹

До Царського палацу було привезено кілька скринь з набоями, рушниці й один кулемет. У дворі стояло броневе авто. Палац охороняв відділ сибірських стрільців.

Штаб військової округи з свого боку готувався до бою. На Хрещатику, Олександрівській і Інститутській та ін., ближчих до палацу вулицях, були зроблені барикади. В Липках виставлено легкі гармати. Навкруги Штабу копалися окопи й ставлено загороди з колючого дроту. Патрулі юнкерів були розставлені по цілому місту.

Українці купчилися в районі Ц. Ради. Їхній штаб містився на Гімназичній вулиці. Коло Ц. Ради стояли гайдамаки і українські юнкери.

Штаб перший перейшов до наступу і зумів заскочити большевиків для них несподівано. Близько 5 год. веч. 10 падолисту великий відділ, зложений з юнкерів, членів козачого з'їзду і офіцерів з Союзу Георгієвських кавалерів (всього коло 1000 людей) оточив скорим рухом Царський палац і направив на нього гармати й кулемети. До палацу явилася делегація Ц. Ради й міської думи і запропонувала Рев. Комітетові видати зброю. Бачачи, що боротьба при такій ситуації виглядає безнадійно, Рев. Комітет погодився піддатись на умові, що членів К-ту не буде арештовано ані в самім палаці, ані по виході з нього. Це йому було обіцяно, і зброя була видана, але роздратовані козаки й офіцери кинулись на большевицьких ватажків і трохи їх не розірвали на місці. Присутні делегати Ц. Ради буквально своїми грудьми захистили їх од неминучої загибелі. Большевиків було замкнено до окремої кімнати, а тим часом в помешканні Рев. Комітету зроблено формальний погром: знищено всі папери, поторощено меблі. Як докладав потім в Ц. Раді свідок цих подій М.Ткаченко, "все було розірвано, пошматовано, діловодство соціалістичних партій і їх підготовча робота знищена... Пятакова застукали в тісній хаті, і ми своїми тілами тільки оборонили його від звирячої розправи. Всіх, хто був у палаці, заарештовували і грабували. Навіть служачих, що там жили, пограбували."¹⁷⁰ Ранком явилися до палацу комісари Тимч. Пр-ва Кириєнко і Григорієв, які заявили, що одинокий спосіб врятувати їх від самосуду розлючених військ — це щоб вони добровільно згодились дати себе заарештувати і під сильною вартою одвести до штабу. Григорієв сказав, що має від Керенського наказ заарештувати провідників в палаці чи при виході з нього, то все одно арешт був би виконаний пізніше на їхніх помешканнях. Большевики волею-неволею мусіли погодитись і на це. Були заарештовані: Ю.Пятаков, Л.Пятаков,¹⁷¹ Бакинський, В.Введенський, Дора Іткінд, Качуринер, Л.Картвелашвілі, І.Кулик, Я.Гамарнік, Н.Лебедев, І.Крейзберг і М.Зарніцин. Керівник больш. штабу Пуке був заарештований при виході з палацу ще напередодні. За виїмком Кулика серед большевицьких ватажків не було, як бачимо, ні одного українця.

В той же час, як військо Штабу округи захопило Револ. Комітет, другий відділ захопив друкарню Ради робітн. депутатів і знищив усі надруковані там відозви і взагалі всі папери, які знайшов у друкарні.

Тієї ж ночі була підписана згода між Ц. Радою і Штабом Київської Військової Округи.

169. Ibidem.

170. "Робітнича газета", ч. 172.

171. Брати Юрій і Леонід Пятакови були сини дуже заможного власника цукроварень на Київщині.

На основі цієї згоди Ц. Рада визнавала, що вища військова влада в Києві належить командуючому округу і що при ньому засновується тимчасова комісія, “яка інформується про всі накази, що стосуються наміреного вжитку збройної сили в окрузі на випадок політичних та анархічних виступів”. До комісії мали вийти по одній особі представники Генерального Секретаріату, Укр. Ген. Військ. Комітету, Українського Військ. з'їзду, Козачого з'їзду, київської міської думи, Ради робітн. депутатів та інших осіб, яких начальник округи вважатиме за потрібне запросити. Цю угоду підписали: ген. писар Ол. Лотоцький, ген. секретар Ол. Шульгин, нач. в. округи ген. Квечінський, прокуратор суд. палати С. Чабаков і представники організацій, які мали вийти до комітету.

Не маючи настільки реальної сили, щоб самій взяти владу до своїх рук, Ц. Рада мусіла поки що лавірувати між двома ворогуючими силами. Показалося, що фактично узброєна сила, яка стояла за Ц. Радою, буде дуже незначна і ненадійна. Хоч на Військовому з'їзді зібрались представники ніби сотень тисяч і навіть мільйонів війська, але у критичний момент того війська не знайшлося, щоб боронити Ц. Раду, і члени з'їзду, “ця опора і краса України” мусіли самі братися за зброю, щоб Ц. Раду боронити. В той же час серед них чимало було таких, що готові були йти не за Ц. Радою, а за большевицьким Революційним Комітетом. Так само й ті українські військові частини, які стояли в Києві, не являли собою дуже певної опори для Ц. Ради, як це видно з того, що їх представники заявляли Революц. Комітетові. Большевицька пропаганда робила своє діло і розкладала українські військові частини.

Тож не дивно, що большевики не вважали свою справу за програну, хоча частина їхніх ватажків і була заарештована. Вже вдосвіта тієї ж ночі, як було заарештовано Революційний Комітет, ті з них, що врятувались від арешту, зібрались на нараду, на якій були присутні представники заводів і військових частин, в тім числі й українських, як підкреслюють це большевицькі джерела. Нарادا вибрала новий Комітет з п'ятьох членів: В. Затонський, А. Іванов, А. Горювіч, Ол. Карпенко і Кудрин. негайно було вироблено план операцій: мав початись наступ. Мав розпочатись обстріл з гармат, а потім захоплення стратегічно важливих пунктів противника (штаб, будинок начальника в. округи, будинки юнкерських шкіл) і визволення арештованих членів Рев. Комітету. Між 3-ім авіапарком¹⁷² і “Арсеналом” — головними пунктами опори повстанців, — установлено телефонний зв'язок. До “Арсеналу” на допомогу робітникам були вислані солдати й гарматчики. Був установлений зв'язок з дивізіоном важкої артилерії, який стояв за Дніпром в Нікольській Слободці і міг обстрілювати потрібні пункти з своїх важких гармат. Наступ призначено на 5 год. вечора. Гасло мав подати один летун: він мав злетіти на своїм аероплані вгору і зробити три круги. Це був знак розпочати повстання.

На станцію Пост-Волинський було вислано під проводом робітника Кутузова відділ з 200-250 солдатів, які мали затримати потяги з “ударниками”, що їхали на допомогу штабові, і не пустити їх до Києва. Але ударники спізналися.

В 5 год. дня 11 листопада над Києвом злетів аероплан. Повстання почалося. Бої зосередилися на Печерську. В інших районах міста було спокійно, і тільки вистріли гармат і тріск кулеметів, що доносились здалеку, свідчили, що десь ідуть бої. Большевики мали свій другий осередок на Шулявці, де базою для них служили майстерні Політехнічного інституту і сам інститут, де був сформований свій оперативний штаб. Були організовані большевицькі осередки на Демієвці й на Подолі. Але роля всіх їх обмежувалася доставкою підкрплень, зброї й продуктів для тих, що билися на Печерську. Всім цим керував Затонський. Щоб паралізувати виступ чехо-словаків, була зложена Затонським, разом з представником Ц. Ради М. Поршем і чеським соціал-демократом Муною відозва до чехо-словаків, з закликом, щоб вони не втручались до боротьби і пам'ятали, що вони — гості українського й російського народів і не мають права бути суддями між російськими партіями. Відозва була видана від імені Центрального Комітету Чехо-словацької соц.-дем. партії у Києві. Але відозва, як каже Затонський у своїх споминах, зробила на чехо-словаків дуже мале вражіння, і вони заявили, що “мусять покінчити з большевиками, які руйнують фронт”.

Частина авіапарківців кинулась на артилерійський склад на Печерську, щоб захопити його

172. Про нього больш. історик каже, що він мав коло 1000 людей, з них половина робітники; він мав велике число кулеметів і кілька мільйонів набоїв. Вів постачав зброю іншим большевицьким частинам і взагалі “був ядром, біля якого концентрувались і під чім керівництвом билися інші військові частини”. (“1917-й год на Киевщине”, ст. 340).

в свої руки, друга — почала бій з Миколаївською Військовою Школою. На одсіч більшовикам виступили юнкери, чехо-словаки й козаки. Після кількогодінного бою більшовикам удалося захопити артилерійський склад, і війська Штабу відступили. Більшовики узброїли понтонний батальйон і резервову дружину, дали їм кулемети і кинулись на Бутишевську школу прапорщиків. Штабовці ж наступали від Маріїнського парку. Бій розгорівся коло Печерського базару, де юнкери й ударники атакували кінну гірську батарею. Вони були відбиті гарматним і кулеметним вогнем.

О 7 год. вечора юнкери заатакували “Арсенал” з боку Маріїнського парку. Арсенальці, дуже добре захищені товстими мурами, одбили атаку, маючи, крім рушниць, кілька кулеметів і гармат. Юнкери відступили, понісши значні втрати забитими й пораненими. Бій закінчився аж коло 12-ої години ночі. Охорону в “Арсеналі” держала сотня солдатів 1-го Запасного Українського полку, яка взяла участь в обороні “Арсеналу”.¹⁷³ Хоч атака штабових військ була відбита на всіх пунктах, але ні та, ні друга сторона не мала рішучої переваги.¹⁷⁴

Поки йшли бої, в будинку Педагогічного музею відкрилася VII сесія Ц. Ради. Було вислухано звіт М.Грушевського про діяльність Малої Ради. Потому забрав голос М.Ковалевський і заявив від імені фракції укр. ес-ерів, що наступив час створення української демократичної республіки і скликання суверенних Українських Установчих Зборів, бо безладдя в централізованій Росії привело вже народи на край безодні. І.Чопівський підкріпив цю заяву повідомленням про аналогічну постанову Київського губернського з’їзду. Винниченко й Ткаченко доложили Ц. Раді про хід подій у Києві. Петлюра в позачерговій заяві повідомив, що вночі можна сподіватись нового виступу більшовиків і що українські військові частини поки ще спокійні, але не можна ручитись, що й вони не виступлять, бо “між ними і більшовицькими частинами, — казав він, — ходом подій за останні дні утворилися певні товариські обов’язки”. Ц. Рада рішила протестувати проти арешту Рев. Комітету з порушенням угоди і винесла резолюцію, в якій домагалася негайного увільнення арештованих і виводу з Києва викликаних штабом військ. В резолюції говорилося, що “розгром палацу прибрав явний характер контрреволюційного походу проти “совітів”, а з тим і проти всієї революційної демократії, там представленої... Ц. Рада вважає необхідним негайне увільнення всіх заарештованих в палаці осіб, особливо з огляду на повну відсутність з їх боку спроби повстання.”¹⁷⁵

На другий день, 12 падолиста, бої відновилися. Робітники в місті оповістили страйк. Газети не вийшли, трамвайний рух припинився. Зранку Костянтинівська і Олексіївська юнкерські школи зробили спробу здобути 3-й авіапарк. Авіапарковці, яких підтримував понтонний батальйон, відбили атаку, незважаючи на те, що з юнкерами були три роти чехо-словаків. Ці теж мусіли відступити з значним втратами. По обіді більшовицька артилерія з-за Дніпра почала обстрілювати Костянтинівську школу і майже розвалила будинок. Юнкери мусіли покинути школу, частина їх (50 людей) була взята в полон.

Юнкери, чехословаки, ударна офіцерська рота й добровольці (студенти університету й Політехніки) знову повели наступ на “Арсенал”. Після гарматної підготовки з двох легких батарей вони пішли в атаку на “Арсенал” і на касарні Понтонного батальйону. Але арсенальці й понтонні солдати відбили атаку вогнем з рушниць, кулеметів і двох гармат. Після нового підготовчого обстрілу й нової атаки штабівцям удалося ізолувати “Арсенал” від понтонерів і захопити ряд будинків, звідки можна було зручніше наступати на противника. Тоді на поміч більшовикам прибули дві сотні Українського полку ім. Б.Хмельницького, які, незважаючи на заборону Ц. Ради, вступили в бій. Ще перед тим, вночі, козаки 1-го Українського полку обеззброїли чехо-словацьку частину, яка йшла на поміч штабу по Фундуклеївській вулиці. Чехо-словаки мали вже кількох вбитих під час перестрілки.

Надвечір перемога почала хилитись на бік повстанців. Вони мали перевагу щодо артилерії. Обстріл 1-шої школи прапорщиків на Бутищевому провулку на Печерську привів до того, що юнкери не витримали після цього атаки і здалися. Було захоплено в полон 120 людей. Війська Штабу мали за ці бої багато убитих (більшовицькі джерела кажуть, ніби кількасот), повстанці ж мали всього 20 убитих.¹⁷⁶

173. “Роб. газета”, ч. 174.

174. “1917-й год на Киевщине”, ст. 342.

175. “Робітничка газета”. 1917, ч. 172.

176. “1917-й год на Киевщине”, ст. 342.

Надвечір чехо-словаки прислали до Ц. Ради делегацію, яка просила з'ясувати їй, для чо-го їх сюди викликала військова влада і хто тут ворог? Їх викликано нібито для охорони складів, а тут почали вживати їхньої сили против робітників і солдатів. Коли в Ц. Раді їм вияснено бу-ло становище, чехо-словаки висловили своє глибоке співчуття українському народові і запев-няли, що не будуть вмішуватися у внутрішню боротьбу Росії.

Дух військ Штабу округи був зломлений. Загальні збори 1-ої, 2-ої, 3-ої й 4-ої шкіл пра-порщиків і підготовчої команди постановили довести до відома Ц. Ради, що вони ніколи не зби-рались і не збираються ставити якісь перешкоди для влаштування життя на Україні, що вони виступали завжди лиш проти анархічних розрухів... Гарматна школа проголосила нейтралітет. Частина юнкерів Костянтинівської школи просто заявила, що вони, як українці, віддають себе до розпорядження Ц. Раді. Збори комітету Слов'янського Ударного полку ухвалили повідомити Ц. Раду і Укр. Військ. Ген. Комітет, що проти українців полк не буде виступати.¹⁷⁷ Як докла-дав Ц. Раді М.Порш, "цілий день 11 падолиста пройшов у маніфестаціях різних делегацій, що від усіх військових частин явилися до Ц. Ради."¹⁷⁸

13 падолиста повстанці зробили рішучий натиск. Після гарматного обстрілу вони заата-кували будинок начальника округи і окопи Маріїнського парку. Надвечір окопи були захоплені. Штаб почав переговори про перемир'я. Та бій припинився не зразу. Козачий з'їзд ухвалив пе-ренести свої засідання на Дін, до Новочеркаська, де вже формувався козачий уряд і у відно-шенні до подій у Києві оповістив нейтралітет. Тим часом українці зайняли своїми відділами по-шту, телеграф і цілий ряд державних установ. Справа прихильників Тимчасового Правительст-ва була явно програна. Позиція ж українців скріпилася.

Увечері в будинку штабу засіла комісія з представників по-встанців, Ц. Ради, штабу, міської думи і цілого ряду революційних ус-танов, щоб виробити умови припинення збройної боротьби. Комісія засідала цілу ніч. Передовсім на ультимативне домагання большевиків було зроблено постанову про увільнення членів Револ. Комітету (їх виміняли на другий день вранці на 140 полонених юнкерів). Далі було ухвалено перевести місто на мирний стан, вивести з Києва війська, які не належали до його залоги й були викликані штабом В. Округи, роз-формувати офіцерські й добровольчі дружини і передати владу щодо охорони міста Ц. Раді. В часі засідання було доложено, що війська Штабу остаточно відмовились битись і що в зв'язку з цим "штаб сек-ретно виїхав в невідомім напрямку".¹⁷⁹

Ще на якийсь час наступила було небезпечна ситуація: прийшла звістка, що до Пост-Волинського наближаються вже потяги з ударни-ми батальйонами, які хочуть бити большевиків. Вжито було енергійних заходів, щоб їх не допустити до Києва: вислано було польові батареї й броньовики назустріч, важка артилерія навела свої гармати на Пост-Волинський. Голова большевицького Рев. Комітету Панеєв видав до солдат відозву, щоб усі військові частини негайно ж виконували всі накази за підпи-сом Пятакова і підполк. Павленка. На Пост-Волинський виїхали комісари й представники Ген. Секретаріату й Ради солд. депутатів. Перед грізною небезпекою українці й большевики знову йшли разом. Після довгих переговорів і навіть кількох вистрілів з важких гармат ударні ба-тальйони повернули назад на фронт.

Війська, що билися на боці штабу, почали покидати Київ. По згоді з козачим з'їздом во-ни виїздили на Дін до Новочеркаська. Туди виїхали юнкери Костянтинівської школи, Мико-лаївської, Олексіївської і шкіл прапорщиків. Юнкери 5-ої школи прапорщиків, виїздячи з Києва, явились попрощатись з Ц. Радою. Перед будинком Ц. Ради начальник школи вітав Ц. Раду яко вищий орган крайової влади на Україні. Юнкери вигукнули в честь України "ура!". Їм відповідав М.Порш, який заявив, що Ц. Рада не має нічого проти юнкерів, котрі стали жерт-вою тяжкого непорозуміння. Від Ц. Ради юнкери рушили просто на двірці залізниці.

Микола Порш

177. "Робітнича газета", ч. 173.

178. Ibid., ч. 174.

179. Ibid., ч. 174.

В результаті повстання переможцем виходила Ц. Рада. На засіданні Ц. Ради, 12 падолиста, М.Порш повідомив, що чехо-словаки виходять з Київ, не бажаючи, що їм закинуто було якісь агресивні виступи проти українців. Юнкери заявили, що відмовляються від втручання в українські справи, визнаючи тільки за українцями право робити у себе порядок. Те саме заявила й козацька делегація. Штаб виїхав невідомо куди, і Військ. Ген. Комітет призначив тимчасовим начальником Військової Округи підполковника Віктора Павленка.

Ц. Рада випустила відозву до населення, в якій, обвинувачуючи начальника київської Військової Округи в тім, що він зі своїм штабом “цілком несподівано, без попередження й повідомлення покинув доручені йому установи”, повідомляла, що з огляду на це тимчасово призначено підп. Павленка на начальника округи і що українська влада — Ц. Рада та Генер. Секретаріат, який є “однородним революційно-демократичним правительством України”, вживе всіх заходів, щоб відновити порядок і не допустити нових заколотів.

Генеральний же Секретаріат видав з свого боку також відозву, в якій закликав припинити громадянську війну, тому що на Україні нема через що боротись, бо Ц. Рада вибрана всіми народами України і виявляє волю всієї революційної демократії: вона є по суті крайовою радою селянських, робітничих і солдатських депутатів.

Одним з своїх перших розпоряджень в новій ситуації Генер. Секретаріат звільнив комісара м. Київ К.Василеика і на його місце призначив А.Ніковського, укр. ес-ефа.

Упадок Тимчасового Правительства розв'язував Ц. Раді руки. Наступив момент, коли навіть недавні противники українського руху вважали, що треба відгородитися від збільшеної Московії й самим творити своє власне життя. Український Військовий з'їзд вимагав від Ц. Ради проголошення української демократичної республіки. Полтавська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів прислала телеграму, що визнає Ц. Раду і просить її взяти в свої руки вищу крайову владу.

До Київ одна за другою почали прибувати звідусіль укр. військові частини: прибув курінь ім. Т.Шевченка, прибув полк ім. гетьмана П.Полуботка в повному складі, прибула одна ціла дивізія, яку вітали коло будинку Ц. Ради члени Ради. Прибули кубанські козаки, але вони заявили

через делегатів Ген. В. Комітету, що не хочуть втручатись в боротьбу партій на Україні і повертають на фронт.

Засідання Ц. Ради 12 падолиста, яке відбувалося під відгуки гарматної й кулеметної стрілянини, прийняло ряд дуже важливих рішень, які мусіли закріпити здобуте Ц. Радою становище.

Насамперед вона ухвалила поповнити склад Генерального Секретаріату і визначила таких нових секретарів: Миколу Ковалевського (укр. ес-ер) — для продовольчих справ, Миколу Порша (укр. ес-дек) — для праці, Михайла Ткаченка (укр. ес-дек) — для торгівлі й промислу, Вадима Єщенка — для шляхів і Олександра Зарубіна (рос. ес-ер) — для пошт і телеграфів. Крім того, до двох товаришів ген. секр. нац. справ додано третього — Д.Одинця (рос. нар. соц. — для справ великоруських.¹⁸⁰

По докладу тов. ген. секр. справ земельних К. Мацієвича про передачу поміщицьких і державних земель в розпорядження земельних комітетів (що, на думку докладчика, “не порушувало основ землеволодіння і не скасувало прав власності на землю”) Ц. Рада прийняла більшістю 96 голосів проти 65 (укр. ес-деки і рос. соц.) внесеному укр. ес-ерами резолюцію, що приймає цей законопроект до відома й доручає Малій Раді “після детального обміркування і доповнення провести його в життя через Ген. Секретаріат, ідучи неухильно до соціалізації землі”.

Так само було прийнято основи законопроекту про вибори до Установчих Українських Зборів і так само доручено Малій Раді остаточно затвердити закон і провести вибори до Установчих Зборів.

¹⁸⁰ З попередніх секретарів залишалися В.Винниченко; (голова і вн. справи), М.Туган-Барановський (фінанси), І.Стешенко (освіта), М.Савченко-Більський (земельні справи), Ол.Шульгин (націон. справи) і ген. писар Ол.Лотоцький.

Михайло Ткаченко

На другий день, 13 падолиста, Ц. Рада постановила “поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на одмежовану територію України, де більшість населення є українці, а саме: Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини”.¹⁸¹

Одначе в результаті перемоги над прихильниками Тимчасового Правительства Ц. Раді довелося фактично ділитися з більшовиками: утворився своєрідний кондомініум, дві влади у Києві. Пятаков телеграфував до Ради Народніх Комісарів — до новоутвореного більшовицького уряду в Петербурзі, в якій повідомляв про події:

“Дружніми зусиллями більшовицьких і українських солдатів і узброєних червоноармійців штаб був змушений піддатися. Контрреволюціонери розбиті, у нас убитих і поранених 9, у них коло 400. З боку 11 армії небезпеки нема. Лакеї Керенського пробували посилати різні частини війська проти українців та більшовиків, але ні одна не пішла”.

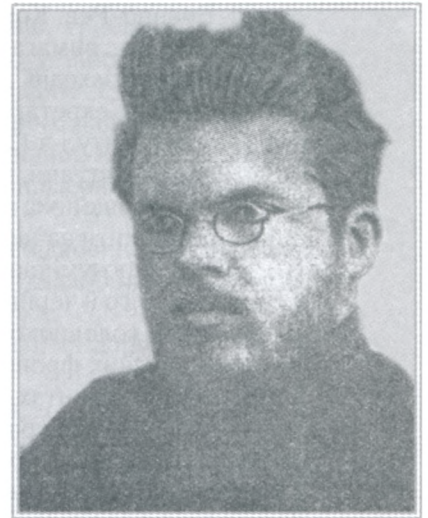
17 падолиста питання — кому повинна належати влада в Петербурзі, на Україні і в Києві, дебатовалося на об'єднаному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів, представників військових частин, професійних спілок і фабричних комітетів. На перше питання збори більшістю 433 голосів проти 119 ухвалили; що в Росії влада має належати совітам; щодо України одноголосно було признано, що тут владою являється Ц. Рада, але вона має бути реконструйована — за це голосувало 424 проти 76; за те, щоб ця реконструкція була проведена Всеукраїнським з'їздом рад солд., роб. і сел. депутатів, голосувало 389 присутніх. Щодо Києва було ухвалено, що тут влада має належати Раді робітничих і солдатських депутатів (за це голосувало 438). Отже, було вирішено злити в одну організацію ради солдатських і робітничих депутатів, щоб здійснити владу в Києві.

Почали надходити вісті, як прийняла переворот українська провінція. Там здебільшого не уявляли собі вповні характеру і смислу подій і вважали спочатку, що Ц. Рада і більшовики стоять між собою в тісному союзі. Здебільшого по головних містах України постворювалися різні революційні комітети, в яких перевагу мали прихильники більшовицького перевороту. Але вони здебільшого визнавали, що вища крайова влада на Україні має належати Ц. Раді. Там, де були українські військові частини, справа відразу з'ясовувалася на користь Ц. Ради. У Катеринославі утворений на вістку про петербурзьке повстання Губернський революційний комітет ухвалив вислати свого делегата до Київського крайового комітету. Між українцями й неукраїнцями запанувала згода. 11 падолиста з'їзд робітників і служачих Катерининської залізниці визнав необхідним перехід усєї влади на Україні до Ц. Ради й Генерального Секретаріату. В Одесі Військова Округа визнала зверхність Ц. Ради, і це вирішило питання. 16 падолиста відбувся парад військ, а після нього українське віче. В Полтаві місцеві ради зразу ж стали на боці більшовиків, але проти Ц. Ради не виступали. У Чернігові падолистові дні пройшли зовсім спокійно. Губерніяльна влада була тут в українських руках і спиралася на батальйон укр. війська. Місцеві ради не мали в місті скільки-небудь серйозного значіння. На Правобережжі, ближче до фронту, траплялися сутички між прихильниками більшовицького перевороту й Тимчасового Правительства. У Вінниці дійшло аж до гарматної стрілянини.

Більшовики виступили з одкритою агітацією проти Ц. Ради. “Вестник областного и Киевского советов рабочих и солдатских депутатов”, докоряючи українцям, що в Генер. Секретаріаті засідає кадет Туган-Барановський, а комісаром м. Києва призначено Ніковського, “ка-

Юрій Пятаков
лідер більшовиків у Києві

Володимир Затонський
більшовицький діяч у Києві

181. На українські частини Бесарабії, а тим більше на цілу Бесарабію Ц. Рада не заявила претензій. 21. XI. 1917 р. в Кишиневі розпочав свої засідання “Сфатулцерій” — революційний парламент Бесарабії. В ньому було 150 членів, з них 15 українців. Загалом молдавани дістали 70 % місць, наші народности яко національні “меншости” — 30 %.

дета убраного в плащ українського соціяліста-федераліста”, заповідав “дальшу боротьбу за передачу влади не Ц. Раді угодовців, а Всеукраїнському з’їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів”. Той же самий “Вестник” докоряв Ц. Раді, чому вона не проголосила амністії для солдат, які сиділи в арешті за большевизм і для полуботківців, що їх аж самі солдати після перемоги над штабом повизволяли.

Похорон десяти робітників і солдатів “Арсеналу”, вбитих під час повстання, влаштований 18 листопада при участі українських військових частин (убитих поховано на площі перед царським палацом), обернувся в большевицьку демонстрацію.

Між українськими й большевицькими газетами зав’язалася гостра полеміка в справі компетенції Ц. Ради й питання, кому має належати влада в Києві. “Робітничая Газета” (ч. 178.) в статтях “Українська справа і київські большевики” і “Поход большевиків проти Центральної Ради” доводила, що Ц. Рада є нічим іншим, як Радою селянських, солдатських і робітничих депутатів і що її перевибирати нема задля чого, вказувала, що в Ц. Раді на 792 члена всього 20 представників буржуазної демократії, а решта є представники революційно-соціалістичних організацій, отже, Ц. Раду ні в якому разі не можна вважати за “буржуазну” установу; “здійснення перевиборів можливе лиш по постанові самої Ц. Ради, а ні в якому разі не з’їздом Рад робітничих, військових і селянських депутатів, інакше це буде розгон Ц. Ради, а не її перевибори”. Походів проти Ц. Ради й бажанню “рішити долю України поза парламентом революційної демократії України” газета протиставляла гасло: “Хай живуть суверенні Українські Установчі Збори!”

“Пролетарская Мысль” (ч. 4.) відповідала на це статтею, в якій писала, що останні події ясно показали, хто фактично являється вождем революційних робітників, солдат і селян на Україні: “Вони показали, що українські маси далекі від націоналізму “Робітничої газети” і якщо йдуть за українськими соціал-демократами, то лиш постільки, поскільки останні піддержують гасла і боротьбу революційної соціал-демократії, а по-друге, обдурюючи маси своєю вивіскою, мовляв, “ми такі ж самі большевики, тільки українці”. Газета писала далі, що гордий поклик Ц. Ради на “мільйони багнетів”, які нібито її підтримують, має характер забавок, вигляд паперового золота, і нікого в дійсності не може ні залякати, ні обдурити.

Змагання за владу велося не тільки на шпальтах газет, але і на практиці в щоденному житті. Воєнно-Рев. Комітет, протестуючи проти того, що Ген. Секретаріят випускає юнкерів на Дін зі зброєю, вимагав негайно це припинити, загрожуючи, що в противному разі “вживе найрішучіших заходів”. Особливо часті робилися сутички з большевиками на провінції.

Генер. Секретаріят поза большевиками вів зносини з вищою командою Південно-Західного фронту і з Ставкою Верховного Командування. щоб унормувати взаємні відносини при тій новій ситуації, яка утворилась. Начальник Південно-Західного фронту генерал Володченко (син священика з Глухова на Чернігівщині) визнав владу Ц. Ради й Ген. Секретаріату. Він просив залишити за ним лиш сферу оперативну на фронті і в запллі.

Для порозуміння з Ставкою Генеральний Секретаріят вислав до Могилева ген. писаря Ол. Лотоцького й чернігівського губ. Комісара Д. Дорошенка, які підписали 19 листопада разом з верховним головнокомандуючим генер. Духоніним договір про те, що всі українські військові частини з різних фронтів мають бути, наскільки можливо, скупчені на Південно-Західному й Румунському фронтах, що віднині формування військових частин буде відбуватися на територіяльній основі. Українці вилучуються з усіх військових частин і передаються в спеціальні українські частини всіх родів зброї. При Верховній Команді має перебувати представник Генер. Секретаріату. Призначення начальників Київської й Одеської військової округ мало робитися Ставкою по згоді з Генеральним Секретаріатом. Так само на всі вищі посади в українських частинах призначення мали відбуватись за обопільним порозумінням. Назви для українських частин і форма для них мали затверджуватись Ставкою по згоді з Генеральним Секретаріатом.¹⁸²

Вже з 14 листопада, дебатуючи по фракціях справу проголошення Української Народньої Республіки, Ц. Рада все ще не думала про відділення від Росії. 16 листопада Генеральний Секретаріят видав відозву, в якій рішуче заперечував чутки про сепаратизм від Росії. Ось текст тої відозви:

182. Вістник Генер. Секретаріату Укр. Нар. Республіки, № 2.

“Від Генерального Секретаріату України.

Генеральний Секретаріат України оповіщає всіх громадян, всі установи урядові, політичні, громадські на Україні:

Центральне правительство всієї Росії не має спромоги керувати державним життям. Цілі краї zostалися без направляючих центрів. Через це росте руїна політична, господарська і громадська. З огляду на це Секретаріат поповнено тимчасово Генеральними Комісарами в справах продовольчих, військових, судових, пошт і телеграфу, доріг.

Компетенція Генерального Секретаріату поширюється на губернії, де є більшість українського населення. Через те Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України.

Всім установам усіх губерній, а також громадянам єдиної України всіх національностей належить в усіх справах звертатись до відповідних секретарств Генерального Секретаріату.

Всі чутки і розмови про сепаратизм, про відокремлення від Росії — або контрреволюційна провокація, або звичайна обивательська неосвідомленість. Центральна Рада і Генеральний Секретаріат твердо і виразно заявили, що Україна має бути в складі Федеративної Російської Республіки як рівноправне, державне тіло. Сучасне політичне становище сеї постанови нітрохи не міняє.

Поки мир між воюючими державами не встановлено, робота на фронті не повинна спинятись. Армія мусить бути одягнена, нагодована, озброєна. Генеральний Секретаріат в згоді з відповідною центральною військовою владою вживатиме всіх заходів, щоб задовольнити всі потреби армії.

Вибори до “Всероссийского Учредительного Собрания” повинні відбуватись як призначено, 12-го листопада (ноября), коли до сього часу не буде одмінено для всієї Росії. Громадянам і установам треба мати се на увазі і прикласти всієї енергії, щоб вибори було переведено точно, активно, численно.

Незабаром буде ухвалено Центральною Радою і оповіщено Генеральним Секретаріатом закон про Українські Установчі Збори. Виборчим інституціям радиться взяти це на увагу і після виборів до Всер. Учр. Собр. виборчих апаратів не касувати.

Вироблюється план військової охорони всієї України від погромів, грабіжів і всякого безчинства. Комісарам губернським і повітовим буде дано в допомогу військові частини. Комісари мають провадити рішучу і енергійну боротьбу з безладдям і злочинствами безвідповідальних людей. В справі боротьби з анархією і заведення доброго ладу на місцях Генеральний Секретаріат має опиратися на місцеві органи самовпорядкування, котрі і являються органами місцевої влади, навколо котрої повинна об’єднатися для їх піддержки вся місцева демократія.

Докінчується розроблення законопроекту регулювання земельних відносин і про передачу нетрудових земель в розпорядження земельних комітетів. Закон буде видано незабаром. До того часу всі захватні своєвільні вчинки радиться припинити.

Всім установам, інституціям, урядовим особам радиться всі накази та доручення Генерального Секретаріату виконувати точно і швидко.

Громадянам України радиться бути дійсно вільними громадянами, а через те активно і охоче стати на допомогу, всім інституціям у важній і спільній справі утворення порядку на Україні і охорони всіх великих здобутків Всеросійської революції.

3-го листопаду року 1917.

В Києві.

Генеральний Секретаріат України.

Нарешті 19 листопада відбулося зо дня на день сподіване проголошення Української Народньої Республіки. На засіданні Малої Ради, пізно увечері, М. Грушевський виступив з промовою. “Грізний момент, — сказав він, — який переживають Росія і Україна, коли не стало центральної влади, коли вибухнула і все більш поширюється громадянська війна, що ось перекидається і до нас на Україну, — цей грізний момент вимагає рішучих кроків для скріплення влади на Україні. Треба рятувати Україну від анархії і громадянської війни. Треба створити базу,

яка допомогла би зберегти придбання революції не тільки для України, але й для усїєї Росії... В такий момент і для таких завдань треба заходів героїчних. Після довгих міркувань і вагань Генеральний Секретаріят Ц. Ради визвав, що одинокий фундамент можливо підвести під крайову владу, щоб вона стала дійсною, фактичною владою, це — проголошення Української Народньої Республіки, яка буде повноправним членом в могутій спілці вільних народів Росії... Обставини примушують нас здійснити те, що недавно ще ми мислили, як далеке від нас. Недавно було тут оголошено резолюцію 3-го Всеукраїнського військового з'їзду, який є уповноваженим від трьох мільйонів озброєного народу, що перебуває на фронті: вона вимагає від нас проголошення республіки. Українські фракції цілий тиждень обмірковували це питання і прийшли до висновку про невідкладність цього акту”.

Потому Грушевський урочистим голосом прочитав III-й Універсал:

“Народе український! Всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального Правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої, Вкраїна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі, і ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування усїєї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не одділяючись від республіки Російської і зберегаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти усїй Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і усїєї Росії.

Отож, оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губернь і областей, де більшість населення українська, має бути встановлено по згоді організованої волі народів. Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України з сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкованого виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня, разом з представництвом від робітництва, встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповідіаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується. Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи, упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобути всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканности особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суших, тому оповіаємо: що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів — негайно видано буде закон”.

Читання переривалося кілька разів оваціями і після співом “Ще не вмерла У країна” і “Заповіту”.

Після перерви на пропозицію фракції укр. ес-ерів III-й Універсал було дано на поіменне голосування. За Універсал висловилося 42 члени Малої Ради, утрималося 4:1 меншовик, 2 рос. ес-ери, 1 польський дем. центр.¹⁸³

Зразу ж після голосування і привітної промови товариша голови Ради народів грузина Баратшвілі, розпочалися дебати над Універсалом. Представники національних меншостей виступили з його критикою. Одинець (член уряду, тов. ген. секр. великоруських справ) казав,

183. За “Новою Радою” (ч. 181) утрималось 5: меншовики Кононенко і Балабанов, рос. ес-ери Скловський і Сараджів і представник польського дем. центру В. Рудницький.

що “урочистий момент проголошення Універсалу зіпсутий його змістом”, маючи на увазі уступ про земельну справу. Литваков (об’єдн. жид. роб. партії) питав, навіщо оголошено цей акт, що нового він дасть? А що станеться, коли почнеться реакція? Сиркін (сіоніст) висловив побоювання, як би тепер після проголошення Універсалу не почалися жидівські погроми... Російські ес-ери і ес-деки меншовики вважали Універсал за передчасний: навіщо проголошувати республіку, коли ось за три тижні відбудуться Всеросійські Установчі Збори? Представник “Бунду” вважав, що краще було проголосити Укр. Нар. Республіку на Українських Установчих Зборах. Представник польського централу Рудницький протестував проти скасування права власності на землю, що має повести до соціальної анархії, заявив, що складає з себе обов’язки члена Ц. Ради і покинув залу. Натомість представник польської “лівиці” Левинський заявив про свою солідарність з Універсалом і сказав, що і в самій Польщі польська демократія, як тільки матиме змогу, зробить те саме.

Винниченко від імени Генерального Секретаріату виголосив привіт Малій Раді і подяку за те, що вона вчинила в цей день. Він почав говорити про перешкоди, які стояли на кожному кроці Генерального Секретаріату, але тут несподівано сили покинули Винниченка, перетомленого напруженням останніх днів. Його голос ослаб, він захитався, члени Ген. Секретаріату підхопили його по під руки й посадили на стілець. Зала зробила Винниченкові бурхливу овацію.¹⁸⁴

Закриваючи це історичне засідання, М.Грушевський заповів урочисте оповіщення III-го Універсалу на Софійській площі, яке й відбулося 22 листопада по звичайному, вже виробленому традицією для таких випадків церемоніалу: в присутності війська, французької, бельгійської, італійської й румунської місій, з молебном, одправленим арх. Олексієм вкупі з трьома єпископами й численним духовенством, з проголошенням многоліття українському війську, Ц. Ради і Генеральному Секретаріату. Грушевський сказав коротку промову, а ген. секретар М.Ковалевський прочитав Універсал. Після молебню відбувся під командою полк. Ю.Капкана парад війська: перед українським урядом, під музику кільканадцяти військових оркестрів дефілювало українське військо: юнкери української школи, відділ моряків Чорноморської фльоти, полк ім. Б.Хмельницького, полк ім. Т.Шевченка, кінний відділ кубанських козаків, 1-й укр. запасний полк, полк ім. П.Полуботка, Гайдамацький курінь з Одеси, відділ гірської артилерії та ін. військові частини.

Після параду чужоземні офіцери — румуни, французи, італійці та бельгійці вітали М.Грушевського, В.Винниченка і С.Петлюру.

Універсал було передано через радіо та телеграф по всій Україні, на фронт і Чорноморській фльоті.¹⁸⁵

184. “Робітничка газета”, ч. 180.

185. “Нова Рада”, ч. 182.

VIII

Українська Народня Республіка і відгуки її проголошення. Боротьба з внутрішніми ворогами.

Формально III-ім Універсалом була проголошена федерація України з Росією. Україна приступала до цієї федерації як Українська Народня Республіка. Але з якою Росією? Того уряду, який тепер фактично запанував у Росії, уряду Народніх Комісарів, Ц. Рада не хотіла визнати. Отже, Україна брала на себе почин і завдання створити всеросійську федерацію з таким урядом, який би визнали всі члени цієї федерації. Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народніх Комісарів як уряд Росії, на умові обопільного визнання (большевики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно) і — дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду — це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання. Розуміється, проти самостійности була б російська революційна демократія, але вона вже була знесилена відходом від неї большевиків, та й події показали, що вона сама по собі була на Україні незначною реальною силою.

Відділитись від большевицької Росії, визнавши Раду Народніх Комісарів, проголосити самостійність, замиритись з центральними державами (цей мир можна було в кінці 1917 р. заключити на далеко вигідніших умовах, ніж три місяці згодом) і зайнятись своїми внутрішніми справами — от які завдання диктувала неублагана логіка фактів. Взявши в свої руки ініціативу заключення миру, Ц. Рада вибивала найбільший атут з рук большевиків у їх пропаганді проти неї самої; вона з'єднувала собі тим прихильність мас і розв'язувала руки для внутрішньої роботи. Цей мир в обставинах кінця 1917 р. означав би не союз з центральними державами, а нейтральність. Мир з Австрією відкривав можливість зносин і взаємин з Галичиною, яка могла допомогти Україні в ділі будівництва, приносив на Україну національно усвідомлених полонених. Розуміється, мир з центральними державами викликав би гнів Антанти. Але що реального давала її дружба? Продовження війни в інтересах Антанти, а не України, було би такою ж саможертвою, впрост самогубством, яке поповнила на собі російська демократія з Мілюковим і Керенським.

Увесь час відхрещуючись від самостійности і раз у раз присягаючи на федерацію, Грушевський і Ц. Рада змарнували той національний ентузіазм, який одушевляв певні українські круги. Знов же, раз у раз лякаючи російську демократію самостійністю, Ц. Рада не могла здобути в неї довір'я до своїх федералістичних заяв і присягань.

Вже сама промова Грушевського перед оголошенням Універсалу, з постійним повторенням про довгі надумування й вагання Ц. Ради щодо проголошення Української Народньої Республіки, самий факт проголошення не на пленумі Ц. Ради, а на Малій Раді в присутности менше півсотні людей, факт голосування над Універсалом, наче б над звичайним законопроектом, допущення безпосередньо після проголошення Універсалу дебатів над ним — усе це мусіло ослабити вражіння від так важного акту, як III-ій Універсал. І Винниченко мав повну рацію написати, що "Третій Універсал уже не зробив такого сильного вражіння на населення як перший, хоч здобутки, зазначені в ньому, були без порівняння більші."¹⁸⁶ Справді, можна було одушевити людей образом незалежної, самостійної України, але кого могла воодушевити добровільна федерація з державою, яка 250 років гнобила Україну і душила український національний рух? Весь патос, весь ентузіазм відродження і змагання до натурального для кожного народу ідеалу — мати свою власну державу, мусів розвіятись від холодних слів Гру-

186. Винниченко, II, ст. 80.

шевського про “неминучість” акту, який замість незалежності оповіщав федерацію... Кого міг захопити заклик М.Грушевського “Рятуймо російську федерацію!”, що появився в “Народній Волі” (ч. 157.), де він писав, що “висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілість і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в ділі. Коли великоруський центр не спроможе більше організувати своїми силами революційного соціалістичного правительства, то народи й області, які стоять на федеративнім принципі, повинні прийти в поміч великоруській демократії... Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіми силами...”

Українська преса, яка виявляла голос керуючих в Ц. Раді партій, зустріла III-й Універсал і проголошення ним Української Народньої Республіки без усякого одушевлення. “Народня Воля” (ч. 155.), немов виправдуючись, писала, що “в цілях самооборони Україна має стати народньою демократичною республікою. Вона мусить стати тим центром демократичної власти, коло якого на федеративних основах зможуть об’єднатись ті краї і народи Росії, які ще не цілком захоплені анархією і які ще здатні до самооборони. Іншого ходу для спасіння України, революції і Росії зараз немає.”

“Робітнича газета” (ч. 179) оцінювала Універсал також з погляду інтересів порятунку російської федерації. “Прокладаймо шлях до федерації!” — закликала вона. “Цєю своєю роботою ми рятуємо єдність російської держави, зміцнюємо єдність всього пролетаріату Росії і міць російської революції”. Українську республіку газета вважала за ступінь до відбудови Росії. “Через республікансько-автномний лад на місцях до федеративної демократичної республіки Росії. Або цілковитий розвал Росії, розпад її на окремі самостійні держави, або федерація — іншого виходу нема”.

“Нова Рада” (ч. 180.) прийняла III-й Універсал з різними застереженнями. Спокійно й критично розглянувши акт проголошення Української Народньої Республіки щодо його “вчасности і тактичної тверезости”, газета признала його dokonаним фактом, супроти якого залишається закликати українське громадянство приєднатись до цієї постанови Ц. Ради. В другій статті (ч. 181.) “Нова Рада”, ще раз зауважавши, що можна різно дивитись, “чи треба і чи варто було з Універсалом виходити перед люди саме тепер, коли незабаром має бути скликана Установча Рада України”, заявила, що “в усякому разі III-й Універсал поклав виразні підвалини до державного і соціального будівництва на Україні в зв’язку з іншими краями Росії, як федерації рівних і вільних народів”.

Одна тільки “Боротьба” (ч. 14.) знайшла відповідний урочистий тон для висловлення своєї думки про III Універсал: “Те, про що марили й за що боролись протягом століть цілі покоління української інтелігенції й суспільности, стало фактом: Універсалом Ц. Ради Україну проголошено вільною народньою республікою. Акт Ц. Ради відновив загублену в історичній мандрівці українського народу українську державну традицію, і на полудневому сході Європи постала, як два з половиною століття тому нова держава — Україна. І як тоді, за часів Хмельниччини, так і тепер нову державу створила могутня стихія народнього руху до національного і соціального визволення, і далі існування новонародженої республіки оперте на самім народі, що викликав її до життя”.

Та газета бачить різницю між козацькою державою Богдана Хмельницького і Українською Народньою Республікою в тім, що перша “спіралася не на весь нарід, тільки на пануючу соціяльну клясу — козацтво”, друга ж “виринає в формі республіки демократичної, народньої, опертої на соціяльних потребах і жаданнях народніх мас, як вислів цих потреб і жадань, і доля її віддається до рук цих самих мас”.

“Боротьба” відгороджується від “наших буржуазних т. зв. самостійників”; українські соціялісти-революціонери “ніколи не представляли собі ідею української державности, як і взагалі ідеї державности, самодовліючою ідеєю, котрій мусить бути підпорядковано все інше”, для них постулат української державности впливає з інтересів трудящих мас і його здійснення є одною з передумов для досягнення тих цілей, які ставить собі партія соціялістів-революціонерів в клясовій боротьбі. Укр. Нар. Республіка має змагати до установлення федеративного зв’язку між вільними республіками, збудованими на місці колишньої російської імперії, бо соціялісти-революціонери вважають, що “федерація є вищим типом співжиття народів, ніж сепаровано-державне існування”.

Відношення до III-го Універсалу російсько-жидівсько-польської демократії на Україні найкраще виявилось на зборах київської міської думи 26 падолиста, коли це питання було поставлене на порядок дня. Кадет Крупнов казав, що Ц. Рада в складі 42 людей, проголосивши Українську Республіку, тим самим узурпувала права Всеросійських Установчих Зборів і посягнула на волю народів України. Соціально-політичний зміст Універсалу Крупнов назвав “капітуляцією перед большевизмом”. Меншовик Давідзон казав, що Ц. Рада стала на шлях сепаратизму і радив відмовити Ц. Раді в “морально-політичній санкції”. Польське коло вітало політичну частину Універсалу, але різко нападало на його соціальний бік. Рос. ес-ер Зарубін і бундовець Рафес боронили Універсал. Було запропоновано аж чотири резолюції, але ні на одній збори не могли погодитись, і засідання закрилося без усякої резолюції.¹⁸⁷

Київський Крайовий Комітет кадетської партії прийняв на своїх зборах з приводу III-го Універсалу резолюцію, що Універсал “як до свого змісту, так і з огляду на джерело свого походження не може бути визнаний за акт державного значіння, який має обов’язкову силу”.

Большевицька “Пролетарская Мысль” (з 23. XI.) піддала Універсал різкій критиці. Вона писала, що Універсал “з деяким спізненням і з певними урізками підтверджує лиш частину декретів, виданих новим правительством робітників і селян, а проголошення Української Республіки єсть лиш висновок з оповіщеної петербурзьким правительством декларації прав народів”. “Весь Універсал, — писала далі газета, — складається із звичайної буржуазної демократичної мелодекламації, яку можна витолковувати і сяк і так. Робітників і селян можна запевняти, що Універсал є звернутий проти поміщиків та капіталістів, а останніх можна улещувати необхідністю заспокоїти робітників та селян деякими уступками.” Газета далі запитувала, чому Ц. Рада, якщо вона стоїть на боці петербурзького большевицького уряду, не посилає досі туди своїх представників і не заявить, що готова те правительство підтримувати? Чому в Ген. Секретаріяті досі сидить кадет Туган-Барановський? Чому не передає на місцях влади радам роб., сел. і солд. депутатів? “Чи ж лідери Ц. Ради думають, що робітники й селяни задля того зробили революцію, щоб російських урядовців замінити українськими, польськими або жидівськими, а волюсть запровадити дійсне народоправство?” Закінчувалася стаття обвинуваченням “панів Грушевських” в стремлінні обдурити українське населення, граючи на його національних почуттях.

В поміркованих кругах громадянства, серед буржуазії, яка готова була визнати українську владу, аби вона забезпечила лад і порядок, III-й Універсал викликав велику тривогу. Особливо затривожились поляки, які були дуже налякані його соціальним змістом, котрий загрожував не тільки польській земельній власності, але й цілій армії дрібних служачих-поляків, що служили у більших власників за управляючих, економів або наймали землю в аренду. Вже згадувалося, як гаряче реагував на самих зборах М. Ради її член В.Рудницький. Зараз після нього подався до демісії тов. ген. секр. націон. справ В.Міцкевич, а всі польські організації (Пол. Виконавчий Комітет, Пол. дем. централія, Т-во реальної політики, Т-во народової праці, Робітниче Т-во, Пол. універс. колегія, Мацеж польська і ще 15 організацій) винесли протест проти Універсалу: “Касуючи право власності земельної, яка є одвічним здобутком праці поляків, відбираючи нашим костелам наділи землі, які є для них єдиним матеріальним забезпеченням, кривдячи цілу масу людности з метою обдарувати другу, Універсал насилує основні права, на котрих спочиває життя і розвиток всіх культурних громадянств світу... На таке грубе насильство, безприкладне в історії, не зважився ні один найгрубіший деспотизм, ні одна тиранія, і це робиться у XX столітті в ім’я високих гасел, волі, рівности й братерства, це робить новий уряд в хвилину анархії...” Протест кінчився заявою, що мільйон поляків, які живуть на Україні, не може признати Універсал, а всю відповідальність за нього складає на його авторів.¹⁸⁸

Не погоджуючись зі змістом Універсалу, подалися до демісії генер. секретар земельних справ М.Савченко-Більський, секр. націон. справ Ол.Шуьгин і секр. пошт. і телеграфів Ол.Зарубін.¹⁸⁹ Трохи згодом подався до демісії ген. писар Ол.Лотоцький, і на його місце був призначений Іван Мирний.

187. “Нова Рада”, ч. 186.

188. “Нова Рада”, ч. 183.

189. Місце Зарубіна зайняв укр. ес-ер Микита Шаповал.

К.Мацієвич на сторінках “Нової Ради” виступив з статтею, в якій просто казав, що весь аграрний терор, всю руїну сільського господарства, яка почалася на Україні, треба поставити на карб III Універсалу і проголошених в ньому гасел щодо землі. Він бачив в Універсалі відгук тих ідей, які ніколи не були властиві українцям, нахил до зовсім чужих нам російських тенденцій механічного загального урівнення землі з її примусовою соціалізацією (ч. 190).

24 падолиста відбулася нарада представників київських банків, Всеросійської спілки власників цукроварень, Союзу земельних власників, Союзу служачих в сільському господарстві, управляючих акцизними поборами Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської й Полтавської губерній. На нараді були присутні голова Ген. Секр. В.Винниченко, ген. секр. праці М.Порш і ген. секр. торгівлі й промислу В.Голубович. Нарада була скликана, щоб обміркувати витворені Універсалом умовини для сільського господарства й промислу.

Голова Союзу земельних власників Ол.Вишневський оголосив від імені Союзу, Польської земельної ради і Товариства власників цукроварень декларацію, яка рішуче протестувала проти скасування Ц. Радою права власності на землю і заявляла, що “створена рядом поколінь земельних власників висока сільськогосподарська культура України з переходом усієї землі до рук рядового селянства, позбавленого поки що необхідної освіти й капіталу, буде знищена”.

В.Винниченко на це відповів, що Універсал не вирішує питання про земельну власність, а висловлює тільки погляд Ц. Ради на це питання. Вирішення питання залежить лиш від Українських Установчих Зборів. Г.Логачов від імені власників цукроварень зазначив, що непевне становище, в якому з оголошенням Універсалу опинилось сільське господарство і цукрова промисловість, викликає сумніви в фінансових колах і банкових сферах щодо можливості надалі фінансувати ці підприємства. А.Добрий від імені банків прилучився до декларації, оголошеної Ол.Вишневським.

М.Порш заявив, що Генеральний Секретаріят розробляє зараз правила передачі землі в користування земельним комітетам, а для охорони заводів і культурних господарств будуть дані військові відділи і взагалі буде вжито рішучих заходів.

Покінчили на тому, що має бути скликана Генеральним Секретаріатом комісія з представників уряду і зацікавлених сторін, щоб пошукати способу, як би знайти найменш болюче вирішення земельного питання.

Обіцяні М.Поршем правила були на другий же день оголошені (з датою 24/11 падолиста) під назвою “Од Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки”:

“До Генерального Секретаріату надходить запитання про те, як треба розуміти ті або інші думки останнього Універсалу Української Центральної Ради. Особливо численні прохання про пояснення деяких думок Універсалу про земельну справу. Генеральний Секретаріят, щоб не було допущено неточного витолкування, вважає конечно потрібним дати пояснення насамперед про цю справу, найбільш цікаву для людности.

У цій справі земельній, як і в інших, Універсал тільки проголошує загальні підвалини, що повинні лягти в основу відповідних законів, які Центральна Рада доручила Генеральному Секретаріатові виробити в порядку негайности. Такими підвалинами, зазначеними в Універсалі, в справі земельній є скасування права власности на згадані в Універсалі землі та перехід тих земель до трудового народу без викупу. Щодо скасування права власности на ці землі, то його треба розуміти так, що право власности переходить до народу Української Народньої Республіки, а значить від дня оголошення Універсалу дотеперішнім власникам забороняється землю продавати, купувати, дарувати чи передати кому-небудь у власність якими-будь способами, бо ці землі Українська Центральна Рада вважає власністю не окремих особ чи установ, а всього народу, причому, це скасування власности, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити Українські Установчі Збори.

До Установчих же Зборів ці землі передаються в завідування вибраних народом земельних комітетів, які і будуть порядкувати ними, як то зазначено в Універсалі, на основі спеціаль-

Іван Мирний,
Генеральний Писар

ного закону, що Генеральне Секретарство земельних справ має негайно виробити, а Центральна Рада — розглянути і затвердити.

Через це, оберігаючи всенароднє хазяйство: машини, ліси, будинки, коні, скот і інше, дбаючи про порядок на Україні, Універсал не дозволяє ніяких самовольних захватів земель і всякого добра, порубок лісів тощо, бо такі захвати і порубки неминуче зруйнують відтепер вже народне багатство та викличуть розрухи та сварки в краю і серед селянства.

Разом з тим Генеральний Секретаріят має на оці подбати про забезпечення інтересів служащих і робочих, що працюють по економіях і підприємствах сільськогосподарського характеру.

Так само щодо оплати боргів, які лежать на землі та сільськогосподарських маєтках, а також питання про форму і розмір громадської допомоги тим, хто понесе тяжкі втрати через земельну реформу — все це має бути розглянуто і вирішено на Установчих Зборах; через те в Універсалі нічого про це і не говориться.

Цілком виразно в Універсалі зазначено, що право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств; тому всі землі трудових господарств, які б вони не були, чи то селянські, чи козачі (на Чернігівщині та Полтавщині), чи які інші остаються у власності теперішніх хазяїв.

Так само виразно зазначено в Універсалі, що право власності касується на землі сільськогосподарського значіння.

Отже, право власності на землі, які належать містам, містечкам, селам або знаходяться під дачами, садибами, огородами, садами, під спробними полями і станціями, а також під копальнями, каменоломнями, заводами, фабриками і таке інше, — Універсалом не касується.

За лісами Генеральний Секретаріят визнає особливе значіння і в скорому часі будуть видані тимчасові постанови про розпорядження цим народнім добром до того часу, поки питання про них буде остаточно розв'язано Установчими Зборами. Тепер же рубати ліси без дозволу повітових земельних комітетів ніхто не має права.

Взагалі Універсал не тільки не дає права самовольно розпоряджатись землями або сільськогосподарським реманентом, кіньми, скотом і т. ін., а признаючи його добром всенароднім, передає все під догляд і в розпорядження повітових та губерніяльних земельних комітетів при допомозі комітетів волосних.

11 листопада 1917 р.

Підписали: Голова Генерального Секретаріату В.Винниченко.

За генерального секретаря в справах земельних Б.Мартос.

Ствердив генеральний писар О.Лотоцький.”

Зі свого боку Ген. Секретарство земельних справ видало відозву “До населення України”, яку розіслало по всіх губернських повітових та волосних земельних комітетах. В цій відозві говорилось, що Ц. Р. скасувала право власності лиш для “нетрудових господарств — поміщицьких, духовенства, купецтва, міщан і других власників”. Що таке “нетрудове господарство” — пояснювалось так: “нетрудові землі — се такі, на яких хазяїн сам своїми руками і руками своєї сім’ї хоч би й з допомогою машин не працює (не в силах обробити, а мусить держати постійних робітників)... Землевласників же, котрі мають площу землі в розмірах трудового господарства, що мають трудові землі, скажемо, менш як 50 десятин, Універсал не зачіпає. Така трудова власність по Універсалу не скасована, а остається собі як і досі була. Справа з такою власністю буде розглянута на Установчих Зборах. Окрім того касується право власності на землі удільні, монастирські, кабінетські та церковні”.

Обіцяючи, що Генер. Секретарство земельних справ має негайно виробити тимчасовий законопроект, як земельним комітетам порядкувати “нетрудовими господарствами” і які категорії землі мають до них перейти, відозва “кликала населення під страхом тяжкої кари” — “не руйнувати цього народнього добра, а зберігати його як своє, не захоплювати самочинно земель та реманенту, бо самоправством можна не найти, а загубити землю та волю”. Безземельні та малоземельні нехай звертаються до волосних та повітових земельних комітетів, і ті комітети візьмуть під увагу їх потреби.

Земельним комітетам відозва доручала “переписати в маєтках, котрі одбіраються, робочу худобу, реманент та господарські будівлі і взяти під охорону весь маєток (окрім домового та усадебного господарства) і пильнувати, аби цей маєток не обезцінювався, щоб на той рік був

забезпечений звичайний урожай”. Відозва обіцяла, що Ген. Секретарство подбає про служачих по маєтках, щоб вони не zostалися без заробітку, а зразкові господарства, кінські заводи, розсадники племінної худоби та ін. візьме в свої руки або доручить їх громадянським організаціям.

Кінчалася відозва закликком: “Отже, кличемо український трудовий люд не чинити розривів, погромів, бешкету та безладдя і тим не мішать нашій роботі. Залишайся спокійним, тоді і ми зможемо спокійно робити і твердою рукою чимшвидше провести тебе на обітовану землю”.¹⁹⁰

Відозва була підписана тов. ген. секретаря зем. справ Б.Мартосом і директором відділу сучасних земельних справ О.Мицюком.

III-й Універсал і проголошення Української Народньої Республіки було оповіщено з великою урочистістю в цілому ряді українських міст. У Полтаві 22. XI відбувся парад війська і всенародній мітинг з читанням Універсалу, влаштований полтавською Радою революції. Універсал прочитав голова Ради Терлецький, потому виступали з промовами губ. комісар А.Лівицький і представники рад солд. і роб. депутатів і соціалістичних партій українських, російських і жидівських. Губ. комісар від імені адміністраційних установ Полтавщини заявив, що віднині буде коритися тільки єдиній владі Генерального Секретаріату.¹⁹¹ Як каже свідок, оголошення Універсалу відбулося “якось сіро, буденно... українці йшли на те свято якось сумно, з обов’язку. Несли синьо-жовті прапори, та коло кожного прапору була невелика купка людей. Не так, як колись, навесні, при перших українських процесіях.”¹⁹² Найбільша кількість промовців була від большевиків, але вони всі вітали Універсал із застереженням: “ми піддержим Україну і Ц. Раду, якщо вона не зрадить справу визволення українського й інтернаціонального пролетаріату”.

У Катеринославі, як подає дописувач “Роб. Газети”, 24.XI відбувся парад українських військ катеринославського гарнізону, на який було запрошено Робітниче т-во і Вільне козацтво. В параді взяли участь українці всіх місцевих полків, піші, кінні й артилеристи, а також гайдамацький курінь, Вільне козацтво, губернська рада, поштова, залізнична й ін. організації, кожна з своїми синьо-жовтими прапорами. Всі військові частини були при зброї — з рушницями, гарматами й кулеметами... Миське обивательство було налякане різними чутками і стало осторонь від свята. Через те, може, один з сучасних дописувачів писав: “Парад відбувся звичайним порядком, але впоряджений наспіх був досить нечислений”.¹⁹³ Ніяких промов не було. 2 грудня з ініціативи Укр. Губ. Ради відбулась в Катеринославі загальна маніфестація з приводу оповіщення Укр. Нар. Республіки. “Маніфестація самою Радою була досить слабо організована і через це вийшла якась невдала. Не було певного загальновідомого плану, а тому не було виявлено певної стройности та ладу”. Російські робітники в маніфестації участі не взяли, а тільки українські та жидівські. Большевики прислали на маніфестацію всього трьох робітників з Брянського заводу з прапором, на якому було написано “Вся власть советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов”.¹⁹⁴

В Одесі відбулося об’єднане засідання всіх соціалістичних груп Одеси з участю представників Військової Ради, Совітів та інших військових організацій. Засідання визнало єдиною владою на Україні Ц. Раду з її виконавчим органом Генеральним Секретаріатом.¹⁹⁵ 22 падолиста в Одесі було урочисто проголошено Укр. Нар. Республіку, при участі укр. військових частин: піхоти, кавалерії, артилерії, моряків і кулеметних команд; окремою групою стояли одеські гайдамацькі курені. Всюди маяли синє-жовті прапори. Парад приймав нач. одес. військової округи ген. Єльчанинов і представник Ген. Військ. Ком. полковник Поплавко. Універсал читано кожній частині війська окремо.¹⁹⁶

З Харкова тогочасні часописи подали таку звістку: “Харківські, т. зв. інтелігентські товариства: медичне т-во, представники міста і інші громадські інституції, на яких лежить тавро

190. “Роб. газета”, ч. 187.

191. “Роб. Газета”, ч. 186.

192. В. Андрієвський, З минулого, I, ст. 145-147.

193. “Роб. газета”, ч. 186, а також “Нова Рада”, ч. 196.

194. *ibid.*, ч. 194.

195. *ibid.*, ч. 187.

196. “Нар. Воля”, ч. 161.

зросійщеного міста, висловились проти прилучення Харківщини до України. Зате інституції, що стоять близько до народу українського, самі народні, як от харк. пов. земельний комітет і рада селянських депутатів, ухвалили постанову про прилучення Харківщини до України і визнання влади Ц. Ради.”¹⁹⁷

1 грудня святкував оповіщення Укр. Нар. Республіки Чернігів. З наказу, губ. комісара всі урядові інституції й школи цей день були зачинені. Не працювали й установи земські. На майдані перед Спасопреображенським собором духовенство всього міста з єпископом Іоаном на чолі відправило молебень, перед початком якого прочитано було Універсал українською й російською мовами. Єпископ Іоан сказав слово до народу й до вояків і обійшов усі лави війська, кроплячи свяченою водою. По молебні відбувся парад війська. Пройшли усі частини залоги м. Чернігова — збройне і під українськими прапорами. Парад приймав від імені Українського уряду губ. комісар Д.Дорошенко, який в промові до війська з’ясував значіння свята. На святі було дуже багато народу, представники всіх державних і земських інституцій, міського самоврядування, учні середніх і нижчих шкіл.¹⁹⁸

28 падолиста оповіщено III Універсал в Кам’янці-Подільському. Зранку відбувся в Народньому Домі мітинг-концерт, перед початком якого член Ц. Ради Ів.Горемика-Крупчинський прочитав Універсал. Перед Нар. Домом парадувало військо. Увечері Універсал оголошено в міському театрі при великому зібранні народу. Оголошення Універсалу всі вислухали стоячи.¹⁹⁹

30 падолиста відбулося урочисте оповіщення III-го Універсалу в Житомирі. На соборній площі відправлено в присутності війська, учнів шкіл і маси народу молебень з многоліттям “боголюбивій Україні, Ц. Раді і Ген. Секретаріату”. Після того губ. комісар А.Вязлов сказав слово до народу, вітаючи його з великим святом. По мові комісара, губ. комісар освіти М.Черкавський прочитав Універсал. Як було дочитано до кінця, зразу в кількох місцях заграли військові музики “Ще не вмерла Україна”, “Марсельезу”, а великий хор заспівав “Вже воскресла Україна”. Потім відбувся парад війська. Кожна частина йшла під нац. прапором, а деякі несли перед собою портрет Шевченка. За військом рушили з українськими прапорами місцеві школи, а за ними різні громадські й партійні організації. Польське громадянство на знак протесту втрималося від участі в святі.”²⁰⁰

30 падолиста було оголошено III Універсал у Вінниці на засіданні міської думи, що відбулося прилюдно в присутності численної публіки в міському театрі. Універсал було читано в мовах українській, жидівській, польській і російській. Від імені губ. ради промовляв Д.В.Маркович. Дума винесла резолюцію, що визнає Ц. Раду і Ген. Секретаріат за верховну владу на Україні. За цю резолюцію голосувало 29 радних, проти 6, утрималось 11.²⁰¹ Кілька днів пізніше, 4 грудня, відбулося у Вінниці всенародне оповіщення Універсалу з молебнем, парадом війська, при участі учнів, робітників і маси публіки. Всього було близько 30 000 людей. Була маса національних прапорів. Увечері відбулося в міському театрі віче з відчитаними про значіння свята і з промовами.

Губерніяльний з’їзд Херсонської губернії з представників волосних управ, земельних комітетів, Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, земств і міст 17-18 грудня ухвалив визнати Херсонську губернію за частину єдиної неподільної України, а Ц. Раду — тимчасовим повномочним парламентом і Генеральний Секретаріат — тимчасовим українським правительством і вимагав, щоб Ц. Рада перевела в життя обіцяні в III Універсалі соціальні реформи, головне — передачу панської землі без викупу в розпорядження земельних комітетів. Було утворено губерніяльний орган влади — Губерніяльний секретаріат з 9 членів, з них 5 українців і 4 неукраїнці.²⁰²

Маємо відомости про урочисте святкування Укр. Нар. Республіки в Бердичеві й Черкасах на Київщині, в Кременчуці, Гадячу, Миргороді, Хоролі й Костянтинограді на Полтавщині, в Звягелі і Луцьку на Волині, в Богодухові на Харківщині, в Олександрівську на Катеринослав-

---

197. “Нова Рада”, ч. 183.

198. *ibidem*, ч. 195.

199. *ibidem*, ч. 192.

200. “Нар. Воля”, ч. 170.

201. “Роб. газета”, ч. 192.

202. “Роб. газета”, ч. 207 і “Нар. Воля”, ч. 175.

щині й Сосниці на Чернігівщині, навіть по деяких містечках і селах.²⁰³ Святковано було подекуди проголошення Укр. Нар. Республіки і поза межами України та на фронті. Наприклад, у Севастополі 25 грудня дуже урочисто святковано те проголошення з військовим парадом. Усі суда в порту прикрасились прапорами. Крейсер “Пам’ять Меркурія” замість російського “андрієвського” прапору вивісив український.

Але такого ентузіазму, як це було весною й літом, уже тепер не помічалось. З одного боку, робила свій вплив большевицька пропаганда, що захоплювала особливо військо. Як уже зазначено, соціяльний зміст III Універсалу викликав тривогу і незадоволення в статечних кругах населення. А в деяких місцях і Універсал, і різні розпорядки укр. уряду, видані після Універсалу, зустрічали прямий опір. В Херсоні губ. рев. комітет заявив, що не визнає Ц. Ради як органу, що сформувався “помимо волі населення”.²⁰⁴ Київська й Харківська судові палати відмовилися судити іменем Української Народньої Республіки, не вважаючи Ц. Раду й Генеральн. Секретаріят за вищі державні установи.²⁰⁵ Загальні збори урядовців губернських установ Херсонської губ. в Одесі ухвалили визнати Ц. Раду як одну установу, що дбає про порядок, “хоча вона й узурпувала права, що належать лиш Установчим зборам.”²⁰⁶

Тим часом большевицька небезпека стояла загрозою перед українським урядом і в’язала йому руки в самій столиці — у Києві. Маючи за собою узброєну червону гвардію і цілий ряд військових частин, а на провінції — вплив по радах робітничих і солдатських депутатів, большевики поводитись у Києві як друге правительство, зовсім ігноруючи Генеральний Секретаріят, і робили, що хотіли. З наказу їхнього Воєнно-Рев. Комітету була реквізована друкарня Кушнерова, де раніше друкувався “Киевлянин”, і тепер там стала друкуватись “Пролетарская Мысль”. Коли виникла справа колективних договорів служачих київських аптек, Комітет повідомив Спілку аптекарів, що хто з власників аптеки не підпише цього договору, в того буде секвестровано аптеку. Комітет видавав від себе накази до війська; так він видав, між іншим, наказ, щоб усі військові частини Київської Воєнної Округи вибрали самі собі начальників. Велось відверте вербування членів червоної гвардії, які діставали зброю і складали бойові дружини. У Полтаві місцева революційна рада усунула Губ. комісара А.Лівицького і забрала у нього усі папери. У Вінниці до губ. комісара Поділля Гр. Степури Рада солд. і роб. депутатів приставила свого доглядача.²⁰⁷

Генеральний Секретаріят мусів до якогось часу терпіти поруч себе владу большевицького комітету в Києві. Він намагався опанувати державний апарат в столиці і в краю і розсилав один за другим свої заклики й накази. Генеральний секр. судових справ М.Ткаченко внаслідок закону Ц. Ради вислав до всіх голів судових палат на Україні обіжник, в якому рекомендував, щоб судові діячі “невпинно і неослабно стежили за розвитком революційних ідей, за виявленям колективної волі свідомого народу і, не спускаючи з очей відкритих революцією ідеалів соціальної справедливості, в товмаченні й пристосовуванні дотеперішніх кодексів погоджували їх з насталими по революції і далі йдучими змінами у фактичній укладі життя — з виставленими волею організованого народу загальними принципами.”²⁰⁸ Другим обіжником він наказував головам і прокурорам судових установ, щоб присуди, вироки і постанови виносились “іменем Української Народньої Республіки”.²⁰⁹ Генер. секретар шляхів В.Єщенко в телеграмі до всіх начальників залізниць гаряче закликав залізничників, щоб вони напружили всі сили і підтримали рух на залізницях, щоб забезпечити доставу харчових продуктів для армії й населення. “Залізничні шляхи Росії, — читаємо в цій відозві, — почали один за другим замирати, десятками і навіть сотнями покинуто потяги. Підвоз вугілля і хліба катастрофічно зменшується, фабрики і заводи закриваються, робітники викидаються на вулицю. Голод і холод вже не загрожують — вони панують: в Москві дають хліба 1/4 фунта, а в Петрограді не можна дістати і 1/8. Голодні заколоти і голодна смерть вже прийшли. Таке становище на півночі Росії. Завмирають

203. “Нова Рада”, ч. 189, 191, 195, 199 і 203.

204. “Нова Рада”, ч. 189.

205. *ibidem*, ч. 187 і 206.

206. *ibidem*, ч. 199.

207. “Нова Рада”, ч. 186.

208. “Вістник Ген. Секр. Укр. Нар. Республіки”, ч. 2.

209. “Віст. Ген. Секр.”, ч. 2.

шляхи, разом з ними вмирають і здобутки революції, і гине країна. На півдні, на Україні, шляхи ще працюють, але з кожним днем праця падає; пайок вугілля для інших шляхів і хліба для війська і людности і самих залізничників все зменшується. Насувається жах смерти, голоду і холоду. Остання надія всієї Росії на нас, на нашу Україну. Невже ж ми, залізнодорожна демократія, одмовимо допомогти демократії країни, їх жінкам і дітям, котрі благають хліба? Невже це повідомлення вважатимемо за одну з чергових, вже набридлих відозв? Три з половиною роки безупинно працювали і через це розвалювались вагони і паровози. Три з половиною роки працювали залізничники без спочинку, поповнювали своїм здоров'ям і кров'ю хиби поповненої машини і вже знеслились від праці і втомились терпіти насильства і самосуди. Але ми звикли першими бути готовими до жертви революції і демократії. Принесемо ж останню жертву, останне, можливо коротке, зусилля і спасем країну і здобутки революції. Обговоримо в комітетах, колективах, спілках, радах, курінях, що треба зробити, щоб прискішити рух паровозів, котрі ще не зовсім розвалились, віддати решту свого здоров'я, своєї крові на поповнення хиб машини. Все це ми обговоримо в своїх організаціях і врятуем все, що зможем. Навіть і тоді, коли нам прийдеться стиснути зуби від страждання, ми врятуем країну, врятуем волю, коли не для себе, то для майбутніх поколінь. За нас хапається остання надія умираючої країни, армії і людности. Врятуємо ж їх, врятуємо!”

На сей розпачливий заклик Бердичівський участковий залізничний комітет відповів телеграмою, в якій цілком слушно просив давати докладні вказівки, а не благати, “бо не пора тепер давати нам судить та радить, — наказуйте!” (“Робітн. газета”, ч. 187).

Секретар освіти Ів. Стешенко закликав відозвою українців-педагогів, що перебували поза межами України, щоб вони вертали до рідного краю, де їхні сили були потрібні для нової української школи.

Товариш Ген. Секр. земельн. справ Б. Мартос обіжником звертався до всіх установ, що підлягали раніше російському міністерству хліборобства, щоб вони зверталися тепер виключно до Ген. Секретарства земельних справ. З аналогічними обіжниками зверталися до підлеглих їм установ і інші генер. секретарства.

Почав виходити урядовий орган — “Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки” (тижнево), в якому друкувалися закони і постанови Ц. Ради, накази і розпорядження Генер. Секретаріату і всі накази окремих секретарств про призначення урядовців на державні посади.

Але заклики, накази й постанови здебільшого залишалися невиконаними просто тому, що всі державні, адміністраційні, судові та інші установи були дезорганізовані, позбавлені всякої ексекутивної сили і грошей. В більшості ще продовжувалося за інерцією діловодство, але воно мало чисто формальний характер. По містах панували всесильні тепер ради робітничих і солдатських депутатів, які робили, що хотіли. Вже з початку жовтня скрізь по Україні розпочався аграрний рух погромного характеру. Спочатку всякі ексцеси, наприклад, підпал і грабування фабрик, заводів, панських економій, нищення запасів хліба, худоби, рубання лісу і т. д. спинювалося оружною силою: в розпорядження губерніяльної адміністрації військова влада давала окремі військові частини. Так, 20 жовтня в розпорядження губ. комісара Київщини для боротьби з погромами було віддано чотири донських козацькі полки і один полк гвардійських кирасирів.²¹⁰ Але й цього було мало і вже 26 жовтня губ. комісар прохав начальника Київської В. Округи дати йому ще більше війська для боротьби з анархією.²¹¹ Скрізь по цілій Україні підпалювано й нищено винокурні і склади спирту, горілка й спирт випивались, причім часто гинули десятки людей. По цукроварнях грабовано запаси цукру. Пішла хвиля жидівських погромів: 21 падолиста погромлено жидів у Каневі, причім міліція зовсім не спиняла погрому; 27 падолиста зроблено погром в Умані при участі солдатів 16 піхотного полку. Погромлено цілий ряд містечок. Деморалізація і розклад війська йшли таким страшенно швидким темпом, що вже в кінці падолиста майже не можна було знайти такої надійної військової частини, яка б підтримувала десь порядок і сама не взяла участі в грабунках. Донські полки виходили з України. Кирасири були вислані і з Київщини, і з Чернігівщини, де вони якийсь час були в службі губерніяльного комісара яко чужородні частини поза межі України. Адміністрація була зовсім

210. “1917-й год на Киевщине”, ст. 286.

211. *ibid.*, ст. 293.

безпорадна. Ніхто з статечних людей не хотів іти в повітові комісари і взагалі на адміністраційні посади в повіті, боячись помсти з боку всяких розгнуданих анархічних елементів. Край усе більше й більше наводнювався дезертирами й самовільно демобілізованими солдатами, які сіяли в народі заколот, підбурювали до всяких ексцесів і ставали за ватажків або діяльних учасників різних грабунків і насильств.

Генеральному Секретарству військових справ удалось досягти повної згоди від вищої команди армії на українізацію війська. Згодився на це й верховний командуючий ген. Духонін (за пару день після цього замордований більшевниками), згодився начальник Півд.-Зах. фронту ген. Володченко і нач. Румунського фронту ген. Щербачов. Але то вже не була армія. Це була до краю дезорганізована й деморалізована людська маса, котру треба було якнайшвидше демобілізувати, з найменшою шкодою для тих місцевостей, де вона стояла або кудюю переходила. Всі ті полки й дивізії, які вітали Ц. Раду й присягали їй на вірність, були вже нічого не варті з військового погляду і навіть небезпечні, бо більшевицька зараза ширилась серед них з кожним тижнем, з кожним днем.

Начальник Київської Військової Округи підполк. Віктор Павленко зробив був спробу організувати з полків, які стояли в Києві, дві гвардійські, названі за історичною традицією “сердюцькими”, дивізії. Він скасував у них комітети, запровадив більш сувору дисципліну, а щоб принадити самих козаків, дав їм нову дуже мальовничу уніформу. Але проти його заходів повстало Військове Генер. Секретарство. На сторінках “Робітничої газети” з’явився ряд статей, які доводили, що “утворення у нас зараз сердюцьких полків було би першим кроком до збудовання в дальшому своєму розвитку постійної (підкреслення автора статті) української армії, яка була досі і буде надалі зняряддям пануючих класів в їх боротьбі проти селянства та робітництва, і яку ці пануючі буржуазні класи через свої правительства під командою наймитів-офіцерів кидали одна на другу на братовбійчу війну!” Автор доводив, що Україні потрібна не постійна армія, а народня міліція. Автор в організації гвардійських дивізій вбачив інтриги купки буржуазії, якій “так миле і близьке гасло відокремлення України в незалежну самостійну державу, де вона може панувати та використовувати всі багатства краю...” Він боявся, що “гвардія силою зброї може висунуть на порядок політичного життя питання про гетьмана України і підтримати кандидатуру тої чи іншої особи з пануючих верств чи їх прибічників... Тепер зрозуміло, через що власне гасло самостійности іде з тих самих джерел, звідки іде агітація і за утворення сердюцьких полків, які стануть, на думку цих людей, основою української армії, а сердюки будуть її привелігірованою частиною”.

Автор рішуче стояв на тім, що “утворення сердюцьких полків не являється в інтересах ні селянства, ні робітників, є затією буржуазних кіл громадянства чи їх прихвостнів, і тому вся демократія мусить об’явити цим буржуазним намірам найрішучішу війну”.²¹²

На сердюцькі полки почали дивитись як на зняряддя контрреволюції, і їх було в скорому часі розформовано, а підполк. В.Павленко мусів в кінці грудня покинути свій пост. На його місце був призначений штабс-капітан Шинкар.

Так само не використала тодішня вища військова українська влада і прекрасно організованого 1-го Українського Корпусу під командою генерала Павла Скоропадського, незважаючи на те, що цей корпус (що являв собою справжню армію, числом до 60 000 людей) віддавав, як зараз побачимо, величезну прислугу Українській Народній Республіці, не допустивши більшевицькі війська, що сунули з фронту, захопити Київ. Тут так само боялися того, що дисципліноване й строго організоване військо може послужити зняряддям для проголошення гетьманства.

Таким робом, незважаючи на пишні фрази про “мільйони багнетів”, на розсилання наказів арміям та цілим фронтам вища військова влада на Україні при кінці 1917 року фактично не мала в своїм розпорядженні ніякої реальної сили, окрім відділів добровольців.

Бачучи, як наростає конфлікт між Петербургом і Києвом, і безперечно дістаючи з Петербурга вказівки і директиви, більшевики стали підготовлювати нове збройне повстання у Києві, на цей раз — проти Ц. Ради. Военно-Револ. Комітет, як оповідає І.Пуке в своїй книзі “Военно-Рев. Комитет и октябрьское восстание”, обмірковував справу повстання вже на своїх зборах 7 падолиста. До нього дійшли чутки, ніби Ц. Рада формує значні сили в запллі Півд.-Зах. фрон-

212. “Роб. газета”, ч. 191.

ту, щоб перекинути їх до Києва і там рішуче виступити проти большевиків.²¹³ Очевидно, малося на увазі 1-й Український Корпус ген. П.Скоропадського. Вирішено було випередити Ц. Раду, підготувати повстання і в разі потреби викликати на поміч частини 2-го Гвардійського корпусу, що вже був зовсім збольшевичений. На нараді полкових комісарів з представниками партійних “ячеек” у війську в с. Броварах під Києвом було ухвалено протягом трьох днів привести всі большевицькі військові частини в бойову готовність.

Тим часом до Києва прибули два українських полки: 1-й кінний (з Новогеоргіївська) і піхотний, зложений з українців гвардійських полків Павлівського, Ізмайлівського і Волинського (з Петербурга). Большевикам треба було поспішати. Вони розвинули шалену агітацію в усіх військах, які стояли в Києві, — де тільки могли, і в ніч на 12 грудня Воєнно-Рев. Комітет дав наказ бути на ранок готовими до бою. Окремий відділ з кулеметами і двома легкими батареями мав захопити мости через Дніпро. Керування операціями було доручено трійці: Л.Пятакову, І.Пуке і солдату Повілайтісу. Вони мали негайно з'явитися до “Арсеналу”, авіапарку та в інші місця, щоб попередити їх про намірений виступ. Опорною базою повстання, як і місяць тому, мали бути “Арсенал” і 3-ій авіапарк. Арсенальці, 2-й резервний телеграфний батальйон, рота саперів і 1-ша кінно-гірська батарея склали головну “ударну групу”, яка мусіла після артилерійського обстрілу захопити місто. Залізничний двірець мав захопити шулявський відділ червоної гвардії разом з 5-м авіапарком. Важка артилерія мала бити по касарнях противника і по будинку Ц. Ради і допомагати утримати в своїх руках мости. 2-й гвардійський корпус мав обороняти підступ до Києва з південно-західного боку й не допускати звідти допомоги українцям.²¹⁴

Та українці цього разу випередили большевиків. Тієї самої ночі на 13 грудня частини 1-ої української гвардійської дивізії (сердюцької) роззброїли несподіваним нападом большевицькі військові частини і вислали їх цілими потягами з Києва. Вже з вечора 12 грудня українці оточили касарні большевицьких і збольшевичених частин і до 4-ої години ранку вже роззброїли “Арсенал”, 3-й і 5-й авіапарки, батальйони понтонієрів і телеграфників, важкий артилерійський дивізіон, 1-шу гірську батарею, 524-ту рязанську дружину, 5-й залізничний батальйон — всіх їх зганяли просто з ліжок і не давши отямитись гнали на двірець, садовили до вагонів і висилали до Московщини. Тільки один 3-ій авіопарк поставив опір, стріляв в “богдановців” і забив одного козака та 4 поранив. Але опір був зломлений і авіопарківців так само вислали з Києва. Українці захопили 350 кулеметів, 5 мільйонів набоїв, бомби, бронебійні кулі, пірокселінові шашки і т. ін.²¹⁵

Одночасно була обеззброєна і артилерія за Дніпром. Українці взяли тут 70 гармат. Ранком 13 грудня на Ціпному мосту було піднято і заарештовано большевицьких ватажків, які пробирались за Дніпро, щоб там розпочати повстання артилерістів. Був арештований голова Воєнно-Револ. Комітету Л.Пятаков і члени: Ерліхерман, Голубенко, Горбачів та інші.²¹⁶

Операція вдалася блискуче, але український уряд не використав своєї перемоги. Замість показати тепер, що він є дійсно господар і може утримати порядок і повагу до себе, він, стоячи на ґрунті “завойованої революцією свободи”, повипускав зразу арештованих большевицьких ватажків і допустив далі провадити проти себе одверту агітацію.

213. Цитую за “1917-м годом на Киевщине”, ст. 405.

214. Большевицький історик подає такий перегляд озброєних сил з обох боків в той момент: на боці большевиків були: 3-ій авіапарк (600 л), резервний бат. понтонієрів (400), 2-й резерв. тел. бат. (800), рота саперів (300), 1-й кінно-горний дивізіон (600), броневий відділ (200), червона гвардія “Арсеналу” (800), Тиловий артил. відділ (300), другий артил. відділ (200). Воронізькі 147 і 148, дружини (800), 5-й автопарк 600, залізнична черв. гвардія 400, Шулявська черв. гвардія 600. Подільська черв гвардія 300. Важка артилерія 1200, різні дрібні 300, разом 8400 людей. 10 батарей, 2 броньовики, 6 аеропланів.

Український уряд мав такі військові частини: полк Б.Хмельницького — 2000 л., укр. понтонієри — 400, 1-й запасний укр. полк — 2000, 2-й зап. укр. полк — 2000. Полуботківський полк — 1800, Вільне козацтво — 1700, польова артилерія — 300, полк Грушевського — 1000, гайдамаки і Курінь смерти — 1000, разом 16000 людей.

Подаючи ці цифри з книги Пуке, редакція збірника “1917-й год на Киевщине” застерігає, що “цифри ці неточні”, ст. 474.

215. “1917-й год на Киевщине”, ст. 415-416.

В операції обеззброєння большевиків брали участь такі українські частини: 1-ша Сердюцька дивізія, полки: Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський і Юрївський, Курінь ім. Т.Шевченка, Курінь смерти, 1-й кінний козацький Вільної України полк і 414-й піший полк. “Нова Рада”, ч. 217.

216. “1917-й год на Киевщине”, ст. 415-416.

На засіданні Малої Ради 2 грудня В. Винниченко виступив з позачерговим повідомленням про події. Він так пояснював роззброєння большевицьких частин: Ген. Секретаріят мав відомості, що ці частини настроєні агітацією проти Ц. Ради. Большевики хочуть знищити Укр. Нар. Республіку. Отже, Ген. Секр. зумів обеззброїти їх без проливу крові, — тільки з українського боку був один убитий і четверо поранених. Далі Винниченко “ще раз публічно і одверто” заявив про позицію Ген. Секретаріату: “Большевики демагогічно, нечесно і безсовісно ведуть свою агітацію. Ніяких таємних переговорів ми не ведемо. Як раніш, так і тепер ми стоїмо на ґрунті організації загальноросійської соціалістичної і федеративної влади. Ми ведемо про це переговори з урядами всіх державних країв — Дону, Петербурга, Бесарабії, Білої Русі, Криму, Сибіру й іншими. Пропускаємо через Україну військо тих країв, що самовизначаються, але додержуючи строгого нейтралітету, не пропускатимемо большевицького війська для братовбивчої боротьби на Дону.” Далі Винниченко казав, що Ген. Секр. вислав своїх делегатів до Берестя контролювати діяльність большевиків на мирових переговорах. Російські Установчі Збори мусять конче відбутися. Коли большевики не дадуть їм працювати в Петербурзі, Україна прийме їх у Києві.²¹⁷

Мала Рада прийняла пояснення гучними оплесками, але постанови винесено не було. Один лиш представник польської лівиці Корсер протестував проти обеззброєння большевиків. Він зійшов з трибуни при повній мовчанці зборів.²¹⁸

Звістка про обеззброєння большевицьких частин викликала шквал обурення серед різних “рад” і “комітетів”. Увечері того ж самого 13 падолиста зібралися загальні збори Ради роб. і солд. депутатів при участі коло 700 людей. Тут виступали окремі солдати із обеззброєних частин, яким удалося втекти, і гірко скаржилися на те, що їх повикидали з касарень, одняли зброю й повисилали з Києва. Визволеному з-під арешту Л.Пятакову зроблено овації. Українці — члени Ради роб. і солд. депутатів виступали в обороні української влади. Тут виявився грізний симптом, що самі українські військові частини — ненадійні: представник укр. Шевченківського полку заявив українцям, що їм би слід боронити не Ц. Раду, а робітників, селян і солдатів. Бесідник казав, що Шевченківський полк тільки що прибув з Петербурга, і що Ц. Рада не хотіла його приймати, бо він настроєний революційно... Так само й представник Волинського полку казав, що його товариші визнають Ц. Раду, але це не значить, що вони будуть боронити тих людей, які тепер в Ц. Раді засідають.”

Збори більшістю 302 голосів проти 250 пізно вночі винесли запропоновану большевиками резолюцію з домаганням повороту зброї обеззброєним частинам і покаранням тих, хто це обеззброєння наказав.

Рада робітничих депутатів, Рада професійних спілок і Рада фабричних комітетів випустила відозву, в якій писалося, що “Ц. Рада виступила одверто проти революційних робітників та солдатів. Темною ніччю з її наказу зрадницьким способом були обеззброєні ті військові частини, які своєю мужністю знищили контрреволюційний штаб і завжди стояли на сторожі революції.” Відозва закликала до протесту проти вчинків Ц. Ради, до страйку, і вимагала передачі влади радам роб., сел. і солд. депутатів.

Збори виконавчого комітету Спілки професійних союзів і фабричних комітетів також поносили різкі резолюції з протестом. 14 грудня було проголошено в Києві страйк, в якому взяло участь коло 20 000 робітників. Але робітники трамваю, водопроводу й електричної станції не прилучилися до страйку. Робітники друкарень застрайкували аж увечері, і на другий вже день, 15 грудня, страйк припинився.

До Києва прибули Зінов'єв і Рошаль і взяли участь в большевицьких нарадах. Зінов'єв виступив на мітингу в міськмі театрі й різко критикував політику Ц. Ради. Большевицька преса продовжувала шалену агітацію проти Ц. Ради. 16 грудня в Києві відкрився Крайовий з'їзд большевицької партії при участі 54 делегатів, які репрезентували 22 організації семи губерній (Київської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Волинської й Подільської) і дві військові організації, всього 24 організації з 18 021 членами. Головою з'їзду вибрано Г.Лапчинського (з Кременчука), товаришами — В.Аусема (Полтава) і В.Затонського (Київ). З'їзд вибрав Головний Комітет (з осідком у Києві), до якого увійшли: Ауссем, Шахрай,

217. “Роб. газета”, ч. 199.

218. “1917-й год на Киевщине”, ст. 426.

Лапчинський, Бош, Затонський, Александров, Кулик, Гриневиц, Горовіц, Люксембург, Гамарнік, Гальперин і Л.Пятаков, і виніс різкі резолюції проти Ц. Ради. Було ухвалено взяти участь у виборах до Українських Установчих Зборів з самостійним списком, “боротися проти нинішнього складу Ц. Ради і стреміти до створення на Україні дійсно революційної влади Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. В конфлікті Ц. Ради з Радою Народніх Комісарів взяти сторону Ради Нар. Комісарів.

Всі ці збори і з'їзди, вся ця агітація велися відверто на очах в української влади. Організація, яка тільки що зі зброєю в руках мала зробити повстання проти українського уряду, продовжувала існувати і робити своє діло далі цілком вільно, так, наче урядові до цього не були ніякого діла.

Генеральний Секретаріят, немов виправдуючись, видав з приводу роззброєння відозву, в якій казав таке: “По Київу ширяться чутки про арешти робітничих та солдатських організацій. Ген. Секретаріят У.Н.Р. заявляє: на території УНР. Універсалом Ц. Ради забезпечується всі свободи, в тому числі свобода громадських військово-революційних організацій. Тим більше повинні шануватись організації робітників, солдатів та селян; Ген. Секретаріят не допустить жадних насильств над ними.

Разом з тим Ген. Секретаріят повідомляє громадян, що для повернення зброї, самочинно захопленої деякими військовими частинами, а також гуртками людности, штаб округи відбирає та робить обрахунки зброї, що належить Республіці. Згадані заходи зовсім не є зазіханням на волю та самодіяльність організацій.”

Майже в той самий час, коли, роззброївши большевицькі частини в самім Києві, український уряд позбувся на деякий час небезпеки у своїй власній столиці, над Києвом та й над усією наддніпрянською Україною нависла була грізна небезпека з боку згадуваного вже 2-го гвардійського корпусу. Полки цього корпусу, зовсім збольшевичені, покидали свою старшину, повибирали собі нових начальників, а за головного команданта настановили собі відому большевицьку агітаторку з Києва Євгенію Бот. По згоді з київським большевицьким комітетом вони рушили з фронту на схід і, нищачи й грабуючи все на своїй дорозі, перейшли так ціле Поділля і на початку грудня скупчились в районі станції Жмеринка, звідки мали рушити на Київ. Тоді командант 1 Українського Корпусу генерал П.Скоропадський, який саме перед тим дістав від нового “главковерха” Криленка наказ вирушити з своїми частинами на фронт, замість того щоб виконати цей наказ, обсадив полками свого корпусу залізничні лінії Козятин—Жмеринка і Шепетівка—Козятин—Христинівка—Вапнярка; коли в перших днях грудня перші ешелони 2-го гвардейського корпусу вирушили з Жмеринки, українці несподівано зупинили їх вночі біля Вінниці, роззброїли, запакували знову до вагонів і під вартою відіслали на північ до Московщини, через Коростень і Калінковичі, обминаючи таким способом Київ. Потім таким же самим способом було роззброєно всі збольшевичені частини, які рушили з фронту і загрожували Києву.²¹⁹ Дуже швидко й успішно проведене 1 Українським Корпусом обеззброєння большевицьких частин врятувало Київ од можливого погрому і руїни й розв'язало українському правительству на деякий час руки.

Увага Ц. Ради і Генерального Секретаріату скупчилася тепер біля двох справ: формування загальноросійського федеративного уряду і скликання Українських Установчих Зборів. На засіданні 23 падолиста голова Ген. Секретаріату В.Винниченко докладав, які заходи зроблено було в першій справі. Отже, Ген. Секретаріят ухвалив таку постанову: Секретаріят визнає потрібним негайний мир; мирові переговори може як слід вести тільки правительство, уповажнене більшістю народу; а що Рада Народніх Комісарів таким не є, то треба негайно утворити нове федеральне правительство по згоді з крайовими республіками і впливовими та автономними організаціями. Тому Генер. Секретаріят ввійшов в переговори з Ставкою в Могилеві і з правительвом Дону та Кубані. В Ставці перебував б. міністр Тимч. Правительства В.Чернов з деякими лідерами ес-ерів і радився над сконструюванням коаліційного соціалістичного уряду.²²⁰ Головний начальник Півд.-Зах. фронту телеграфував, що поділяє позицію Генер. Секретаріату, але, на лихо, як казав Винниченко, у нього мало сили. Коли Дон, Кубань, Сибір, Кав-

219. Уривок зі Споминів Гетьмана Скоропадського. “Хліборобська Україна”, кн. IV, Відень, 1922-23, ст. 32-34.

220. Того самого дня, як Винниченко робив доклад у Ц. Раді, большевики захопили Ставку, вбили ген. Духоніна, а Чернов з своїм ес-ерами мусів тікати.

каз та інші краї згодяться з Генер. Секретаріатом, а політичні організації підтримають, то, на думку Винниченка, справа пішла би швидко. Ставка дала пораду, щоб центральне правитель-ство формувалося в Києві, але Генер. Секретаріят вважав незручним, щоб два правительства, центральне і українське, перебували в одному місті. З приводу доповіді В.Винниченка виступали з промовама І.Маєвський, Ісаєвич, М.Грушевський і М.Порш, котрий доводив, що коли не буде сформовано центральної влади і не буде заведено ладу в цілій державі, то й Українська Республіка не зможе встояти і загине в огні загального безладу. Через те треба, не гаючи ні одного дня, організувати федеральне правительство з представництвом у ньому від різних країв, які уже сформували свою власть.

Мала Рада постановила ухвалити всі думки Генерального Секретаріату і доручити йому провадити діяльність далі в тому ж напрямку.²²¹ Але переговори проходили мляво. Ставка перейшла в руки большевиків. До Кубанського уряду було вислано спеціальну делегацію, яка складалася з офіцера Богданівського полку М.Галагана і чл. Ц. Ради Є.Онацького.

Внаслідок ухвали Генеральний Секретаріят звернувся 8 грудня до Південно-Східного союзу козаків, верховинців та народів вільних степів, до правительства Кавказу, до правитель-ства Сибіру, до органів автономної Молдави, автономного Криму, Башкирії та інших організова-них країв з пропозицією негайно розпочати переговори з Генеральним Секретаріатом про ут-ворення соціалістичного правительства для цілої Росії.

На цей заклик відгукнулося тільки одне донське правительство, яке через своїх пред-ставників заявило, що згоджується на пропозицію Генерального Секретаріату.

З усіх цих заходів нічого не вийшло. Ніякого федерального російського уряду Генераль-ний Секретаріят не створив з тої простої причини, що він обминав одинокий реально існуючий уже уряд в Росії — Раду Народніх Комісарів, супроти якого він сам виявився надто слабким. Большевиків дратували вже самі переговори з Доном, з урядом генерала Каледіна. Генераль-ний Секретаріят вільно перепустив свого часу козацькі частини, які їхали на Дон і там скріпля-ли сили ген. Каледіна. З свого боку ген. Каледін, після безпосередньої розмови по прямому дроту з С.Петлюрою, дав згоду перевозити вільно українські військові частини з Дону на Ук-раїну. Коли ген. Каледін, оголосивши в Донецькому вугільному басейні військовий стан, за-крив усі революційні робітничі організації, то ці останні поскаржились Генеральному Секре-таріатові України. Голова Ген. Секр-ту Винниченко інтерпелював перед ген. Каледіним, і цей зараз же відповів телеграмою, що “всі розпорядки, що перешкождали громадським ор-ганізаціям в їх роботі, скасовано”.

Ген. Секретаріят давав розпорядження не перепускати через українську територію боль-шевицькі відділи, які виступали проти Каледіна. Він покликався, при тім на свій нейтралітет. Це давало привід для завзятої агітації большевиків проти українського уряду, бо Рада Нар. Комісарів перебувала в одвертій війні з донським урядом.

Щоб ослабити цю агітацію, Генеральний Секретаріят випустив 13 грудня відозву, цікаву з того боку, що вона характеризує загальні погляди українського правительства на сучасний момент і на відносини з большевиками. Ось текст цієї відозви:

“Безвідповідальні люди, які розуміють революцію як ламання всякого зорганізованого життя, ведуть темну нечесну агітацію проти Центральної Ради і Генерального Секретаріату.

Головним аргументом цих людей серед широких неосвідомлених мас служить відношен-ня Генерального Секретаріату до козачого правительства. Розпускаються чутки, ніби Цент-ральна Рада веде таємні переговори з козаками проти Народніх Комісарів. Як доказ приводить-ся те, що Генеральний Секретаріят дозволив вихід козачих військ на Дон і не пропустив боль-шевицьких ешелонів для походу проти козаків.

Генеральний Секретаріят заявляє: ніяких таємних переговорів з козаками не ведеться. Ведуться з ними переговори про утворення центрального правительства всієї Російської Рес-публіки. Але такі самі переговори ведуться з Народнім Совітом в Петрограді, і з правительст-вом Сибіру, і з правительством Кавказу, і з правительствами інших республік.

Генеральний Секретаріят всім цим правительствам пропонує зорганізувати центральне правительство на таких умовах, щоб воно було однородно-соціалістичне (від большевиків до

221. “Нова Рада”, ч. 184.

народніх соціалістів) і федерального характеру, цебто складене з представників крайових республік. Тільки таке правительством матиме силу й авторитет, бо спиратиметься на всі реальні сили демократії всіх соціалістичних напрямів і на всі народи Російської Республіки.

Генеральний Секретаріят не визнає Народніх Комісарів правительством всієї Росії, бо сила їх (є) тільки серед певної частини великоруської демократії, народи ж Сибіру, Поволжя, Кавказу, Криму, Дону, України, Бесарабії, Білоруси не признають Народніх Комісарів правительством Росії. Так само навіть не вся великоруська демократія признає їх правительством. Через те в інтересах селянства, робітництва і солдатства Росії, від імені і коштом яких буде встановлюватися мир і будуть вирішуватися питання великої соціальної ваги, Генеральний Секретаріят вважає невідкладним якомога швидше скласти центральне правительством на вищезазначених основах. Поки ж такого немає, Генеральний Секретаріят не вважає можливим ставати на бік тої чи іншої області. І через те Генеральний Секретаріят, признаючи право як за Народніми Комісарами у Великоруси, так і за козаками на Донщині, на Кубані і по інших всіх землях, порядкувати своїм життям, не вважав справедливим задержувати козацькі військові частини на Україні, коли вони хотіли йти до свого краю. Так само Генеральний Секретаріят вважає недопустимим затримувати й руські частини, коли вони виявляють бажання йти в Росію, як недопустиме те, що Народні Комісари задержують українські частини, не пропускаючи їх на Україну.

Виходячи з цієї основної позиції, Генеральний Секретаріят не вважав можливим порушити свою нейтральність в боротьбі великоруських большевиків з донськими козаками і відмовився допомагати пропуском ешелонів на Дон. Разом з тим Генеральний Секретаріят вважає необхідним заявити, що він перший вступився за робітничі організації в Донській області, над якими з боку козачого правительства вжито репресій. Голова Генерального Секретаріату виразно зазначив Військовому Правительству, що всякі утиски й обмеження повинні бути скасовані. І так само тепер Генеральний Секретаріят стоїть на тому, що й раніше. В даний момент до Києва прибула делегація від Південно-східного союзу козаків і від Кубанського Правительства в справі переговорів про утворення центрального правительства. Генеральний Секретаріят офіційно заявив делегації, що Генеральний Секретаріят вважає можливим склад правительства тільки соціалістичний і, для успішності переговорів з козаками, ставить першу умову: скасування "воєнного положення" в Південно-східнім союзі і усунення всяких репресій та обмежень над робітничим й демократичними організаціями.

Оце ті "таємні" переговори, які ведуться Генеральним Секретаріатом з козаками.

Тим паче, розуміється, Генеральний Секретаріят не дозволить нікому на території Української Народньої Республіки ніяких утисків над робітничими чи якими-небудь іншими організаціями. Генеральний Секретаріят ставить собі метою зорганізованими і мирними способами затвердити та зміцнити владу демократії на Україні. Генеральний Секретаріят вживає всіх заходів, щоб всі соціальні реформи такої великої ваги, як, напр., земельна реформа і військова, були переведені якнайширше, якнайповніше, але зорганізовано і без того потрясення, кровопролиття й анархії, якими відзначено ці самі реформи на території Народніх Комісарів. Генеральний Секретаріят твердо і непохитно стоїть на тому, що вся влада повинна належати всьому народові, а не частині його. І через те вважає, що влада на місцях повинна бути в руках вибраних всім народом вселюдним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням органів, а не груп людей, вибраних неправильно і випадково.

Генеральний Секретаріят вважає недопустимими утиски над свободою слова і через те не закриває ніяких газет, навіть тих, які клеветують на нього. Так само Генеральний Секретаріят не допускає ніяких утисків, ні обмежень свободи зібрань, союзів, страйків, віри. І через те не може погодитись з тими утисками і терором, які вживаються правительством Народніх Комісарів навіть над соціалістами, навіть над вибранцями селян і робітників.

І Генеральний Секретаріят заявляє: такої позиції він твердо буде держатися і далі. Але повинен додати: всякі спроби силою порушити той лад, який твориться зорганізованою демократією України, він рішуче і так само силою буде подавляти в корені. Доказом того є роззброєння деяких військових частин, зроблене вночі з 12 на 13 грудня (н. ст.). Ці частини, з анархістичних, нездисциплінованих елементів, підбурені нечесною агітацією большевиків, весь час погрожували розгромом Києва з тих тяжких орудій, які були у них. Приклад

братовбивчої кривавої війни в Петрограді, Москві та й в самім Києві, погрози віддати на розгром безвинне населення Києва примусили Генеральний Секретаріят відібрати зброю у найбільш анархістичних частин і деякі з них вислати за межі Української Народньої Республіки. Під час роззброєння українськими військовими частинами випадково, без наказу Генерального Секретаріату, затримано деяких членів “воєнно-революційного” комітету, але в цей же день випущено. Роззброєння відбулося без пролиття краплі крові, але в той же час з боку роззброєних вбито одного українського козака-богданівця і чотирьох ранено.

Не ховаючи ні одного свого кроку як в політично-внутрішній, так і в зовнішній діяльності, стоячи на позиціях соціалістичного правительства зорганізованої демократії України, її селянства, робітництва і солдатства, Генеральний Секретаріят звертається до тої частини робітництва, яку введено в блуд нашими несовісними політичними противниками, з застереженням: ворожнеча робітництва проти Української Центральної Ради є ворожнеча проти українського селянства, яке по справедливості має найбільшу силу як в Центральній Раді, так і по всій Росії. Ворожнеча робітництва з селянством, города з селом є тільки на користь реакції, бо розбиває сили всієї революційної демократії. Українське селянство, найбільш представлене в Раді, найбільше грабоване царизмом, найбільш покривджене до революції соціально, національно і політично, не допустить, щоб його відроджена скасувала агітація зайшлих з півночі Росії анархістичних елементів.

Центральна Рада і Генеральний Секретаріят як найвищі органи влади українського селянства, робітництва і солдатства, заявляють: мир всьому світові, земля трудовому народові, робітництву — економічні, соціальні реформи, всій людности — демократичні свободи, але в формах зорганізованих; не тільки руйнувати, але й будувати, творити нове.

І цю позицію Генеральний Секретаріят буде боронити всіма силами від всіх, хто б не захотів її зломити.

Підписали: Голова Генерального Секретаріату В.Винниченко.

За Генерального Писаря І.Мирний.

Київ, 30 листопада (13 грудня) 1917 р.”²²²

Та ця відозва могла тільки ще більше роздратувати большевиків. Вони цілком ясно здавали собі справу з того, що союз України з Доном є для них великою небезпекою. Як писав один з большевицьких провідників, цей союз загрожував тим, що “відріже нас від Кавказу і бакінської нафти, позбавить Совітський Центр також і вугля Донецького басейну, марганцю Криворіжжя і хліба України”.²²³ Тому всякий прояв добросусідських відносин між Україною й Доном надзвичайно їх тривожив і просто вибивав з рівноваги духу. Вже 6 грудня Рада Народніх Комісарів випустила відозву до всіх совітів, де писала, що “буржуазна Центральна Рада Української Республіки веде боротьбу проти українських совітів, помагає Каледіну стягувати військо на Дон, перешкоджає совітській владі пересилати через землю братнього українського народу необхідні військові сили для приборкання калединського бунту.”

В той же час член Воєнно-морської колегії при Раді Народніх Комісарів В.А.Антонов-Овсеєнко виробив план боротьби з “контрреволюцією”, який зводився до того, щоб зайняти большевицькими військовими відділами Харків, перекинути з району Жмеринка-Бар на Поділлі 2-й гвардейський корпус в район Донецького басейну і почати звідти наступ на Дон. Таким робом Україна мала служити базою большевицьких операцій проти Дону.

Одначе большевики зразу ще не хотіли одверто зривати з Ц. Радою. Принаймні ще 7 грудня Л.Троцький доручав Криленкові, большевицькому “главковерхові”, включити представника Ц. Ради до загальноросійської мирової делегації, не перешкоджати руху українських частин з півночі на південь, мотивуючи тим, що “українські працюючі маси повинні на ділі переконатись, що загальноросійська совітська влада не буде чинити ніяких перешкод самовизначенню України, в які б форми це самовизначення не вилилось, і що визнання народньої Української Республіки з боку російської влади є якнайповніше.”²²⁴

Але політика українського уряду щодо перепуску козацьких відділів, які повертались з фронту на Дон, продовжувалась далі, і Рада Народніх Комісарів трактувала це як “определен-

222. П.Христюк, т. II, ст. 79-81.

223. Антонов-Овсеєнко, Записки о гражданской войне, Москва, 1924, ст. 23.

224. Антонов-Овсеєнко, ст. 47

но враждебное отношение Центральной Рады.” Тоді Криленко з Ставки видав заборону українським частинам Північного й Західного фронтів від'їздити додому і не визнав виділення Південно-Західного й Румунського фронтів в окремий Український фронт. Конфлікт ставав неминучий, і його вибух був питанням дуже короткого часу.

В ті дні, як обмірковувалася справа формування центрального уряду, Ц. Рада прийняла цілий ряд дуже важливих постанов. 29 падолиста було затверджено по докладу Ол.Севрюка Закон до Українських Установчих зборів. Перший пункт закону казав, що “Установчі Збори Укр. Нар. Республіки складаються з членів, обраних людністю на основі загального, без різниці полу, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з додержанням принципу пропорціонального представництва.”²²⁵ Було встановлено такі виборні округи: Катеринославська, Київська, Полтавська, Подільська, Харківська (з прилученням Грайворонського пов. Курської губ.), Херсонська, Чернігівська (з прилученням Путивльського пов. Курщини), Острогозька (яка складалась з Острогозького, Валуйського, Бірюцького і Богучарського повітів Вороніжчини та Новооскольського пов. Курщини) і Таврійська (з повітів Бердянського, Дніпровського і Мелітопольського).

Право участі у виборах мали громадяни Російської республіки не молодше 20 років, які на момент складання виборчих списків жили на Україні. Це право мали також усі військові, котрі на момент призиву їх на військову службу жили на території України. Крім осіб, які жили в даній виборчій окрузі, до виборчих списків вписувалися особи відсутні, “якщо відсутність їх тимчасова і коли ці особи зберегли якийсь зв'язок з даною місцевістю”.²²⁶ Вибори до Уст. Зборів виконувалися через подавання кандидатських списків. Кожен список кандидатів мав бути підписаний не менше як 100 особами.

Таким робом закон давав право вибирати до Українських Установчих Зборів усім людям, які навіть випадково опинились на українській території і нічим не були з нею зв'язані, як, наприклад, т. зв. біженці. До Укр. Уст. Зборів мало бути обрано всього 301 депутат, а саме: від Київщини (з населенням 4 778 275 душ) 45 мандатів, від Волині (населення 3 055 800) 30, Поділля (нас. 3 873 900) 30, Катеринославщини (насел. 3 561 600) 36, Полтавщини (нас. 3 038 500) 30, Херсонщини (нас. 3 368 500) 34, Харківщини (нас. 3 311 700) 35, Таврії (нас. 901 248) 9, Чернігівщини (нас. 2 816 978) 28, Острогозької округи (нас. 1 465 942) 15. Крім цих округ, залишено право окремим адміністраційним округам заявляти постановою повітових земських зборів про бажання взяти участь у виборах до Укр. Установчих Зборів, і тоді їх мало бути прилучено до сусідньої виборчої округи, змінивши відповідно число депутатів, обчислюючи по одному депутату на 100 000 населення.

Днем виборів було призначено 27-29 грудня ст. стилю, а відкриття Укр. Установчих Зборів призначено на 9 січня 1918 р. ст. стилю.

Головою Головної в справах виборів до Українських Установчих Зборів Комісії призначено Михайла Мороза, членами її – чл. київ. окр. суду П.Стефановича, чл. київ. окружн. суду М.Радченка, секр. київ. губ. зем. управи Гр.Кириченка, чл. київ. судової палати Ол.Щербака і чл. київ. суд. палати Ол.Бутовського.

З законів і постанов Ц. Ради того періоду одним з найважливіших буз закон 8 грудня “Про порядок видання законів”. З огляду на його вагу наводжу його тут цілком:

I.

“До сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її Конституції, виключне і неподільне право видавати закони для Укр. Нар. Респ. належить Українській Центральній Раді.

II.

1) Всі закони і постанови, які мали силу на території Укр. Нар. Респ. до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Укр. Ц. Ради, мають силу і надалі яко закони і постанови Укр. Нар. Республіки.

225. Закон про вибори до Установчих Зборів УНР К., 1917, ст. 4.

226. Закон про вибори, ст. 37.

2) Право видавати розпорядження в обсягу урядовання на основі законів належить Генеральним Секретарям Укр. Н. Республіки.

3) До видання таких розпоряджень зостаються в силі розпорядження Російського Правительства, які були видані до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені або не скасовані Укр. Ц. Радою та Ген.Секретаріатом.

III.

1) До прийдучих змін законодавчим порядком полишаються в силі і всі державні уряди і установи, які зостаються на території УНР по день 7 листопада 1917 р. з дотеперішнім їх ділокругом, урядженням і штатам яко уряди і установи У.Н.Р.

2) Це положення тим часом, до погодження з іншими частинами Рос. Федерації, має стійність і для урядів і установ, які обіймають тільки частини територію УНР, і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на українську територію.

3) Всі особи, які займали посади державної служби по день 7 листопада 1917 р. на території УНР, чи то за призначенням рос. правительства, чи то за обранням органами самоврядування зостаються на своїх урядах без особливих прохань чи заяв.

Заступник Голови Укр. Ц. Ради: Мик. Шраг

Секретар:

Постоловський

Ствердив:

За Генерального Писаря України Ів.Мірний."²²⁷

В кінці листопада і на початку грудня 1917 р. відбулися на Україні вибори до Всеросійських Установчих Зборів. Захоплення влади більшовиками, які негативно ставились до Установчих Зборів і розігнали їх, коли вони зібрались були в Петербурзі, позбавили їх того інтересу і того значіння, яке надавалося їм від початку революції. Але результати виборів самі по собі могли служити показником політичних настроїв населення. Передовсім скрізь мали подавляючу перевагу соціалістичні партії. Партіям несоціалістичним де-не-де удавалось провести одного-двох кандидатів. Більше всього дістали голосів блок укр. соціалістичних партій (укр. ес-ери, Спілка і укр. ес-деки), більшовики і рос. ес-ери. На жаль, ми не маємо точних даних про результати виборів по всій Україні. Відомо лиш, що на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині, південній Чернігівщині українські соціал. партії дістали величезну перевагу. Значно гірше з цього погляду виявилася справа на Харківщині, де українці не мали власного списку і йшли в хвості списку рос. ес-ерів. Так, на Катеринославщині більше половини поданих голосів дістав блок укр. ес-ерів і ес-деків і провів 10 своїх кандидатів: С.Романченка, О.Радомиського, Єл.Карпенка, Х.Сторубля, О.Мицюка, П.Сургалья, В.Строменка, А.Россіна і К.Коржа (більшовики провели 4 і рос. ес-ери 4). В Харківській губ. на першому місці пройшов блок укр. ес-ерів з рос. ес-ерами, але українців по ньому пройшло всього троє: А.Сіверо-Одоевський, І.Михайленко і Н.Шкарбатов; більшовики дістали 2, кадети 1. На Полтавщині укр. ес-ери і Сел. спілка дістала 13 послів (596 000 голосів), рос. більшовики, ес-ери і землевласники по 1. На Херсонщині на першій місці пройшли укр. та рос. ес-ери (204 000 голосів), на другому — укр. ес-деки (60 000), на третьому — більшовики (15 000). На Чернігівщині, в південних і центральних повітах, перевагу мала Сел. спілка і укр. ес-ери, в північних — рос. ес-ери та більшовики. На Київщині скрізь на першому місці пройшов блок укр. соц. партій: коло 600 000 голосів, або 70,2 проц.

Результати виборів по містах були особливо зменшені тим, що тут виборці взагалі були більш інтелігентні і свідомі. Тому й успіх українських списків свідчив про значний зріст впливу українського елементу. В самому Києві подано було всього 179 688 голосів. З них — блок укр. соц. партій дістав 46 764, правий блок — 36 602, більшовики — 32 576, кадети — 18 742, жидів. соц. блок — 15 992, польський блок — 11 932, меншевики, рос. ес-ери, бунд — усі разом 17 150. Коли взяти до уваги, що в липні місяці на виборах до міської думи український список дістав усього 35 603 голосів, то виходило, що тепер українці дістали на 20 проц. більше. В Одесі укр. с.-д. пройшли на третьому місці. В Полтаві з 47 000 виборців голосувало всього 19 711. На першій місці пройшли кадети, на другій — блок укр. і рос. ес-ерів, на третій —

227. "Вістн. Ген. Секр. УНР", № 3.

жидівський, на четвертім — Сел. Спілка. В Херсоні з 58 600 виборців голосувало всього 21 654. Жидівський блок дістав 5 522 голоси, большевики — 3 899, укр. і рос. ес-ери — 3 453, кадети — 3 357, укр. і рос. ес-ери — 3 115 голосів. З повітових міст укр. список пройшов першим у Константинограді, Василькові, Кобеляках, Золотоноші. У Катеринославі укр. список зібрав 11 500 голосів (супроти 5 500, які мали українці в липні при виборах до міської думи).

Перед від'їздом до Петербурга більшість вибраних до Уст. Зборів українських делегатів з'їхалися у Києві і мали нараду 24 грудня. З'їхалось більше 50 депутатів. Почесним головою зборів вибрано М. Грушевського, членами президії — укр. ес-ерів Ковальського, Янка, Севрюка і рос. ес-ера Качинського. З'їзд вислухав доклад Ол. Севрюка, в якому говорилося, що фракція укр. ес-ерів ухвалила взяти якнайактивнішу участь в Уст. Зборах. Під час дебатів виявилось, що не всі делегати надають Уст. Зборам однакове значіння. Збори ухвалили взяти найактивнішу участь у Всерос. Установчих Зборах і вжити заходів, щоб вони відбулися якнайскоріше. Одночасно з тим ухвалено з'ясувати, — чи є які перешкоди для формального функціонування Всерос. Уст. Зборів, і коли такі перешкоди є, то намагатись їх усунути.²²⁸

ІХ

Ультиматум Ради Народніх Комісарів. Війна з большевиками. Початок переговорів про мир з центральними державами. Відносини з представниками Антанти. Чехо-словаки на Україні. Законодавча діяльність українського уряду.

17 грудня в Києві було одержано телеграму від Ради Народніх Комісарів, передану Ц. Раді по радіотелеграфу большевицьким головнокомандуючим прапорщиком Криленком, такого змісту:

“Приймаючи на увагу інтереси єдності і братерського союзу робітничих та працюючих експлуатуємих мас у боротьбі за соціалізм, приймаючи на увагу признання цих принципів численними постановами органів революційної демократії Рад, а найбільше — 2-го Всеросійського З'їзду Рад, — соціалістичне правительство Росії — “Совет Народных Комиссаров” ще раз стверджує право на самовизначення за всіма націями, які пригнічувались царатом і російською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії. Через це ми, Рада Народніх Комісарів, визнаємо Народню Українську Республіку, її право цілком відокремитись від Росії або зробити умову з Російською Республікою на федеративних і тому подібних взаємовідносинах між ними. Все, що торкається національних прав і національної незалежності українського народу визнається нами, Радою Народніх Комісарів, зараз же, без обмеження та безумовно.

Проти Фінляндської буржуазної республіки, яка поки що зостається буржуазною, ми не зробили жадного кроку в напрямі обмеження національних прав та національної незалежності фінського народу і не зробимо жадних кроків, які б обмежували національну незалежність будь-якої нації із числа тих, що входять і бажають увійти в склад Російської Республіки.

Ми обвинувачуєм Раду в тому, що прикриваючись національними фразами, вона веде непевну буржуазну політику, яка давно вже визначається непризнанням Радою “Совітів” та совітської влади на Україні. Між іншим, Рада відмовляється скликати по домаганню совітів України з'їзд українських совітів негайно.

Ця непевна політика, яка позбавляє нас можливості визнати Раду яко уповноважену представницю працюючих та визискуваних мас Української Республіки, довела Раду в останній час до кроків, які означають знищення всякої можливості порозуміння.

Такими кроками були:

1. Дезорганізація фронту. Рада переміщає та відкликає однобічними приказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний спільний фронт до розмежування, яке можна здійснити тільки шляхом організованого порозуміння урядів обох республік.

2. Рада приступила до роззброєння совітського війська, яке перебуває на Україні.

3. Рада підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти совітської влади, посиляючись цілком неправдиво на автономні буцімто права Дону та Кубані.

Прикриваючи цим каледінські контрреволюційні виступи, що йдуть всупереч з інтересами та вимогами величезної більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію військо до Каледіна, відмовляючись пропустити військо проти Каледіна. Стаючи на цей шлях нечуваної зради революції, на шлях піддержки запеклих ворогів як національної незалежності народів Росії, так і совітської влади, ворогів трудящої та визискуваної маси, — кадетів та каледінців, — Рада змусила б нас оголосити без жадних вагань війну їй, навіть коли б вона була вже цілком формально визнаним та безсуперечним органом вищої державної влади незалежної буржуазної України.

Тепер же, з огляду на всі зазначені вище обставини, Рада Народніх Комісарів прилюдно перед народами Української та Російської Республік ставить Ц. Раді такі запитання:

1) Чи Ц. Рада обов'язується зріктися спроб дезорганізації спільного фронту?

2) Чи зобов'язується Ц. Рада не пропускати тепер без згоди Верховного Головнокомандуючого жадних військових частин, простуючих на Дон, на Урал та до інших місць?

3) Чи зобов'язується Ц. Рада давати підмогу революційному війську в справі його боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4) Чи зобов'язується Ц. Рада припинити всі свої спроби роззброєння совітських полків та робітничої червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого її віднято?

Коли на протязі 48 годин не буде одержано на ці запитання задовольняючої відповіді, то Рада Народніх Комісарів буде вважати Ц. Раду в стані одвертої війни проти совітської влади в Росії і на Україні.

Рада Народніх Комісарів.

Голова Ради Народніх Комісарів

В.Ульянов (Ленін)

Народний Комісар по чужоземних справах Л.Троцький."

Одержавши цей ультиматум, Генеральний Секретаріат негайно вислав свою відповідь.²²⁹

"Генеральний Секретаріат в заяві Народніх Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення "аж до відокремлення" і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народніх Комісарів Великої Росії щодо Народньої Української Республіки.

Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народніх комісарів вмішуватись в справу упорядкування державного й політичного життя в Народній Українській Республіці. Претензії народніх комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народніх комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздроси. Поки у Великій Росії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизма революція — Генеральний Секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу.

Українська демократія в особі українських рад солдатських, робітничих і селянських депутатів, які зорганізувались в законодавчому органі — Центральній Раді та в уряді — Генеральному Секретаріаті, цілком задоволена як складом цих органів, так і переведенням в життя її волі.

Центральною Радою незадоволені великоросійські елементи чорносотенного, кадетського й большевицького напрямків, які певно хотіли б другого національного складу Ради. Але Генеральний Секретаріат дає повну можливість зазначеним елементам виїхати з території України до Великої Росії, де їхнє національне почуття буде задоволене.

Маючи це на меті, українські солдати роззброїли анархічно настроєних великоросійських солдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрозували внести в життя України криваву братовбійчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території народніх комісарів. Солдати ці одержали можливість безборонно виїхати в межі власної держави. Відціла впливають і другі відповіді на запитання Ради Народніх Комісарів.

Єдність фронту визнає і Генеральний Секретаріат УНР. Але після того, як Рада Народніх Комісарів Великої Росії зруйнувала цей фронт, додавши в нього повну дезорганізацію, після того, як большевицькі частини кидають позиції й оголяють фронт, Ген. Секретаріат не вважає можливим тільки силами українських частин охороняти всю величезну лінію фронту. Тому-то він одкликає з північного і Північно-Західного фронтів українське військо на український фронт (об'єднавши в теперішній час Південно-Західний і Румунський фронти)."

Далі відповідь каже, що Ген. Секретаріат не вважає логічним накидати окремим частинам колишньої російської імперії якесь своє розуміння політичного управління, але визнає потрібним сформування центральної влади для всієї російської республіки, цей уряд мусить бути однорідно-соціалістичним від большевиків до народніх соціалістів і мусить бути федералістичним. Тільки такий уряд має право вирішити справу миру для всієї Росії.

229. "Вістн. Генер. Секр. УНР", № 2.

Кінчалася відповідь заявою, що “стан війни двома державами Російської Республіки Генеральний Секретаріят вважає смертоносним для діла революції й для перемоги інтересів робітників та селян. Генер. Секретаріят всіма способами уникає кривавих засобів розв’язання політичних та державних питань. Але коли народні комісари Великої Росії, беручи на себе всі наслідки за майбутні лиха братовбивчої війни, винудять Генеральний Секретаріят прийняти їх вивоз, то Ген. Секретаріят певен в тому, що українські солдати, робітники й селяни, обороняючи свої права і свій край, дадуть належну відповідь народнім комісарам, що здіймають руку великоросійських солдатів на їх братів-українців.

5. XII. 1917 року.

Голова Генерального Секретаріату Секретар справ внутрішніх
Генеральний Секретар міжнаціональних справ

В. Винниченко,
О. Шульгин.”

І щоб підкреслити своє бажання за всяку ціну створити центральний урядовий орган для Всеросійської федерації, Генеральний Секретаріят розіслав 18 грудня правительствам усіх новоутворених республік і автономних країв нову ноту з пропозицією утворити такий спільний уряд. Ця нота поясняла основи будучої федеративної держави Російської, “котрі український народ вважає обов’язковим для всіх частей Федеративної Росії”. Цими основами були: “республіканський та справді демократичний політичний устрій кожної держави Росії, свобода особи, сумління, слова, друку, зборів, страйків, незайманість оселі та інше... Одночасно Генер. Секретаріят стоїть на засаді цілковитого взаємного невтручання в політичне життя федеруючих республік, оскільки вони не виходять за межі вищезазначених підвалин. Через те Правительство УНР вважає злочинними спроби зламати право на внутрішню незалежність кожної з республік Росії”. Якщо правительства, до яких зверталася нота, поділяють ці засади, то Генер. Секретаріят “не бачить ніяких реальних завад для дальшого формування разом з всіма республіками Росії нового Федеративного Правительства”. Нота була підписана головою Ген. Секретаріату В.Винниченком, ген. секр. міжнаціональних справ Ол.Шульгиним і заступником ген. писаря Ів.Мирним.

В самий день одержання ультиматуму було оголошено за підписом В.Винниченка і С.Петлюри відозву “До війська українського (Південно-Західного та Румунського) фронту і тилу”, в якій говорилося, що петербурзький уряд Народніх Комісарів “показує свою нездібність вести армію Російської Республіки до замирення й відбудови життя замучених народів Росії”, що завдяки йому “солдати починають голодувати, не стає одягу, коні падають від браку провіанту” і заявлялося, що Генер. Секретаріят бере в свої руки справу замирення і справу прохарчування війська; обіцялося, що Ген. Секретаріят в найближчих днях видасть розпорядок про реорганізацію армії на нових демократичних принципах”, а по виданню цього розпорядку “для координації роботи командного складу з виборними організаціями будуть утворені комісаріяти з представників національних та обласних військ, і військово-революційні комітети повинні будуть передати цим комісаріатам свої уповноваження”. Ще раз підкресливши, що “мир повинен бути встановлений негайно”, відозва запевняла, що “з ворогами демократії Генеральний Секретаріят уміє боротись.”²³⁰

Одночасно з тим С.Петлюра видав наказ Українському Комісару Північного фронту, щоб не виконувати ніяких наказів більшовицького головнокомандуючого, організувати свій український склад, давати опір ворогам Укр. Нар. Республіки і доручив “для переведення цього в життя вжити тих засобів, які викликаються вашим географічним становищем щодо Петрограду, звідкіля насувається на Україну ця велика небезпека. Треба, щоб ви цю небезпеку спинили біля Петрограду.”²³¹

Симон Петлюра

230. “Вістник Генер. Секретаріату У.Н.Р.”, № 4.

231. “Народня Воля”, № 175.

Цей наказ мав на увазі ніщо інше, як диверзію українських частин Північного фронту проти Петербурга. Але така диверзія була б можлива при іншому внутрішньому стані українських частин, ніж той, в якому вони були в кінці 1917 року, себто в стані розкладу й пересякнення большевицькою пропагандою. А при такому стані речей опублікування цього наказу могло лиш стягнути з боку большевиків репресії на українців на Північному фронті, в Петербурзі і взагалі на Московщині, що і справді сталося в короткім часі.

Того ж 18 грудня, коли було випущено так багато відозв, пізно увечері Ол.Шульгин доложив Малій Раді про ультиматум Ради Народніх Комісарів і відповідь на неї Генерального Секретаріату. Відповідь знайшла собі повне одобрення у членів Малої Ради, і вони винесли одностайне формулу переходу, предложену укр. ес-ерами і с.-д., в якій говорилося, що Ц. Рада задовольняється змістом відповіді Генер. Секретаріату, а разом із тим “вважає потрібним, щоб правительство УНР вжило всіх заходів до того, щоб запобігти викликаному Радою Нар. Комісарів взаємному пролиттю крови української та московської демократії.”²³² Ген. секретар М. Ковалевський заявив, що Генеральний Секретаріат рішив не висилати на північ хліба. Тов. ген. секр. фінансів В.Мазуренко повідомив, що скоро будуть випущені українські паперові гроші, забезпечені доходами України. Цукрова монополія стає правом Укр. Нар. Республіки.

Та центр ваги і загального інтересу лежав у цей день не в Малій Раді, а в засіданнях З'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, що відкрився 17 грудня у Києві, саме тоді, як було одержано большевицький ультиматум. Вся увага столиці була прикута до нього настільки, що українські газети не містили в ті дні навіть звітів з засідань Малої Ради, — всі шпальти газет були одведені звітам з засідань з'їзду.

Самий з'їзд було скликано з ініціативи крайового виконавчого комітету робітничих депутатів, київської ради робітничих і солд. депутатів і головного комітету большевицької партії на Україні — тобто таких організацій, які служили опорою для большевиків. І метою з'їзду було скликати власне такий з'їзд, який би домагався всієї влади для совітів або перевибору Ц. Ради, взагалі — скріпив би большевицькі позиції на Україні. Але українські соціалісти дуже зручно зуміли обернути цей з'їзд на користь не большевиків, а Ц. Ради.

Спочатку Ц. Рада відмовилась брати участь у з'їзді, але потім рішила взяти і наказала через Селянську Спілку і військові українські організації, щоб ті прислали на з'їзд якомога більше своїх делегатів, справді, українських делегатів явилось дуже багато, одна лише Полтавщина прислала їх кілька сот, так само приїхало багато делегатів військових, і з'їзд вийшов дуже многолюдний — понад 2000 учасників, але від большевицьких організацій було всього 150.

З'їзд відкрився 17 грудня в залі Купецького Зібрання, де весною відбувався Український Національний Конгрес. Ще перед відкриттям з'їзду делегати-українці відбули окрему нараду в театрі Садовського, намітили членів президіуму і план акції, щоб узяти з'їзд цілком в свої руки. Большевицькі ватажки зробили були спробу відкрити з'їзд і взяти над ним провід, але це не мало ніякого успіху. Ось як оповідає один з большевицьких ватажків В.Затонський про цю справу.

“В призначену годину, — каже він, — наша група підійшла до столу президіума і розташувалась біля колонни. Мені було доручено відкрити з'їзд. Зауваживши наш маневр, лідери українських ес-ерів кинулись до столу. Добігли вони саме в той мент, коли я вимовив слово “товариші”. Аркадій Степаненко обійшовши мене зліва, уперся мені ліктем в груди, а Стасюк в той же час обхопив мене ззаду обома руками за шию і стягнув таким чином з катедри. В той же час, підбурена і явно підпила юрба делегатів, кинулась бити большевиків. Тут всім нам досталося потроху. Одлупивши трохи большевиків, делегати на пропозицію Степаненка заспівали “Заповіт” і “Ще не вмерла Україна”, а потому Степаненко²³³ відкрив з'їзд.”²³⁴

Про цей момент дуже колоритно, але вже не як самовидець, а з чужих слів, оповідає і М.Скрипник: “В чаду жорстокої злоби проти большевиків агресивні прихильники Ц. Ради примусово розпускають мандатну комісію з'їзду, силою та шахрайством пролізають у дійсні члени з правом рішаючого голоса все новими сотнями, скидають з місця голови представників рад т.т. Затонського, Майорова та інш. і передають головування маститому Одисею українського націоналізму-шовінізму — Грушевському... Диким ревом ухвали зустрічає оса-

232. “Народня Воля”, № 176.

233. “Нар. Воля”, № 175 подає, що відкрив з'їзд М.Стасюк.

234. “1917-й год на Киевщине”, ст. 435.

таніла юрба націоналістів і спантелених нею людей випаді проти большевицької партії, погрозами — заяви групи дійсних представників рад...”²³⁵

Так чи інакше керування з'їздом опинилося в руках українських ес-ерів. Вибрано було президіум. Від ес-ерів вибрано Мик.Ковалевського, Арк.Степаненка, М.Панченка, М.Стасюка, Дм.Ісаєвича, Курилку, В.Єланського, М.Полозова і Л.Ковальова; від соц.-дем — М.Порша, А.Пісоцького і Грудину; від рос. меншевиків — Бердичевського, від Півд.-Зах. фронту — Козака, від Чорноморського флоту — Петренка, від Балтійського — Ковальова. Від різних російських фракцій було ухвалено: обрати 7 членів президіуму аж на другий день, в тім числі 4 місця дати большевикам.²³⁶

Після привітів і читання III Універсалу була зроблена перерва, і большевики вирішили знову виступити, скориставшись певним заспокоєнням. Затонський від імені організаційного комітету заявив, що сталося непорозуміння: приїхало багато делегатів, які, згідно з виробленими організаційним комітетом нормами не мають права рішального голосу. Отже, він радив перервати з'їзд до завтра і перевірити в мандатній комісії повноважність делегатів. Під загальний сміх і тюкання з боку прихильників Ц. Ради Затонський зійшов з катедри, сказавши наостанку, що він певний, що Ц. Раду скинуть самі селяни й робітники і що на Україні скоро запанує совітська влада.²³⁷

М.Стасюк заявив від імені Сел. Спілки, що большевицьки настроєний крайовий комітет ради роб. і солд. депутатів, даючи перевагу робітникам і солдатам, а до того ще й неукраїнцям над селянами, хотів сфальшувати волю українського народу, і тому, центральний комітет Сел. Спілки подбав з свого боку про те, щоб збільшити селянське представництво на з'їзді.

М.Порш запропонував здати питання про мандати і норми представництва на розгляд комісії, вибраної від усіх фракцій, а самим зайнятися ділом.

На цьому засіданні закрилося і відновилося на другий день, 18 грудня, в будинку міської опери. Зранку всі входи й виходи в театрі було зайнято українськими вояками, цілу театральну площу оточила кінна варта. Біля головного входу встановлено строгий контроль. На засідання явилися М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш і ще кілька генеральних секретарів. Головою зборів був Арк. Степаненко.

На початку засідання М.Порш порадив, перш ніж міркувати, чи має з'їзд бути з'їздом чи тільки нарадою, зайнятися справою ультиматуму Народніх Комісарів. Було прочитано текст ультиматуму і відповіді на нього Генерального Секретаріату.

Перше слово взяв большевик В.Шахрай.²³⁸ Він казав, що фракція большевиків вважає ультиматум за якесь непорозуміння, що інцидент треба ліквідувати без проливу крові, казав, що Рада Нар. Комісарів сама ж визнала УНР і що в її відозві нема ніяких нападів на українців і на Україну. Свою промову, яку збори весь час перебивали неприхильними вигуками, закінчив Шахрай словами, що большевики будуть боротись проти буржуазної політики Ц. Ради, але за ультиматум відповідальності на себе не беруть і будуть радити Нар. Комісарам війни з Україною не починати.

С.Петлюра, якого зустріли бурхливими оваціями, заявив, що большевики готують Українській Народній Республіці удар в спину, вони скупчують своє військо на Волині, в Гомелі і Брянську, щоб іти походом на Україну. Отже, український уряд мусів ужити своїх заходів для оборони і закликати на поміч армії Вільне Козацтво. “Ми, — казав Петлюра, — не нападаємо, а тільки боронимось.”

В.Винниченко, якого теж зустріли оваціями, в своїй промові спростував твердження, ніби Ц. Рада — буржуазна. Він казав, що боротьба, яку ведуть проти Ц. Ради большевики, є національною боротьбою великоросів проти українців. Щодо подій на Дону Винниченко казав, що козаки мають право заводити у себе порядки, які самі хочуть, коли їм до вподоби Каледін, то це їхня справа, і ніхто не може їм заборонити мати його своїм головою. Український уряд не оповіщав війни ні донським козакам, ні Раді Нар. Комісарів, він додержувався строгого, чесно-го нейтралітету. “Але, — казав він, — якщо та чи інша сторона цей нейтралітет порушить, то ми покажемо, як ми уміємо боротись”.

---

235. “Червоний шлях”, 1924, № 2, ст. 80-81.

236. “Народня Воля”, № 175.

237. “1917-й год на Киевщине”, ст. 435-436.

238. Прапорщик, перейшов від укр. с.-д. до большевиків. Був убитий на Кубані в 1919 році.

Після промови Винниченка І.Кулик од імени большевиків почав домагатись, щоб таки було зараз вирішено: чи ці збори є правосильним з'їздом, чи так собі, нарадою. Коли президія не поставила цього питання на обміркування, большевицька фракція, протестуючи, покинула залю. Тепер збори продовжувались без них, одночасно ухваливши визнати себе з'їздом і, так само одноголосно, під бучну овацію обравши присутнього М.Грушевського на почесного голову з'їзду. Дальші промовці: М.Ткаченко, М.Порш, А.Золотарьов (представник "Бунда"), М.Шаповал, Б.Мартос, М.Грушевський, Ів.Стешенко, Вас.Мазуренко — всі різко критикували політику совітського правительства.

Большевицькі делегати, покинувши з'їзд, зібрались в числі 125 людей в помешканні професійних союзів. Тут були, крім большевиків, ще й деякі ліві ес-ери, укр. с.-д. і безпартійні делегати з Правобережжя, Чернігівщини, Полтавщини, Єлисавета та ін. міст. Було й кілька військових делегатів. Нарада прийняла ухвалу про непримириму боротьбу з Ц. Радою, про негайний вибір Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і про необхідність переїхати для продовження своєї роботи до Харкова.

Тут, у Харкові, большевицькі делегати об'єдналися зі з'їздом Совітів Донецько-Криворізької області, проголосили себе Першим Всеукраїнським З'їздом робітничих, солдатських і селянських депутатів і видали відозву, в якій заявляли, що праця з'їзду була зірвана в Києві "політиканами з Селянської Спілки і Ради військових депутатів" і тому її перенесено до Харкова. Відозва обвинувачувала Ц. Раду в антинародній дрібнобуржуазній політиці, в шовінізмі й націоналізмі. Відозву підписали 124 делегати.²³⁹

19 грудня з'їзд селянських, робітничих і військових депутатів у Києві продовжував обмірковувати ультиматум. Представники військових організацій виступили з осудом большевицької політики і заявили, що українське військо одностайно дасть відсіч большевицьким зазіханням на Україну. Виступали: представник Кавказького фронту Баклаженко, Південно-Західного — Гудзенко (цей говорив від імені мільйона організованих українців-вояків), від Західного фронту — Пилипчук, від Північного — Бакало; представник Балтійського флоту Ковальський говорив од імені 20 000 організованих матросів, Петренко — від Чорноморського флоту.

Бурхливою овацією зустрів з'їзд М.Грушевського, котрий закликав з'їзд з усіх сил піддержувати Ц. Раду та виявити довір'я до українських грошей, які скоро будуть випущені в світ. Промову Грушевського з'їзд вкрив громом оплесків і вигуками "Слава батькові Грушевському!"

З'їзд майже одноголосно ухвалив резолюцію, в якій засуджував політику Ради Народних Комісарів, визнавав ноту Ген. Секретаріату з 17 грудня "гідною відповіддю на ультиматум" і звертався до всіх народів Росії з закликом "усіма способами попередити можливість ганебної війни". Друга резолюція висловлювала повне довір'я Ц. Раді і обіцяла їй повну підтримку з'їзду. На цьому з'їзд було оповіщено закритим.

На другий день по закритті з'їзду появилася видана в його імені відозва, яка виправдувала Ц. Раду перед большевицькими закидами і доводила, що Ц. Рада дійсно обстоює інтереси селян, робітників і солдат, і зверталася до їх усіх з закликом підтримати Ц. Раду.

Обмін нотами не викликав зразу війни в звичайному розумінні слова і ще деякий час між обома сторонами йшли посередні й безпосередні переговори. Хоча й за большевиків, і за Ц. Раду стояли нібито великі маси озброєного вояцтва, але це вже не були правильно організовані й слухняні частини, як колись; вони були розкидані скрізь, настрої їх був хиткий і невідомо було напевно, з ким вони підуть. Обидва уряди спирались на більш певні сили лиш у своїх столицях, але для якоїсь війни і далеких походів тих сил було замало. І тому большевики вибрали таку тактику: формально не оповіщаючи війни, вони давали накази різним військовим частинам на Україні, які схилилися до большевизму, щоб ті самі захоплювали українські міста і проголошували владу совітів. Їм мали допомагати большевицькі бойові дружини з місцевих елементів. Тоді виглядало так, що Рада Народних Комісарів ніби й не веде війни проти України, але самі робітники, солдати і селяни скидають ненависну їм владу буржуазної Ц. Ради і настановлюють совіти солдатських, робітничих і селянських депутатів. Скоро появилася по захопленні таким способом Харкова і свій "радянський" український уряд у Харкові.

239. "Нова Рада", № 204.

27 грудня Харківська радіостанція подала телеграму, заадресовану “всім, всім, всім” про те, що “обраний учора на Всеукраїнському з’їзді совітів робітницьких та вояцьких депутатів і частини совітів селянських депутатів Центральний Виконавчий Комітет Рад узяв на себе всю повноту влади на Україні. Передніше правительство України в формі Генерального Секретаріату Ц. Ради не провадило боротьби з поміщицькою контрреволюцією, що йде з Дону, зате провадило політику заволікання української демократії до кривавої боротьби з демократією всеросійською...”

Новоорганізована народня власть Укр. Нар. Республіки ставить за своє неодмінне завдання не тільки запобігти боротьбі, але й обернути всі сили, щоб створити повне єднання між українською та великоруською демократіями. Через те з’їзд совітів України уповажнив нову совітську власть заявити Совіту Народніх Комісарів, що відповідь, яку дала передніша Рада 17 грудня на ультиматум Совіта Народніх Комісарів, дано не од імени українського народу, а тільки од імени тих невеличких кругів української буржуазії, інтереси яких вона обороняла... Центральний Виконавчий Комітет України певен, що справа не дійде до проливу крові, що націоналістичний і шовіністичний лад, який витворила Ц. Рада, розвіється, що всі українські солдати зрозуміють, хто справді їхні інтереси обороняє і перестануть підтримувати авантюру дрібнобуржуазної Ц. Ради, що силкується затопити в крові здобутки робітників і солдатів під час днів у жовтні й листопаді і збройно при собі власть задержати.

Але війни між двома демократіями, безперечно, не буде. Молода совітська власть України вітає зміцнілу вже Всеросійську совітську власть!”²⁴⁰

Таким способом почалося завоювання України большевиками зсередини, ніби українськими ж силами і при наявності нового українського уряду — Центрального Виконавчого Комітету Совітів України. Посипалися большевицькі відозви до українських селян, до солдатів. Сталін опублікував ціле послання (з дня 25.XII. 1917.) “До українців запілля і фронту”, де докладно з’ясував, що Рада Народніх Комісарів нічого іншого не хоче, як того, “щоб вся влада на Україні належала українському народу, себто українським робітникам і солдатам, селянам і матросам” і що за таку саме владу робітників, солдатів, селян і матросів бореться Рада Народніх Комісарів”. Він казав, що Рада Нар. Ком. нічого не має навіть проти того, щоб український народ відокремився в незалежну державу, але він є проти того, щоб під фірмою відокремлення йшла реакція і реставрація, — союз Ц. Ради з Каледіним і Родзянкою.²⁴¹

Ще в першій половині грудня В.Антонов-Овсеєнко був призначений головнокомандуючим большевицькими відділами, які оперували проти Дону і проти України. 16 грудня він прибув до ставки в Могилеві-на-Дніпрі і зразу взявся до організації боротьби проти України. Він наказав розпустити Український Революційний Штаб у Петербурзі і виробив план операцій, які зводились до того, щоб захопити Харків, Полтаву, Катеринослав, а потім давити на Київ, наступаючи з одного боку з півночі — від Гомеля на Чернігів та Бахмач, з Брянська на Конотоп і Ворожбу, а з другого — з заходу, за допомогою ще недемобілізованих збольшевичених частин фронту, головню 2 гвардейського корпусу, що стояв на Поділлі.

Большевики захопили 26 грудня у Харкові за допомогою червоної гвардії й запасного 30 полку головний телеграф, управління залізницями і ряд інших державних установ. Пізніше роззброїли одинокий місцевий укр. полк — 2-й Укр. полк, забравши 18 броневих машин, багато кулеметів і всякої іншої зброї. Большевики міцно укріпилися в Харкові, де більшість робітників були великороди і де взагалі російський елемент панував у місті. До Харкова прибули відділи матросів і червоногвардійців. Комендантом міста призначено матроса Канонікова.

Після Харкова настала черга Полтави й Катеринослава. Спочатку йшло змагання за важливі залізничні станції: Лозову, Синельниково, Олександрівськ, П’ятихатки. Доходила справа до справжніх боїв і стрілянини з гармат. Звичайно ж боротьба зводилась до того, щоб заскочити противника несподівано й роззброїти його. Лиш в Александрівську большевикам поставили завзятий опір гайдамаки і вільні козаки і відбили були большевицький наступ на деякий час. У Полтаві спочатку прибула на поміч місцевим українцям частина Богданівського полку під командою підосавула Юрія Ластовиченка. Але большевики зрадницьки його вбили, заманивши на засідання, а богданівці скоро самі збольшевичились, почали робити в місті по-

---

240. “Нова Рада”, № 209.

241. “1917-й год на Киевщине”, ст.541-542.

громи, так що коли скоро по тому їх відкликано було до Київа, то “полтавські обивателі — українці й неукраїнці зітхнули легко, а за богдановцями ніхто не пожалів і доброго слова їм на дорогу також ніхто не сказав.”²⁴² В кінці грудня Харків, Полтава, Чернігів були вже в руках большевиків. З другого боку, большевики закріпилися в цілому ряді важливих пунктів на правому березі. 8 січня большевики зробили повстання у Катеринославі і за допомогою відділу Єгорова, який прибув з Лозової, захопили після впертого бою 9 січня місто. Большевики мали 10 убитих і 20 поранених.²⁴³ Українці відступили на захід. 15 січня після бою остаточно був захоплений Александровськ. Залізний обруч усе вужче й вужче стягувався навколо Київа...

Хоч українське правительство дуже добре здавало собі справу з того, яке велике значіння мало б негайне замирення і припинення стану війни для внутрішнього будівництва на Україні, але воно перебувало під сугестією ідеї вірності союзникам колишньої Росії, яка розпочала війну і гинула тепер властиво через оту ідею “війни до побідного кінця”. Після большевицького перевороту, який удався в значній мірі завдяки вмілій агітації большевиків проти війни, стало ясно, що конче треба миритись. Але Ц. Рада дала себе випередити в ділі ініціати-ви мирових переговорів Раді Народніх Комісарів. Поки українські з'їзди виносили резолюції про потребу негайного “демократичного миру”, большевики просто запропонували німцям почати переговори про перемир'я. 2 грудня недалеко від Вільни з'їхалися представники большевицького уряду Німеччини, Австрії, Болгарії й Туреччини, і 5 грудня вже було підписане перемир'я. Одночасно з тим Рада Народніх Комісарів звернулась до правительств почвірного союзу за посередництвом шведського уряду з пропозицією почати мирові переговори.

4 грудня на надзвичайному засіданні Малої Ради М.Грушевський повідомив, що напередодні була одержана від головнокомандуючого Румунським фронтом генерала Щербачова телеграма, в якій він повідомляв, що примушений заключити перемир'я і вже порозумівся про це з румунським урядом; тепер він просить Ц. Раду прислати своїх представників для участі в цих переговорах.

Всі фракції Малої Ради висловили свій погляд на справу. Найбільш просто і ясно сказав Неронович (од імени укр. с.-д. фракції), що Україна сама мусить взяти на себе почин в справі миру. Цим вона бере на себе й прерогативи незалежної держави, але так і мусить бути: цим тільки буде доведено до кінця українське національне самовизначення. Через цей мир буде довершена суверенність українського народу. Треба довести це до відома Ради Нар. Комісарів, як влади великоруської, а також до відома воюючих держав і союзників. Подібну заяву склав од укр. ес-ерів і М.Чечель. Представник ес-ефів М.Кушнір почав говорити не про сепаратний мир, а про загальноєвропейський, казав, що треба звернутись до демократій усього світу... На сепаратний мир ес-ефи нізачо не пристануть. Всі представники нац. меншостей говорили, що мир може заключити тільки загальновизнана всеросійська влада; Шац од імени жидів. роб. партії перестерігав Ц. Раду від стремління до самостійности, кажучи, що це була би з її боку велика помилка. В.Винниченко од імени Генер. Секретаріату заявив, що й Генер. Секретаріат думає про мир. Він казав, що треба вислати своїх представників на Румунський і Південно-Західний фронти для переговорів про перемир'я, сповістити про це союзників — англійців і французів, а також Раду Нар. Комісарів. Та мир може заключити лиш загальнопризнана центральна влада, якою Народні Комісари не являються. Отже, треба подбати про однородно-соціалістичне федеративне правительство.

І Мала Рада винесла резолюцію в дусі думок Винниченка: вислати представників на фронти, звернутись од імени Ц. Ради як до ворожих, так і до союзних держав з пропозицією переговорів за перемир'я, повідомити про це Раду, Нар. Комісарів для координованого ведення справи. Ця резолюція була прийнята 29 голосами проти 8 голосів меншостей.²⁴⁴

Генеральний Секретаріат призначив на другий день делегатами на Румунський фронт М.Любинського й М.Левитського, а на Південно-Західний — М.Удовиченка й І.Красковського, давши їм наказ, що перемир'я має бути заключене для досягнення не сепаратного миру, а загального демократичного миру між усіма воюючими державами. Одночасно з тим Генер. Секретаріат опублікував 6 грудня свою постанову про сполучення Румунського й Південно-

242. В.Андрієвський. З минулого, ч. II, ст. 68.

243. В.Антонов-Овсієнко, ст. 106-107.

244. “Нова Рада”, № 192.

Західного фронтів в один український фронт, мотивуючи тим, що “початі переговори про перемир’я вимагають координації цієї справи на всьому українському фронті та цільности його для додержання умов перемир’я обома сторонами”. Постанова закликала всі українські військові частини “сумлінно і чесно виконувати свої обов’язки по обороні українського фронту, бо спільна оборона цього фронту захищає спільні інтереси народів усієї Росії.” Закінчувалася постанова заявою, що, проголошуючи перемир’я на українському фронті, Ген. Секретаріят вважає потрібним дальшу роботу по негайному переведенні миру вести в порозумінні з союзними державами.²⁴⁵

21 січня Мала Рада вже вислухала звіт одного з делегатів — М.Левитського і доданого до нього офіцера Ю.Гасенка. Любинський ще перебував у Бересті, де було підписане перемир’я, і приїхав за кілька днів. Українські делегати спізнились, бо їздили спочатку до Двинська, потім, коли виявилось, що переговори ведуться в Бересті, поїхали туди. В Бересті бачилися з ген. Гофманом і принцом Леопольдом Баварським, говорили з большевицькими делегатами, яким заявили, що не визнають Раду Нар. Комісарів за всеросійський уряд, а тільки за великоруський, на що большевицький делегат Каменев відповів: “Перше ви нас скиньте, а потім будете так казати”.²⁴⁶

На другий день в Малій Раді ген. секретар міжнаціональних справ Ол.Шульгин оголосив ноту, яку Генеральний Секретаріят вислав до всіх воюючих і нейтральних держав:

“Генеральний Секретаріят подає цим до відома всім нейтральним і воюючим державам слідує.

Третім Універсалом Української Центральної Ради з дня 20 листопада 1917 року проголошено Українську Народню Республіку. Цим актом постановлено її в інтернаціональне положення.

Українська Народня Республіка змагає до створення федеративної злуки всіх республік, які постали на території давньої Російської Імперії. Аж до часу, коли в Росії буде установлене федеративне правительтво і аж поки міжнародне заступництво буде поділене між правительством Федеративної Республіки та правительством України, вступає Українська Республіка зі своїм правительством — Генеральним Секретаріатом — на дорогу самостійних міжнародних відносин.

В зв’язку з тим вважає Генеральний Секретаріят за необхідне вяснити всім державам і народам світу становище Української Народньої Республіки в справі мирових переговорів, які в ближчих днях розпочнуться в Берестю-Литовським між представниками Ради Народніх Комісарів і державами, що ведуть війну з Росією.

Ми маємо непорушене переконання, що теперішня війна є найбільшим нещастям усіх держав; для того від дня проголошення Української Народньої Республіки вступили ми на шлях діяльної мирної політики.

Тому, що в III Універсалі проголошено необхідність негайно заключити мир, постановила також Центральна Рада прилучитися до перемир’я. Для того послано на полуднево-західний і румунський фронти уповноважених від Генерального Секретаріату. Обидва фронти злучено тепер в один український фронт під управлінням правительтва Української Народньої Республіки.

Одночасно доручила Центральна Рада Генеральному Секретаріатові повідомити союзників про факт ведення мирових переговорів, і що доручення Генеральний Секретаріят в свій час виконав.

Коли Рада Народніх Комісарів, за згодою правительств держав, що воюють проти Росії, почала переговори на всіх фронтах Росії про перемир’я, вислав Генеральний Секретаріят своїх заступників до Берестя-Литовського для контролю та інформації. При цім вважає Генеральний Секретаріят за необхідне звернути увагу на те, що заступники Ради Народніх Комісарів, хоч і були повідомлені про те, що уповноважені Українського Правительтва мають приїхати для участі в переговорах, заключили самостійно загальне перемир’я без всякого порозуміння з Правительством Української Народньої Республіки.

---

245. “Нар. Воля”, № 168.

246. “Нова Рада”, № 205.

Тепер, коли Рада Народніх Комісарів на основі останньої точки умови про загальне перемир'я почала в Берестю-Литовським мирові переговори з правительствами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії, заявляє Генеральний Секретаріат іменем Української Народньої Республіки:

1. Ціла демократія української держави змагає до світового миру — до загального миру поміж усіма воюючими державами.

2. Мир, заключений поміж всіма державами, повинен всім, навіть найменшим народам в кожній державі, забезпечити свободу народоправного самоозначення.

3. Для уможливлення дійсного самоозначення народів необхідно установити відповідні гарантії.

4. Через те анексії, так званого насильного прилучення або передачі поодиноких земель без згоди населення, не можна допустити.

5. Так само і зі становища робочих клас всіх країв виключені всякі контрибуції в якій би то не було формі.

6. Малі народи й держави, що потерпіли через війну, повинні дістати матеріальну поміч на основі принципів, вироблених на конгресах.

7. Українська Народна Республіка має тепер на своїй території власний український фронт і виступає самостійно в міжнародніх справах через своє правительство, яке заступає інтереси українського народу.

8. Влада Ради Народніх Комісарів не простягається на цілу Росію, а зокрема, на Українську Республіку. Через це мир, який хоче заключити Росія зі своїми противниками, може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише правительство Української Народньої Республіки.

9. Мир від імені цілої Росії може заключити тільки таке правительство (до того федеративне), яке було б утворене всіма республіками і державно організованими областями Росії. Коли б такого Правительства не вдалося утворити в найближчій часі, тоді тільки злучені правительства всіх тих республік і областей можуть заключити такий мир.

Український Генеральний Секретаріат держиться твердо принципу загального народоправного миру та змагає прискорити його заключення.

Признаючи велике значіння всіх зусиль, направлених на здійснення такого миру, Генеральний Секретаріат уважає за необхідне, щоб його заступники брали участь в переговорах в Берестю-Литовським, і одночасно бажає, щоб справу миру було завершено на міжнароднім з'їзді, на який Українське Правительство запрошує всі воюючі держави.

Голова Генерального Секретаріату В.Винниченко.

Генеральний Секретар для міжнародніх справ О.Шульгин.²⁴⁷

З приводу цієї ноти Мала Рада винесла резолюцію, що доручає Ген. Секретаріату негайно приступити до вироблення докладних умов загального демократичного миру, а також "вжити всіх заходів для створення об'єднаного Представництва республік та державно організованих областей Росії, котре повело б справу миру від імені всіх цих республік та областей."²⁴⁸

Генеральний Секретаріат уже формував мирову делегацію, яка мусіла виступити в Бересті зовсім незалежно від большевицької делегації. До цієї делегації були намічені ген. секр. В.Голубович, члени Ц. Ради М.Полозов, Ол.Севрюк, М.Левитський і М.Любинський. Делегація мала взяти з собою експертів-фахівців у справах військовій, фінансів та торговельній.

Тим часом в Бересті 22 грудня розпочались вже переговори про мир.

25 грудня відкрилася VIII сесія пленуму Ц. Ради. Вислухавши звіт М.Грушевського про діяльність Малої Ради в перерві між VII та VIII сесіями, Ц. Рада прийняла більшістю голосів (159 голосів було за, укр. с.-д. утримались) цей звіт і висловила довір'я й признання роботи Малої Ради. Тоді зайнялися справою миру. З докладом в цій справі виступив ген. секретар Ол.Шульгин. Він зробив загальний огляд міжнароднього становища України і висловив думку, що дальше ведення війни загрожує повною руйною як Україні, так і всій Росії. Тому-то Ген. Секретаріат згодився спочатку на перемир'я, а потім і на мир. Але мир можна заключити тільки через представництво всіх країв та народів Росії...

247. П.Христюк, т. II, ст. 95-96.

248. "Нар. Воля", № 179.

З приводу доповіді виникли завзяті суперечки. Головно сперечались за те, чи послати мирову делегацію до Берестя, чи ні. Представники меншостей (крім Шаца) радили краще не посилати делегації, а вже як посилати, то тільки для інформації, а не для ведення переговорів. Українці Є.Неронович, С.Шелухин, Н.Григорійв, казали, що делегацію треба посилати і треба надати їй повноваження вести переговори від імені Укр. Нар. Республіки. Суперечки затяглися до пізньої ночі і ніякого рішення не було винесено.

На другий день, 26 грудня, виступив з доповіддю про діяльність укр. правительства В.Винниченко і зупинився в доповіді також і на справах міжнародних. За словами Винниченка, діяльність Ген. Секретаріату базувалася на принципах здійснення соціальних реформ, закріплення демократичних завоювань революції і утворення української державности. На дорозі створення федеративної влади в Росії, чого домагається Україна, стоїть Рада Нар. Комісарів, — “одірваних від життя емігрантів, які гризуться за свої утопії і не цікавляться національним рухом — вони його не цінують так, як той панич, що не працював тяжко, не вмів оцінити кришки хліба...”

Винниченко підкреслює, що секретарство справ міжнародних перетворюється в секретарство справ міжнародних. Франція, Англія, Америка, Бельгія, Румунія дуже цікавляться організацією Української республіки. Але як люди обережні, їх правительства, дбаючи за свої інтереси й користь, вони дожидають повного визнання нашої республіки. А коли знайдуть потрібним, простягнуть нам руку, якщо ми вважатимем потрібним цю руку прийняти... Ніяких таємниць у нас не буде. Все буде робитися явно, по-демократичному. Ц. Рада складається з елементів соціалістичних, які прямують до здійснення на Україні соціалістичного ладу.²⁴⁹

З приводу доповіді Винниченка виступило багато промовців. Та скоро увагу зборів заповнило земельне питання з приводу доповіді ген. секр. Б.Мартоса, і так стосовно мирових переговорів ніякої резолюції й не було винесено. Аж 28 грудня, після доповіді М.Любинського про його враження з Берестя, збори винесли запропоновану фракцією укр. ес-ерів резолюцію, що Ц. Рада “постановляє взяти участь в переговорах від імені Української Республіки нарівні з іншими державами і стверджує постанову Ген. Секретаріату про негайну посланку делегації для участі в мирових переговорах”.

Проект резолюції соціалістів-самостійників, де було підкреслено, що Україна мусить виступати на переговорах як держава незалежна і нейтральна, і де було зазначено, що укр. делегація має домогтися прилучення до України Галичини та Буковини, було відкинуто.²⁵⁰

3 січня українська делегація виїхала до Берестя. Головою її був генеральний секретар В.Голубович, членами — М.Любинський, М.Левицький, Ол.Севрюк і М.Полозов.

В.Винниченко цілком слушно говорив у своїй промові перед Ц. Радою, що держави Антанти цікавляться Українською Республікою. Цей інтерес союзників до України дійсно існував, і перше ніж Генеральний Секретаріат сам собі усвідомив свою роль правительства вже фактично самостійної держави, і перше ніж намітив якісь загальні лінії міжнародної політики, йому вже доводилось фактично вибирати — на чий бік з-поміж обох ворогуючих коаліцій стати — чи триматися за всяку ціну союзу з Антантою, як це робило Тимчасове Правительство, чи миритися з ворогами Антанти. Справа, власне, йшла про вибір, бо на думку правительств Антанти, сепаратний мир означав зраду, ворожий акт супроти неї.

Відносини Антанти до України самі по собі мають настільки великий інтерес з огляду на пізніші події, що годиться тут зупинитись на них докладніше.

Представники Антанти звернули увагу на Україну ще літом 1917 року. Побачивши, що російська армія зовсім розкладається і не здатна до продовження війни, а в той час українці формують свої військові частини, які зберігають дисципліну, боєздатність і готові боронити кордони України, військові агенти Франції й Англії мимоволі мусіли зацікавитись українською справою. Але, як оповідає про це О.Я.Шульгин, спочатку лиш велася інформація з їх боку: вони розпитували, виясняли бажання і наміри України і далі такої інформації поки що не йшли.²⁵¹ Ще на початку липня Ц. Рада і генерального секретаря Ол.Шульгина відвідав аташе японського посольства в Петербурзі Ашіда й інформувалася про становище на Україні. В поло-

249. “Нар. Воля”, № 182.

250. “Народня Справа”, № 184.

251. О.Шульгин. Політика. Київ, 1918. ст. 57.

вини вересня явилася в Генеральний Секретаріат з офіційним візитом французька військово-санітарна місія в супроводі консула Балаховського. На початку серпня приїхав до Києва з півофіційною місією французький журналіст Жан Пелісьє, який інформував французький уряд про те, що робиться на Україні.²⁵² Він зав'язав доволі близькі відносини з українськими соціал-демократами. Французька преса почала все більше приділяти уваги українським справам.²⁵³ На її думку — Україна була тією новою силою на сході, яка може стримати німецький натиск. Франція почала все більше й більше цікавитись подіями на Україні.

Генералу Табуї, представнику французького правительства при штабі Південно-Західного фронту, було доручено стежити за подіями безпосередньо в Києві. 9 жовтня н. ст. він разом з полковником Перльє прибув з візитом до генерального секретаря військових справ С.Петлюри. Як читаємо в хроніці “Робітничої Газети” (ч. 145), “представники французької армії мали ширшу розмову в справі українізації війська і тих обставин, в яких вона відбувається. Генерал Табуї цікавився українською військовою справою як з чисто політичного боку, так і з військового.

Розмова тяглася коло двох годин і провадилась в присутности президіуму Генерального Військ. Комітету. Наприкінці розмови генерал Табуї висловив бажання мати більш тісний контакт з українським військовим органом — Генеральним Комітетом, і зокрема полковник Перльє висловив побажання, щоб у “Вістнику Генер. Військ. Комітету” містилися інформації в справах, що торкаються французьких та англійських військ, а також про справи союзників взагалі”.

Після упадку Тимч. Правительства і після проголошення Української Народньої Республіки інтерес Антанти до України зріс іще більше. Коли большевики захопили Ставку в Могилеві над Дніпром і замордували ген. Духоніна, військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії й Бельгії переїхали до Києва. Довідавшись, що поїзд з чужоземними місіями наближається до ст. Коростень, Генеральне Секретарство військових справ вислало йому назустріч почесну варту з 60 матросів Чорноморського флоту під проводом особистого ад'ютанта Військового Ген. Секретаря Юрія Гасенка. Зустріч відбулася на ст. Тетерева. 3 грудня рано поїзд прибув до Києва. На двірці зустрів їх комендант м. Києва генерал Цицикович з почесною вартою. Гасенко вітав чужоземців від імені уряду зі вступом на територію столиці Української Республіки. Після того українські частини пройшли перед ними церемоніальним маршем. В зустрічі брали участь Українська Військова Школа, курінь Георгієвського полку і Чорноморський Морський Курінь. Склад місій був такий: голова англійської місії ген. Бартер, французької — ген. Ляєрнь, італійської — ген. Ромеї, японської — ген. Такаяначі, румунської — ген. Коанда, сербської — полковник Ленткієвич і бельгійської — ген. барон де Ріккель.²⁵⁴

Ще поки військові місії прибули до Києва, окремі члени їх уже зав'язали відносини з Укр. Військовим Секретаріатом. 26 падолиста англійський полковник Чарльз і французькі полковники Гравьє і Перльє відвідали ген. секретаря С.Петлюру і розпитували його про політичне становище на Україні, про українську армію, становище на фронті і про плани українського військового командування. Французькі офіцери, як передає українська газета, “висловили думку, що Українська Народня Республіка тільки тоді стане твердо на ноги, коли всі верстви населення зрозуміють, що державні інтереси України як державної одиниці мусять бути спільними для всіх тих верств”.²⁵⁵ Того ж дня Генеральне секретарство відвідала делегація югославянського Виконавчого Комітету і заявила, що сербо-хорватські відділи, яких на території Київської й Одеської військових округ перебувало близько 24 000 людей, бажать, щоб їх було включено до української армії. С.Петлюра віднісся до цього прихильно і наказав начальнику Київської військ. округи вжити відповідних до того заходів.²⁵⁶ Чи дійсно сербо-хорватські відділи були де включені до української армії — це нам невідомо.

252. Коли Пелісьє прибув до Києва, то звернувся до французького консульського агента, щоб той представив його М.Грушевському. Але цей агент заявив йому: “Як? Ви хочете йти до Ради? Таж все це не існує! Нема нічого, крім банди фанатиків без усякого впливу, яка руйнує край в інтересах Німеччини. Ні пан Альбер Тома, ні інші французи, які перебували в Києві, не знизилась до того, щоб відвідати Раду”. Див. Elie Borschak, La paix ukrainienne de Brest-Litovsk, “Le Monde slave”, 1929. Aout, ст. 20. Одначе Пелісьє не знеохотився цією відповіддю і зав'язав знайомства в кругах Ц. Ради.

253. Див.Е. Borschak, op. cit., ст.24, 28-29.

254. “Нар. Воля”, № 170.

255. “Роб. газета”, № 185.

256. “Нова Рада”, № 186.

В кінці листопада генерал Табуї разом з майором англійської служби (ім'я його невідоме мені) з'явився до ген. секретаря міжнародних справ Шульгина і заявив, що союзники взагалі, а Франція зокрема "з великою симпатією відносяться до культурного і політичного відродження України. Розуміючи, що будівництво нової республіки та ще й серед таких обставин є справа не легка, союзні правительства пропонують свою допомогу і запитують, що саме потрібно Україні, і чим вони можуть бути корисні. "За якийсь час все це було викладено і на папері в формі вербальної ноти."²⁵⁷ Шульгин згідно з постановою Кабінету відповіді на ці пропозиції не дав, заявивши, що для того, щоб говорити про всі ці справи з Францією або з якою другою державою, яка теж має до того охоту, необхідно, щоб ці держави спершу визнали певним актом Українську Народню Республіку або принаймні встановили б з нею дипломатичні зносини, надіславши свого офіційного представника.

Франція пішла і на визнання. 18 грудня той самий генерал Табуї явився до голови Генерального Секретаріату Винниченка і зложив йому таку заяву:

Mission Militaire Française
en Russie
Front S.O.

Kiev, le 5/18 Décembre 1917.

Les puissances Alliées n'ont pas encore pris une décision officielle vis à vis de l'Ukraine, mais j'ai déjà été chargé de transmettre à Monsieur Choulguine la sympathie des Alliées pour les efforts que fait le Gouvernement Ukrainien dans le but de rétablir l'ordre, de reconstituer une force de résistance et rester fidèle aux Alliées.

J'avais cru de mon devoir de ne pas attendre un mandat officiel et de vous demander de m'entretenir avec vous, dans le but de ne pas perdre un temps précieux, de ne pas être pris au dépourvu si le moment venait d'agir, et par suite de préparer le matériaux d'une discussion éventuelle relativement aux secours financiers et techniques que les Alliés pourraient apporter à l'Ukraine pour l'aider dans son oeuvre gigantesque d'organisation et de relèvement.

Je suis heureux d'avoir pris cette initiative, car hier soir j'ai reçu ordre de vous inviter, en vue d'une aide financière et techniques que la France pourrait apporter à l'Ukraine, à préciser et à faire transmettre à l'ambassade de France, au plus tôt, le programme que le Gouvernement Ukrainien pense réaliser et les besoins correspondants.

Par cette démarche que je fais, le premier, vous pouvez vous rendre compte que les sympathies de la France à votre endroit sont réelles et effectives.

Tabouis.

(Військова Французька Місія
в Росії
П.-С. фронту.

Київ 5/18 грудня 1917.

Союзні Держави ще не прийняли офіційного рішення щодо України, але мені вже було доручено передати п. Шульгину симпатію союзників до зусиль, які робить Українське Правителство з метою установити порядок, відновити силу оборони і залишитись вірним союзникам.

Я вважаю за свій обов'язок не дождатись офіційного мандату і прохати побачення з Вами, щоб не губити дорогоцінного часу, щоб не бути захопленими несподівано, коли б настав час діяти, і значить приготувати матеріал для еventуальної розмови про фінансову й технічну допомогу, яку б союзники могли дати Україні, щоб допомогти їй в її велетенській організаційній праці. Я щасливий виявити цю ініціативу, бо вчора увечері я дістав наказ запросити вас з огляду на фінансову й технічну допомогу, яку б Франція могла дати Україні, зазначити точно й передати до французького посольства якнайскорше програм, який Український уряд думає реалізувати, та відповідні потреби.

З цього мого заходу, який я роблю перший, Ви можете здати собі справу, що симпатії до Вас з боку Франції є реальними й дійсними.

Табуї).

Слідом за Табуї явився до Винниченка й колишній англійський консул в Одесі Баге і подав у присутності Шульгина ноту, в якій заявлялось, що він призначений "представником Великобританії на Україні:

Réprésentant de la Grande Bretagne   A Son Excellence le Président du conseil des, ministres de la République National Ukrainienne Excellence!

J'ai l'honneur de Vous informer que le Gouvernement de Sa Majesté Britannique m'a nommé, par la voie télégraphique, la seule possible actuellement, Réprésentant de la Grande Bretagne en Ukraine.

Mon Gouvernement m'a chargé de Vous donner l'assurance de sa bonne volonté. Il appuiera de toutes ses forces le Gouvernement Ukrainien dans la tache qu'il a entreprise de faire oeuvre de bon gouvernement, de maintenir l'ordre et de combattre les Puissances Centrales, ennemis de la Démokratie et de l'Humanité.

En ce qui me concerne en particulier, j'ai l'honneur, Monsieur le Président, de Vous donner l'assurance de mon entier concours pour la réalisation de-nôtre idéal commun.

Picton Bagge

Réprésentant de la Grande Bretagne en Ukraine.

(Представник До Його Ексцеленції Президента Ради Міністрів. Великої Британії. Української Національної Республіки.

Ексцеленціє,

Я маю честь повідомити Вас, що Правительство Його Британської Величності призначило мене телеграфічною дорогою, єдино в даний момент можливою, представником Великої Британії на Україні.

Мое Правительство доручило мені дати Вам запевнення в його добрій волі. Воно підтримуватиме всіма своїми силами українське Правительство в заходах, які воно розпочало задля створення доброго правління, підтримання ладу й поборювання Центральних Держав, ворогів Демократії й Людськості.

Що торкається мене особисто, я маю честь, Пане Президенте, запевнити Вас у повній моїй відданості задля здійснення нашого спільного ідеалу.

Піктон Багге.

Представник Великої Британії на Україні.)

Вже в розмові з Багге Винниченко і Шульгин підкреслили йому, що Україна розпочала переговори про мир з центральними державами і що з цього шляху вона не збирається зійти. Але представники Антанти не губили надії якось втримати український уряд від заключення миру. З січня 1918 р. Табуї офіційно сповістив Шульгина, що Франція призначила його своїм представником на Україні:

Monsieur le Secrétaire Général,

J'ai l'honneur de vous prier de porter à la connaissance du Gouvernement de la République Ukrainienne, que le Gouvernement de la République Française m'a designé comme Commissaire de la République Française auprès du Gouvernement de la République Ukrainienne.

Je Vous demanderai, en conséquence, de bien vouloir me faire savoir quel jour et à quelle heure je pourrai faire au chef du Gouvernement ma visite solennele de présentation officielle.

Veillez, Monsieur le Secrétaire Général, agréer l'assurance de ma haute considération.

Tabouis.

(Генеральний Комісар французької
Республіки.

Київ, 21 грудня 1917 р. 3 січня 1917 р.

Генерал Табуї, Комісар Французької Республіки
при Уряді Української Республіки
до Пана Генерального Секретаря справ закордонних Української Республіки.

Пане Генеральний Секретарю!

Маю честь прохати Вас довести до відома Уряду Української Республіки, що Уряд Французької Республіки призначив мене Комісаром при Уряді Української Республіки.

Я Вас прохаю внаслідок цього ласкаво повідомити мене, в який день і годину я зможу скласти мій урочистий візит і офіційне представлення.

Прийміть, Пане Генеральний Секретарю, запевнення в моїй глибокій пошані

Табуї.)

На другий день, 4 січня, в будинку Генерального Секретарства внутрішніх справ (колишній генерал-губернаторський будинок на Інститутській вул., 40) відбулася церемонія офіційного прийому генерала Табуї Винниченком. Представник Франції прибув в супроводі новопризначеного французького віце-консула у Києві Арке та воєнних аташе полковника Ваньо і полковника Денса. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко прийняв французьких делегатів у своєму кабінеті, де крім нього були ген. секр. міжн. справ О. Шульгин та інші члени Генерального Секретаріату. Генерал Табуї звернувся до Винниченка з такою промовою:

“Пане Голово! Бажаючи потвердити свої дружні наміри щодо Української Республіки, уряд Французької Республіки повідомив мене телеграфічним шляхом — єдине зараз можливим, — що він мене призначає представником Французької Республіки при уряді Української Республіки.

Ось уже скоро рік, як я перебуваю на території України; за цей час я мав змогу простудіювати історію старої України; міг слідкувати за розвитком національного руху молоді України; мав змогу констатувати всі ті зусилля, які робила Українська Республіка, щоб утворити й організувати духовні та матеріальні сили, необхідні для розвитку держави.

За всім цим я слідкував з усе більшим інтересом. Я щасливий, я гордий, пане голово, свідомістю, що тепер цей інтерес перестав бути тільки особисто моїм, бо призначаючи мене своїм представником, уряд Французької Республіки ухвалює мою діяльність і доручає мені провадити далі офіційно ті прекрасні відносини, які між нами вже встановились.

Я вам приношу запевнення в тім, що Франція, яка перша робить цей урочистий жест, підтримає всіма своїми силами, моральними і матеріальними, всі зусилля, які робитиме Українська Республіка, щоб іти тим шляхом, який намітили собі союзники, і по якому вони й далі непохитно йтимуть у повній свідомості свого права і свого обов'язку перед демократіями всього світу й людськістю.

Особисто я присвячу себе цьому завданню з усією енергією солдата і серцем француза.”

Голова Ген. Секретаріату Винниченко, відповідаючи йому в своїй промові, сказаний французькою мовою, висловив почуття задоволення, з яким уряд Української Республіки прийняв звістку про призначення при ньому офіційного представника Франції. Він заявив, що український народ гідно оцінить той відгук, який стріло у вільній Франції його визволення з-під вікового гніту і стремління до будування нового життя на власній землі.

“В наших серцях, — сказав Винниченко, — завжди жили симпатії до республіканської Франції, бо в традиціях українського народу завжди живі були ідеали, за здійснення яких боролась французька демократія. Історичний шлях, пройдений французьким народом в його постійному стремлінні до перетворення у дійсність початків волі, завжди був повчаючим для всіх народів у їх зусиллях до визволення.

Кінчаючи свою промову, Винниченко вітав генерала Табуї як першого офіційного представника закордонної держави на території Української Республіки — на вільній землі вільного українського народу.

Після офіційних привітів відбулася політична бесіда, під час якої зайшла мова про мир. Генер. Секр. міжн. справ Шульгин зазначив, що Україна щиро прагне миру і притім такого,

який відповідав би як інтересам України, так і всієї демократії. Визнання Української Республіки та її уряду Французькою Республікою, казав він, дає Україні ту необхідну їй моральну піддержку, яка допоможе одстояти свої національні інтереси на мирних конференціях.

На це генерал Табуї відповів, що і Франція, як і всі союзники, прагне миру, але такого, який забезпечив би його непорушність.²⁵⁸

Які властиво були бажання Антанти щодо України? Чого вона в даний момент хотіла від неї? На жаль, я не маю документальних даних, які давали б ясну відповідь на це питання. Як каже добре поінформований сучасник, “плани-пропозиції представників Антанти зводились до того, щоб утворити з українців-вояків кілька корпусів, які разом з чехо-словацькими полками, сформованими на Україні з австрійських полонених і мобілізованих чехів-колоністів з України, а також поляками, заняли б найважливіші в стратегічному відношенні пункти на румунському і південно-західному (українському) фронтах і таким способом притягували б на цих фронтах певну кількість війська центральних держав”.²⁵⁹

Але яку поміч конкретно пропонували союзники українському урядові? Ол.Я.Шульгин каже, що вони пропонували “і технічну допомогу, і грошеву позичку, і, нарешті, крам”, що англійці, які заготовили силу краму у Владивостоці, “давали гарантію, що коли ми схочемо взяти той крам, то вони через Росію довезуть його на Україну.”²⁶⁰ Мова йшла про позику. Треба сказати, що французи пропонували Україні позику ще в падолисті. Коли генеральний секретар фінансів М.Туган-Барановський перебував у Петербурзі, його запросив до себе французький посол Нуланс, і заявивши, що “у Франції з глибоким співчуттям ставляться до українського руху”, сказав, що у Франції можна було би перевести позику Українській Народній Республіці, але не державним, а приватним шляхом. Туган-Барановський повідомив про це В.Винниченка листом. Цікаво, що з приводу пропозиції Нуланса появилася в “Новій Раді” (ч. 195) стаття “Міжнародня економічна політика України”, де зазначалося, що під тими кругами, які у Франції “спочувають” Україні, треба розуміти капіталістів, “які охотяться вкласти свої гроші в промислові підприємства на Україні... Глибоке спочуття розшифровується простісенько в глибокий матеріальний інтерес капіталістичної Франції до тих можливостей, які відкриваються Україні з проголошенням Української Республіки. На превеликий жаль, доводиться трохи поворошити політичну пам'ять і знайти там таку дрібничку з недавнього минулого, що Франція у свій час, коли її моральний інтерес до України мав би величезне значіння, нічим не виявила спочуття до нашої долі. Тому це дає нам право перевести мову із сфери платонічних і моральних виразів на ґрунт простого обрахунку.” Газета кінчить заявою, що “в наших теперішніх міжнародних стосунках, зустрічах і розмовах повинен панувати погляд, що найперше Україні потрібен мир, після якого вона стане до упорядкування свого господарського економічного життя. І рішаючи потім, по війні, ті чи інші економічні питання, буде український уряд стояти не на тім чи іншій “фільстві”, а на тверезім обрахункові політичних та економічних чинників, вигідних перш за все для самої України.”

Думка про французьку позику виплила наново на початку січня. На засіданні 4 січня 1918 р. (на другий день по офіційній візиті ген. Табуї у В.Винниченка) Генеральний Секретаріят доручив Ол.Шульгинові вияснити конкретні офіційні умови, на яких Франція могла би дати Україні грошову позику.²⁶¹

Не знаємо, чи внаслідок запитання Ол.Шульгина, чи з власної ініціативи, ген. Табуї звернувся 11 січня до Генер. Секретаріату міжнародніх справ з листом, в якому, покликаючись на розмову 19 грудня 1917 р. з Винниченком і підкреслюючи, що з того дня Франція вступила в офіційні зносини з Україною, прохав дати йому якнайскорше відповідь: якої саме фінансової й технічної допомоги хотів би український уряд від Франції?

Очевидно, що ведучи переговори про мир з центральними державами, український уряд не міг брати цієї допомоги від союзників, тому він не поспішав дати відповідь. Як оповідає Ол.Шульгин у своїй книзі²⁶², цю відповідь збирались дати після наради, яка мала відбутись ко-

258. “Нова Рада”, № 217.

259. П.Христюк, т. II, ст. 92.

260. Шульгин, ст. 106.

261. “1917-й год на Киевщине”, ст. 455.

262. Ол.Шульгин. Політика, ст. 7.

ло 11 січня ст. стилю, отже, за два тижні після того, як Табуї прислав свого листа з проханням дати відповідь “якнайскорше”. Не дочекавшись відповіді і бачачи, що український уряд інтенсивно веде переговори про мир, ген. Табуї прислав до Генерального Секретаріату ноту, в якій заявив, що Франція буде вважати заключення з центральними державами миру за акт ворожий супроти Франції й відкличе назад зроблене нею визнання Української Народної Республіки. Та український уряд не міг перервати переговорів про мир, хоча б йому за це і загрожувала неласка Франції.

Події, що скоро потому наступили — більшовицьке повстання у Києві й залишення столиці українським урядом — перервали зносини з представниками Антанти, а заключення Берестейського миру поставило ці держави справді у вороже становище супроти України. Ні Франція, ні Англія ніколи більше й не згадували, що був час, коли вони самі шукали порозуміння з Україною й вийшли з нею в офіційні зносини.

Одночасно з представниками Франції й Англії вів переговори з українським урядом з доручення голови румунської ради міністрів Братіяну військовий представник Румунії при головній команді російської армії генерал Коанда. Коли почалося більшовицьке повстання в Києві, ген. Коанда запропонував українському уряду від імені Братіяну військову допомогу — кілька броньових потягів. Український уряд ухопився за це, і сам Винниченко з Шульгиним поїхали до Коанди умовлятися щодо цієї допомоги. Тому що в попередніх розмовах з Коандою заходила мова про Бесарабію, то рішено було “щодо Бесарабії заявити, що в разі допомоги ми не будемо стояти на перешкоді до вільного виявлення своєї волі бесарабським населенням”. Коанди не застали, але коли на другий день до нього було завезено листа від Винниченка, то Коанда відповів, що дістав від Братіяна телеграму, про те, що ситуація змінилась, і Румунія обіцяної допомоги дати не може.²⁶³ Зміна ситуації — берестейські переговори й наближення миру з центральними державами, — очевидно вплинули і на зміну румунської політики.

Таким робом усі відносини українського правительства з Антантою обірвались з моментом, коли для неї остаточно вияснилося, що Україна не хоче принести себе в жертву неминучому опануванню її більшовіками задля збереження того союзу, який не вона заключила, і що вона таки іде на мир з центральними державами, які могли їй реально і скоро допомогти проти більшовиків.

Йдучи поневолі на розрив з Антантою, український уряд мусів тим самим зірвати також свої відносини і з провідниками чеської визвольної акції та з чеським військом, яке перебувало на Україні. Чесько-українські взаємини від самого початку революції були дуже приязні. На території України, на Волині, Київщині й Поділлі, як відомо, ще з кінця 60-х років XIX століття існували чеські колонії селян-хліборобів. Окрім того, чимало чехів знайшло собі на Україні другу батьківщину, оселившись по містах як фабриканти, власники торговельних підприємств, ремісники й представники різних інтелігентних професій. Коли вибухнула війна, всі вони стали рішучо на ворожій стороні супроти Австрії, і вже в серпні 1914 р. з чехів-добровольців було утворено в Києві особливий військовий відділ, т. зв. чехо-словацьку дружину.²⁶⁴ Протягом війни, коли в межах Росії знайшлося багато бранців-чехословаків, вояків австро-угорської армії, з них почали формуватись цілі полки й бригади. В кінці 1917 року в м. Баришполі переяславського повіту на Полтавщині було сформовано 2-гу чехо-словацьку стрілецьку дивізію, яка скоро перетворилася в цілий корпус з усіх родів зброї. Цікаво зазначити, що противником творення чехо-словацьких військових формацій явився новий начальник київської воєнної округи полковник К.Оберучев, той самий, що так завзято виступав і проти творення українських військових частин.²⁶⁵

Від самого вибуху революції чехи поставилися до українського національного відродження з великою прихильністю. Вже в першій українській маніфестації у Києві 1 квітня взяли участь чехи-бранці, які йшли в маніфестаційнім поході окремою колоною під своїм національним прапором.²⁶⁶

На Українському Національному Конгресі виступив з привітом від імені чехів та словаків

---

263. Ол.Шульгин. Сторінки споминів. “Тризуб”, 1927, ч. 46, ст. 7-8.

264. N.Chodorovič.Odvojové hnutí a československé vojsko v rusku. Praha, 1928, ст.25.

265. N.Chodorovič, op. cit., ст. 155. К.Оберучев, Воспоминания, ст. 246-249.

266. “Вісти з Укр. Центр. Ради”, № 1.

київський чех В.Вондрак: спочатку чеською мовою він “приніс гаряче признання за ту гостинність, з якою приймав український народ чеських хліборобів на Волині. Чехи втекли з-під австрійського ярма Габсбургів, але в Росії переконалися, що і брати-славяне терплять не менше від ярма Романових. Протягом 50 літ чехи терпіли вкупі з братами-українцями, тепер вони щасливі, що можуть привітати визволений демократичний народ та плекають надію, що незабаром вони з'єднаються у вільній слов'янській федерації”. Дальшу частину своєї промови В.Вондрак сказав по-українськи: “Вам, брати-українці, — казав він, — належить велика світла будучина! Я певен, що тут, на київських горах, де з'явилась зоря історії і заснувалась східна славянська державність, — відродиться і прекрасна ідея благородного українського поета — себто федерація слов'янських народів. Я вірю, що на Київ впала доля бути об'єднуючим центром всіх слов'ян, бути джерелом нової світової культури і дійсного братерства народів.”²⁶⁷

Від імени чехо-словацького війська, яке билосся на Південно-Західному фронті, вітав Конгрес легіонер Франц.²⁶⁸

Коли в кінці 1917 р. почалися вибори до Російських Установчих Зборів, газета “Сechoslovan”, що виходила в Києві, радила громадянам — чехам, які проживали на Україні, “всім як один голосувати за список Укр. селянської спілки”, бо, писала газета, “чеський народ має найщиріші симпатії до українців, з якими хоче жити в злагоді і в спільній праці”. Видавництво “Сechoslovan'a” заповідало видання в скорому часі для чехів, які перебували на Україні, часопису “Чеська Україна”.²⁶⁹

Чесько-українські відносини могли трохи захмаритись на початку 1917 р., коли штаб Київської Військової Округи викликав був собі на допомогу чеські батальйони з фронту і тим самим хотів втягти їх в російсько-українську і внутрішню російську боротьбу. Але чехи дуже скоро зорієнтувались в обстанові й ухилились від дальшого втручання у внутрішні українські й російські відносини. Вони стояли на єдино розумному й доцільному становищі суворого нейтралітету. Газета “Сechoslovan” видала 13 падолиста спеціальну відозву чеською й російською мовами, в якій поясняла становище чехо-словаків супроти київських подій. Ось чеський текст тої відозви:

„Z odbočky Československé Národní Rady se oznamuje, že čechoslovenské vojsko je odvoláno. Třeba podotknouti, že čechoslovenské vojsko, jehož náhodné povolání do Kijeva vzbudilo spoustu smyšlenek, nepřeje si a nesmi zasahovati jakýmkoli způsobem do vnitřních záležitostí a nebude zbráni v rukou tě či oné politické strany nebo skupiny.

Rozhodně protestujeme proti nevhodným domněnkám, že snad čechoslovenské oddily vystoupí proti Ukrajincům. Česi a Slováci bojují za svou politickou svobodu a neodvislost, chovají upřímné sympatie k ukrajinskému narodu a jejich ruka nikdy nebude potřásněna bratrskou slovan-skou krví.”

(З відділу Чесько-словацької Національної Ради нас повідомляють, що чесько-словацьке військо відкликано. Треба додати, що чесько-словацьке військо, випадкове викликання котрого до Києва створило масу чуток, не хоче і не повинно вступати яким би то не було способом до внутрішніх справ і не стане знаряддям тої або іншої партії або групи.

Рішуче протестуємо проти безглузких здогадів, ніби чесько-словацьке військо виступить проти Українців. Чехи і Словаки, борючись за свою політичну свободу і незалежність, заховують щирі симпатії до українського народу, і їх рука ніколи не буде заплямована братньою слов'янською кров'ю.)

Це саме становище чехо-словаків було дуже яскраво підкреслене також в листі редакції “Нової Ради”, уміщеному 24.XI.1917 року²⁷⁰ головою Чесько-словацької Національної Ради проф. Т.Т.Мосариком. З огляду на інтерес цієї заяви подаю її цілком — так як вона була видрукована в “Новій Раді”:

267. “Вісти з Укр. В. Ради” ч. 5.

268. *ibidem*.

269. “Нар. Воля”, 1917, № 170.

270. “Нова Рада”, ч. 193.

“Заява Чеськословацької Народньої Ради.
(лист до редакції)

Шановний Пане!

В останній час гурток людей, які виступають під назвою “Кружок Славян и славянских содружеств” розповсюджує заяви, направлені проти деяких націй Росії та російських політичних партій. Автори цих заяв дозволяють собі між іншим говорити від імені чехів і давати обов’язання за чеськословацьке військо. Тому ми вважаємо потрібним категорично зазначити, що заяви ці роблять невідповідальні люди, які не входять в склад Чеськословацької політичної організації й виступають прямо всупереч її бажанням. Осуджуючи рішуче агітацію цих невідповідальних елементів, протестуємо проти того, щоб вони надуживали чеське ім’я. Чеськословацька Рада Національна в питаннях внутрішньої політики і боротьби партій все придержувалась строгого нейтралітету. Наш погляд був признаний представниками як урядових властей, так і армії. В питанні ужиття наших військ було рішено, що їх можна уживати тільки для боротьби з зовнішніми ворогами. Наш погляд признаний теж представниками союзних держав. Це саме обстоювали наші київські представники перед штабом київської воєнної округи, протестуючи проти викликання чеськословацьких військ 27-29 жовтня.

Тепер загально звісно, що, як було викликано один з наших полків без нашої згоди, а навіть всупереч нашим бажанням, через наші домагання його було вислано назад.

Виходячи з вищезазначеного принципу, ми заняли якнайлояльніше становище щодо українців та Української Народньої Республіки. Найкращим доказом цього являються наші дружні відносини з офіційними представниками Республіки.

Вишеназвані “славянські делегати” не знають, що офіційна Росія признає спеціальне положення України і веде переговори про юридичне його затвердження.

Голова Чеськословацької Національної Ради Т.Г.Масарик.
Заступник голови П.Макса.”

На другий день, 25 падолиста 1917 р., на протестаційнім вічу проти прилучення українських земель до Польщі проф. Т.Г.Масарик виголосив промову (на бажання присутніх — чеською мовою), яку тут подаю в цілості за тодішньою пресою: “Я звертаюсь до Вас від імені чеськословацького закордонного комітету, та од імені — я маю повне право це сказати — усього чеського народу. Наш народ з самого початку був противником цієї війни, він був противником Австрії й Німеччини.

Ми не вірили Габсбургам, не вірили Австрії, бо знали добре, що Австрія користується австрійськими славянами та романами для здійснення своєї езуїтської політики Відня. Габсбурги, Австрія і Відень — це втілення політичного, антинаціонального та антисоціального езуїтизму. Ми, чехи, знаємо Австрію дуже добре. Я сам, як член австрійського парламенту, не мало потрудився над тим, щоб хоч як-небудь погодити інтереси мого народу з інтересами Відня, але повірте мені, всяка праця в цьому напрямі наперед засуджена на неудачу.

З Віднем ми не можемо погодитись, і тому чехословаки з самого початку війни так гостро виступили проти Австрії.

Відень, який мав в тому свою особливу ціль, старався нацькувати Вас проти поляків, а поляків — проти Вас. Але не вірте, що Відень любить поляків. Ні! Він вважає їх просто зняряддям своєї імперіалістичної політики. І я пересвідчений, що так як і Ви, поляки не зможуть погодитись з цією польською політикою, яку Відень починає тепер провадити.

Я переконаний, що Австро-Угорщина — найлютіший ворог всіх своїх народів, і тепер мені ясно, що всі пригноблені австро-угорські народи, а особливо ми, чехословаки, югослави не і поляки разом з Вами, з румунами й італійцями — повинні створити один міцний союз. Всі австро-угорські народи знають добре, що таке Австро-Угорщина. Польський соціал-демократ Дашинський оголосив в австр. парламенті, що за цю війну в Австро-Угорщині загинуло од рук катів біля 60 тисяч ваших земляків, моїх родичів, югославян і італійців. Біля 60 тисяч невинних жертв — оце єсть Австрія.

Не думайте, що я, виступаючи проти Австрії, керуюся шовінізмом. Я взагалі далекий од усякого шовінізму. Я для свого народу не хочу нічого іншого, як для других народів, то єсть права на самовизначення. І ви, українці, знаєте, що народ, пригноблений національно і політично,

є теж пригноблений соціально та економічно. Соціальне питання в Австро-Угорщині являється рівночасно і національним питанням.

Тому ми всі, добиваючись національної самостійности, не маєм зовсім шовіністичної цілі, а керуємось принципами соціалізму, бо хочемо рівних прав для всіх народів, не лиш політичних, але й соціально-економічних.

В кінці дозвольте мені подякувати Вам за те, що Ви дали мені змогу протестувати разом з Вами проти Австро-Угорщини, проти самого її існування. І дозвольте мені закінчити побажанням всім Вам, всім нам і всім австро-угорським народам, щоб кінець війни був також і кінцем Австро-Угорщини.”²⁷¹

Чеські діячі, що всі свої надії зв'язували з розгромом Австро-Угорщини, помимо національних симпатій до українців, як до слов'ян, цінили те, що в час розпаду російської армії одні українці старалися вдержати фронт, а також і те, що українці хотіли створити єдиний центральний уряд для усієї федерації народів Росії. Але пильно стежачи за розвитком подій на Україні, керівники чеських військ з проф. Масариком на чолі не могли не передбачати, що Україна буде примушена замиритись з центральними державами і що навіть австрійські або німецькі війська можуть появитись на Україні. Це видно з заключеної між ними і урядом Української Республіки умови (підписаної з одного боку проф. Т.Г.Масариком, як головою Чесько-словацької Нац. Ради і Ол.Шульгиним, як генер. секретарем міжнаціональних справ з другого боку). “По цій умові український уряд визнавав єдино правомочним представником Чехії національну Раду на чолі з проф. Масариком, давав широку гостинність чеському війську і передбачав, що на випадок приходу німців на Україну чеські полки можуть покинути територію разом зі зброєю”. Так переказує зміст цієї умови. О.Шульгин. Одначе чеський історик І.Куделя, на основі посвідчення тов. голови чесько-словацької Нац. Ради П.Макси, не запереченого потім і Шульгиним, поправляє останню фразу в тім смислі, що на основі умови “чехословацька армія мала право вільного відходу, але віддавши зброю, як майно української держави.”²⁷²

На основі спеціальної конвенції з українською владою чехословацьке військо зобов'язалося нести в Києві сторожову службу, а саме: охороняти київський залізничний міст і порохові склади на Лисій Горі за умови, що чехо-словаків не будуть втягати до внутрішньої політичної боротьби на Україні.²⁷³

Ще поки большевики лагодились заключити мир з німцями, у чехів зоставалась надія, що може ж таки Україна не піде на сепаратний мир. І стремління українського уряду добитись створення загальнофедеративного правительства, не визнаючи за таке большевиків, піддержували в них цю надію. Але переговори в Берестю розбили всі надії. Як справедливо каже О.І.Бочковський, “політична непримиримість чехо-словацької самостійницької акції з Габсбурзькою монархією (Austria delenda est!), звичайно, виключила можливість чесько-української співпраці після Берестя-Литовського. Історичною трагікою подій шляхи чеського і українського самостійництва фатально розійшлися...”²⁷⁴

26 січня 1918 року — на другий день по проголошенні IV Універсалу — Масарик явився до міністра закордонних справ Ол.Шульгина, щоб заявити про це розходження. Трохи згодом, в промові, виголошеній 27 лютого 1918 р. у Москві, Масарик так оповідав про цю заяву і взагалі про свої відносини до українського уряду: “Наше військо було на українській території; тому ми мусіли унормувати наше відношення до України. Ми договорювалися і дійсно добре договорилися. Український уряд перебрав зобов'язання російського уряду відносно нас. Таким чином, ми були знову забезпечені. За це нашим обов'язком було передусім — політично визнати українську владу; наше військо мало виконувати сторожову службу; крім цього, український уряд, так само, як і російський, визнав нашу засаду абсолютного нейтралітету, себто, що ми не будемо втручатися до внутрішніх справ Росії. Це було прийнято; я маю тут копію умови, без сумніву корисної. Врешті я мав запевнення, що на випадок, коли б Україна не вела далі війни

271. “Народня Воля”, № 160. Ця промова наведена в чеськім тексті в книзі д-ра І. Куделі “Prof. T.G. Masaryk a československé vojsko na Rusi”, Praha, 1921, ст. 133-134.

272. Про цей договір див. у О. І. Бочковського, “Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання”, Подєбради, 1930, ст. 143-144.

273. А. Chodorovič, op. cit., ст. 224.

274. О.Бочковський, op. cit., ст. 145.

з центральними державами (чого ми могли сподіватися), ми маємо забезпечений вільний відхід цілого війська.

Ми визнали Україну, як вона проголосила себе III Універсалом, державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського й славянського становища. 25 січня 1918 р. українці видали IV Універсал, в якому проголосили себе зовсім самостійною державою, але вже не в рамках федеративної Росії, і де виразно сказали, що вони вже не воюватимуть та що хочуть миру; зокрема в ньому було зазначено, що українці хочуть жити у згоді з Австро-Угорщиною так само, як і з іншими країнами. Коли цей Універсал вийшов, я пішов 26 січня до уряду і перебалакав про положення з міністром закордонних справ Шульгиним. Я звернув його увагу на те, що IV Універсал основне порушив нашу умову. Ми визнали Україну як частину Росії і гадали, що Україна буде ще воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир, зокрема з Австро-Угорщиною, отже, в цих двох точках міняється наша умова. Тому я формально відкликав її.”

Масарик далі заявив українському урядові, що має бути виконана точка договору: як тільки настане мир, або як лиш Україна перестане воювати, щоб чеському війську був уможливлений вільний відхід з української території. “Я також жадав, — каже він далі, — щоб нова українська влада не робила нам під цим оглядом перешкод. Я рівночасно оголосив, що наше військо надалі буде утримуватися самостійно і подякував за дотеперішню ласкавість”.

Вже перед тим було умовлено, що чеське військо переходить на удержання Антанти, яка трактуватиме його як частину своєї армії. “Маючи це (себто цю умову з союзниками) в кишені, я, — каже Масарик, — міг, розуміється, вповісти Україні. Але до цього не дійшло: в цім не було потреби. Навпаки, українці хотіли ще й надалі давати нам все; вони справді давали, що ми потребували.”²⁷⁵

Таким чином, хоч офіційні відносини між Україною й Чесько-словацькою Національною Радою формально припинились і хоч чеське військо мусіло відступати з України на схід, але сталося це не через якусь ворожнечу, а просто тому, що для обох сторін не було іншого виходу: Ц. Рада мусіла рятувати себе перед большевицькою руїною, заключаючи чимшвидше мир, а чеське військо, рятуючи себе од німців та австрійців, з якими у нього не могло бути ніякого примирення, мусіло покинути Україну, розпочинаючи цим свій знаменитий відступ через усю Росію, Сибір — аж до берегів Тихого океану. Розуміється, відступати чехо-словацькі полки мусіли зі зброєю в руках, раз, тому що серед тодішніх грізних обставин це був одинокий спосіб самоохорони, по-друге — не було кому ту зброю й віддати, бо український уряд мав тої зброї велику силу, не мав лиш кого узброїти... При своїм відступі чехо-словаки витримали доволі сильні арієргардні бої з німцями (під Бахмачем).

Серед дуже непевної зовнішньої ситуації, під загрозою большевицької інвазії й внутрішніх большевицьких повстань, серед загальної анархії, яка охопила весь край, паралізували всяку владу і унеможлиблювала часом навіть зносини між центром краю і периферіями, українському правительству довелося організовувати державний апарат і налажувати нову управу обширною країною. Він став властиво перед надзвичайно складним і тяжким завданням: з одного боку уряд ставив собі завдання здійснити на Україні соціалістичний лад, по неволі ривняючись при тім по зразку большевицького експерименту, бо большевики тут же на Україні і в самій столиці вели невпинну і одверту проповідь здійснення соціалізму так, як він уже здійснювався в Московщині, й кололи очі українцям, що їхня Ц. Рада — буржуазна і контрреволюційна; з другого боку, треба було запровадити хоч який-небудь лад і хоч який-небудь спокій взагалі, щоб мати змогу провести організацію державного життя, бо Україна вже фактично зробилась самостійною державою, хоч українські політики і твердили про федерацію та намагались створити якийсь “однородно-соціалістичний” центральний уряд.

Оця необхідність — під тиском большевиків і власних соціалістичних партій — одночасно переводити соціальні реформи якнайглибшого значіння і в той же час організовувати державу й намагатись піддержати сякий-такий лад в країні, робила те, що в своїй законодавчій і організаційній діяльності українське правительтво не могло взяти якоїсь сталої лінії, хита-

лось, часто суперечило само собі і, зрештою, опинялось супроти хвиль революційної стихії в безпомічному і безпорадному стані, губило всякий ґрунт під ногами.

Уряд заплутався перш за все в земельній справі, і діло дійшло до скандалу на засіданні VIII сесії Ц. Ради. Товариш генер. секретаря земельних справ Б.Мартос робив доклад про працю свого секретарства і мусів сконстатувати, що III Універсал, який скасував право приватної власності на землю, фактично привів до земельної анархії, бо селяни, мовляв, хибно зрозуміли проголошений Універсалом перехід землі до рук народу. "Після панського почали грабувати добро заможніших селян, а потім солдати, у яких нема нічого, стали обдирати хати та ростягати тини у самих бідних селян. Різні речі з панського реманенту та хатніх речей селяни ділили між собою на части так, що жадної користи нікому з того не було. Розбірали та ділили плуги і

всякі господарські машини, ділили з панських домів картини так, що один брав раму, а другий — шкло. Одне село поділило між собою фортепіано. Породистих корів стали дуже дешево продавати на м'ясо. Ліси також стали нещадно рубати та возити до міста на продаж, і то не бідні, а заможніші селяни, у котрих були вози та коні, щоб вивозити ліс. В багатьох місцях понищено лісові та хлібні селекційні посадки, котрі мають велику вагу для поліпшення всього хліборобського господарства". Все це свідчило, на думку докладчика, що українське селянство ще не доросло до громадського господарства, до соціалізму.

Щоб запобігти дальшому нищенню та руйнації всенароднього добра, треба було, на думку докладчика, встановити закон, який карав би кожного нищителя штрафом в 5 разів більшим, ніж варта була та річ, яку він знищив. Треба конче, в інтересах хліборобського господарства на Україні, зберегти цілком великі зразкові маетки, в яких виховується породиста худоба та насіння, принаймні хоч по одному такому маєтку в губернії. Бо, як знищити реманент у себе, то доведеться потім купувати цей реманент за кордоном і платити за це хлібом і цукром, а у нас і того, і другого тепер мало. Особливо мало цукру, бо селяни порозорювали бурякові плантації і позасівали хлібом. Далі Б.Мартос прочитав законопроект в земельній справі, вироблений в його секретарстві.

Борис Мартос.
Генеральний Секретар
Земельних Справ

Докладаючи самий законопроект²⁷⁶, Б.Мартос зауважив, що він має лиш декларативний характер. "Законопроект, — казав він, — робить землю нічиєю". Землю може обробляти "хто схоче і скільки зможе її захопити". В законопроекті, на думку самого докладчика, багато неясностей, багато недоговореного. Норму для трудового господарства в 40 десятин він знаходив завеликою. Однак він радив усе ж таки прийняти законопроект, бо інакше село все одно почне весною орати захоплену землю. "Краще, — закінчив докладчик, — прийняти цей законопроект і мати хоч який-небудь закон."²⁷⁷

Законопроект зустрів дуже гостру критику з боку всіх партій, хоч з різних штандпунктів. Укр. ес-ер Зарудний бачив дефект його в тім, що він не переводив соціалізації до кінця, залишаючи норму в 40 десятин, що поведе до витворення кляси "кулаків". Рос. ес-ер Сковський теж стояв за повну соціалізацію і доводив, що укр. селянство уже доросло до соціалізму. Рос. меншовик Д.Чижевський доводив, що соціалізм зараз запровадити не можна та що остаточну земельну реформу можуть провести лиш Установчі Збори. Те саме казав і ес-еф Кушнір. Од імені с.-д. виступив М.Порш. Він критикував соціалізацію і доводив її нестійність... "Землі, — казав він, — на всіх не стане, і нема чого морочити голови селян." Але аграрна справа є не тільки справою селян, вона зачіпає й міське робітництво; українських соціал-демократів законопроект не задовольняє, але не можна зовсім залишитись без усякого закону, бо інакше селяни будуть вирішувати земельну справу анархічним способом. Отже, Порш радив не роз'їздитись, не прийнявши якогось законопроекта.

276. На жаль, ні одна з київських газет не умістила самого законопроекту, і я не міг ніде добути його текст.

277. "Нар. Воля", № 183.

На другий день виступали з критикою законопроекту селяни, які всі були проти нього тому, що він не проводив соціалізації землі до кінця, залишаючи норму в 40 десятин. Відповідаючи на всі закиди, Б.Мартос казав, що законопроект складав не він, а крайовий земельний комітет, де засідає більшість укр. ес-ерів. “Чого ж ви дали справу в руки соціал-демократа? Я ж весь час прохав призначити генерального секретаря, а партія соціалістів-революціонерів увесь час прищукує кандидата і все не може знайти.”²⁷⁸ І він знову пригадував, що земельний закон уже тричі вироблявся земельним комітетом і тричі відкидався, та що коли цього законопроекту не приймуть, то не буде ніякого.²⁷⁹

Після промови Мартоса укр. ес-ери і рос. ес-ери внесли проект резолюції: “Вислухавши земельний проект Ген. Секретаріату, Ц. Рада вважає його не відповідаючим інтересам трудового селянства України й ухвалює: 1) виділити зі складу Ц. Ради фракційну комісію, якій доручити виробити новий закон; комісія має право кооптувати нових членів-спеціалістів; 2) основним принципом закону мусить бути повне скасування права власності на землю й її соціалізація; 3) новий закон має бути внесений на найближчу сесію Ц. Ради; 4) пост ген. секретаря земельних справ негайно має бути обсаджений членом партії укр. ес-ерів.”

М.Порш від імені фракції укр. с.-д. оголосив інший проект резолюції, де говорилося, що визнаючи необхідність видати негайно тимчасовий закон про перехід усіх земель через земельні комітети до рук трудового народу, Ц. Рада має визнати, що остаточний закон мають видати Українські Установчі Збори; тому фракція пропонує віддати внесений законопроект парламентській комісії для переробки і внесення знову до Ц. Ради. При цьому він додав, що коли буде прийнято ес-ерівську резолюцію, то укр. с.-д. відкликнуть своїх представників з Ген. Секретаріату. До його заяви прилучились укр. ес-ефи, самостійники, рос. меншевики і “Бунд”.

Настав дуже напружений момент. Оголошено перерву, фракції почали радити над резолюціями. На другий день слухали згаданий вище доклад Винниченка, ухвалили, що Ген. Секретаріат для боротьби з анархією та програмами має вжити рішучих заходів, і до земельної справи повернулись аж на третій день, 30 грудня.

Були просто вислухані проекти резолюцій. Ес-ери виключили з свого проекту заяву недовір'я до роботи Генер. Секретаріату, і с.-д. згодились не відкликати своїх членів з правительства навіть на випадок неприйняття їхнього проекту резолюції. Нарешті була принята більшістю 131 голосу, проти 101 при 13, що вдержались, резолюція укр. ес-ерів: заслуханого законопроекту не приймати, а виділити зі складу Ц. Ради комісію пропорціонально до числа членів фракцій і доручити їй виробити новий закон, узявши за вихідний пункт принцип повного скасування власності на землю і соціалізації її згідно з постановою VII сесії Ц. Ради; новий закон мав бути внесений на одне з найближчих засідань Малої Ради для затвердження. Комісія не повинна роз'їздитися, доки не буде затверджено закону.

Того ж дня VIII сесія Ц. Ради закінчилася. Це було взагалі останнє засідання пленуму Ц. Ради. Більше збиратися повній Ц. Раді вже не судилося.

Як тільки скінчилася сесія великої Ц. Ради, то зразу ж почала знову засідати Мала Рада, продовжуючи законодавчу діяльність — обмірковуючи різні законопроекти, що їх вносили окремим Генеральним Секретарства.

Окрім земельного питання, перед українським правительством стояв іще цілий ряд інших пекучих і невідкладних справ, які треба було вирішити зараз же, негайно, під загрозою остаточного спинення всякого організованого життя. До таких справ належало в першій лінії питання про фінанси. Проф М.Туган-Барановський, великий учений, показався зовсім невеликим практичним діячем і, мабуть, сам зрозумівши свою непридатність (та ще й під впливом постійної агітації проти нього як “кадета” з боку лівих елементів), подався в середині грудня до демісії. Його пост поки не був заміщений ніким, і справи перебрав тов. ген. секретаря Василь Мазуренко, з фаху інженер-технолог. Властиво, йому довелося й організувати ген. секретарство фінансів. Він запросив на відповідальні посади цілий ряд фахових людей, і в той же час свідомих українців: Андрія Гуменного (на директора відділу посередніх податків), Аполінарія Маршинського (на директора відділу прямих податків), Самійла Афанасьєва (на директора за-

278. По демісії М. Савченка-Більського Мартос, укр. с.-д., виконував обов'язки ген. секретаря лиш провізорично, як тов. ген. секретаря.

279. “Роб. газета”, №208.

гальної канцелярії), Мих. Кривецького (на радника м-ва і керівничого Відділом державної скарбниці). В Секретарстві почалася справжня робота. Було приступлено до вироблення бюджету Української Республіки на 1918 рік, і до всіх “казенних палат” України було вислано (3 грудня) наказ прислати до Секретарства не пізніше 18 грудня проекти видатків по кожній губернії.²⁸⁰

Ц. Рада 22 грудня ухвалила закон про те, що всі податки і прибутки, зібрані на території УНР, визнаються прибутком державного скарбу УНР і вносяться до Головної Скарбниці, обов'язки якої, до вироблення відповідного статуту й штатів, виконує київська губерніяльна скарбниця. Київську Контору Державного Банку перетворено в Український Державний Банк, який мав тимчасово керуватися статутом рос. державного банку.

Тим же самим законом скасовано на території України відділи російських Державного Дворянського Земельного Банку і Крестьянського Поземельного Банку. Ліквідацію цих установ доручено Ген. Секр-ву фінансів в порозумінні з генер. секр. земельних справ.

Цукрову монополію, заведену на підставі закону 14 вересня 1917 р. визнано на території України виключним правом Державного Скарбу УНР²⁸¹

Одним з найбільш докучливих наслідків загального розстрою життя був брак дрібних грошових знаків, що особливо дошкуляв населенню провінції. З огляду на це Генер. Секретаріят зробив постанову, щоб усі губерніяльні й повітові державні скарбниці видавали замість грошей білети (“серії”) Державного Скарбу 5 проц. облігацій Державної Скарбниці й купони від державних позик. Трохи згодом було видано постанову про оборот чеків, випущених київськими банками на Київську Контору Державного Банку; ці чеки повинні були прийматись скрізь як грошові знаки до 1 березня ст. стилю 1918 року.

Внаслідок платних труднощів через відсутність в обороті грошових знаків Генер. Секретаріят видав 3 січня постанову, щоб усі торговельні заклади м. Києва — кооперативи, ресторани, отелі, театри, кіно, клуби і т. д. внесли до Київської Контори Держ. Укр. Банку або в державні ощадні каси не менше як 75 проц. денної виручки за 21, 22 і 23 грудня ст. стилю. Ці внески мали зарахуватися як звичайні біжучі рахунки вносителів, а ощадними касами — як вклади, якими власники могли розпоряджати на загальних підставах. Всі промислові та комерційні підприємства у Києві мали не пізніше 1 січня внести туди ж всю свою готівку, за винятком грошей, потрібних для виплати служащим. Всі заклади та підприємства поза Києвом мали зробити свої внески не пізніше 18 січня 1918 р.²⁸²

6 січня 1918 р. Ц. Рада ухвалила Закон про випуск державних кредитових білетів УНР:

“1. Кредитові білети УНР випускаються Державним Банком УНР в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки.

2. Розмір випуску кредитових білетів не повинен ні в якому разі перевищувати половини річної суми прибутків від монополій.

3. Випуски кредитових білетів можуть бути зроблені лише законодавчим шляхом.

4. Кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, причому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів.

5. Українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою, являються законним сплатним засобом і обов'язково повинні прийматися при всіх оплатах.

6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах.

7. Розмін і обмін українських кредитових білетів на російські і, навпаки, російських на українські обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без якого-небудь комісійного за розмір і обмін винагородження.

8. Обмін українських кредитових білетів одної вартости на другу, а також ветхих білетів на нові переводиться в установах Українського Державного Банку і Скарбницях.

9. Одночасно з випуском в народний обмін кредитових білетів належить оголошувати про прикмети їх неплатности в разі їх попусування.

280. “Вістн. Ген. Секр. УНР”, № 4.

281. “Вістн. Ген. Секр. УНР”, № 9, ст. 2.

282. “Вістн. Ген. Секр. УНР”, № 7.

10. За фальшування українських кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою.

11. Генеральному Секретарю фінансів надається право виробити зразки кредитових білетів У.Н.Р. і опис їх оголосити до загальної відомости.

Заступник Голови Української Центральної Ради
Секретар Української Ц. Ради
Ствердив в. о. Генерального Писаря

Мик.Шраг.
А.Постоловський.
Ів.Мирний."283

Того ж самого 6 січня Ц. Рада ухвалила закон про випуск Українським Державним Банком кредитових білетів на суму 500 000 000 карбованців.

Напередодні опублікування цього закону появилися перші українські гроші. Було видано папіряні кредитові знаки по 100 карбованців. Ось як вони виглядали: білети було надруковано на білому папері 171 мм завдовжки і 105 мм завширки. Вгорі білету (з лиця) напис дужкою: "Українська Народня Республіка". Під цим написом надруковано 7 рядків: "Державний кредитовий білет сто карбованців. 1 карбованець містить 17,424 долі щирого золота". В лівому краю білета підписи директора Державного Банку УНР Мих. Кривецького, з правого — скарбника, а також написи: "Року 1917" і "серія А. Д." Орнамент зроблено в стилі українського бароко. Посередині білета — восьмикутник, обведений рослинним орнаментом, в ньому знак князя Володимира — Тризуб. З другого боку (з вивороту) — написи: "Державні кредитові

Перші українські гроші

білети Української Народньої Республіки забезпечуються державним майном Республіки, а саме: недрами, лісами, залізницями, державними прибутками монополій цукру та інших монополій. Державні кредитові білети Української Народньої Республіки ходять нарівні з золотою монетою. За фальшування державних кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою". Крім цього на тому самому боці білета є написи: по-польськи: "Sto Karbowanców", по-московськи: "сто карбованцев", а також ці самі слова по-жидівськи. Посередині білету велике число "100".

Цих білетів зразу було випущено на 5 1/2 мільйонів карбованців. Далі було приступлено до друку білетів по 3, 10, 500 і 1000 карбованців.

Небажання Київської й Харківської судових палат визнати Українську Республіку і взагалі відчуженість і неприхильність російських судових установ на Україні від українського життя послужили, мабуть, приводом до ухвали Ц. Радою 30 грудня закону про неправомочність

київської, харківської й новочеркаської судових палат з 1 грудня 1917 р. орудувати в справах, які постали на території України.

Ці установи не було включено до бюджету УНР. Натомість мали бути утворені т. зв. апеляційні суди з обсягом ділання колишніх судових палат: Київської (для території Київщини, Чернігівщини і Волині), Харківської (для Харківщини, Полтавщини й Катеринославщини, Бердянського та Мелітопольського повітів Таврії) і Одеської (для Херсонщини, Поділля і Дніпровського повіту Таврії). Генеральному Секретаріату Судових справ доручено внести негайно законопроект штатів апеляційних судів. Устрій і чинність апеляційних судів відповідали колишнім судовим палатам, з такими змінами: апеляц. суди склалися з рівних між собою суддів, посади председателів департаментів і старшого председателя не заводились; судді вибирались Ц. Радою; порядкуючи в Департаменті суддя вибирався на загальному зібранні суддів апел. суду на три роки; на загальних зборах апеляц. суду мав президувати суддя, обраний даною присутністю членів.²⁸⁴

Ще перед тим, 15 грудня, Ц. Рада ухвалила й закон про Генеральний Суд – найвищу судову установу Української Республіки:

“Поки буде заложений Генеральний Суд УНР на основі її конституції, яка буде ухвалена Укр. Установчими Зборами, негайно утворити часово Генеральний суд на основах, виложених у дальших артикулах цього закону.

1. Генеральний Суд складається з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного і виконує на цілій території України всі функції, належні досі Правительствующему Сенатові в справах судових і в справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства.

2. Генеральний Суд знаходиться у Києві.

3. Члени Ген. Суду мають звання Генеральних Суддів. Вони затверджуються на внесення Ген. Секретаріату на час, поки буде заложено Генеральний Суд на основі конституції і протягом цього часу мають права, зазначені в арт. 243 “Учреждения Судебных Установлений”.

4. Провід в розправі Генерального Суду належить старшому віком в присутнім складі Генеральному Судді, але цим з уважливої причини може бути зданий на іншого Генерального Суддю.

5. Провід над канцелярією, розпорядною господарською частиною Ген. Суду доручається одному з Генер. Суддів по обранню Ген. Секретаря справ судових.

6. При Ген. Суді утворюється прокураторія. Одному з прокураторів Генер. Секретар справ судових надає звання старшого і доручає провід над прокураторією.

7. Від дня проголошення Ген. Судом про початок своєї діяльності всі судові установи на території України повинні подавати Генер. Судові всі справи, які до того дня мали подаватися до Правительствующого Сенату.

8. Генер. Суд негайно по утворенню його персонального складу виробляє і подає на затвердження Ц. Раді через Генер. Секретаря справ судових свій докладний регламент. Генер. Суд в своїй чинности пристосовується до законів, нормуючих чинність Правит. Сенату і порядкує їх з нинішнім законом про утворення Генер. Суду і ухвалами законодавчого органу України.

Регламент Прокураторії Генер. Суду виробляється нею і затверджується Генер. Секретарем справ судових.

9. Декрети Правит. Сенату в справах, посталих на території України і поданих йому до дня проголошення Генер. Судом своєї діяльності, визначається УНР за правосильні і обов'язкові для судових установ України.”²⁸⁵

15 січня Мала Рада таємним голосуванням (в якому брало участь 34 члени М. Ради) вибрала за генеральних суддів: пп. Ачкасова, Бутовського, Пухтинського, Радченка, Хруцького, Шиянова, Шелухина і Попова. На членів апеляційного суду в тім же засіданні обрано пп. Гречинського, Гричука, Коренева, Лашенка, Малютина, Підгірського, Ященко та Юдина.²⁸⁶

284. “Вістник Ген. Секр. УНР”, № 7.

285. “Вістник Ген. Секр. УНР”, № 4.

286. “Нар. Воля”, 1918, № 2.

Х

Проголошення самостійності Української Народньої Республіки. Закон про національно-персональну автономію.

Новий 1918 рік Українська Народня Республіка зустрічала при невеселих авспіціях. Поруч з владою Ц. Ради й Генерального Секретаріату в Києві існувала друга влада — в Харкові: влада большевицького Народнього секретаріату, яка була у відкритій війні з київським урядом і яку піддержував Совіт Народніх Комісарів у Петербурзі.²⁸⁷ Війна велася головно по лініях залізниць і зводилась переважно до того, що одна або друга сторона більш зручним і несподіваним маневром старалась заскочити свого противника й роззброїти його. Часом доходило до справжніх боїв, навіть з участю артилерії — оскільки противник ставив активний опір. У цій війні большевики скрізь були нападаючою стороною, яка виявляла ініціативу і мала певний план: відрізати Київ від Лівобережжя і обхопити його також із заходу. Цей план переводився большевиками послідовно, хоч і з великими труднощами: серед їхніх відділів панувало пияцтво, грабіжництво, дезерція; надійними частинами являлись лиш московські та петербурзькі червоноармійці та матроси. Українське село в цій боротьбі залишалось нейтральним, дожидаючи, чия сторона візьме гору. По всіх значніших містах і по деяких повітових (особливо де були фабрики або залізничні майстерні) большевики мали свої організації, які зразу ж при вступі або наближенні большевицьких відділів виступали збройно на їх боці. Підохочені успіхом большевицького перевороту на Московщині, українські большевики надзвичайно енергійно вели агітацію і пропаганду серед робітництва і дрібного міщанства в самім Києві; їм дуже допомагала жидівська молодь, яка часом з ентузіазмом кидалася в цю боротьбу. Взагалі треба сказати, що большевики вміли в той час промовити до серця своїх прихильників, особливо до молоді, і деяким їхнім відозвам, як, наприклад, відозві “До робітничої молоді міста Києва”, виданій 13 січня 1918 р., не можна відмовити справжнього запалу й гарячого почуття, які робили вражіння.

Але в той час, як большевики виявляли колосальне напруження енергії, активність, захоплення й завзяття, — на українському боці ясно виявлялася депресія, упадок духу і зневіра, — починаючи з самого уряду, з Генерального Секретаріату, крім, може, двох-трьох осіб. Реально здійснити свою владу уряду не удавалось. Він навіть у самім Києві не мав фактичної влади. Коли, наприклад, треба було в інтересах скорішого випуску грошей завести нічну роботу в друкарні Кульженка, де друкувалися гроші; то Генеральн. Секретаріат фінансів звернувся до професійної спілки друкарів, щоб вона дозволила запровадити третю зміну праці в друкарні Кульженка. Але спілка “оджилила прохання” Генер. Секретаріату на тій підставі, що всі робітничі партії закликають робітників боротись проти нічної праці, і тому спілка не може дозволити працювати вночі і в друкарні Кульженка.²⁸⁸ Коли Генер. Секретаріат призначив комісію для розсліду самочинних арештів і трусів і запросив до неї представника Виконавчого Комітету Ради робітничих депутатів м. Києва, то Комітет відмовився вислати свого представника, “вважаючи Ц. Раду та її Секретаріат за організації, що йдуть проти інтересів трудящих мас.”²⁸⁹ Не зважаючи чи не маючи змоги приборкати большевицькі елементи, Ген. Секретаріат в той же

287. Цей “Народній Секретаріат” поділив між своїми членами різні галузі державного правління: Володимир Аусем завідував фінансами, Євгенія Бош — внутрішніми справами, Євген Терлецький — земельними, Володимир Затовський — освітою, Федір Сергеев (Артем) — торгом і промисловістю, Сергій Бакинський — закордон. справами, Георгій Лапчинський — управляв справами Секретаріату, Емануїл Лугановський — видав продовольчими справами, Володимир Люксембург — судовими, Микола Скрипник — справами праці, Василь Шахрай — військовими (трохи зходом ного заступив Юрій Коцюбинський). “Нар. Секретаріат” видав декрети: про скасування всіх постанов Ген. Секретаріату, про одміну заборони вивозити хліб з України до Московщини, про землю, про демократизацію армії, про поширення прав міського самоврядування, про націоналізацію оголошень і т. п.

288. “1917-й год на Киевщине”, ст. 456.

289. *ibidem*, ст. 460.

час драгував елементи небольшевицькі деякими наказами, які сам не міг навіть виконати, наприклад, — видав наказ, щоб усіх офіцерів колишньої російської армії (яких у Києві набралось кілька тисячів) у триденний термін було вислано з Києва. Цього, розуміється, не було ніякої змоги виконати, і ніхто висланий не був, але уряд нажив собі ще нових ворогів.

Не мав уряд і збройної сили. Українське військо, всі ці численні “українізовані” полки, дивізії й корпуси танули як сніг, далеко швидше, ніж відбувалася їх українізація. Ентузіазм літа 1917 року проминув безслідно, і од “мільйонів багнетів”, про які так гордо говорилося влітку, не зосталося й сліду. “Всі ці полки, — каже один з військових діячів того часу, — що утворилися революційно, а їм нема ні назви, ні числа, були лишень випадковим зібранням людей, яке розкладалося негайно, доторкнувшись української території, бо їх гаслом і було: “додому”. Так розклався український полк з Москви, який йшов “славити визволення України”, та витримав лишень одну парадну; так зник полк імені Шевченка, який зібрався проти волі большевиків з частин запасу гвардії в Петербурзі, який після післали большевики зі зброєю на Україну з гаслом: “зробити порядок в буржуазній Центральній Раді”. Він зумів лиш “зробити порядок” у складах на Печерську та в момент гострої боротьби за Київ 1917-1918 років, тримаючи “нейтралітет”, зник, не залишивши в історії навіть дати, коли його не стало.²⁹⁰ Стара російська армія розклалась цілком, і все, що вийшло з її лона, всі українські частини на ділі виявили себе мертворожденими і для бойових завдань непридатними. А нової української армії не встигли чи не спромоглися організувати, мріючи про якусь особливу демократичну армію — “народню міліцію”. В рішучий момент виявилось, що Ц. Рада не має на кого опертись. Довелось наспіх формувати добровольчі відділи та наймати у військо охотників за гроші. Не було часу як слід ці відділи сформувати, озброїти й підучити, а тим часом залізне кільце большевицьких військ усе тісніше звужувалося коло Києва, охоплюючи його з усіх боків. Вже до большевицьких рук перейшли Харків, Полтава, Катеринослав, Одеса, Чернігів, і большевики зі сходу і з північного сходу наступали на Київ.²⁹¹

Час від часу воюючі сторони — Совіт Народніх Комісарів і Генеральний Секретаріат — починали між собою переговори, то за посередництвом українців — членів Всеросійських Установчих Зборів у Петербурзі, то безпосереднє — по прямому дроту або обмінюючись нотами. Так, 3 січня 1918. р. Совіт Народніх Комісарів за порозуміння з Народнім Комісаріатом Харкова звернувся до українського правительства з нотою, в якій заявив, що “вважає за дуже бажане увійти з Центральною Радою в переговори щодо невирішених справ і щоб усунути всі непорозуміння, які випливають з політики Ц. Ради щодо загального фронту і контрреволюційного повстання Каледіна.” Нота пропонувала Ц. Раді переговори в справі порозуміння і місцем для переговорів пропонувала Смоленськ або Вітебськ.

У відповідь на цю ноту Генер. Секретаріат вислав 6 січня ноту за підписом В.Винниченка і Ол.Шульгина, в якій умовою для початку переговорів ставилося негайне припинення большевиками військового наступу на Україну, офіційальне визнання УНР Совітом Нар. Комісарів і повне невтручання їх у внутрішні політичні та соціальні справи України. Так само й відносини України до Дону мусіли бути визнані за справу, яка належить до компетенції самого лиш українського правительства. На цих умовах Генер. Секретаріат згоджувався вислати своїх делегатів до Вітебська.²⁹² Але Сов. Нар. Комісарів не дав на цю ноту ніякої відповіді. Так само не дала ніяких наслідків і спроба посередництва Київської Окружної Ради солдатських депутатів, зроблена кілька день пізніше.²⁹³

Очевидно, що різні ноти або спроби переговорів були для большевиків лиш маневром, щоб виграти час або якомось спантеличити противника. В самім Києві у большевиків був добре zorganizований осередок, який вів свою розкладову роботу навіть серед членів Ц. Ради. На

290. В.Петров. До історії формування війська на Україні під час революції. “Літ.-Наук. Вістник”, 1930, XI, ст. 987.

291. Хоча Донське Правительство й наказувало всім донським козачим відділам, щоб вони “давали якнайрішучішу поміч українському народу, його представникам у боротьбі з большевиками” і що “все це мало робитися в ім’я союзу Донського Козацтва й України”, але самий Дон уже заливала хвиля большевизму, і донський отаман ген. Каледін, бачачи безвиглядність боротьби, застрелився. Отже, поміч Україна не мала поки що нізвідки й мусила одбиватися власними силами.

292. “Нар. Воля”, 1917, № 191.

293. “Нар. Воля”, № 1.

очах українського правительства зовсім одверто велася агітація, виходили большевицькі газети, друкувалися й ширилися відозви, які закликали до боротьби з Ц. Радою. “Пролетарская Мысль” систематично, день у день, вела одверту кампанію проти українського уряду. І от, замість того, щоб вжити рішучих заходів для припинення цієї агітації, уряд своєю пасивністю й слабкістю тільки додавав ворогам сміливості й завзяття. Він обмежувався тим, що видавав відозви і заклики (наприклад, “Оповідення” з дня 2 січня 1918 р., видане за підписом усіх членів правительства), полемізував, відповідав на всі інтерпеляції з боку прихильників большевиків у Малій Раді.

Не зважаючи на вжити радикальних заходів для боротьби з большевицькою агітацією, уряд не мав стільки фактичної сили і впливу, щоб не допустити самочинних виступів з боку українських військових кругів, які ставились йому ж таки на карб і лиш давали поживу для злісної проти нього агітації. Таким виступом були, наприклад, труси, проведені вночі 8 січня невідомими людьми у військовій формі у деяких большевицьких діячів і особливо — замордування одного з головних большевицьких ватажків — Леоніда Пятакова, яке дало багато матеріалу для большевицької агітації проти українців взагалі.²⁹⁴

В самій Ц. Раді лиш українські соціал-демократи, ес-ефи та самостійники стояли рішуче й безкомпромісово за боротьбу з большевиками. Серед ес-ерів же наступило роздвоєння. Частина, т. зв. “ліве крило”, почала все більше схилитися до того, щоб запровадити на Україні радянський устрій. Зав’язався навіть цілий комплот, до якого пристали члени Ц. Ради М.Полозов, М.Любченко, В.Єланський, Михайличенко, Сіверо-Одоевський, С.Бачинський, рос. ес-ери Олексів і Качинський, укр. с.-д. Євг.Неронович. Вони задумали, як тоді говорилося, “висадити Ц. Раду в повітря зсередини”, себто, за порозумінням з большевиками зробити переворот, — розпустити або розігнати Ц. Раду і поставити на її місце раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Змовники, як свідчить В.Винниченко,²⁹⁵ були в порозумінні з Радою Народніх Комісарів у Петербурзі і Народнім Секретаріатом у Харкові. Та їх замисел було своєчасно викрито, і сміливий комендант м. Києва інженер М.Ковенко не завагався арештувати змовників в самім будинку Ц. Ради на засіданні ес-ерівської фракції (були арештовані Полозов, Михайличенко, Сіверо-Одоевський, Шумський та інші), хоч це й викликало протест з боку самого Грушевського.

Але тяжко було провадити боротьбу з большевиками, коли й голова українського уряду — В.Винниченко не вірив у свою справу і сам запропонував на одному з вужчих засідань Генерального Секретаріату план перевороту, який був таким же самим “висадженням в повітря зсередини”, як і план лівих ес-ерів: Винниченко пропонував ні більше й не менше, як арешт однією частиною Секретаріату — другої частини з самим Винниченком на чолі, проголошення влади рад, перевибори Ц. Ради й негайні переговори про мир з большевиками. Таким способом, на думку автора цього плану, “влада лишилася б в національних руках, за неї зразу встали б усі індеферентні в боротьбі з большевиками національно-українські військові частини й припинилась би війна з Росією”. Але товариші Винниченка не прийняли від нього такої “жертви” і не згодились на його план.²⁹⁶

Деяку надію на врятування подавали переговори в Бересті. Мир з центральними державами давав певні шанси на поліпшення становища. Але заключення сепаратного миру — вже без санкції якогось центрального уряду Всеросійської федерації — вимагало проголошення повної державної самостійності. Самі німці при переговорах вказували на те, що для замирення

294. Справа виглядала так: в ніч під Різдво (25. XII по стар. стилю або 9. I. по новому) гурт українських військових вломився до приватного помешкання братів Пятакових, витяг Леоніда і Михайла Пятакових на вулицю, де обох було сильно побито, потім Михайла пустили назад додому, а Леоніда вивезли невідомо куди. Кілька днів згодом понівечений труп Леоніда Пятакова було знайдено коло станції Пост Волинський під Києвом. Уже 10 січня М.Рафес вніс з приводу трусів інтерпеляцію в М. Раді, і М.Порш та М.Ткаченко від імені уряду заявили, що уряд не має нічого спільного з цією подією, що вже призначено слідство і що напад на Пятакових правдоподібно є актом помсти у відповідь на большевицький терор у Харкові. Того ж дня Генер. Секретаріат видав відозву, в якій складав з себе всяку вину за вивезення Пятакова, підкреслював свою “цілковиту непричасність до події” й винуватив самих большевиків у тому, що вони своєю діяльністю викликають анархію, котра веде до самочинних арештів, трусів та всяких насильств.

295. В.Винниченко. Відродження нації. II, ст. 220-221.

296. *ibidem*, ст. 221-222.

з Україною незалежно від большевиків потрібно проголошення самостійности України. Справді-бо, мирячись з большевицькою Росією, окремих мир можна було заключити лиш з самостійною Україною, а не з членом якоїсь неіснуючої ще фактично Всеросійської федерації.

І ця самостійність була нарешті проголошена. Так само, як і проголошення Української Народньої Республіки III Універсалом, вона явилась не результатом якогось попереднього руху, не як осягнення вже раніше постановленого домагання, а просто як неминуча політична комбінація, як вимушений обставинами акт. Ми вже бачили, що протягом цілої революції 1917 року керівники українського руху раз у раз відхрещувались від усяких самостійницьких замірів і навпаки — підкреслювали свою незмінну вірність федеративним ідеалам, а українцям-самостійникам на з'їздах не давали навіть говорити (наприклад, на 2-му Українському Військовому З'їзді). Тож не диво, що проголошення Української Народньої Республіки 20 листопада 1917 р. не супроводилося зовсім проявом всенародньої радості й ентузіазму, які, здавалось би, повинен був викликати такої великої ваги акт. Були лиш офіційні торжества й паради. Ще менше характеру “всенароднього торжества” мав акт проголошення на зборах Малої Ради 25 січня 1918 року самостійности, задля чого було зложено й оголошено новий — IV Універсал Ц. Ради.

Керуюча в Ц. Раді партія укр. ес-ерів не крилася анітрохи з тим, що самостійність України не є для неї здійсненням якогось ідеалу, як про це марило покоління 1900-х років, її орган “Народня Воля” раз у раз підкреслював, що Україна примушена оголосити себе самостійною державою — проти свого бажання. В статі “Фактична самостійність” (ч. 186 з дня 2 січня 1918 р.). “Н. В.” писала, що “Україна проти своїх бажаннів і надій опинилась в стані самостійної, воюючої з московсько-петроградським правительством держави... життя примусило Республіку стати самостійною”. На слідуючий день (ч. 187, з 3 січня) з приводу випуску українських грошей “Н. Воля” знову повторює, що “як і в других справах, так і в грошовій Україні була примушена петроградським правительством стати на самостійний шлях”. В статті “Самостійність” (ч. 1, з дня 16 січня 1918 р.) “Н. Воля” аргументує необхідність проголошення самостійности різними практичними міркуваннями, а головнo, небезпекою, що в разі реакції в Росії й Україна опиниться під тягарем тої реакції, — “не оголосити при такому положенні самостійности України означало б поставити останню перед можливістю насильного зв'язку з завтрішнюю деспотичною монархією.” Так “підготовляла” газета українське громадянство до “неминучого” проголошення самостійности України. Нарешті, вже в самий день опублікування IV Універсалу “Народня Воля” писала, що “само по собі проголошення самостійности не являлося останньою метою відродження України. Навпаки, голе гасло самостійности не мало в собі нічого привабливого для справжніх соціалістів, котрі вбачають свої ідеали в найбільшому піднятті добробуту окремої людини та встановленні на всьому світі братерства, рівности й свободи. І коли під цей час наші соціалістичні партії знайшли потрібним поставити це гасло на чергу дня, то вони зробили так лише через те, що проголошення самостійности вимагали обставини.”

І, мов виправдовуючись, орган укр. ес-ерів запевняв, що “піднявши гасла самостійности, українська демократія ні на крок не відступила від ідеї всесвітнього братерства, від думки про вільну спілку всіх країн світу. Навпаки, цим вона тільки зробила необхідний крок по дорозі до всесвітньої федерації незалежних народів, бо входити між собою в спілку можуть лише ті, хто має змогу вільно розпоряджатися сам собою.”²⁹⁷

Треба сказати, що й друга по своїм значінні в Ц. Раді українська партія — соціал-демократична теж не була самостійницькою, і один з найбільш видних укр. соц.-дем. діячів, військовий міністр М.Порш, докладаючи 19 січня в засіданні Малої Ради про заходи щодо військової оборони Київa, доводив, що “проголошувати самостійність ще не час, а що треба вперед провести в державі організаційну роботу.”²⁹⁸ Коли ж проголошення самостійности стало на чергу дня, то “Робітнича газета” у статті “Самостійність і “самостійники” (19 січня 1918 р., № 222) писала: “Серед української демократії запановує думка про конечність проголошення Української Народньої Республіки самостійною, як вихід з утвореного тепер незалежними обставинами становища і яко єдиний шлях до справжньої федерації. Самостійність цілковита (без

297. “Нар. Воля”, 1918, № 9.

298. “Нар. Воля”, 1918, № 5.

усяких зв'язків державного характеру з іншими країнами) впливає для української демократії з того, що в ці тяжкі для нас дні вона зрозуміла як ніколи всю необхідність для працюючих мас жити в формах національно-самостійної держави взагалі (не виключаючи федерації з іншими державами), бо лишень в ній може розвинути на всю широчінь клясова боротьба, лише в ній може бути найкраще забезпечена успішність цієї боротьби. Оскільки ж надії на те, що в процесі загальноросійської революції, в братерській згоді всіх працюючих буде вироблено право націй на самоозначення втрачені, принаймні для ближчого часу, остільки українська демократія змушується ступити на інший шлях, шлях цілковитої самостійності, раз ми признаємо, що вільні форми національного розвитку — це для неї питання життя чи смерті. Через самостійність до федерації.”

Отже, як бачимо, головний орган соц.-дем. партії мотивував проголошення самостійності інтересами класової боротьби і вважав, що Україна змушена обставинами стати самостійною державою.

Треба сказати, що наступ большевиків на Україну сприяв до певної міри зросту самостійницьких настроїв в українських національних кругах, і ці настрої знаходили собі відгук також і у військових кругах. Так, наприклад, на засіданні Об'єднаної Київської Гарнізонної Ради солдатських депутатів і полкових комітетів в першій половині січня було ухвалено, що треба проголосити самостійність України.²⁹⁹

Укр. ес-ефи на своїх зборах в половині січня ухвалили відстоювати самостійність УНР. “Хоч партія соц.-федералістів і далі стоїть на засаді федералізму, але цю засаду вона вважає уже дальшим етапом, а при теперішніх обставинах признає потрібним утворенням незалежної української держави. Через самостійність до федерації — є тепер гаслом партії.”³⁰⁰

Вже після проголошення самостійності, перебуваючи в Житомирі під час залишення Ц. Радою Києва, М.Грушевський в статті “Українська самостійність і її історична необхідність” вважав потрібним доводити, що проголошення було викликане потребою заключення миру, потребою “більш рішучої політики в боротьбі з походом Великої Росії на Україну” і нарешті — необхідністю “повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України.” Але самостійність — це лиш етап до федерації, і федералістична традиція надалі залишається “провідною ідеєю нашого національно-політичного життя.”³⁰¹

Трудно, здається, знайти в новій історії приклад, щоб провідники якого-небудь народу в такий спосіб оцінювали акт проголошення державної самостійності своєї країни... Не диво, що це проголошення мало характер, правда, урочистості, але урочистості хатньої, інтимної, в якій брала участь невелика горстка київського громадянства, так, як і в старі часи: так зване “свідоме українське громадянство”. Та проте це проголошення таки лишилося вікопомною даєю в історії українського народу, актом великого історичного значіння.

Саме засідання Малої Ради, на якому проголошено самостійність Української Республіки розпочалося 22 січня і скінчилося вночі 25 січня.³⁰² Засідання почалося самими українськими фракціями Малої Ради, і тут з трьох поданих проектів (М.Грушевського, В.Винниченка і М.Шаповала) редакції Універсалу було вироблено спільну редакцію. Від 5 год. веч. 23 січня засідання йшло вже разом з неукраїнськими фракціями і відбувалося при закритих дверях аж до моменту проголошення IV Універсалу.

В закритій частині засідання весь час ішли суперечки з представниками національних меншостей, більшість яких, особливо представники “Бунда” і меншевиків, рішуче були проти проголошення самостійності. Інші неукраїнські фракції вносили свої поправки до Універсалу, і деякі поправки було прийнято. Так при зачинених дверях засідання протяглося майже до півночі 24 січня. Про те, що має бути оголошений IV Універсал, було вже відомо в українських кругах Києва, і багато публіки зібралося в будинку Педагогічного Музею з самого ранку 24 січня. Увечері ж головна зала була повна народу.

Нарешті коло 12 год. ночі закриту частину засідання було закінчено, і після невеликої перерви члени Малої Ради зійшлися у великій залі. Явилось багато членів пленуму Ц. Ради. Всі

---

299. “Робітнича газета”. № 221.

300. “Нар. Воля”, 1918, № 3.

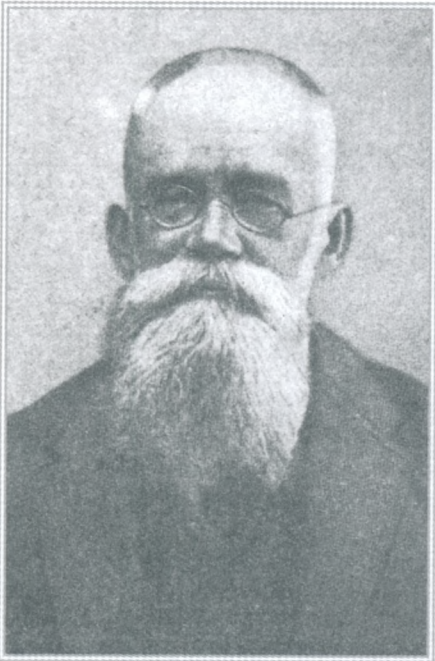
301. “Нар. Воля”, 1918, 21 (Житомир, № 2. III, 1918.)

302. Опис засідання подаю за “Нар. Волею”, 1918, № 9.

місця в залі були зайняті публікою і всі з напруженням дожидали моменту проголошення. Прилюдне засідання Малої Ради почалось в 12 год. 20 хв. уночі з 24 на 25 січня.

Збори відкрив М.Грушевський короткою промовою. Він казав, що вибори до Укр. Установчих Зборів через заколот і безладдя не могли відбутись і самі Збори через те не могли зійтись в призначений час. Обставини одначе склалися так, що відкладати надалі деякі важні рішення було не можна. Народ давно вже дожидає миру, а так звані "народні комісари" кличуть його до нової "священної" війни. Вони шлють на Україну своїх червоногвардійців для братоубивчої війни. Щоб мати змогу самим заключити мир і запровадити лад та спокій, Ц. Рада постановила не відкладати таких важливих справ аж до Установчих Зборів. Зібравшись 22 січня, Ц. Рада засідала перманентно і постановила проголосити VI Універсал.

М.Грушевський бере в руки текст Універсалу. Всі відразу встають і уважно слухають.
IV Універсал.

Михайло Грушевський

"Народе України!

Твоею силою, волею, словом стала на Землі Українській Вільна Українська Народня Республіка. Справдилась колишня мрія батьків Твоїх, борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики не виробляють товарів, заводи спиняються, залізниці розхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшилося — наступає голод. По краю розплодилися юрби грабіжників і злодіїв, особливо, коли посунуло з фронту (російське) військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через все це не могли відбутись вибори до Українських Установчих Зборів в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці збори, призначені на нинішній день, не могли відбутись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій і організувати нове Правительство.

А тим часом Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насиле: на наші землі свої війська — красногвардейців, большевиків, які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів; вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити цієї братоубивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. Крім того, те саме Петроградське Правительство Народніх Комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще "священною". Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо Український Народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидше.

Але для того, щоб ні російське Правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій Край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народня Республіка стає самостійною, не від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Владу у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська

Центральна Рада, представниця робочого народу — селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

І оце насамперед приписуємо Правительству Республіки Нашої, Раді Народніх Міністрів, від цього дня вести розпочаті нею вже переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно і довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської Імперії, і встановити мир, щоб наш Край розпочав своє господарське життя в спокою і згоді.

До так званих большевиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо і рішуче взятись до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жалуючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, вже знищила наш Край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець.

Одночасно з тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати додому деяких солдатів, а після затвердження мирових договорів — розпустити армію зовсім; потім, замість постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною і демобілізацією місцевости мають бути відновлені за поміччю і заходом нашого державного скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні і повітові — та городські думи мають бути перевибрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, аби встановити на місцях таку владу, до якої б мали довір'я і яка опиралась на всі революційно-демократичні верстви народу, Правительству повинно закликати до співробітництва з органами місцевого самоврядування ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних з місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности і соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на восьмій сесії. Закон цей буде розглянуто за кілька днів в повній Центральній Раді. Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих через земельні комітети неодмінно відбулась ще до початку весняних робіт.

Ліси, води і всі підземні багатства, як добро українського трудящого народу, переходить в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна забрала також на себе всі трудові робочі сили нашої Країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Отож, приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також й інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительству Республіки має підняти промисловість Держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю і прикласти свою силу, і вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих від війни.

За старою ладу торговці та різні посередники наживали з бідних пригноблених кляс величезні капітали. Однині Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і весь доход з неї поверне на користь народу. За товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде доглядати сама Держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільш бідні кляси через спекулянтів. Для виконання цього приписуємо Правительству виробити і представити на затвердження закон про це, а також про монополію заліза, шкури, тютюну й інших продуктів та товарів, з яких найбільше бралось прибутків з робочих кляс на користь нетрудящих кляс.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіма банками, які кредитами та позичками нетрудовим клясам допомагали визискувати трудові кляси. Однині по-

зичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудового населення та розвиток народного господарства Української Народньої Республіки, а не на спекуляцію та різні банкові експльоатації й визиск.

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людности. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні контрреволюційні сили хочуть знову повернути всі вільні народи під єдине царське ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися з усіма контрреволюційними силами. А всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки, до повороту старого ладу — карати як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджуються й окремо проголошуються: в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користаються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, чого з вичисленого в цім Універсалі не встигнемо зробити ми, Українська Центральна Рада, в найближчих тижнях, те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим провадити вибори до них якнайпильніше; вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів було закінчено якнайскоріше, щоб за кілька тижнів ці наші Установчі Збори — найвищий господар і впорядчик Землі нашої — закріпили свободу, лад і добробут конституцією незалежної Української Народньої Республіки — на добро всього трудящого народу — тепер і на будуччину.

Цьому найвищому нашому органі належить рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашою народом і всіма силами боронити свою волю від всіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Української республіки.

Українська Центральна Рада.
У Києві, 9 (22) січня 1918 року.”³⁰³

Коли Грушевський промовив: “Однині Україна стає самостійною, ні від кого не залежною...”, зала вибухнула громом оплесків і вигуків “Слава!”, які стократ лунають в залі, аж стіни дрижать. Кілька разів читання припиняється оваціями, особливо при словах, що Генеральний Секретаріат переіменовується в Раду Народніх Міністрів, що Україна повинна бути очищена від насланих з Петербурга насильників та при згадці про земельну реформу й національно-персональну автономію. Так вітало Універсал свідоме українське громадянство, що заповнило сеї пам'ятної ночі залу Педагогічного музею.

Але керівники Ц. Ради вважали за потрібне піддати цей історичний акт — проголошення самостійности України — під голосування, неначе це був звичайний законопроект. Спочатку було проведене поіменне голосування, а потім дано слово представникам фракцій, щоб вони могли висловитися по мотивам голосування. Це поіменне голосування проводилося в Ц. Раді тільки вдруге: вперше воно було вжите при проголошенні III Універсалу.

Секретар Ц. Ради Мих. Єремійв почав вичитувати імена всіх членів Малої Ради, і кожен говорив: “за”, “проти” або “утримуюсь”. Всього було присутніх 49 членів Малої Ради. З них “за” Універсал подало свій голос 39 — всі українці й представник польської партії соціалістичної Корсак. “Проти” подали голос 4 меншовики: М. Балабанов, Дм. Чижевський і Кононенко та представник “Бунда” М. Лібер (Гольдман). Утрималось 6 чоловік: рос. ес-ери Скловський та Сухових, представник “поалей-ціона” М. Гольдельман, представник об'єд. жид. соц. партій Шац, представник жидів. демокр. об'єднання Дубинський і представник польського “центру” Почентовський.

Після скінчення голосування М. Грушевський урочисто промовив: “Четвертий Універсал Центральної Ради прийнято. Україну проголошено самостійною й незалежною Народньою Республікою.” У відповідь почувся спів “Ще не вмерла Україна”, який підхопили всі присутні.

303. П. Христюк. т. II, ст. 103-106.

Коли в залі запанувала знову тиша, взяв слово голова Ради Народніх Міністрів В. Винниченко: “Від імени Ради Міністрів самостійної Української Народньої Республіки маю честь висловити щире вдовolenня з приводу того важного історичного акту, що тільки що відбувся. Заявляю це з тим більшим задоволенням, що Генеральний Секретаріят давно це мав на увазі. Вже кілька тижнів тому в Генеральному Секретаріяті з’явилася думка про потребу проголошення самостійности, але ми гадали, що з тим треба трохи почекати, поки сама ця думка до-стигне. Через це саме Рада Міністрів приймає Універсал з великим захопленням і втіхою. Особливо приємний він нам тим, що проголошує мир, ще більше — в ньому говориться, що ніякої війни не буде і народ український зможе приступити до творчої праці, до будування в своїй державі ладу. Українська революційна демократія, ведучи лінію творчого соціалістичного будівництва, набула собі багато ворогів, але ніякі вороги нашої державности й нашого соціального відродження не матимуть успіху в цій боротьбі. Українська демократія непохитно буде вести боротьбу зо всіма ворогами. Я щиро бажаю, щоб цей Універсал був твердим фундаментом під нашим будинком соціалізму, якого — я певен — прагнуть усі партії й фракції, які тут є. Я певен, що основи цього Універсалу приведуть нас до федерації соціалістичних республік всього світу.” Винниченкові зробили овацію.

Після його промови почалися заяви фракцій по мотивах голосування. Але встиг скласти заяву лиш один представник рос. ес-ерів Сухових, промову якого, як каже звіт “Народньої Волі” — “часто перебивали з хорів криками та сичанням”. Промовець заявив, що ес-ери завжди стояли за федерацію і що вони навіть проти самостійности України нічого не мають, але думають, що це проголошення прийшло не зовсім вчасно. Тут на хорах знявся такий шум, що голові довелося гамувати його дзвінком. Далі Сухових казав, що його партія не бачить в цій проголошенні виявлення волі всього українського народу, та що саме це скороспіле проголошення сталося з якихось прихованих міркувань. Тут знов промовця перебили вигуками. На думку промовця, в Малій Раді завівся якийсь большевизм — і ці слова також викликали обурення на хорах. Сухових в дальшій частині своєї промови старався довести, що Україна не може жити без Московщини з причин економічних та що вона мусить неминуче тепер підпасти під вплив якоїсь сусідньої імперіалістичної держави.

Коли Сухових скінчив, то, як читаємо в “Нар. Волі”, “невелика частина хорів вітала його оплесками, а більшість сичала”. По цій промові оповіщено перерву засідання аж до другого дня увечері. Було вже чверть на другу годину ночі. Так закінчилося свято проголошення самостійности України.

Одним з практичних наслідків IV Універсалу було перетворення Генерального Секретаріату в Раду Народніх Міністрів, а генеральних секретарів — в “народніх міністрів”. В момент цієї переміни уряд складався з таких осіб:

Голова Ради Народніх Міністрів і міністр внутрішніх справ Володимир Винниченко.

Товариші міністра: Іван Красковський, Олександр Карпинський і Леонід Абрамович.

Міністр закорд. справ Олександр Шульгин.

Міністр військовий і праці Микола Порш.

Товариш міністра Олександр Жуковський.

Міністр судових справ Михайло Ткаченко.

Мін. продовольчих справ Микола Ковалевський.

Мін. шляхів Вадим Єщенко.

Мін. пошт і телеграфу Микита Шаповал.

Мін. морських справ Дмитро Антонович.

Заступник міністра фінансів Василь Мазуренко.

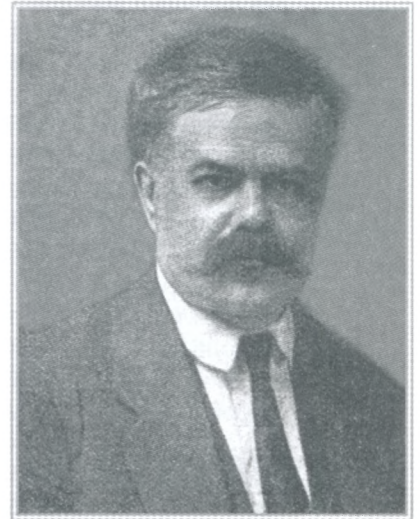
Мін. освіти Іван Стешенко, тов. міністра Петро Холодний.

Мін. торгу і промисловости Всеволод Голубович.

Мін. великоруських справ Дмитро Одинець.

Мін. польських справ Мечислав Міцкевич.

Мін. жидівських справ Моїсей Зільберфарб.

Микита Шаповал,
міністр пошт і телеграфу

Державний контролёр Олександр Золотарьов.

Державний писар Іван Мирний.

В той самий день, що й проголошення самостійности, Мала Рада ухвалила “Закон про національно-персональну автономію”, яким діячі Ц. Ради дуже пишалися як зразком того, як треба улаштувати міжнаціональні відносини в державах з мішаним населенням, але який в дійсности утворював якусь державу в державі і головне — не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити — з боку національних меншостей.

Коли переглянути уважно хід подій в часі революції на Україні, то можна спостерегти, що з усіх народностей, які населяли Україну, являючись на ній національною меншістю, тільки одні поляки старалися організуватись на ґрунті захисту своїх національних інтересів; жиди зовсім не думали якось відокремлюватись, навпаки, беручи якнайживішу участь в революції і гаряче стоячи за “єдиний революційний фронт”, вони вважали, що загальні досягнення революції цілком задовольнять і їхні інтереси; з упадком всіх національних чи релігійних обмежень падав для них усякий смисл якогось відокремлення від спільного фронту з загальноросійською демократією. Хоча частина жидівської інтелігенції й залишалася ще в рядах спеціально жидівських партій, таких як “Бунд”, “Поалей-Ціон”, Демократичне жидівське об’єднання, Об’єднана Жидівська Соціалістична партія, але найбільш талановиті й активні жидівські діячі працювали в рядах російських партій — ес-ерів, меншевиків, большевиків, народніх соціалістів і навіть кадетів. Вони являлися найбільш завзятими оборонцями “загальноросійської єдности”. Виймок творили лиш жиди-сіоністи. Коли після порозуміння між українською й неукраїнською демократіями у Києві в липні 1917 р. жидівські політичні діячі засіли в Ц. Раді, і як представники жидівських національних партій, і в рядах партій загальноросійських вони виступали завжди проти всякого відокремлення України від Росії, проти всякого сепаратизму й самостійництва.

Щодо росіян, то тут справа стояла значно складніше тому, що за росіян вважала себе більша частина української (з роду, розуміється) інтелігенції всіх напрямків — від правих, т. зв. російських націоналістів, що їхні погляди виявляла газета “Киевлянин”, і до лівих соціалістів, ес-ерів, ес-деків, большевиків. В самій Ц. Раді засідали природні українці, як члени загальноросійських партій (наприклад, меншовик Дмитро Чижевський, пізніше відомий український учений-філософ). Говорити про якусь великоруську народність, яка б жила на Україні відокремленими колоніями, взагалі було дуже тяжко, бо й мова йшла не за якісь там дійсно великоруські села, вкраплені подекуди серед української етнографічної маси на Чернігівщині, Катеринославщині, Харківщині чи ще десь там, навіть не про робітників донецьких копалень, які в значній більшості складалися з захожих москалів: мова йшла про населення більших міст, яке складалося з зросійщених українців з домашньою природних москалів, які пробували на Україні як урядовці, військові, купці, робітники. Це все були елементи, які змішилися з російською культурою, виховалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління. Всі вони зовсім не хотіли визнавати себе на Україні за якусь “національну меншість”, а в обмеженні російських культурних впливів і в зрості українства бачили упадок культури взагалі. Та відокремити всіх цих людей в якусь осібну національність було тяжко ще й тому, що сьогоднішній “русский” чи “малорос” міг завтра національно усвідомитись і стати вже українцем. Навпаки, сьогоднішній соціаліст-українець, ставши большевиком, дивився на “український націоналізм”, як на щось реакційне, вороже інтересам “трудових мас” і вступав з українським рухом у боротьбу.

Як я тільки що сказав, одні поляки єдналися на національній основі, але й серед них революція внесла розкіл на ґрунті розходжень соціального характеру. Крім того, відносини між самими поляками ускладнювалися ще тим, що одні з них зв’язували свої інтереси й свою долю з Україною яко її громадяни, знов же другі мали перед очима загальнопольські інтереси, інтереси відбудови польської держави. Ці різниці дуже яскраво виявилися на крайовому з’їзді делегатів польських союзів, організацій і товариств на Україні, що відбувся в Києві між 2-7 липня 1917 року. На з’їзд прибуло 434 делегата від 170 організацій. Але вже при виборі голови (на якого вибрано графа Здислава Грохольського) дійшло до непорозумінь. З’їзд спочатку затвердив був статут загальної польської організації “на Руси” і виніс резолюцію, що “в нинішній великий момент найпершим стремлінням поляків має бути домагання утворення об’єднаної Польщі з виходом до моря”. Але коли проф. львівського ун-ту Ст. Грабський запропонував ви-

словити признання державній раді у Варшаві і міжпартійному колу, то це викликало гарячі суперечки. Коли резолюція Грабського таки пройшла більшістю 250 голосів проти 125 (при 10, що утримались), польський демократичний блок і соціялісти покинули з'їзд. Дальші засідання відбувалися без них. Соціялісти одначе відкрили свою власну нараду, на якій постановили домогатись перевиборів президії з'їзду, і виробили декларацію, в якій поясняли причини свого виходу. Коли ця декларація була оголошена на засіданні з'їзду 6 липня, вона викликала бурхливі протести. З'їзд виніс спеціальну резолюцію в українській справі, яка звучала так: "З'їзд делегатів польських організацій на Русі вітає стремління братнього українського народу до політичного визволення і заявляє, що поляки, почувавучи себе корінними громадянами цього краю, готові допомагати в улаштуванні основ життя українського народу з забезпеченням прав меншостей польського народу на Україні." В резолюції аграрної справи було сказано, що "поляки доложать зусиль, щоб вирішення аграрного питання при збереженні принципу непорушености приватної власности не загрожувало інтересам польського населення на Україні і щоб при вирішенні аграрного питання в однаковій мірі були взяті на увагу інтереси польського селянства і служачих в сільському господарстві й у цукровій промисловости."

Збори польських демократів, які покинули з'їзд, винесли свої окремі резолюції. Вони признали, що "відокремлення від з'їзду, який відбувався під гаслами, принесеними партійними агітаторами, що понаїздили до Київа зі східної Галичини, являється необхідною умовою для уздоровлення місцевих політичних і соціальних відносин". Збори підкреслювали нерозуміння з'їздом того, що "в даний момент переходу влади від цензової меншости до рук більшости, яка уявляє міць кожного народу, не можна підпорядковуватись невідповідаючій місцевим умовам біженській агітації." Вони заявляли, що для поляків на Україні в чисто національних питаннях обв'язкова солідарність з політикою корінної Польщі, а в місцевих питаннях — солідарність з російською революцією й українським визвольним рухом." Збори вирішили заснувати Польський демократичний централ на Україні, до президії якого увійшли Євген Старчевський, Станіслав Стемповський, Мечислав Міцкевич, Роман Кноль, Зигмунд Янушевський та інші.

Коли засновано було Генеральний Секретаріят і в нім Секретарство справ міжнаціональних, то одним з товаришів ген. секретаря міжнаціон. справ став М. Міцкевич, який прийняв дуже активну участь в переговорах з Тимчас. Правительством в справі української автономії. Представники "польського дем. Централу" в часі непорозумінь між Ц. Радою і Тимч. Пр-вом заявили, що готові піддержувати Генеральний Секретаріят незалежно від його затвердження чи незатвердження Тимч. Правительством. Але скоро в Ц. Раді появилися представники т. зв. "лівіці", яка стояла лівіше від Дем. Централу. Коли було оголошено III Універсал, і представник Дем. Централу Рудницький на знак протесту проти скасування приватної власности покинув засідання (див. про це вище на ст. 222.), представник "лівіці" Левинський заявив про свою солідарність з Універсалом. Одначе "лівіца" скоро стала на большевицькому боці, й її представник Корсак протестував в Ц. Раді проти роззброєння большевицьких військових відділів у Київі. Зате, як тільки що ми бачили, той самий Корсак голосував за проголошення самостійности, тоді як представник дем. централу, зовсім здержався від голосування.

Я навмисне довше спинився на співробітництві українських поляків з Ц. Радою, щоб показати, що поляки в 1917 р. були властиво одинокою національною групою на Україні, яка вповні усвідомила своє меншинове становище і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками — Ц. Радою й Генер. Секретаріят — захистити свої національні й соціальні інтереси як окрема національна меншість.

Ідея національно-персональної автономії випливала з загальної ідеології провідників українського демократичного, автономно-федералістичного руху і висловлювалася М. Грушевським в його статтях уже весною 1917 року. Як практичний постулат вона була одначе вперше виставлена жидами-сіоністами, які на своїм Крайовім з'їзді представників жидівських громад і культурно-просвітних установ південно-західного краю у Київі в кінці травня 1917 р. ухвалили, що жидам треба добиватися національно-персональної автономії і створення всеросійського представницького органу жидівства.³⁰⁴ На своїому 3-му з'їзді в початку грудня 1917 р. домагання негайного заведення нац.-персон. автономії для меншостей ухвалили укр. ес-ери.

304. "1917-й год на Киевщине", ст. 72.

До вироблення відповідного закону про нац.-персон. автономію було приступлено Ц. Радою ще влітку. Тоді була заснована спеціальна комісія для вироблення цього закону, в якій особливо діяльну участь приймав член жидів, соц. роб. партії (пізніше большевик) Хургин. 12 січня 1918 р. законопроект було внесено на засідання Малої Ради. Референтом виступив член М. Ради др. М.Шац (жидів. роб. партія). В обміркуванні законопроекту взяли участь переважно представники жидівських партій. М.Рафес ("Бунд") казав, що фракція "Бунда" додає в законопроекті "реакційну спробу роз'єднати трудящих в їх класовій боротьбі." Сіоніст М.Сиркін боронив законопроект, так само і М.Литваков (жид. роб. партія).³⁰⁵ Законопроект було ухвалено майже без змін на засіданні 24 січня 1918 р. як

"Закон про національно-персональну автономію:

1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію, цебто на право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

2. Населяючим УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менше як 10 000 громадянами УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду в своїх політичних правах, що заявлять про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

3. Для здійснення зазначеного в § 1 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупности складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з його, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

4. Національний Союз користується правом законодавства і урядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядкуві, зазначеному в § 7 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 7), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

5. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного Союзу.

6. Національний Союз устанавляє свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, устанавлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

7. Обсяг прав, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, опреділяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим опреділяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами У.Н.Р., розв'язуються погоджуючою комісією, кот-

ра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами У.Н.Р., котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу й віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з приложением принципу пропорціонального представництва.

9. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в § 8. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

10. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Українські поштові марки

XI

Наступ большевиків на Україну і боротьба за Київ. Центральна Рада і Уряд покидають столицю.

Наступ большевиків на Україну продовжувався далі. 9 січня вони захопили Катеринославо: 8 січня робітники Брянського заводу під Катеринославом хитрощами забрали броньовик у місцевих “гайдамаків”. Ті на другий день ультимативно зажадали повороту броньовика і після відмови почали обстрілювати з гармат Брянський завод. Але на поміч катеринославським большевикам уже поспішав відділ московських червоноармійців під проводом Єгорова. 9 січня прибув до Катеринослава їхній броньовий поїзд і почав бомбардувати місто. Московські червоногвардійці вдарили гайдамакам в тил і захопили їхню артилерію — 12 гармат. Гайдамаки залишили місто, і Катеринославо опинився в большевицьких руках.³⁰⁶ Тоді ж, 10 січня, обеззброєно в Харкові, після годинного обстрілу броньовиками, 2-й Український і Чигиринський полки, які хоч і визнали владу Народнього Секретаріату, але яко національні українські частини не викликали до себе великого довір'я. Обеззброєння перевели петербурзькі червоногвардійці під керуванням полковника Муравйова.

18 січня прозпочався безпосередній похід проти Києва. Спочатку рішено зайняти Полтаву, яка була відбита у місцевих большевиків назад українцями в початку січня. На Полтаву вирушив з Харкова Муравйов з 500 червоногвардійцями й “червоними козаками”, а з Лозової Єгоров з 1200 червоногвардійцями. Українці (частина Богданівського полку, юнкери і броньовий поїзд) майже без бою відступили, і 19 січня Муравйов вступив до Полтави, де він, як сам повідомляв по прямому дроту Антонова, “приказал безпощадно вырезать всех защитников местной буржуазии”.³⁰⁷ На другий день по своїм вступі до Полтави Муравйов мав розмову з виконавчим комітетом місцевої Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, які запитали його, задля чого він прибув з військом, і заявили, що вони хочуть бути нейтральні як супроти київської Ц. Ради, так і супроти Харківського Народнього Комісаріату. Вони прохали Муравйова покинути Полтаву. Але Муравйов відповів, що він явився, щоб “восстановить попранную советскую власть на Украине” і не покине Полтави, аж доки тут не буде укріплена дійсна народня влада, влада харківського Народнього Секретаріату. Антонов, якому переказав про це сам Муравйов, цілком згодився з ним і попередив лиш, щоб він був дуже обережний, бо має діло з людьми, для яких нейтралітет є лиш ширмою для зради. Антонов казав, що треба видобути з Полтавщини хліб для голодуючих північних губерній.³⁰⁸

Єгоров обеззброїв по дорозі батальйон гайдамаків у Костянтинограді і 20 січня злучився з Муравйовим у Полтаві. В той же самий час Московський відділ особливого призначення під проводом Знаменського успішно наступав з боку Брянська і 19 січня зайняв після невеликого бою Хутір Михайловський і Глухів. Українці відступили до Кролевеця. Але 26 большевики зайняли вже Кролевець, а 27 січня і Конотоп, де їх піддержали місцеві большевики, робітники залізничних майстерень.

Одночасно почав наступ на Україну й відділ Берзіна, двома колонами, одна посувалася з Гомеля на Бахмач, друга — через Новозибков і Новгород-Сіверський — на Конотоп. Бахмач обороняв невеликий відділ українських юнкерів, які довго витримували натиск, але залишені без усякої допомоги й зовсім виснажені, вони мусіли відступити до Крутів, куди прибув їм на поміч Студентський курінь. В той же час Єгоров вислав з Катеринослава відділ червоноармійців правим берегом Дніпра в напрямку на станцію П'ятихатки й Знаменку. Сам Муравов зайняв без бою 24 січня Ромодан і Лубні і 26 підійшов до Гребінки.

306. Антонов-Овсеєнко, ст. 106-107.

307. Антонов-Овсеєнко, ст. 136.

308. *ibidem*, ст. 137.

27 січня був зайнятий Бахмач. Ворог усе ближче та ближче підступав до столиці Української Народньої Республіки... Грізна небезпека нависла над нею.

Тим часом у Києві ладились до IX сесії пленуму Центральної Ради.

28 січня відбулось перше засідання. М.Грушевський в коротких словах повідомив про діяльність Малої Ради. Було прочитано IV Універсал, вислуханий усією залогою стоячи. Вислухано кілька привітів — і на тому засідання закінчилось. Продовження призначено на другий день: спочатку мали відбутися збори пленуму, потім — Малої Ради. Настрій був тривожний. Ходила чутка, що готується виступ большевиків у самім Києві. Під час засідання Ц. Ради до її будинку підійшов т. зв. 4-й Запорозький полк імені Івана Богуна (колишній Георгієвський). Казали, що він хоче “розігнати буржуазну Центральну Раду”. Але полк не зважився на це і обмежився тільки невеликим бешкетом та протестом проти того, що охорону міста доручено Вільному Козацтву, серед якого, мовляв, є багато “злочинного елемента”. Ця маніфестація не могла приємно вплинути на настрої членів Центральної Ради...

А большевицьке повстання дійсно давно вже підготовлялось — назустріч війську Муравйова, і саме проголошення самостійності України 25 січня, як свідчить Антонов-Овсеєнко, тільки прискорило його вибух.³⁰⁹ В ніч з 28 на 29 січня узброєні большевицькі банди зосередились на Печерську і захопили “Арсенал”. З цього почалося повстання.

Якими силами розпоряджало українське правительство, щоб оборонитись від наступу ворогів з назовні і від повстанців у самім Києві? Большевицький головнокомандуючий Антонов-Овсеєнко в телеграфічній розмові з Муравйовим передав йому, що в Києві “12 000 відданого Ц. Раді війська, багато гармат, але мало гарматчиків і велика сила майже обеззброєних і ворожих Ц. Раді солдатів”.³¹⁰ В своїй книзі Антонов-Овсеєнко подає й цифрові дані. Він перелічує такі частини українського війська, що стояли тоді в Києві: 1) Кінний полк оборони України (800 шабель, 100 кулеметів, 23 гармати і 2 броньовики; в пішому строю полк мав 1800 багнетів), 2) Богдановський полк (500 багнетів, 40 кулеметів), 3) Шевченківський полк (800 багнетів, 30 кулеметів), 4) полк Богуна (800 багнетів, 30 кулеметів), 5) Дорошенківський полк (800 багнетів і кулемети), 6) Чорноморський курінь (800 багнетів і кулемети), 7) Вільне козацтво (20 сотень, в кожній по 60 піших козаків; 8) Чехо-словацький полк, 9) два гайдамацькі полки, разом, мовляв, 20 000 вояків.³¹¹ Ці дані Антонова дуже неточні. Перш за все він не згадує полків Сагайдачного й Грушевського, а щодо Чехо-словацького полку, то ніякого такого полку в українським війську не було; очевидно, мова йде про частини чехо-словацького війська, які несли охоронну службу і були нейтральні.

Та найбільше помилявся Антонов, коли казав, що ті тисячі вояків, які склали київську залого, були “вірні” Центральній Раді. На нещастя, всі ці полки були вже розложені большевицькою агітацією й деморалізовані незручною політикою самої військової української влади. Покластись на їх було не можна, і військовий міністр М.Порш мав повну рацію, коли казав, що в українського правительства “надія не так на військові частини, як на Вільне Козацтво”.³¹² В критичний момент довелось шукати опори не у сердюцьких полках з голосними іменами гетьманів та національних діячів, а в добровольчих формаціях, перш за все у Вільному Козацтві, яке стояло під проводом інженера Михайла Ковенка, призначеного на посаду коменданта міста Києва. Другою такою формацією був Український Гайдамацький Кіш Слобідської України, який складався з куреня “червоних” і куреня “чорних” гайдамаків. В першому здебільшого були солдати-фронтовики, дисципліновані й “злісно настроєні проти большевиків”, як каже Антонов-Овсеєнко. Курінь “чорних” складався з учнів юнацької, себто офіцерської школи, так само дисциплінованих. Всього в Кошу було коло 300 вояків, але число їх пізніше побільшувалося добровольцями. За отамана Кошу був призначений М. Шинкарем (що замінив собою як “начальник протибольшевицького фронту” полк. Капкана) бувший генеральний секретар військових справ С.Петлюра. За начальника штабу Петлюра взяв до себе капітана генерального штабу Олександра Сливинського, за помічника начальника штабу — капітана Олександра Удовиченка. Петлюрі було доручено боротись з большевиками на Лівобережжі й не допус-

309. Антонов-Овсеєнко, ст. 140.

310. *ibidem*, ст. 148.

311. *ibidem*, ст.149-150.

312. Летопись Революции. т. VI, 1926, ст. 26.

тити їх до Києва. Та сили Слобідського Коша були замалі для цього завдання, і в поміч йому додано І-шу сотню галицьких Січових Стрільців під командою сотника Романа Сушка (в числі близько 200 вояків).

Як уже згадувалося, в кінці 1917 р. в Києві почав формуватися Галицько-Буковинський Курінь, який складався з галичан-полонених і новобранців з-поміж “біженців”. Під впливом загальної деморалізації курінь теж почав розкладатися, переймаючись більшовицьким духом. Але, на щастя, саме в другій половині січня прибула до Києва, утікши з полону над Волгою, група галицьких старшин січових стрільців: Андрій Мельник, Р.Сушко, Василь Кучабський, Іван Андрух та інші. Їм, разом з Федором Черником, який уже раніше працював над організацією куріня, удалося запровадити в куріні дисципліну і за короткий час зробити з нього вповні боєздатну військову частину. На чолі куріня поставлено Євг. Коновальця, роля якого зводилась головню до організаційної й політичної праці: він мав держати зв'язок з політичними й урядовими українськими колами. Курінь поділено на дві сотні: І-шу з Р.Сушком на чолі і 2-гу з І.Чмолою. Крім того – резервова сотня під командою В.Кучабського, сотня кулеметів (Ф.Черник) і сотня гарматчиків (Роман Дашкевич). За начальника штабу був А.Мельник. Всього коло 500 людей.

Петлюра мусів обороняти підступ до Києва по Полтавській і по Курській залізниці. Він сам стояв коло ст. Бобрик (в напрямку на Бахмач), а частина коша – коло ст. Кононівка по полтавській дорозі. Більшевики наступали в обох напрямках. В Броварах стояв Наливайківський полк в числі понад 1200 людей з кулеметами. Цей полк збільшився і загрожував відрізати Петлюру від Києва. Січові стрільці, які вже були на станції Яготин і мали наступати на ст. Кононівка, мусіли вернутися назад до Броварів і тут обеззброїти Наливайківський полк. Це сталося саме вполю, бо полк дістав уже від більшовиків з Києва наказ ударити вірним українськомуправительству військам в тилу.³¹³ Але дальші операції на лівім березі Петлюра мусів припинити, бо з Києва прийшла звістка про більшовицьке повстання і треба було рятувати столицю.

По відході Петлюри у Києві з вірних Ц. Раді військових частин залишалися “Вільні козаки” М.Ковенка, дві сотні січових стрільців і невеликі групи козаків з полків Полуботківського, Богданівського, полку ім. Богуна (колишній Георгієвський) та відділ панцерних авт під командою полковника В.Дістеля.³¹⁴ До них треба зарахувати й відділ матросів Чорноморського флоту, який дуже хоробро бився й пізніше майже весь був знищений більшовиками. Пізніше, вже в самому розпалі київських боїв, прийшов з Західного фронту, пробившись через Полісся, полк імені Костя Гордієнка, в числі 300 людей, під проводом полковника В.Петрова. Оце були ті українські сили, які видержували понад 10 день боротьбу з повстанцями в самім Києві та з більшовицькою армією, яка підійшла в кінці січня їм на допомогу з півночі. Полки ім. Сагайдачного, Дорошенківський, Б.Хмельницького, Шевченківський, ім. Грушевського, Вільної України – були розложені більшовицькою пропагандою і оголосили свій “нейтралітет”, більш одначе прихильний до більшовиків, ніж до військ, що стояли за українську владу.

Коли більшовицькі повстанці захопили “Арсенал”, то на одсіч їм кинулися Вільні Козаки, які разом з вірними полуботківцями оточили “Арсенал” і старалися його здобути, їм допомагали три панцерних авта під командою поручника Борковського. В самому місті, коли почули стрілянину, не зразу могли збагнути, що таке сталося. А преса, навіть напівурядова, небагато проясняла ситуацію. Наприклад, “Робітничка газета” на третій день повстання подавала такі відомости: “Вночі з 15 на 16 січня (старого ст.) сталися в Києві важні події: полк Сагайдачного став на підмогу більшовиків і захопив “Арсенал”. Вільне Козацтво оточило “Арсенал”, почалась стрілянина. Під'їхав ще й полк Вільної України та броневики. Коло “Арсеналу” побудовано барикади. По місту ходить багато чуток. Кажуть, що під вечір українське військо відбило “Арсенал” і поставило там свою варту. В 7 годин веч. почалася знову стрілянина. Пущено на місто кілька знарядів, озвалися кулемети. Настрій серед українського війська бадьорий.”³¹⁵

В дійсности було не зовсім так, як писала газета. Вільні Козаки не змогли здобути “Ар-

313. Роман Сушко. Січові стрільці за Центральної Ради. Календар “Червоної Калини” на 1928 рік. Львів, 1927, ст. 19-20.

314. Див. про цей відділ статтю Б.Монкевича в “Літопису Черв. Кал.” 1931, VI, ст.11-12.

315. “Роб. газета”, 1918, № 230.

сенал” з його товстими мурами. Бої розгорілися по цілому Києву. То тут, то там виростали, мов з землі, банди повстанців, які обстрілювали українських вояків. Крім Печерська, виявились ще інші осередки повстанців — на Подолі і в районі залізничної станції. Для того, щоб скрізь поспіти, в оборонців Києва не вистарчало сил. Було узброєно навіть всіх служачих Військового Міністерства, перекидувано невеличкі відділи з одного району в другий, але тяжко було опанувати всю територію великого міста. Дуже гальмувало справу боротьби ще й те, що, властиво, були два осередки, які керували обороною Києва: один — штаб М.Ковенка на Миколаївській вулиці (начальником штабу був підполковник В.Сальський, який в часі боїв десь був зник) і другий — штаб М.Шинкаря (головнокомандуючого) на Лютеранській вулиці. Київ зробився тереном завзятих вуличних боїв.

“Головною прикметою цих боїв, як пише один з учасників оборони Києва, — була повна неможливість провести виразно межу, по якій іде бій. Бої вибухали, несподівано там, де починали стріляти на українців інсургенти, які просмикувалися дуже легко по цілому Києву, бо Ц. Рада не розпоряджала вистарчаючими силами, щоб надійно охороняти місто, а за увесь час боротьби не видала ні одного наказу, який давав би право її військам провадити ревизію серед мешканців Києва. Так що в перерві бойових сутичок по тих вулицях, по яких не літали кулі, обивателі пересувалися цілком свobodно, ніким не запитувані, не ревідовані.”³¹⁶

У большевиків був вироблений певний план боїв, який зводився до того, щоб оточити з усіх боків Ц. Раду як осередок ворожого уряду. Спочатку було захоплено Печерськ. На другий день большевики захопили товарову станцію й повели наступ по Великій Васильківській і Хрещатику. На третій день вибухнуло повстання на Подолі, і узброєні банди рушили звідти на Старе Місто й захопили Старокиївський поліцейський участок і отель “Прага”. Біля будинку Ц. Ради з усіх боків постало вороже кільце, яке грозило звзитись і, оточивши з усіх боків оборонців українського уряду, — знищити їх. Січові стрільці перебували в будинку духовної семінарії, положеному на Високій горі над Вознесенським спуском, яка панує над цілим Подолом. Перші два дні січові стрільці не зовсім ще розбирались в складній ситуації: хто з ким б’ється, чи це іде якась внутрішня боротьба українських партій між собою, чи це ворог зовнішній виступає проти українського уряду. На третій день, коли становище оборонців Ц. Ради стало дуже небезпечним, січові стрільці виступили їм на поміч. Був вироблений план боротьби, котрий полягав у тім, щоб дістати сполучення з оборонцями Ц. Ради, розірвавши вороже кільце, яке їх оточувало, не дати тим большевикам, які наступали з Подолу, сполучитись з тими, які наступали з товарової станції, й розбити окремі большевицькі частини. План цей дуже скоро почав здійснюватись. З-тя сотня стрільців під командою сотн. Чмоли, поділившись на кілька груп, почала свій наступ. Атакою в багнети взято було Старокиївську дільницю, яку обороняла сильна залага, узброєна кулеметами й рушницями, потім так само штурмом було взято отель “Прага”. Сотник Кучабський боронив будинок семінарії, який весь час обстрілювали й штурмували большевики з Подолу. На слідуючий день сотник Кучабський штурмом узяв гору Щекавицю, при чім полягло коло 150 большевиків, і очистив Подол од банд аж до контрактового будинку, — в той час, як вільні козаки з одним панцерником повели атаку по Александровській вулиці. Большевики несли страшні втрати. Але й з боку січових стрільців впало коло 70 душ і ще більше було поранених.

В той час, як вільні козаки, січові стрільці й невеликі частини вірних українському правительству вояків вели героїчну боротьбу з повстанням, маса київських обивателів спочувала не українцям, а большевикам: одні з мотивів соціяльних, другі з мотивів національних. В місті були десятки тисяч офіцерів і вояків колишньої російської армії; з них можна було би скласти прекрасне військо, яке б дуже скоро справилось з большевиками, але правительсто Ц. Ради не тільки нічого не зробило, щоб прихилити їх на свій бік, але ще й роздратувало погрозою різних репресій, які на ділі навіть і не переводились в життя. Ці офіцери, як і вся обивательська маса, теж тримали “нейтралітет”, скоріше прихильний до большевиків, ніж до української влади. Представники меншостей, які ще недавно за спиною Ц. Ради так сміливо й різко критичували большевиків, тепер і пальцем не хотіли поворушити, щоб допомогти Ц. Раді в її скрут-

316. В.Петров. Спомини. т. I, ст. 104-105. Як видно зі споминів Р.Сушка, обеззброєння непевних районів таки переводилось, приміром в Плюському та Либедському районах. Див. Календ. “Черв. Калини” на 1928 р., ст. 16.

ному становищі. Тільки одні поляки брали участь в збройній допомозі українцям. Українські вояки, які боролись за Ц. Раду, почували себе немов у ворожому місті: в їх стріляли з вікон і з дахів будинків. А деякі “нейтральні” військові частини, свої ж таки українські полки, продавали або просто передавали повстанцям зброю, набіі і харчі. Київська рада робітничих депутатів, щоб допомогти більшовикам, проголосила загальний страйк. Перестала працювати електрична станція і водопровід, місто залишилось без світла і без води.

Одночасно з експедицією Петлюри на лівий берег Дніпра, туди ж в напрямку на Бахмач було вислано на допомогу невеликому відділу учнів 1-ої Військової школи, який обороняв Бахмацький залізничний вузол, Помічний Студентський Курінь, який недавно перед тим склався з студентів Українського Народнього Університету, студентів Університету св. Володимира й учнів старших клас Української Кирило-Методієвської гімназії. 27 січня Курінь одержав наказ виступати в похід і вночі 28 січня від'їхав поїздом в напрямку на Бахмач. Командував куренем сотник Омельченко. 29 січня удосвіта поїзд зупинився на станції Крути, де від головної лінії йдуть вітки на Чернігів і на Прилуки. В Крутах зустріли решту відділу юнкерів 1-ої Військової школи й горстку гайдамаків, які відступали з-під станції Макошин під натиском переважаючих сил ворога, що наступав від Гомеля. Команда вирішила обороняти ст. Крути. Всього було юнкерів, студентів і гімназистів 250 чоловік та 100 гайдамаків і вільних козаків, 12 кінних козаків і три гармати під командою сотника Семена Лощенка. Почали копати окопи перед станцією Крути в напрямку до ст. Пліски (з боку Бахмача) по обидва боки залізничного шляху. Сотник Лощенко на імпровізованому “бронепотягу”, який мав одну гарматку й один кулемет, робив розвідку аж під саму станцію Пліски й дуже докучав більшовикам, обстрілюючи станцію. 30 січня пополудні засурмлено тривогу: наближались вороги. То йшло 6 000 червоної гвардії, на чолі їх — матроси Балтійського флоту, майже всі п'яні й люті, як звірі. Оборонці залягли в окопах. По один бік залізничні юнкери й гайдамаки, по другий — Студентський Курінь. Українська молодь, напівдіти, які ніколи перед тим не тримали зброї в руках, маючи всього по кілька набіів, сміливо ставили чоло ворогові Батьківщини, — всього яких три сотні людей проти 6 000... Більшевики обійшли лінію оборонців з обох боків. Праве крило, де були юнкери, мусліо з боєм відступати. Як тільки почався бій, поїзд з вагоном, де сидів штаб куріня — сотники Тимченко й Богаєвський — ганебно утік зі станції назад до Києва. На щастя, ніхто цього не помітив і це не відбилося на настрої юнкерів, які сміливо боронили свої позиції. Недобиткам правого флангу вдалось відступити до свого потягу, але лівий фланг, де були самі студенти й гімназисти, не знав, що праве крило вже відступає — бо залізничний тор не давав бачити, що діялось по другий бік від нього, і під навалюю ворогів почав відступати до станції Крути, яка вже була захоплена більшовиками. Тут, вичерпані, слабі чисельно й ганебно покинуті своєю командою молоді герої “в останньому розпачливому відрухові кинулись в атаку на переважаючого ворога”,³¹⁷ але були буквально знищені; частина загинула, частина — 27 людей — попала в полон. Більшевики дико знущалися над полоненими і на другий день усіх розстріляли, заборонивши селянам ховати їхні тіла. 7 поранених більшовики відправили через помилку до Харкова, і вони якимсь чудом врятувалися. Вже після очищення Києва від більшовицьких банд і повороту української влади до столиці почали розшукувати останки полеглих під Кругами, і кілька десятків понівечених трупів було знайдено і привезено до Києва. Тут їх урочисто, на кошт держави, поховано 19 березня 1918 р. в одній братській могилі на Аскольдовому цвинтарі. М.Грушевський промовляв над тілами юних героїв, розпочавши свою промову античними словами: “*Dulce et decorum est pro patria mori...*” Бій під Кругами був одним з героїчних епізодів у боротьбі, яку провадила невелика частина свідомого національно громадянства за українську незалежність — на сумному фоні загальної байдужности, безладдя та безголов'я.³¹⁸

317. Б.Монкевич. Бій під Крутами. “Поступ”. 1929, ч. 2, ст. 64.

318. Бій під Крутами має вже невелику літературу. Важніша з неї статті Б.Монкевича (учасника бою) в “Поступі”. Львів, 1929, ч. 2, ст. 59-65, і А.Фіголя в “Літопису Червоної Калини”. 1931, II, ст. 2-6, де зібрано докупи опубліковані фактичні відомості. Щодо імен полеглих, то можу подати (зі слів учасника бою д-ра І.Лоського) такі з них: студенти Божко-Божинський, Микола Лизогуб, Попович і Володимир Шульгин; гімназисти: Павло Кольченко, Микола Ганкевич, Пипський (галичанин, про нього оповідають, що перед розстрілом почав співати “Ще не вмерла Україна”, а за ним усі інші засуджені до смерті), Тарнавський і Соколовський. Поляг і начальник куріня Омельченко. Вже за гетьманської влади призначено слідство в справі утечі штабу, але наслідки слідства мені невідомі.

Відступаючи до Київа, недобитки відділу, що бився під Крутами, встигли одначе поспува-ти за собою залізничний шлях, висаджуючи в повітря мости й руйнуючи на станціях стрілки. Це задержало ворожий наступ на кілька день.

Щоб рятувати Київ, zagrożений повстанням, довелося, як сказано вже раніше, виклика-ти до Київа відділ С.Петлюри. Слобідський Кіш і січові стрільці з боєм проложили собі шлях назад через зайняті вже большевицькими повстанцями Нікольську й Передмостну Слобідки, причім січові стрільці сміливою атакою здобули Миколаївський міст і на ніч 2 лютого вже бу-ли в Київі. 3 лютого очищено від большевицьких банд Печерськ і в ніч з 3 на 4 лютого спільни-ми силами Вільних козаків і Слобідського Коша здобуто штурмом “Арсенал”. Біля 300 боль-шевиків було вбито, стільки ж взято в полон. В той же час, як уже було сказано. Січові стрільці, які залишалися в Київі — втихомирили Подол. Було захоплено й товарову станцію. Водопровод і електричну станцію відбито від большевиків і пущено в рух. Але зі сходу вже над-ходила армія Муравйова. Місто, яке тільки що почало заспокоюватися після страхіть вуличних боїв, опинилось під обстрілом з важких гармат.

На вулицях ішли гарячі бої. Шрапнелі розривались над самим будинком Педагогічного музею й коло нього. Але Центральна Рада продовжувала свої засідання і ухвалювала один за другим дуже радикальні закони. Цими законами сподівалися зашахувати большевиків, а тим часом, думалося, буде заключений мир, і це дасть українському правительству змогу провести повну демобілізацію, вільніше упорядкувати внутрішні справи, відкрити кордони для довозу то-варів, надзвичайно потрібних для широких мас населення, і добитись повороту полонених, усвідомлених та організованих Союзом Визволення України. Тому-то, як пише М.Грушевсь-кий, українське правительтво “прикладало всі зусилля, щоб протриматись у Київі можливо довше, аби відданням його не поспувати свого міжнароднього становища і справи миру”. Воно намагалось “протриматись у Київі бодай до моменту, коли справа миру буде рішена зовсім.”³¹⁹

31 січня був прийнятий земельний закон, зложений комісією, до якої належало багато членів, але фактично законопроект виробили укр. ес-ери Шумський (пізніший большевик) і П.Христюк та російські ес-ери Пухтинський і Дешевой. Як каже один з авторів законопроек-ту, в основу його положено постанови селянських з'їздів в земельній справі, а за схему взято проект земельного закону, вироблений колись фракцією соціалістів-революціонерів в 2-ій Російській Державній Думі.³²⁰ Принцип соціалізації землі, який провадили укр. ес-ери і який поборювали укр. ес-деки, рішено поки що залишити на боці, щоб не вносити роздору. Як каже М.Грушевський, “мовчки був прийнятий принцип внутрішньої згоди перед зовнішньою небез-пекою”.³²¹ Ось текст цього законопроекту:

“Розділ І.

Загальні засади.

1. Право власности на всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами в ме-жах Української Народньої Республіки віднині касується.
2. Всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами стають добром народу Ук-раїнської Народньої Республіки.
3. На користування цим добром мають право всі громадяни УНР без різниці полу, віри й національности, з додержанням правил цього закону.
4. а) Верховне порядкування всіма землями з їх водами, надземними і підземними багат-ствами належить, до скликання Українських Установчих Зборів, Українській Центральній Раді. б) Порядкування в межах цього закону належить: землями міського користування — згідно з §§ 6 і 7 — органам міського самоврядування; іншими — сільським громадам, волостним, повітовим і губернським земельним комітетам в межах їх компетенції.
5. На верховний і місцеві органи порядкування землею покладається: а) забезпечення громадянам їх прав на користування землею, б) охорона природних багатств землі від висна-ження і живання заходів до зросту цих багатств.

319. М.Грушевський. Ілюстрована Історія України. Київ-Відень, 1921, ст. 562-53.

320. П.Христюк, II, ст. 128.

321. М.Грушевський, *op. cit.*, ст. 563.

Розділ II.

Основні засади користування поверховнею землею.

6. Користування поверховнею землею дозволяється: а) для загальногромадського господарства, коли органи державної влади, органи міського самоврядування або земельні комітети організують і ведуть різні корисні підприємства загального або місцевого громадянського значіння; б) для приватно-трудового господарства, яке ведеться власною працею — окремими особами, сім'ями або спільними товариствами; в) під оселі і будівлі окремим особам і товариствам або громадським установам для мешкання або для торговельних та промислових підприємств.

Примітка до п. б) Тимчасово, у виключних випадках, наймана праця може вживатися, згідно з правилами, які встановлюють земельні комітети.

7. Органам державної влади, органам міського самоврядування і їх союзам та земельним комітетам надається право повертати й призначати потрібні площі земель для громадського користування з метою: а) охорони природних багатств землі від виснаження і для раціональнішого їх використання; б) визискування багатств землі і повернення прибутків з них на загальногромадські потреби; в) заведення досвідних і зразкових полів, розсадників, питомників, селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загальнокорисних установ; г) будівництва залізниць і інших шляхів.

8. Землі відводяться земельними комітетами в приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам, які встановлюють правила порядкування відведеними їм землями з додержанням вимог цього закону.

9. Нормою наділення для приватно-трудового господарства повинна бути така кількість землі, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства.

10. Встановлення цієї норми й урівняння в користуванні землею проводиться земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і після затвердження центрального органу державної влади.

11. Садибні участки під різні будівлі і підприємства одводяться згідно з правилами, встановленими державними органами, органами міського самоврядування і земельними комітетами.

12. Ніякої платні за користування не повинно бути.

Примітка. Оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми або надзвичайні доходи, які залежать від природних якостей участка, його близькості до торговельних центрів і шляхів та від інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів господарства.

13. Строки користування землею встановлюються громадами і товариствами, на підставі правил, встановлених земельними комітетами, згідно з цим законом.

Примітка. Право користування може переходити в спадщину.

14. Передача права користування участком землі можлива тільки з дозволу громад і земельних комітетів.

15. Участки приватно-трудового користування, на котрих зовсім припиняється господарство або заводиться нетрдове, переходить в порядкування громад і земельних комітетів.

16. При зміні господарів участків землі всі заведені попереднім господарем і невикористані земельні поліпшення і меліорації оплачуються йому новим господарем.

17. Сільські громади і товариства хліборобів відповідають за порядкування землею перед земельними комітетами.

18. Для переведення заходів до охорони і розвитку багатств землі закладається Державний Меліоративний Фонд.

19. Для допомоги нормальному розвитку сільського господарства державою організується сільськогосподарський кредит.

Розділ III.

Переходові міри.

20. Вивласнення всіх земель з їх водами, надземними і підземними природними багатствами в межах Української Народної Республіки переводиться без викупу.

21. За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами і громадами), по їх бажанню і з постанови волостних земельних комітетів, залишаються в користуванні участки землі з засадами, виноградниками, хмільниками і т. інш. в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сем'ї можуть обробити.

Примітка. Трудові сади, виноградники, хмільники і таке інше залишаються в користуванні бувших власників і не врізуються.

22. Всі землі, які до видання цього закону були в розпорядженні органів місцевого самоврядування і різних громадських установ, в порядку ст. 7 основних засад, залишаються в їх користуванні з постанов повітових земельних комітетів.

23. Садибні участки землі під оселями і різними господарськими, торговельними і промисловими підприємствами залишаються в користуванні власників у кількості, яка встановлюється земельними комітетами чи органами міського самоврядування по приналежності (ст. 4).

24. Всі інші землі, не зазначені в ст. 21, 22 і 23, переходять до порядкування земельних комітетів.

25. Одночасно з цими землями від власників переходять до розпорядження земельних комітетів живий і мертвий сільськогосподарський інвентар та будівлі, за винятком тієї кількості їх, котра конче потрібна їм для життя і ведення приватно-трудового господарства чи торгових промислових підприємств, згідно з ст. 23.

26. Зазначені в ст. 24 і 25 землі поділяються земельними комітетами на дві частини: а) на землі для загальногромадського господарства, згідно з ст. 6 і 7, і б) на землі для приватно-трудового користування.

27. З земель, призначених для приватно-трудового користування, в першу чергу задовольняються потреби місцевої малоземельної та безземельної хліборобської людності і в другу — потреби місцевої нехліборобської і немісцевої людності.

Примітка. Малоземельними вважаються такі хлібороби, площа землі котрих не задовольняє споживчих потреб їхніх сімей при веденні господарства звичайним для своєї місцевої способом.

28. Наділення провадиться по нормі, встановленій в порядку ст. 9 і 10 основних засад.

29. Урівнювання в користуванні землею провадиться шляхом: а) оподаткування лишків землі поверх встановленої норми, відповідно до чистого доходу з них; б) оподаткування надзвичайних доходів з землі, які залежать від природних якостей участка, його близькості до торговельних центрів і інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів цих господарств; в) розселення і переселення або зміни меж участків і їх розмірів.

30. Землі, які залишаються після наділення місцевої людності по встановлених нормах, доки вироблять центральні органи земельної реформи плян розселення і переселення, можуть даватися в користування місцевій людності поверх цих норм, на умовах, встановлених земельними комітетами.

31. Землі для засіву буряків і інших рослин, за якими визнається особливе значіння, одводяться в приватно-трудове користування з умовою незменшення посівної площі цих культур.

32. Висококультурні господарства передаються цілими в користування товариствам або сільським громадам, котрі вестимуть господарство спільно, по плянах, затверджених земельними комітетами. На таких самих умовах без поділу передаються в користування сади, хмільники, виноградники і т. і.

33. Племенні розсадники, питомники, селекційні та досвідні поля і станції переходять цілими в порядкування земельних комітетів, котрі або самі ведуть на них господарювання, або передають їх органам місцевого самоврядування та науковим закладам."

Як каже один з авторів цього законопроекту, "большевицькі шрапнелі, що розривалися саме в день читання закону над будинком Центральної Ради, зробили те, що за нього голосували майже всі фракції Центральної Ради. Жодна з фракцій не виступила проти."³²² Очевид-

322. П.Христюк, II, ст.128.

но, прийняттям такого радикального закону думали до певної міри знейтраліювати більшовицьку агітацію з її ще радикальнішими гаслами. Важко сказати, наскільки цей закон мав привести “до зросту сільськогосподарської культури і зв’язаної з нею інтенсивності та продукційності сільського господарства”, як сподівалися його автори; в усякім разі закон був вперше опублікований значно пізніше, в Житомирі,³²³ а спроби переведення його в життя відбувалися вже при зовсім зміненій ситуації після прогнання більшовиків і приходу австро-німецьких військ, коли почалася вкрай аграрна реакція, і коли ці спроби вели тільки до загострення тої реакції.

Такий же поспішний характер мало прийняття Малою Радою й Закону про 8-годинний робочий день 25 січня 1918 року, також опублікованого вже під час перебування уряду в Житомирі.³²⁴

Більшевицька небезпека і старання усунути її тим, щоб самим узяти якнайлівіший курс, привели саме в дні большевицького повстання у Києві до нової Кабінетської кризи. Фракція укр. соціалістів-революціонерів рішуче зажадала демісії Кабінету В.Винниченка, вважаючи його за занадто поміркований. Ліва частина Центрального Комітету партії (М.Полозов, Любченко, Михайличенко, В.Єланський, С.Бачинський, Сіверо-Одоєвський), ті самі, що робили спробу висадити Ц. Раду в повітря зсередини, домагалися не тільки демісії Кабінету Винниченка й утворення ліво-есерівського Кабінету, але й негайного миру з большевиками і організації на Україні форм радянської влади. Правиця і центр Комітету (Салтан, Чечель, Шраг, Корж, Христюк, Лизанівський, Ю.Охримович), приєднуючись до домагання демісії Винниченкового Кабінету, стояли одначе за коаліційний уряд з ес-ерів і соціал-демократів; вони стояли за притягнення до державної роботи рад робітничих і селянських депутатів, але були за війну з большевиками, аж доки ті не припинять своїх військових операцій проти Ц. Ради.³²⁵ Та нарешті і праве, і ліве крило ес-ерів прийшли до компромісового порозуміння і виступили з різкою критикою політики Кабінету Винниченка. Орган соц.-демократів, “Робітничча газета”, писав в справі цієї кризи цілком справедливо, що “орієнтація на большевиків, яка так яскраво позначається в колах українських соціалістів-революціонерів, не може врятувати Україну від тієї небезпеки, в якій вона тепер перебуває; ця орієнтація швидше може зовсім її загубити. Всім же відомо, що большевики ні з чим не рахуються і не зупиняться перед розгоном хоча б і лівих ес-ерів”. На думку газети, революція в даний час переходила вже в стадію анархії, після якої мала наступити реакція й прихід до влади зовсім інших, далеких від пролетаріяту елементів. При такій ситуації газета вважала, що українські соціал-демократи при такому стані не повинні залишатися біля влади і брати на себе відповідальність за той напрям політики, до якого штовхали владу ес-ери.³²⁶

Українські соціал-демократи й ес-ери дійсно рішилися при такій ситуації відійти від влади, і Кабінет Винниченка подався 30 січня до демісії, а на другий день Ц. Рада, в тім самім засіданні, яке ухвалило земельний закон, доручила скласти новий Кабінет Голубовичеві. Одначе ес-ерам не вдалося скласти свого чисто ес-ерівського Кабінету, та й час був занадто гарячий, щоб проволікати з формуванням Кабінету: до Києва вже наближалися большевицькі банди під проводом Муравйова. На швидку руку було зложено такий Кабінет:

Голова Ради Народніх Міністрів і міністр закордонних справ — Всеволод Голубович (укр. ес-ер).

Військовий міністр — А. Немоловський (укр. ес-ер).

Внутрішніх справ — П. Христюк (укр. ес-ер).

Фінансів — Степан Перепелиця (“співчуваючий” укр. ес-ер).

Шляхів — інженер Євген Сокович (“співчуваючий” укр. ес-ер).

Всеволод Голубович
Голова Ради Міністрів

323. В “Нар. Воля”, № 21, з дня 2 березня.

324. “Нар. Воля”, № 20, з дня 1 березня.

325. П.Христюк. II, ст. 124.

326. “Роб. газета”, 1918, № 226.

Продовольчих справ — Микола Ковалевськай (укр. ес-ер).

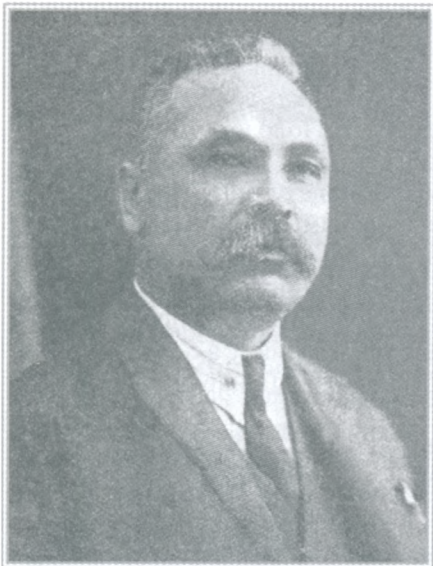
Освіти — Никифор Григорійв (укр. ес-ер).

Хліборобства — А. Терниченко (“співчуваючий” ес-ер).

Судових справ — Михайло Ткаченко (укр. соц.-дем.).

Морських справ — Дмитро Антонович (укр. соц.-дем.).

Новий Кабінет зараз же заходився коло закону про організацію рад робітничих і селянських депутатів яко органів влади на місцях. Для вироблення цього закону було вибрано комісію з міністра освіти Н.Григорієва, представника київської Ради солдатських депутатів Любченка і члена Ц. Комітету партії укр. ес-ерів С.Лимаря. Але вже було ніколи займатися законодавством: Київ переходив до рук большевиків, і треба було тікати.

Никифор Григорійв, міністр освіти

27 січня большевицький відділ Знаменського зайняв Конотоп, а на другий день був зайнятий і Бахмач, де сполучились до купи відділи Муравйова, Єгорова, Знаменського і Кудинського. 29 січня Муравйов був призначений головнокомандуючим усіх військ, які оперували проти Києва.³²⁷ Він поділив їх на три “армії”: 1-ша армія Єгорова, 2-га — Берзіна, 3-тя — Кудинського. Антонов подає нам численність лиш однієї армії — Берзіна: в ній було 3000 солдатів, 400 матросів і 12 гармат. В армії Єгорова були переважно московські й петербурзькі червоногвардійці, в армії Кудинського — червоногвардійці з Брянська. 30 січня були зайняті Крути. У своїй реляції про бій під Крутами Муравйов писав явно брехливі річі: мовляв, “після двохдневого бою перша революційна армія, підтримана другою армією Берзіна, розбила біля станції Крути контрреволюційні війська Ради під проводом самого Петлюри... Петроградська червона гвардія, Виборзька і Московська гвардія винесли цілий бій на своїх плечах... Військо Ради складалося з батальйонів офіцерів, юнкерів і студентів, які окрім звірств над солдатами, що поверталися з фронту, мордували сестер-жалібниць, котрі в часі бою попадали їм до рук”. Це так оповідається про відому вже нам перемогу над 250 студентами й учнями середніх шкіл!

4 лютого Муравйовські банди зайняли вже Дарницю й мости через Дніпро та навели на Київ гармати. В той же час відділ “червоних козаків” Примакова, переправившись через Дніпро, появився на Куренівці і піддержав повстанців на Подолі. 5 лютого почалося бомбардування Києва з-за Дніпра з важких гармат. Частину гармат большевики привезли з собою, але більшу частину знайшли тут же на правому березі Дніпра проти Києва: це їх покинули свого часу демобілізовані гарматчики, а українська військова влада не спромоглася їх забрати або принаймні зіпсувати. Тепер ці гармати руйнували Київ. Большевики прорвались на Печерськ, захопили кріпость, де звільнили взятих українцями в полон “арсенальців”, і ті зараз же узялися за зброю проти українських військ. П’ять день громили большевики півмільйонове місто з гармат, не даючи спочинку і вночі. Знаряди літали по цілому місту, вириваючи десятки й сотні жертв з-поміж мирного населення, яке ховалося по льохах і нижчих поверхах будинків. Большевицький броньовий поїзд прорвався до станції Київ-товарний і обстріляв місто з другого боку. Українці завзято боронилися, але боротьба горстки бійців серед населення, яке чим далі, тим більш ворожо до них ставилося, бо вважало їх за причину своїх нещасть — ставало усе більш безнадійною. Нізвідки не було допомоги. Французькі, румунські, бельгійські, чеські, польські відділи дотримувалися строгого нейтралітету (тільки одна сотня польських добро-

327. Антонов-Овсенко подає нам біографічні відомості про цього сумної пам’яті героя: Михайло Муравйов — нібито (як каже Антонов) селянського походження, вчився в учительській семінарії, звідки був виключений за якийсь бешкет, вступив охотником до війська, потім до Казанської юнкерської школи, яку скінчив в 1901 р. і став офіцером. Убив одного свого товариша, був за це присуджений до 1,5 років арештанських рот і позбавлений офіцерського рангу. Але наспіла російсько-японська війна, і Муравйов був помилуваний; поранений на війні, лікувався за кордоном, де завів знайомства серед революціонерів. У світовій війні знову був поранений і призначений учителем до 2-ої Одеської школи підпрапорщиків. В часі революції зайнявся формуванням т. зв. ударних батальйонів, але в кінці літа переходить до большевиків. Скінчив тим, що зрадив і большевиків, а потім застрелився. Людина у високій мірі неврівноважена, амбітна й хоробливо жорстока (Антонов-Овсенко. ст. 78-80).

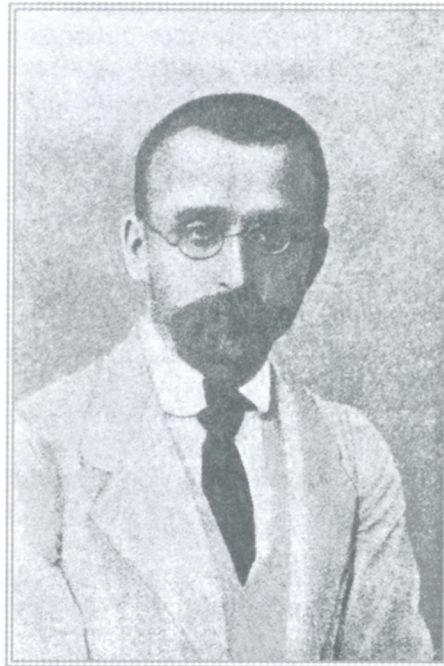
вольців, як уже згадувалося, билася разом з українцями проти більшовиків). Як виглядало оце бомбардування Києва і що переживало тоді населення міста, — дуже яскраво змальовує нам сучасник-самовидець на сторінках “Нової Ради”:

“6 лютого зранку ще було досить спокійно, і тільки з полудня загриміла справжня канонада по всьому місту. Найстрашніше місце, крім Печерська й Липок, було на Старім Місті, в районі Володимирської та Підвальної вулиць, де раз у раз падали й рвалися тяжкі набої, сіючи смерть, руїну й спустошення і той невимовний жах, коли люди просто божеволіли, не знаючи, що почати й де рятувати своє життя.

Цілий день і цілу ніч 7 лютого, аж до ранку 8, лютував справжній ураганний вогонь. По ночах зловісно червонили небо й мертве місто численні пожежі, що займалися по всіх частинах Києва. Людність цілком тратила голову й позабиравши у найнижчі поверхи, льохи, підвали тощо, прислухалися з жахом до вибухів, що рвалися щохвилини, скрізь настигаючи свої жертви. Ніяким пером не списати того, що творилося тоді в місті. Люди, що побували на справжній війні, оповідали, що навіть на позиціях не було такого пекла. Нерви у всіх були такі напружені, що всякий бажав кінця, — нехай який він буде, аби кінець.”³²⁸

Провадити боротьбу далі означало — наражати Київ на дальшу руїну. Сама Рада Міністрів працювала вже в зменшеному складі: залишались на своїх постах лиш Голубович, Немоловський, Христюк, Ткаченко й колишній міністр Порш. Решта, як каже Христюк (II, ст.127), “зникла невідомо куди, не подаючи про себе ніякої звістки”. Тоді рішено було залишити місто і відступати до Житомира. Евакуація була проведена в ніч з 8 на 9 лютого. Число українських вояків, які відступали, було коло 3000 людей. З ними залишали Київ частина міністрів і членів Малої Ради. Про відступ взагалі мало кого встигли сповістити, і більшість членів Ц. Ради і людей близьких до уряду не знали, що українське військо покидає Київ і, прокинувшись на наступний день вранці, з жахом довідалися, що місто вже в руках у більшовиків

В своїм наказі № 9 “Революційним арміям східного фронту”, виданім ще 4 лютого в Дарниці під Києвом, Муравйов наказував своїм військам по зайнятті Києва “безпощадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції.”³²⁹ Але військо Муравйова не треба було аж наказами заохочувати до нищення “ворогів революції”: воно складалось з елементів, які скоріше треба було би здержувати від вбивства та грабунків. Опанувавши Київ, більшовики справили в ньому криваву різанину, якої місто не бачило з часів Андрія Боголюбського. Різно показують число жертв: від 2000 до 5000. В усякім разі не менше 3000 людей було розстріляно більшовиками в перший же день. Переважно це було офіцери старої російської армії, які захували “нейтралітет”, а дехто, може, й тішився поразкою українців. Убивали взагалі без розбору, хоч особливо часто гинули ті, хто мав посвідку (на червоному папері) від української влади про перебування на військовій службі. Особливо страшні розстріли були в районі Печерська й Липок, де мешкали заможні панські родини і багато військових.³³⁰ Ці місцевості були перші, куди вдерлися більшовики. Тому що у більшовиків ще не було добре поставленої розвідки, то більшість українських діячів, що залишилися в Києві, змогла переховатись. Загинуло лиш кілька людей, здебільшого випадково: бувший міністр земельних справ ес-ер О.Зарудний, член Ц. Ради лівий ес-ер Леонард Бочковський, редактор “Народньої волі” Ісаак Пугач, лікар Михайло Орловський.

Микола Ковалевський
Міністр Земельних Справ

328. “Нова Рада”. 17, II, н. ст. № 14.

329. Факсиміле цього наказу подає Антонов-Овсеєнко в своїх “Записках”. Т. I, ст. 153.

330. Австрійське донесення з Києва з дня 2. IV. 1918 наводить точну цифру замордованих офіцерів: 2576.

XII

Берестейські переговори і мир.

Ініціативу переговорів про мир взяли на себе, як відомо, більшовики, які вже 15 грудня 1917 р. підписали угоду про перемир'я і випередили цим правительством УНР, яке тільки 5 грудня визначило своїх делегатів для заключення перемир'я: українські делегати прибули на фронт тоді, коли вже перемир'я розпочалося. Сама справа миру була практично поставлена на засіданні Малої Ради 4 грудня, тоді, коли ухвалено було вислати делегатів на фронт в справі перемир'я. Тоді, як уже згадувалося, було постановлено також почати й мирові переговори, зробивши в цій справі пропозицію союзним і ворожим державам. Але Генеральний Секретаріят звернувся з відповідною нотою (наведеною вище на ст. 227-229) до воюючих і нейтральних держав аж тільки 22 грудня, коли делегати Совіта Народніх Комісарів уже вели переговори в Бересті-Литовському з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини.

На цю ноту дуже скоро наспіла відповідь з Берестя, бо там, як свідчить учасник переговорів німецький генерал Гофман, прийняли зголошення українців "з радістю",³³¹ сподіваючись, що участь українців в мирових переговорах зробить більшовиків більш податливими.

Відповідь була такого змісту:

"До Президента Генерального Секретаріату Винниченка і Секретаря Міжнародних Справ Шульгина, Київ.

Нота Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки до всіх воюючих і нейтральних держав вважає за безумовно потрібне, щоб представники УНР взяли участь в переговорах в Берестю-Литовським.

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним зазначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирових переговорах в Берестю-Литовським.

При цьому вони зазначають, що так само радо привітали б таких уповноважених представників також при переговорах щодо заключення перемир'я.

Берестя-Литовське. 26 грудня 1917 року. Уповноважені делегати чотирьох союзних держав: фон Кюльман за Німеччину, граф Чернін за Австро-Угорщину, Попов за Болгарію, Мессімі-Бей за Туреччину."

Українська делегація була вибрана на зборах центральних комітетів двох керуючих в Ц. Раді партій: укр. соц.-рев. і укр. соц.-демократів. Від есерів вибрано В.Голубовича, М.Любинського, М.Полозова і Ол.Севрюка; від соц.-дем. — М. Левитського. Головою делегації призначено В.Голубовича.

Ми маємо вже спомини одного з головних учасників переговорів — Ол.Севрюка³³², далі — спомини графа Черніна й ген. Гофмана, а також спомини д-ра М.Залізняка, який прибув до Берестя трохи пізніше; на підставі цих споминів та звісток в тогочасній пресі можна тепер більш-менш докладно уявити собі хід переговорів, які нарешті довели до заключення миру.

Ідучи до Берестя, українська делегація не мала докладних інструкцій від уряду, ні від Ц. Ради. Тільки М.Грушевський мав з делегатами конференцію, на якій дуже докладно з'ясував їм, чого вони мають домагатися при переговорах, особливо щодо територіальних умов. Деле-

331. M.Hoffmann, *Der Krieg der versäumten Gelegenheiten*, Berlin, 1919, ст.256.

332. Спомини Ол.Севрюка появились в "Українських вістях". Париж, 1927, № № 19-22 і окремо. Пізніше вони були передруковані в збірнику "Берестейський мир", вид. "Черв. Калиною" у Львові 1928 р., ст. 329. Там же появились спомини М.Залізняка і переклад відповідних уривків зі споминів ген. Гофмана й гр.Черніна: M.Hoffmann, *Der Krieg der versäumten Gelegenheiten* (я цитую за новим виданням: *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann, zweiter Band*, Berlin, 1929. O.Czernin, *Im Weltkriege*, Berlin, 1919. Доволі докладно переказує перебіг берестейських переговорів І. Боршак у своїй статі "La paix ukrainienne de Brest-Litovsk", надрукованій в журналі "Le Monde Slave", 1929, VIII (в окремій відбитці 79 ст.)

гація мала домагатися включення до складу Української Республіки цілої східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, — так, щоб жодного клаптика української землі не залишилося під чужим пануванням. З особливою докладністю з'ясував Грушевський делегатам пограничну лінію на північному сході, дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням. Коли б Австро-Угорщина не погодилась на уступку приналежних їй українських територій (що було більше, ніж ймовірно!), то Грушевський ставив як *conditio sine qua non* ведення переговорів — створення з усіх українських земель Австро-Угорської монархії окремого коронного краю з якнайширшою автономією.

Під час переговорів Німеччину представляли державний секретар закордонних справ фон Кюльман і його заступник, начальник штабу Східної групи німецьких військ ген. Гофман (яко делегат Головної квартири); Австро-Угорщину — міністр закорд. справ гр. Оттокар Чернін, Болгарію — міністр юстиції Попов і генерал Ганчев, пізніше Попова заступив президент Ради міністрів Радославов; Туреччину — турецький посол у Берліні Гаккі і державний секретар закордонних справ Мессімі-Бей, пізніше прибув сам великий візир Талаат.

6 січня українська делегація розпочала свої переговори в Бересті. Коли українці заявили, що вони бажають насамперед визнання України як самостійної держави, без чого не вважають можливим приступити до переговорів про мир, і коли вони заявили, що умовою миру вони ставлять приєднання до України Холмщини і Підляшшя та проведення плебісциту в східній Галичині, Буковині й Закарпатті, це обурило графа Черніна, і він іронічно запитав: хто властиво тут переможець і хто переможений? У відповідь на українські домагання гр. Чернін заявив, що Австро-Угорщина згодна визнати самостійність України, але тоді, коли українці згодяться на такі три пункти: 1) закінчення переговорів у Бересті, а не в Стокгольмі (як це пропонувала большевицька делегація), 2) визнання старих кордонів між Австро-Угорщиною й Україною, як було за Росії, 3) невтручання однієї держави у внутрішні справи другої. Українці відповіли, що дадуть відповідь пізніше.

На другий день, 7 січня, приїхала російська делегація, на цей раз під проводом Л.Троцького. 9 січня відбулося перше пленарне засідання, і на ньому було постановлено продовжувати переговори в Бересті, а не деінде. 10 січня відбулося друге пленарне засідання, дуже важли-

ве, бо на ньому і центральні держави, і російська совітська делегація висловили свою згоду пертракувати з українцями, як з самостійною делегацією; большевицька делегація визнала навіть самостійність Української Республіки. На цьому засіданні перший виступив голова української делегації В.Голубович з такою промовою:

“Змучені і виснажені війною народи прагнуть миру. В цьому бажанні миру представники демократії Великої Росії, незважаючи на напади деякої частини російського громадянства та преси, сміливо переступили через стрілецькі окопи воюючих держав не для того, щоб на полі битви кровію й залізом, але щоб шляхом приятного порозуміння між народами досягти загального миру, бажаного для цілого світу.

Після того, як почалися мирові переговори й оголошено умови миру, ви, шановні панове, цілком справедливо призначили 10 днів перерви, щоб дати можливість державам, які не брали участі в мирових переговорах, пристати до них. Наша держава, Українська Народня Республіка, починає теперішнім моментом своє міжнародне існування, яке вона втратила більш ніж 250 років тому, і вступає в міжнародні зносини в цілім об'ємі своїх прав на цьому полі.

На основі попереднього представлення вважає правительство Української Народньої Республіки правильним зайняти на теперішніх мирових переговорах самостійне становище і передати правительствам заступлених тут держав отсю ноту”.

І тут В.Голубович перечитав вищенаведену ноту Генерального Секретаріату з дня 24 грудня 1917 року.

У відповідь на це голова зборів, делегат Німеччини, міністр закордонних справ фон Кюльман заявив, що вітає українських делегатів, приймає до відома їх заяви, застерігаючи за собою

Генерал М.Гофман

право зайняти становище до окремих точок заяви. Далі фон Кюльман запитав голову російської делегації, чи він в зв'язку з появою української делегації й надалі заступатиме справи цілої Росії. На це Троцький зложив заяву такого змісту:

“Зважаючи на ноту Генерального Секретаріату Української Народної Республіки, російська делегація заявляє з свого боку, що вона, в повній згоді з принциповим визнанням права кожної нації на самоозначення, аж до цілковитого відокремлення, не бачить жадної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах.”

З приводу цієї заяви зав'язалася дискусія, яка головню оберталася біля питання, чи українську делегацію треба вважати за підвідділ російської делегації, чи за представництво самостійної держави. І знову Троцький заявив, що вважає справу полагодженою, бо українська делегація виступає тут як самостійна делегація, і за таку визнає її делегація російська.

В.Голубович висловив Троцькому подяку за його заяву, а Кюльман заявив, що питання про участь українців як самостійної делегації в мирових переговорах повинно бути спочатку обговорене між делегатами союзних держав і потім передане на обговорення загальних зборів усіх делегацій.

На пленарнім засіданні 12 січня граф Чернін зложив таку заяву як результат обговорення справи української делегації на конференції союзних делегатів:

“На пленарному засіданні 10 січня пан Державний секретар УНР Голубович передав делегаціям чотирьох союзних держав ноту Генерального Секретаріату УНР з 24 грудня 1917 р., ч.726. Ця нота містить в точці 7 заяву про те, що заступлена Генеральним Секретаріатом УНР виступає самостійно в міжнародніх справах та що вона, подібно як і інші держави, хоче брати участь у всіх мирових переговорах, конференціях, конгресах.

У відповідь на це маю честь від імені делегацій чотирьох союзних держав заявити: ми признаємо українську делегацію самостійним і уповноваженим представництвом У.Н.Р. Формальне признавання УНР самостійною державою застерігають собі чотири союзні держави до часу заключення мирового договору.”

Після цього й Троцький “для інформації і щоб запобігти можливим непорозумінням” зложив таку заяву: “Конфлікти, які постали між російським правительством і Генеральним Секретаріатом, і фактичні основи яких відомі більш-менш усім присутнім, не мали й не мають жадного зв'язку з справою самоозначення українського народу. Вони постали через противенства між політикою Совіту Народніх Комісарів і Генерального Секретаріату, противенства, які виявилися як на території України, так і поза її межами. Що торкається самоозначення України, яке фактично відбувається в формі Народної Республіки, то ця справа не може бути причиною конфлікту між обома братніми республіками. З огляду на те, що на Україні нема жадних окупаційних військ, що політичне життя відбувається там вільно, що там нема ані середньовічних станових органів, які хотіли б представляти країну, ані призначеного зверху позірного міністерства, яке працює в межах, накинутих йому згори, далі — з огляду на те, що на Україні є всюди вільно вибрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, та що при виборі всіх органів самоврядування додержано основ загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням, — немає і не може бути жадного сумніву, що процес самоозначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення.

З огляду на вищесказане і в згоді з заявою, зложеною 10 січня, російська делегація не бачить жадної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирових переговорах.”

Заява Троцького була дуже на руку українській делегації, але заява Черніна зовсім її не задовольняла, і вона почала домагатись визнання України центральними державами, загрожуючи, що в противному разі покине Берестя. Українські делегати були поінформовані, що становище Австро-Угорщини тяжке, що для неї мир потрібний за всяку ціну, тому, хоч і становище українського уряду було надзвичайно критичне, вони твердо стояли на своїх домаганнях.³³³

На засіданні 13 січня вони знову зажадали Холмщини й Підляшшя і плебісциту в східній Галичині, північній Буковині і на Угорській Русі. І знов гр. Чернін в категоричній формі заявив,

333. Що українські делегати дістали ясну уяву про тяжке становище Австрії в часі свого переїзду через Галичину, видно з дневних записок М.Любинського, опублікованих в “Летописи Революции”. Харків, 1926. кн.VI, ст. 13-14.

що й мови бути не може про доторканість Австро-Угорської монархії. Кюльман і Гофман його піддержали. На вечірнім засіданні того ж дня В.Голубович порушив справу Холмщини. В дебатах українці відстоювали погляд, що Холмщина з погляду етнографічного має належати до України і радив провести плебісцит. Гр. Чернін казав, що він стоїть принципово за те, щоб Холмщина належала до Польщі.³³⁴ Тим часом переговори з Троцьким не приводили ні до яких наслідків: він явно хотів використати засідання делегації для пропаганди, за допомогою преси, большевицьких ідей і виводив німців з рівноваги. На засіданні 12 січня після промови Каменева Гофман узяв слово і в дуже різкій формі заявив, що між словами і ділами большевиків існує велика різниця, що вони весь час проповідують про свободу слова, про право народів на самоозначення, а в себе вдома запровадили страшний терор, розігнали Установчі Збори, розігнали Білоруську Народню Раду в Мінську, а тепер хочуть вигнати з Києва Українську Центральну Раду. Отже, для такого миру, законні представництва цих держав висловились за своє відокремлення від Совітської Росії, і робити в цій справі ще якийсь новий плебісцит було би річчю зовсім зайвою.

Переговори ішли далі, і щоб посунути їх ближче до кінця, австро-угорські й німецькі делегати рішили звернути більше уваги на українців. Чернін доручив Гофману перебалакати з ними окремо і вияснити в приватній розмові, під якими умовами вони були би згодні заключити сепаратний мир з центральними державами.

Гофман так оповідає про цю розмову з Севрюком і Любинським: “Обоє стояли на своїм: на прилученні Холмщини й українських земель Австро-Угорщини. Тому що я вважав і вважаю самостійну польську державу за утопію, я не мав жадного сумніву обіцяти українцям мою допомогу в їх домаганнях щодо Холмщини. Зате я вважав за безсоромність претензію до областей Австро-Угорщини, і це я сказав доволі в різкій формі обом панам. Та вони, мабуть, сподівалися подібної відповіді, — принаймні вони дуже чемно відповіли, що вони на основі нашої розмови мусять постаратись дістати нові директиви з Києва.”³³⁵ На тім в кінці й станули, що українська делегація поїде до Києва за новими інструкціями. Той же Гофман казав українським делегатам, що коли вони хочуть мати формальне право заключити мир незалежно від того, чи заключить його Совітська Росія, то український уряд мусить формально проголосити повну самостійність Української Республіки.

Що Австро-Угорщина мусіла за всяку ціну добиватись миру з Україною в надії добути звідти харчові запаси, це каже той самий Гофман. “Становище гр. Черніна, — оповідає він в зв’язку з своїми переговорами з українцями, — було тоді дуже важке з огляду на раптову харчову катастрофу у Відні, що наступила по вині короткозорости австро-угорського уряду. Щоб не допустити до голоду, треба було просити допомоги в Берліні. Берлін, щоправда, допоміг, хоч і сам терпів біду, але самозрозуміло, граф Чернін не міг уже після того грозити своїм сепаратним миром із Троцьким або заходитися біля такого миру. З другого боку, український мир, який досі був для мене скоріше засобом, щоб притиснути ним Троцького, робився тепер для графа Черніна конечною необхідністю — як хлібний мир. Погано було для Австрії, що її важкого стану не можна було скрити перед українцями.”³³⁶

І сам Чернін нотує в своїм щоденнику те саме. 16 січня він записує: “З Відня приходять голоси одчаю, які домагаються харчів. Прохають, щоб я звернувся за допомогою до Берліна, бо інакше — катастрофа за дверими.” На другий день, 17 січня: “Погані новини з Відня та його околиць; великі страйки наслідком зменшеної видачі муки і зтяжність переговорів у Бересті. Слабкість віденського міністерства пахне трупом.”³³⁷ Гр. Чернін признає, що українцям було звісне тяжке становище монархії: “Від часу, як у нас почалися заворушення, українці знають, який наш стан, і що ми мусимо підписати мир, щоб дістати збіжжя. Тепер вони домагаються окремих прав для Галичини. Цю справу мусить рішати Відень, і австрійське міністерство мусить сказати рішаюче слово.

Зайдлер і Ляндвер поясняють ще раз телеграфічно, що без українського збіжжя катастрофи уникнути не вдасться... Без привозу зовні, каже Зайдлер, за кілька тижнів почнеться ма-

334. “Роб. газета”, 1918. № 224.

335. М. Hoffmann, op. cit., S. 210-211.

336. М. Hoffmann, S. 211.

337. O. Czernin, S. 324-325.

сова смерть. Німеччина та Угорщина не дадуть уже нічого. Всі відомости кажуть, що Україна має високу надвишку хліба. Все питання в тому, чи ми його в свій час дістанемо. Я маю надію. Та коли ми скоро не підпишемо миру, тоді в нас повторяться розрухи, а після кожної демонстрації у Відні мир стає дорожчий — тому що панове Севрюк і Левитський відчитують степень голоду по цих заворушеннях, мов на термометрі...”³³⁸ Трохи згодом гр. Чернін нотує: “Вплив заворушень у Відні — катастрофічний. Українці вже не переговорюють, а диктують.”³³⁹

Коли Троцький запропонував 18 січня зробити в переговорах перерву на 10 день, щоб з'їздити до Петербурга для порозуміння з Радою Народніх Комісарів, і представники центральних держав погодились на це, всі роз'їхались із Берестя. Українські делегати: В.Голубович, М.Любинський, М.Полозов і Ол.Севрюк виїхали 20 січня до Києва, М.Левитський залишився в Бересті.

Коли вони переїздили через Львів, то в місті був оголошений страйк і сподівалися демонстрації як протесту проти продовження війни.³⁴⁰ Українським делегатам було дуже важливо порозумітися з галицькими українцями, бо вони ж переговорювали про долю Галичини і хотіли знати, що про це думають самі галичани. В розмовах з Черніном вони просили викликати до Берестя д-ра Єв.Петрушевича, голову української парламентарної репрезентації у Відні. Але Чернін замість Петрушевича запропонував їм М.Василька. Та Василько серед українських соціалістів не мав доброї марки, як правий і монархіст, до того ж його вважали за занадто лояльного австріяка. Тому від Василька відмовились. В часі переїзду через Львів українських делегатів пильно стерегли, щоб не допустити до них галичан. Та все-таки, коли тепер знову їхали через Львів, М.Любинському вдалось переказати, щоб галичани до часу повороту делегації до Берестя вигодили меморандум про свої вимоги. Це й було зроблено: д-р. М.Лозинський вигодовив з доручення громади такий меморандум (в нім говорилося про вилучення українських земель Австро-Угорщини в один коронний край) і його вдалось передати на двірці делегатам, коли вони втретє переїздили через Львів, вертаючись до Берестя.

В день виїзду української делегації з Берестя 20 січня Австрійське телеграфічне бюро опублікувало офіційний комунікат, уложений спільно німецькою, австро-угорською й українською делегаціями, в якому, повідомлялося, що дотеперішні переговори, які ведено між делегаціями Центральних Держав з одного боку і Української Народньої Республіки з другого боку, мали своїм наслідком те, що є надія порозумітися щодо основ мирового договору, який має бути заключений. З ствердження важних основ мирового договору дійшли переговори до такого пункту, який обов'язує делегації вийти в зносини з відповідальними органами їх батьківщини.

Частина уповноважених представників бачить себе спонуканою зложити особисто звіт про хід переговорів перед цими органами і одержати їхню згоду на те, до чого вже договорилися. Всі делегації згодні щодо того, що потрібна для цього перерва переговорів має бути по змозі якнайкоротша. Вони пообіцяли одна одній зараз же по скінченні обговорень вдома з'їхатись знову в Бересті.”

Німецьке агентство Вольфа з свого боку подало телеграму, що, мовляв, “переговори, які до сієї пори велися між делегаціями центральних держав і УНР, привели до того результату, що прийшло до згоди в справі основ мирного договору”.

Австрійський цісар Карл живо інтересувався переговорами і ще 20 січня спеціально телеграмою запитував Черніна через графа Дембліна, “які уступки робляться українцям, і як далеко йдуть домагання українців спеціально щодо Угорщини”. На що Чернін відповів: “Українці

Микола Василько

338. O.Czernin, S. 326.

339. O.Czernin, S. 326.

340. “Народня Воля”, 1918, № 9.

домагаються власного українського коронного краю під берлом Габсбургів, який охоплював би східну Галичину і всю, або щонайменше частину Буковини. Я маю вражіння, що вимагаюча (“*egresserische*”) тактика українців буде ставити нам ще дальші вимоги, які, можливо, стосуватимуться й угорської області. Безпосередні анексіоністичні бажання українців, хоча й були виставлені в часі переговорів, але через мій негайний опір були залишені і, надіюсь, більше не будуть повторюватись.”³⁴¹

В той же час, як ішли переговори в Бересті, відносини між большевицькою владою і Ц. Радою погіршилися остаточно. Харківський виконавчий комітет Ради солд., робітн. і селян. депутатів постановив 12 січня не визнавати умов миру, заключеного делегатами Ц. Ради і вислати з свого боку до Берестя свою власну делегацію в складі Голови Виконавчого Комітету Ради солд., роб. і сел. депутатів робітника Медведева і комісара військових справ прапорщика В.Шахрая.

Українська делегація по повероті до Київа застала тут дуже непевну ситуацію. Большевики все тісніше й тісніше звужували залізний круг коло Київа. В самім Київі готувалося большевицьке повстання, а Центральну Раду збирались “висадити в повітря зсередини” свої ж українські большевики. Делегати поспішили здати звіт з своєї праці в Бересті, і вночі з 24 на 25 січня було проголошено IV Універсалом самостійність УНР. Слідом за тим пішла реконструкція Кабінету, і голова мирової делегації В.Голубович став головою Ради Народніх Міністрів.

28 січня вибухнуло в Київі большевицьке повстання. Мала Рада засідала під звуками гарматного й кулеметного вогню і спішно видавала нові закони. Було визначено нову делегацію, на цей раз усього в складі трьох осіб: Ол.Севрюка, М.Левитського і М.Любинського. Севрюка призначено її головою. Але, як згадає Ол.Севрюк в своїх споминах, жодної серйозної наради з урядом не можна було добитися, жодних інструкцій... “Заклучайте якнайшвидше мир”, — ось був єдиний наказ. І знову тільки з М.Грушевським удалося Севрюкові мати довшу конференцію. “Проф. Грушевський жалував, що нам, правдоподібно, не вдасться включити до України деяких незначних частин Підляшшя, про що Гофман не хотів нічого й чути з стратегічних причин, і погодився, що мир може бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та північної Буковини австрійського коронного краю.”³⁴²

На домагання Ол.Севрюка йому дано повновласть переговорювати з представниками Харківської Ради роб. і солд. депутатів Медведем і Шахраєм, які, по відомостям, що були в Київі, вже мали прибути до Берестя.

“Все це, — додає Севрюк, — робилося в атмосфері нервовій, непевній.” Ця непевність в завтрішньому дні була така велика, що Ц. Рада дала делегатам право ратифікувати майбутній мировий договір, на випадок, якби вона не в стані була цього зробити.³⁴³

29 січня вночі Севрюк і Любинський виїхали спеціальним поїздом з Київа. Їхали буквально з ризиком для життя через територію, охоплену большевицьким пожаром. На станції Шепетівка вони попали до рук озброєної большевицької банди, але їх врятував отой мандат на переговори з харківськими делегатами, що його добув Севрюк. Взагалі в цій подорожі молоді українські дипломати виявили не меншу твердість і присутність духа, як і в переговорах у Бересті. І лютого зранку вони були в Бересті, саме в той час, коли апарат Юза, що був в розпорядженні української делегації в Бересті, передавав подробиці вуличних боїв у Київі. Слідом за тим бинда перервалась, апарат зіпсувся і лишив українську делегацію без усяких відомостей з Київа на кілька день.

Предметом нарад гр. Черніна в часі його подорожі до Відня була українська справа. Вже 22 січня відбулася нарада під головуванням цісаря Карла, яка, каже в своїх записках Чернін, “вирішила українське питання”, — себто питання окремого миру з Україною. На цій

Олександр Севрюк

341. Телеграма на ім'я гр. Дембліна до Ляксембургу, з дня 21 січня, № 29.

342. “Берестейський Мир”. Львів, 1928, ст. 155-156.

343. “Берестейський Мир”, ст. 156.

нараді Чернін склав звіт із переговорів з українцями. Він подав до відома, що українці ставили були домагання щодо відступлення їм Східної Галичини й українських територій Угорщини, але це домагання було ним, Черніним, відкинуте. Тепер українці домагаються створення коронного краю з Галичини та Буковини. За те українці згоджувалися, щоб до мирового договору була включена торговельна умова про негайну доставку для Австрії хліба з України. Чернін не заперечував, що прийняття українських умов може мати далекосяглі наслідки щодо австро-польських взаємин і потішав присутніх тим, що Австро-Угорщина може домагатись, щоб до поляків, які живуть на Україні, було застосовано принцип повної взаємності. Він “не залишив найменших сумнівів” членам наради, що коли домагання української делегації будуть відкинуті, то з українцями не прийде ні до якого порозуміння і доведеться вернутися з Берестя без усякого миру...³⁴⁴

Це було для австріяків під ту пору найстрашніша річ! І президент Ради міністрів Зайдлер просто приступив до обміркування, яким способом практично провести українські домагання. В своїй промові він “перш усього підкреслив необхідність негайного підписання миру”. А щодо створення українського “кронлянду”, то він був тої думки, що навіть при гострій опозиції польських послів, він знайде в парламенті дві третини більшости, щоб прийняти проект закону про такий “кронлянд”. Він не приховував того, що в парламенті буде завзята боротьба, але підкреслив ще раз надію, що йому вдасться знайти в парламенті потрібні дві третини голосів супроти опозиції поляків.

Але не так дивився на справу угорський міністр-президент Бекерле. Він перш за все висловив своє задоволення, що українці не дістали ніяких уступок щодо “русинів”, які живуть в Угорщині. На його думку, розмежувати національності на Угорщині просто неможливо. Та й угорські русини “перебувають на такім низькім стані культури, що їм не можна дати національної самостійности”. Та найголовніше — в проекті створення українського кронлянду малярський політик бачив дуже небезпечний прецедент: дозволяючи чужій державі вмішуватися до внутрішніх справ Австрії, правительством тим самим стало би на похилу площу, отже, треба міцно стояти на становищі, що монархія рішуче відкидає всяке вмішування зовні до її внутрішніх справ.

На це Чернін відповів, що він і сам знає, що йдучи на уступки українцям, монархія ставала на похилу площу і невідомо, як далеко буде котитися додолу... І Чернін вказав на голодову катастрофу, яка загрожує Австрії і з якої нема іншого виходу, як мир з Україною і здобуття від неї хліба.

Зайдлер знову піддержав Черніна. Знов же проти його виступив другий маляр — міністр фінансів граф Буріан. Він підкреслював, що вже коли війна й мусить змінити внутрішню структуру Австро-Угорщини, то ця зміна мусить прийти зсередини, а не іззовні. Одначе він подав практичну пораду, як зробити, коли вже неминуче доведеться ділити Галичину: він радив відповідні пункти не втягати до договору, але додати їх яко таємний додаток до договору. На думку Буріяна, це була одинока форма, яка може ослабити тяжкі наслідки згоди на виділення українських територій в окремих коронний край.³⁴⁵

Цісар висловився за те, що з Україною треба заключити мир, погоджуючись на поділ Галичини. Питання, як бути з поляками, залишено відкритим. Чернін поїхав до Берестя з категоричним наказом цісаря: без миру з Україною не вертатись.

Українська делегація, повернувшись до Берестя, опинилася в тяжкому становищі: без зв'язку з своїм урядом і без певности навіть, чи цей уряд ще існує. Троцький вже встиг заявити, що до складу його делегації входять нові члени, — представники Українського Народнього Секретаріату в Харкові. Він розповів, що на Україні за останні часи зайшли зміни, що там українські ради робітничих, солдатських і селянських депутатів ведуть успішну боротьбу проти київської Центральної Ради і вже захопили увесь кам'яновугільний басейн Дону, цілу Катеринославщину, Полтавщину й Харківщину, і в інших областях України вплив Ц. Ради постійно зменшується. При таких обставинах миру, який би був заключений з представниками Ц. Ради, ніяк не можна вважати за мир з Українською Народньою Республікою. Троцький казав, що він не підносить протесту проти участі в переговорах і делегації київської Ц. Ради, але в усякому

344. O.Czernin, S. 228.

345. O.Czernin, S. 331.

разі тільки такі умови миру з Україною можуть бути признані, які будуть формально стверджені правительством федеративної республіки Росії.

Одинокий присутній тоді в Бересті український представник М.Левитський заявив, що українська делегація по своїм повороті дасть відповідь Троцькому. Кюльман запропонував відкласти дебати над заявою Троцького до повороту делегації Ц. Ради, зауваживши, що голова російської делегації раніше ані слова не згадував про те, що поруч з делегацією Ц. Ради є ще якась установа, яка хоче вести переговори від імені України. Троцький відповів, “що раніше не було приводу про це говорити, бо тоді ще не було ухвали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів про те, щоб вислати свою делегацію для переговорів про мир. Питання, яка з двох організацій матиме право остаточно провадити переговори про мир від імені Української Народньої Республіки, розв’яже вислід боротьби між обома організаціями. Тоді було порішено відкласти справу до повороту української делегації.

Супроти цього всього українські делегати рішили, як оповідає Севрюк, “не вносити нервовости в перемови, не форсувати їх, але провадити їх витривало так, як в нормальних умовах”. Ця мудра постанова, яку українські делегати зуміли дотримати в умовах справді надзвичайно тяжких, привела до того, що вони досягли, чого хотіли: визнання України і заключення миру. Бо, як зараз побачимо, справа не раз висіла на волоску, і тільки витриманість і присутність духу українських делегатів допомогла їм подолати труднощі, витримати в критичних моментах і використати деякі щасливі випадки. До цих випадків належало, між іншим, те, що телеграфічний апарат зіпсувався і в большевицької делегації, так що й вона кілька день не мала ніяких відомостей про київські події.

Дуже допоміг українській делегації зорієнтуватись в ситуації приїзд спочатку Миколи Залізняка, а потім і Миколи Василька. Обое тішилися довір’ям австрійського уряду як люди, що стояли на безкомпромісово ворожій становищі супроти Росії, і тому австрійське правительство охоче згодилось на їх подорож до Берестя, вважаючи, що за їх посередництвом буде легше порозумітися з українцями. Але і Залізник і Василько, розуміється, на першій плані ставили українські інтереси. Коли Залізник збирався вже виїздити до Берестя, то Василько вприсив з цілим притиском вяснити українській делегації, що Австро-Угорщина потребує миру з Україною, бо через брак засобів поживи столиця держави Відень може зробитися видовищем дуже сумних подій, що граф Чернін теж є щирий прихильник миру і має особистий наказ від цісаря Карла за всяку ціну цей мир заключити. Все це українська делегація мусить знати, казав він, і хай вона твердо тримається... Тепер є одинокий момент, казав далі Василько, “коли ваші українці можуть допомогти нам, українцям в Австрії, досягнути все, чого ми хочемо. Скажіть їм, що Австро-Угорщина згодиться тепер на все відносно Галичини, на всяке обезпечення належних їй прав, лише віддати її Україні вони, очевидно, не можуть. Коли граф Чернін буде питати Вас, чого хоче українська делегація, щоб швидко дійти до заключення миру, скажіть йому і постарайтеся витолкувати... що Вам не треба навіть говорити з українською делегацією, щоб гарантувати йому, що без його згоди на відділення Східної Галичини і утворення з неї окремого коронного краю, в якому вся влада належала би українцям, — не може бути ніякої мови про заключення миру з Україною.”³⁴⁶

М.Залізник і сам так думав, як М.Василько, і тому поінформував про все українських делегатів і своїм посередництвом дуже улегшив їм завдання — добитися визнання України й заключення миру при умові виділення Галичини в окремий коронний край.

1 лютого відбулося пленарне засідання мирових делегацій вже в їх новому складі (болгарського міністра Попова заступив прем’єр-міністр Радославов, В.Голубовича заступив Ол.Севрюк). Ще напередодні, за посередництвом М.Залізняка було вяснено, що граф Чернін готовий задоволити бажання української делегації щодо визнання самостійности України, якщо Кюльман не буде робити щодо того труднощів, і що він пришло до відома делегації текст тої заяви, яку він на засіданні має виголосити. Дійсно, Чернін порозумівся з Кюльманом, і українська делегація напередодні самого засідання дістала текст декларації, якою представники держав почв’їрного порозуміння мали визнати офіційно суверенність Української Народньої Республіки.³⁴⁷

346. “Берестейський мир”, ст. 80-81.

347. “Берестейський мир”, ст. 99-100.

Це було вже великим досягненням для делегації, і вона жваво взялася готуватись до завтрашнього засідання, укладаючи промови, які мали виголосити Севрюк та Любинський.

Коли на засіданні були залагоджені формальні справи (про зміни в персональному складі делегацій), перший узяв слово Севрюк. Він вказав на те, що III Універсал Ц. Ради, прочитаний на засіданні конференції 10 січня, проклямував Українську Народню Республіку і що міжнародне становище УНР було визнане на тім засіданні як представниками чотирьох союзних держав, так і представником Ради Народніх Комісарів. Тоді Троцький на запит Кюльмана, чи вважає він українську делегацію за представництво самостійної держави, відповів, що справа полагоджена позитивно самим фактом виступу української делегації, як делегації самостійної. І коли тепер п. Троцький заперечує права української делегації, покликаючись на якусь телеграму і на присутність представника невідомого досі Харківського Виконавчого Комітету, то він впадає в цілковиту суперечність з своїми попередніми заявами. В державнім житті України дійсно відбулися зміни, але зовсім іншого характеру, ніж думає п. Троцький, а саме — оповіщено 22 січня IV Універсал, який проголошує Українську Народню Республіку самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою.

Правительство Української Народньої Республіки старалося утворити союз тих республік, які постали на території колишньої російської держави та спільне федеративне Правительство Росії. Але тому, що не зважаючи на всі старання українського правительства такий спільний федеративний орган не постав, і тому що з теперішнього положення виходить, що такий орган і не може постати, мусіла Українська Народня Республіка залишити справу утворення федеративного правительства і проголосила IV Універсалом Україну самостійною і ні від кого не залежною державою. Через те Українська Ц. Рада в тім же самім Універсалі заявила, що вона з усіма суміжними державами хоче жити в мирі та приязні, але що жодна з них не має права вмішуватися в життя самостійної Української Республіки отже, IV Універсал ясно зазначив як міжнародне становище Української Народньої Республіки, так і її політику супроти її сусідів.

Що стосується аргументів Троцького, то вони, на думку Севрюка, позбавлені всякого ґрунту. Покликання на те, що Виконавчий Комітет у Харкові буде краще заступати в Українській Народній Республіці інтереси працюючих мас, дуже легко збити, але це належить до чисто внутрішніх відносин, які не підлягають інтернаціональній контролі.

Ще менше перекоонує твердження п. Троцького, що українська делегація не має прав тому, що її не визнав Харківський Виконавчий Комітет. На основі такого аргументу мусіла б російська делегація перша скласти свої уповноваження, бо в ній нема представників ані Молдавії, ані кримських татар, ані донських козаків, ані кавказьких народів, ані Сибіру, які також не признають влади Ради Народніх Комісарів.

Так само, казав Севрюк, на таких високих зборах, якими є мирова конференція, здавалося б, не можна допускати засобів, уживаних п. Троцьким, а саме — оспорювати державні права Української Центральної Ради на основі якоїсь телеграми. З таким же правом могла б покликатися українська делегація на повідомлення бездротового телеграфу, який в половині січня доносив про виступ в Петербурзі кількох полків проти Ради Народніх Комісарів в обороні Установчих Зборів і про вуличні бої в Петербурзі. Йдучи за прикладом п. Троцького, українська делегація могла би жадати, щоб не було признано на основі такої телеграми прав російської делегації; але вона цього не робить, бо вважає цю справу за внутрішню російську справу.

Наприкінці Севрюк запропонував — щоб уникнути надалі таких заяв з боку російської делегації — признати формально Українську Народню Республіку цілком самостійною і ні від кого не залежною державою і тим самим остаточно ствердити як її інтернаціональне становище, так і права її делегації.

Після Севрюка виступив Харківський делегат Медведєв і заперечив право київської делегації виступати на мирових переговорах, закидаючи їй, між іншим, таємність переговорів з делегаціями центральних держав. Він повторював погрозу, що договори, заключені представниками Центральної Ради, не будуть визнані українським народом.

Троцький з свого боку додав, що признання самостійности або незалежности якоїсь держави не можна змішувати з признанням того або іншого правительства. Він старався довести несталість правних форм Української Народньої Республіки тим, що київська Ц. Рада нібито не хотіла брати участі в російській федеративній республіці, хоч на третьому з'їзді совітів представ-

ники українського народу признали російську державу федеративною республікою. Троцький нагадав також, що він у свій час вже заявив про неусталеність меж Української Республіки, а доки не усталені межі, то неможливе й порозуміння між київською Радою та центральними державами. Внутрішні події на Україні не мають жодного рішачого юридичного значіння, отже, треба розглядати ці протиріччя на Україні з їх річевого боку. Через те й була прочитана відома телеграма про останні події на Україні. Представники центральних держав не можуть перебра-ти на себе ролю роз'ємного судді в справах теперішніх відносин в Росії і на Україні.

Отже, Троцький заявив, що він стоїть на своїм прежнему погляді: доки делегація київської Ради задержує свої уповноваження, він не протестує проти її участі в переговорах. Але тепер, коли представники українського виконавчого комітету в Харкові вступили до складу російської делегації, він мусить з подвійною енергією повторити, що лише такі договори з київською Радою будуть признані, які знайдуть признання і з боку російської делегації.

Після Троцького взяв слово Любинський, який виголосив промову, яка зробила велике вражіння на присутніх і яку ген. Гофман в своїх споминах називає "die ausgezeichnete Rede".³⁴⁸ З огляду на її значіння як історичного документу, навожу її тут цілком:

"Після заяв, зложених головою Харківського виконавчого комітету п. Медведевим і головою російської делегації п. Троцьким, я вважаю потрібними зазначити таке: члени української мирової делегації завжди стояли на тій засадничій точці погляду, що зібрані в Берестю представники держав, які простують до заключення миру, не мають чого висловлюватися про внутрішні справи своїх противників, та що про внутрішню боротьбу й події в межах держав ні в яким разі не треба протягом офіціальних переговорів подавати до відома противної партії. Ми мали багато нагод виступити з рішучим протестом проти заяв Троцького, який кілька разів фальшиво представляв відносини між поодинокими народами колишньої Росії й державами, що повстали на її території. Але з огляду на зазначену точку погляду ми відмовлялися досі підносити цю справу публічно, бо ми не мали на меті зменшувати нашими заявами авторитету російської делегації. Але IV Універсал Ц. Ради проголосив повну самостійність нашої республіки й тому, що наша республіка признана також союзними та іншими державами, перестають ці питання для нас бути внутрішніми справами; наша відповідальна місія супроти нашого народу також примушує нас тепер виступити з рішучим протестом проти фальшивого твердження, яке зложив в часі нашої відсутности п. Троцький.

Незважаючи на те, що ми тепер, як і раніше, стоїмо на нашій згаданій раніше засадничій точці погляду, ми все ж не-можемо відмовитися висловити наші погляди на внутрішні відносини Росії не лише для того, щоб виправдати нас тут перед присутніми, але й з огляду на публічну опінію заступлених тут народів, погляди, які для нас не менше цінні, ніж погляди п. Троцького.

В 1917 році Росія, ця країна, в якій живе так багато різних народів, котрі мають свої різні політичні завдання і вирости в різних історичних умовах, а які живуть тепер ще в стані постійної революції, серед якої простували до національних і соціальних здобутків, — стала республікою. Від вибуху революції були біля державної керми цієї республіки протягом 1917 року різні правительства. Цей рік почався під скипетром царя і скінчився, перейшовши шаблі кадетського і соціалістично-кадетського правительства, саме тою стріляниною на вулицях Петрограду й пильною підготовкою до розігнання Установчих Зборів, які скликано на єдино можливій основі. Лиш під одним оглядом всі ті правительства лишилися солідарними: в їх централістичних змаганнях і в їх зажерливій жадобі задушити відроджені народи та все підбити під свою могутню руку. Большевицьке правительство, згідно з ідеями своєї партії, стає щораз даліше від федеративних ідеалів, які одушевляють провідників непануючих народів. Але так само, як їх попередники на престолах, яких скинуто спільним зусиллям не тільки соціальних, але й національних революцій, оголосило правительство большевиків принцип самовизначення народів лиш для того, щоб тим рішучіше поборювати цей принцип в його практичному переведенні. Голосні заяви большевиків про цілковиту волю народів Росії — це лиш грубі, демагогічні засоби. Правительство большевиків, яке розігнало Установчі Збори та спирається лише на багнети наймитів червоної гвардії, ніколи не зважиться перевести в Росії справедливі за-сади права на самовизначення, бо воно знає добре, що не лише численні республіки — Україна,

348. Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffman, II, Band, Berlin, 1929, ст. 212.

Донщина, Кавказ та інші їх не признають своїм правительством, але й сам російський народ відмовляв їм це право. Тільки з страху перед розвитком національних революцій виставили большевики з вродженою їм демагогією як в Росії, так і тут, на мировій конференції, принцип права на самовизначення. Для поборення здійснення цього принципу вживають вони не лише банди наймитів червоної гвардії, але хапаються за ще гірші й ще менше дозволені засоби: вони здушують часописи, розганяють політичні збори, арештовують і розстрілюють політиків і стараються нарешті цілком фальшивими тенденційними представленнями підкопати авторитет правительства тої чи іншої молоді республіки. Відомих соціялістів і старих революціонерів обвинувачують вони в буржуазности і протиреволуційности. Далі правительство большевиків виповіло святу війну нашій республіці, жадаючи вигнання союзних правительств, з якими нібито соціялістичне правительство большевиків не хотіло провадити переговорів навіть про скінчення братовбійчої війни. Таким робом правительство большевиків замість засади права на самовизначення переводить засаду анархії й розкладу, бо воно знає, що легше руйнувати, ніж творити наново, і поводить ся так, як каже стара приказка: бреши, бреши, щось з того таки залишиться.

Боротьба петроградського правительства проти правительства Української Народньої Республіки та його очевидна нещирість в справі признання права нашої делегації збудила в нас ще раніше небезпідставне підозріння. Ми були переконані, що п. Троцький дуже скоро буде намагатись увільнитись від тих наскрізь ясних і недвозначних слів, якими признано нашу делегацію уповноваженим представництвом нашої республіки. Те, чого ми чекали, справдилося. В день, в яким ми виїхали до Києва, щоб привезти остаточні інструкції, приїхала через Петроград і Двинск стараннями й за допомогою большевиків до Бересту нова делегація, що мала метою підкопати наш авторитет в очах працюючих мас Європи.

Щоб точніше обґрунтувати права і характер цієї делегації, ми мусимо докладніше розглянути цю точку. З'єднаний спільними ідеалами та спільними національними змаганнями український народ, який схиляється до спокійних і упорядкованих форм державного життя, присвятив себе від першої хвилини довгожданій можливості державного будівництва. Українські робітники, вояки й селяни спромоглися при допомозі української інтелігенції, що вийшла з їх рядів, не лише зорганізувати самих себе, але притягнути до цього також усі групи неукраїнського населення, яке живе на українській території. Наслідком цієї праці, яку підготовлювано довголітніми стараннями українських політиків, повстала Українська Центральна Рада, яка зложена з представників українських вояків, селян і робітників, показала своїми універсалами шлях українському народові. Центральна Рада, яка вже в червні 1917 р. вибрала перше українське правительство, Генеральний Секретаріят, утворила тим самим перше правительство в Росії, яке складалося виключно з соціялістів. Тим способом крок за кроком створив український народ власною працею власну державу. До втручання в наші внутрішні відносини петроградське правительство не має жадного приводу і жадної підстави. Але справа стоїть так, що на територію України та на частину прилягаючих до неї фронтів насилано ще при царськім правительстві солдатів неукраїнського походження і протягом революції не пощастило увільнити Україну від цих настяганих, чужих їй елементів. В тім часі, як українські вояки з усіх бойовищ і з усіх фронтів послали своїх делегатів на військовий з'їзд до Києва та зорганізувалися біля Української Військової Ради, неукраїнські солдати утворили в кількох містах України свої солдатські совіти, які не мають жадного впливу на життя околиці. Часом, правда, брали участь в цих совітах також представники робітників тих міст. Бажаючи під тим чи іншим претекстом вмішатися у внутрішнє життя України, почали петроградські большевики жадати від українського правительства, щоб уся правительствена влада на Україні перейшла самé до цих солдатських совітів, не оглядаючись на виставлення большевиками на мировій конференції жадання, щоб чуже військо видалити з окупованих теренів. Розуміється, українське правительство не могло виконати цього жадання. Другою причиною до втручання у внутрішнє життя нашої республіки було жадання петроградських большевиків провести нові вибори до Центральної Ради. Полишаючи на боці, що таке жадання очевидно порушувало право на самовизначення, його вже тому не можна перевести, що приписи про представництво в Ц. Раді дають виборцям право кожного часу відкликати своїх представників з Ради і заступити їх іншими.

Вибори до Установчих Зборів цілої Росії, які відбулися в кінці листопада 1917 р., були блискучою перемогою Центральної Ради на цій території України, бо з українських кандидатів на виборчих листах вибрано понад 75 проц., тоді як інші партії, заступлені в Ц. Раді, дістали лиш 15 проц., а більшовики навіть менше — 10 проц. Наприклад, у Київській губернії на основі наших ліст вибрано з 22 пропонованих нами кандидатів — 20, на Поділля — з 19 кандидатів 18, на Волині — з 10 кандидатів 9, на Полтавщині — з 17 кандидатів 14 і т. д. Я гадаю, що це вам вистарчає. Це є маси, на які Ц. Рада опирається, і від імени яких ми прийшли сюди, щоб говорити тут. Тоді петроградське правительство постановило вжити останнього засобу. 3 грудня воно скликало до Києва при мовчазній згоді Ц. Ради український конгрес робітників, селян і вояків. На конгресі зійшлося понад 2000 делегатів, і всупереч сподіванкам ініціаторів, засідання розпочалося гучними оваціями на адресу Ц. Ради. Після цього маленька група більшовиків, приблизно 80 осіб, залишила конгрес, перенеслася до Харкова й оголосила себе новим правительством Української Народньої Республіки. Народні Комісари вислали туди незорганізовані банди червоної гвардії, щоб грабувати населення Харківщини й обороняти Харківське правительство від мешканців Харківської губернії. Так постало Харківське правительство і на такі сили воно спирається.

Наша будуччина, наша історія, наше потомство й широкі маси працюючого народу, які стоять по обох боках фронту, рішать самі про те, хто з нас правий і хто винуватий, хто соціаліст, а хто контрреволюціонер, хто творить, а хто руйнує створенеє.”

Промова Любинського, як переказує в своїх споминах Чернін, справила на Троцького дуже пригноблююче вражіння, але він обмежився лиш увагою, що влада Центральної Ради вже не існує і що єдиною територією, якою вона може розпоряджати, є кімнати її представників в Берестю. Та ще, мабуть, більше вразила його та заява, яку зразу після промови Любинського зробив граф Чернін — про призначення почвирним союзом Української Народньої Республіки самостійною державою. Заява ця звучала так:

“Від імени делегації чотирьох союзних держав маю честь зазначити до зложеної заяви української делегації таке: як відомо, голова української делегації генеральний секретар Голубович заявив на загальнім засіданні 10 січня 1918 р., що Українська Народня Республіка, спираючися на III Універсал Української Центральної Ради з 7/20 листопада 1917 р. починає знову своє міжнародне існування і нав’язує в цілім обсязі міжнародні зносини, які припадають їй на цім терені. З огляду на це уважає правительство УНР вказаним заняті самостійне становище на теперішніх мирових переговорах. На це зложив я на загальнім засіданні 12 січня 1918 р. від імени чотирьох союзних держав таку заяву: “Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і уповноваженим представництвом самостійної Української Народньої Республіки”. З огляду на змінене становище, яке зайняв голова російської делегації на загальнім засіданні з дня 30 січня в цій справі, а саме, що лиш такі договори з Україною будуть признані й активовані, які формально ствердить правительство федеративної республіки Росії, складають делегації чотирьох союзних держав з огляду на висловлений тепер погляд делегації київської Ради народніх міністрів таку заяву: ми не маємо жадної причини відкидувати або обмежувати доконане на загальнім засіданні 12 січня 1918 року призначення української делегації самостійною делегацією і уповноваженим представництвом Української Народньої Республіки. Що більше ми бачимо далі підставу признати Українську Народню Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно інтернаціональні договори.”

Ця заява була дуже важливим досягненням для української делегації, але й після цього справа не йшла так легко, як би можна було сподіватись. Німці й австрійці знали, що становище в Києві дуже тяжке і думали, що з огляду на це українська делегація буде більш податливою. Коли обидві сторони приступили були до уложення конкретних умов миру, Чернін закликав українських делегатів до себе і “в присутности Кюльмана й Гофмана заявив, що, по його відомостям, український уряд знаходиться в дуже скрутному стані, а тому представники центральних держав пропонують негайно прийняти зложений ними проект миру. Цей проект мав усього три точки і містив лиш загальне сконстатування, що стан війни між центральними державами й Українською Народньою Республікою скінчився, що мають бути нав’язані дипломатичні й консулярні зносини між обома сторонами, що УНР зобов’язується доставити

мільйон тон збіжжя та інших харчових продуктів для центральних держав, і що всі інші справи мають бути полагождені пізніше між заінтересованими урядами.³⁴⁹

Це був диктат, проба нервів українських делегатів. Але вони не дали себе спровокувати. Севрюк спокійно заявив, що дасть відповідь завтра, а між собою делегація вирішила ніяк не реагувати на запропонований проект, натомість виробити негайно свій власний проект, докладно розроблений і сформульований. Працювали цілу ніч і дійсно виробили докладний проект. В справі Холмщини північно-західні кордони було означено згідно з інструкцією М.Грушевського, на підставі етнографічного принципу; згоджувалися на те, щоб зобов'язатися дати центральним державам певну скількість збіжжя і харчових продуктів, але це зобов'язання мало бути викладене в окремій додатковій умові. Так само й щодо Галичини — договір про неї мав бути викладений в окремій додатковій умові, яка навіть мусіла заховатись в тайні, але вирішено ультимативно домагатись, щоб Австро-Угорський уряд зобов'язався провести поділ Галичини на етнографічній основі і зі східної Галичини та Буковини створити окремий коронний край. Взагалі треба признати, що молоді українські дипломати, перебуваючи в виїмково тяжких обставинах і маючи своїми партнерами фахових, досвідчених дипломатів, виявили надзвичайну твердість, присутність духу і справжній хист. Це мусіли признати їм і їхні противники, такі як Чернін або Гофман, котрі не раз у своїх записках віддають їм належну похвалу. Головно це стоується Ол.Севрюка і М.Любинського.

3 лютого українська делегація виступила з своїм проектом. Це зробило вражіння. Чернін з Кюльманом побачили, що спровокувати або залякати молодих українських дипломатів їм не вдається і заявили, що вони того ж самого дня від'їздять до своїх урядів, щоб остаточно порозумітись з ними щодо домагань української делегації.

Дійсно, того ж таки дня обоє від'їхали до Берліна, де 5-6 лютого відбулася нарада, в якій з німецького боку взяла участь канцлер граф Гертлінг, державний секретар Кюльман, Гельферіх, ген. Людендорф, віце-канцлер Паер, та ін., з боку Австро-Угорщини — граф Чернін, гр. Коллоредо, гр. Демблін, ген. Ляндвер та інші особи. На цій нараді було вирішено за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить. Граф Чернін з'ясував катастрофічне положення Австро-Угорщини щодо харчових засобів, при якому мир з Україною являється самотнім порятунком. Було вирішено згодитись на уступку Холмщини Україні і на виділення східної Галичини й Буковини в один коронний край. Всі були згодні, що це велика жертва для Австро-Угорщини, але що вона мусить бути принесена в загальнім інтересі. Щодо Холмщини, то Кюльман зауважив, що віддача її Україні являється жертвою і з боку Німеччини, бо Німеччина зацікавлена в тім, щоби “не закривати неспокійному й потребуєчому експансії польському народу шлях на Схід”. Тої думки був і Людендорф. Було рішено заключити мир і з большевиками, коли б з Троцьким не вдалося дійти до порозуміння, то зірвати переговори і розпочати військовий наступ. Рішено було також якнайскорше заключити мир з Румунією. В часі нарад граф Чернін кілька разів підкреслював, що Австро-Угорщина, признаючи Холмщину Україні й згоджуючись на поділ Галичини, приносить величезну жертву, особливо тяжку з огляду на те, що вона мусить принести її під натиском з назовні.³⁵⁰

7 лютого Чернін і Кюльман були знову в Бересті. Тим часом для української делегації винули нові труднощі. Ще 3 січня Троцький дістав радіотелеграму, що Київ взято большевиками, і негайно повідомив про це Кюльмана за годину перед його від'їздом. Але ця звістка не була певна, Київ ще не був взятий. Якраз українській делегації вдалося тоді поновити своє перерване сполучення з Київом³⁵¹ і дістати звістку, що большевицьке повстання на разі здавлено і що Ц. Рада панує в Києві. Про це зараз же було сповіщено заступника Кюльмана в Берестю фон Розенберга. 4-5 лютого члени делегації говорили по прямому дроту з Київом. Вони говорили з М.Поршем і Ол.Шульгиним. Збереглися бинди цих розмов і недавно були оголошені в Харківській “Летописи революції”. 4 лютого М.Порш передавав М.Левитському, що “надії не так на військові частини, як на вільне козацтво”.³⁵² Того ж дня хтось передавав із Києва, що

349. М.Залізник. “Берестейський Мир”, ст. 119.

350. Протокол нарад в Берліні 5-6 лютого 1918 р.

351. Велику прислугу українському правительству віддали в той час військові телеграфісти, які працювали біля апаратів Юза і передавали телеграми. Не раз в їхніх руках лежала фактична доля мирових переговорів, бо від того, чи можна було впевнитись, що Київ в українських руках, союзники ставили в залежність підписання ними трактату.

352. “Летопись Революции”. 1926, т. VI, ст. 26.

“Арсенал” здобуто в 2 год. ночі штурмом і що “більшевницьке повстання зліквідовано власними силами”. Ол.Шульгин сповіщав, що Ц. Рада дала згоду на заключення миру, причім 16 душ меншостей вдержались од голосування. 5 лютого Севрюк інформував киян про хід переговорів. В.Голубович дав зрозуміти, що треба використати поміч центральних держав, і казав, що становище в Києві дуже серйозне...³⁵³

Воно було дійсно серйозне, бо хоч внутрішнє повстання було здавлене, але наближався Муравйов і починалося бомбардування з-за Дніпра.

Гофман ще раніше категорично заявив, що в разі українське правительтво в Києві впаде, мир з Україною не буде заключений... Для української делегації настали дні глибоко драматичного напруження. З одного боку йшла підготовка й редагування конкретного змісту мирного договору, з другого боку ціла справа ось-ось могла впасти. 7 лютого Троцький заявив, що він дістав звістку, що Ц. Рада в Києві таки справді не існує і запропонував вислати комісію з трьох делегатів — українського, російського й австрійського для перевірки на границю. Українська делегація вже мала і з свого боку відомости про катастрофу в Києві, але — згодилась. Та Троцький чомусь передумав, і комісія не була вислана. Коли Чернін завагався підписувати мир, то М.Василько, який вже прибув до Берестя, показав йому бинду розмови з Київом через апарат Юза з датою 6 лютого.³⁵⁴

Нарешті все було готово, і вночі з 8 на 9 лютого в урочистій обстанові відбулося підписання миру. Українська делегація вже була перед полуднем того дня повідомлена через особного кур'єра про упадок Києва, але вдержала цю звістку в тайні і виконала своє важке завдання до кінця. Договір було підписано і, як таємний додаток до нього, зложено окрему умову між Австро-Угорщиною й Україною про те, що австро-угорське правительтво зобов'язується не пізніше кінця липня 1918 року провести злучення східної Галичини з Буковиною в один коронний край, а українське правительтво зобов'язується забезпечити національні права поляків, німців і жидів на Україні.³⁵⁵

Підписання миру в Бересті. Справа наліво стоять: проф. С.Остапенко, ген. Гофман, Ол.Севрюк, М.Левитський і М.Любинський.

Вранці 9 лютого граф Чернін вислав до Відня таке донесення:

“Підписаний сьогодні в 2 години ранку мировий договір між союзними державами з одного боку і Українською Народною Республікою з другого, містить, в загальних рисах, такі умови: границя між Монархією й Укр. Народною Республікою залишається та сама, що була між

353. *ibidem*, ст. 30-31.

354. О. Czernin, 336.

355. Текст цієї умови видруковано в II томі моєї “Історії” на ст. 215-216.

Монархією й Росією. Щодо Польщі дістає Україна грядицю, яка в деталях буде установлена допіру змішаною комісією “згідно з етнографічними відносинами і з оглядом на бажання населення”, і яка взагалі йтиме від Тарнограду до Білгороау і далі вздовж західної межі Холмської губернії. При цім подумано, що західна частина Холмщини, яка переважно є польська, лишиться при Польщі, східна ж, яка є українська, має припасти Україні. Через відповідне представлення цієї думки перед громадянством буде спробовано заспокоїти теперішнє схвилювання польських кругів відкликом до цієї засади, що спирається на праві народів на самоозначення.

Додаткова умова:

I. Евакуація окупованих областей Укр. Нар. Республіки, отже, головно Волині й Холмщини, хоча має наступити “безпроводочно” після ратифікації мирового договору, але переведення цієї евакуації доручається комісії, яка по мовчазній згоді переводитиме цю евакуацію в пізнішому часі і поступнево. Ця угода дає нам змогу відкладати евакуацію на який схочемо час. Україна сама бажає, щоб окупація продовжилась ще довший час, бо вона не в силі перейняти на себе організацію краю.

Кошти війни і воєнне відшкодування відпадають з обох боків. Задля торговельних зносин утворюється такий режим: аж до 31 липня с. р. обмінюються держави почвірного союзу і Укр. Нар. Республіка цілою надвишкою сільськогосподарських продуктів і індустриальних виборів. Ці надвишки мають бути установлені негайно після підписання миру комісією, яка зійдеться в Києві. Ця комісія установить також негайно спосіб доставки і транспорту.

II. В протоколі, який має бути держаний в таємниці, задокументовано, що Україна посідає надвишку збіжжя щонайменше в одним мільйон тон, яку вона має дати до розпорядження центральним державам, і що ми маємо допомогти в організації транспорту, при чім подумано про дуже далеко йдучу поміч через виставлення військового й технічного персоналу, так що постачання має опинитись в наших руках. В цьому таємному протоколі зазначено, що ми тільки тоді готові будемо ратифікувати договір, коли ця київська комісія винесе детальні постанови в зазначеному вище зміслі. Після 31 липня протягом 6 місяців по заключенні загального миру є в силі в загальних рисах наш старий торговельний договір з Росією. Для часів після цього періоду має бути заключений новий договір.

III. В одному великому додатковому договорі, який ще не підписаний, хоч уже готовий і буде підписаний цими днями, будуть урегульовані всі адміністраційні, юридичні та інші деталі. Важним серед цих умов є, що поворот коштів за удержання полонених взаємно скасований, але натомість приватні особи в запіллі можуть доходити відшкодування за свої утрати.

IV. В зв'язку з цілим отцим мировим договором стоїть таємна декларація, якою обмінялися лиш я та українські делегати; в ній ми говоримо, що майбутні приязні відносини будуть скріплені тим, що польська, німецька і жидівська меншости на Україні та українське населення Австрії будуть забезпечені в їх культурному й національному розвою. Я зі свого боку приймаю до відома, що Україна вже видала закони в цім зміслі; українські делегати приймають до відома, що Його Цісарська й Королівська Апостольська Величність при вступі на престол і в тронній промові приобіцяв розбудову вже існуючих в Австрії установ і що австрійське правительство після цього постановило не пізніше 20 липня с. року, внести законопроект, згідно з яким “частини східної Галичини з переважаючим українським населенням мають бути відлучені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один коронний край”, та що “австрійське правительства всіма способами, які стоять до його розпорядимости, буде намагатись, щоб цей законопроект дістав силу закону”. В кінцевому розділі оголошується, що ця декларація має держатися в таємниці і що вона тратить силу, якщо Україна не виконає котроїсь з умов договору. Тим способом створення нового коронного краю, якій складався б з східної Галичина й Буковини, зв'язане з умовою, що Україна дасть до розпорядження центральних держав до 31 липня один мільйон збіжжя.

Я прошу Вашу Ексцеленцію повідомити про це Його Ц. і К. Апостольську Величність і обох міністрів-президентів і особливо підкреслити, що мої міркування щодо умови про східну Галичину являються виключно персональними і мають триматися в абсолютній таємниці. Текст договору і декларації будуть вислані з кур'ером, як тільки будуть готові копії.”³⁵⁶

356. Шифрована таємна телеграма № 286 з Берестя-Литовського 9 лютого 1918 р.

Граф Чернін надавав велику вагу тому, щоб декларація щодо Галичини й Буковини була одержана в абсолютній тайні. Це видно, між ін., з його приватного листа з Відня до баварського міністра в Мюнхені графа Подевільс-Дюрніца,³⁵⁷ в якому він пише, що не потрібне доводити, які “ледве обчислимі наслідки можуть наступити, якщо поляки, які вже надзвичайно обурені й огірчені уступкою частини колишньої Холмської губернії Україні, передчасно довідаються про декларацію”, отже, він просить вплинути на всіх тих осіб в Баварії, яким він буде оповідати про Берестя, щоб вони тримали справу в якнайбільшій таємниці.³⁵⁸

Однак клопоти гр. Черніна з таємним договором на цім не скінчилися. Виїхавши з Берестя до Букарешту, де йшли переговори про мир з Румунією, Чернін довідався, що про таємний договір вже знають галицькі українці й поляки.³⁵⁹ Він зателеграфував до Відня до свого заступника Візнера, що “тому, що українська Рада (sic!) не зберігає таємниці про лист щодо Галичини (наші послы до райхстагу вже знають про це) і тому що це суперечить договору, пан фон Кюльман зателеграфував до посла Розенберга, щоб той, вживаючи якнайбільшої енергії, добився, щоб лист був переданий на схованку Німеччині. Німеччина уповноважена мною служити як гарант додержання нашої обіцянки, так що Україна дістає ще одне забезпечення.” І далі Чернін наказує Візнеру негайно їхати до Берліна і там передати Розенбергові добутий від українців текст договору на схованку в німецьким міністерстві закордонних справ. Він наказує в разі потреби загрозити українцям, що Австрія і Німеччина не будуть підтримувати їх надалі.³⁶⁰ Але Візнер довідався, що Севрюк вже виїздить з Берліна до Берестя і відповів, що їде сам до Берестя, щоб там на місці разом з Розенбергом вимогти у Севрюка текст таємного договору, підписаний міністром-президентом Зайдлером і Черніним.³⁶¹

Сполошився і сам Зайдлер, як це видно з його телеграми до Черніна, де він пише: “Тому, що я підписав декларацію, то в разі формального запиту (розуміється — в парламенті. Д. Д.) я опинюся в дуже тяжкому стані. Мовчати легко, казати неправду тяжко. Я би сів між двох стільців на землю, коли б із заперечення договору було зроблено висновок, що правительтво з внутрішнеполітичних причин займає щодо договору негативне становище. Я мусів би відповідати, що, само собою розуміється, це неправда, ніби в договорі установлено поділ (Галичини. Д. Д.). Так само є samozрозумілим, що правительтво у внутрішнеполітичних відносинах мусить мати вільні руки.”³⁶² Нарешті Візнеру з Розенбергом удалося після довгих переговорів вимогти в українських делегатів у Бересті передачу їхнього примірника таємної умови німцям, про що й було зложено 4 березня протокол, підписаний Візнером, Розенбергом, Севрюком і М. Левитським.³⁶³

Цікаво, що перед зложенням цього протоколу турки в особі Гаккі-Паші задумали були спробувати добитись від українців згоди на визнання Криму як незалежної магометанської держави, — взамін за визнання прав України на Холмщину. Але Візнер відмовив Гаккі-Пашу від цього, кажучи, що в свій час турки не зробили ніяких застережень щодо Холмщини, отже, тепер робити якийсь зв'язок між Холмщиною і Кримом не випадає. Гаккі-Паша погодився з цим.³⁶⁴

Але й цього було гр. Чернінові замало. Він почав домагатись у німецького міністерства закордонних справ, щоб воно дало писану обіцянку, що в разі недодержання з боку України умови постачання хліба, цілий мировий договір разом з таємною умовою про Галичину тратить свою силу. Штатс-секретар фон Буше пообіцяв йому це, висловивши при тім думку, що Кільман та Розенберг також на це погодяться.³⁶⁵ На жаль, з документів, які були в моїм розпорядженні, не видно, чи таке писане приречення з боку німців було дане.

У Відні Севрюкові довелося зробити ще одну уступку австрійцям, а саме в справі Холмщини. Відомости, що Холмщина уступається Україні, викликали в польських кругах не менше

357. Був присутній в Бересті-Литовським при переговорах.

358. Лист з дня 15.ІІ.1918 до Мюнхена.

359. Див. т. II моєї “Історії”, ст. 216.

360. Шифров. лист з Сегледу, з дня 22.ІІ.1918.

361. Таємна телегр. з Відня, 23.ІІ.1918.

362. Шифров. тел. з Відня, 25. ІІ.1918.

363. Див. в “Додатках” до цієї книги.

364. Шифров. тел. Візнера з Берестя 4.ІІІ.1918. № 354.

365. Довірочна тел. Черніна на ім'я князя Гогенлоє в Берліні. № 120, II, 1.

обурення, як і обіцянка створити з східної Галичини та Буковини окремих коронний край. “Kurjer Warszawski” перший подав про це алярмуючу звістку. Тоді Візнер написав на Севрюка, щоб той згодився на зміну п. 2 статті II Берестейського договору в тім смислі, щоб мішана комісія, передбачена в тому пункті, яка мала установити границю між Україною й Польщею, не в’язалася наперед установленою в договорі лінією Білгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачев—Радин—Межиричче—Сарнаки, але могла провести границю й на схід від тої лінії, “зважаючи на етнографічні відносини та на бажання населення”. Крім того, до комісії мали бути покликані й польські представники. Трохи згодом у Бересті ця зміна пункту договору про Холмщину була оформлена як окремих додатковий договір, підписаний 4 березня 1918 р. у Бересті з одного боку Кюльманом, Розенбергом, Черніним, Мереєм, Тошевим, Ганчевим, Анастасовим, Гаккі-Пашою (всі вони перебували в Бересті задля підписання миру з большевиками) і Севрюком, Любинським і Левитським з другого боку. Текст договору повторює дослівно текст віденського протоколу з дня 18 лютого.

Повідомляючи про підписання протоколу з 18. II австрійських дипломатичних представників у Берні й Стокгольмі, щоб вони передали це в строго довірчній формі до відома “тамошніх польських нотаблів”, а також австрійського представника у Варшаві, щоб той повідомив польську Раду Регенційну, Візнер писав: “Після довгих переговорів з тутешніми представниками України удалось мені добитися одної дуже важної зміни статті Берестейського договору в напрямі польських бажань, ціною важної уступки українцям з австро-угорського боку, яка одначе не зачіпає державних і національних інтересів поляків”. Далі він переказує, що це за зміна і подає “таємно” до відома своїх адресатів, що на його особисту думку, ця зміна має вирішити цілу холмську справу на користь поляків, але що, мовляв, добитися уступки цілої Холмщини на користь Польщі неможливо, бо тут довелось би стати в одверту колізію з принципом самовизначення народів.³⁶⁶

Та ця зміна не заспокоїла ні польське громадянство, ні варшавську Раду Регенційну, яка хоч і прийняла повідомлення про неї до відома, але, як доносив до Відня австрійський представник у Варшаві барон Лаго, “не надала цій інтерпретації статті II Берестейського договору ніякого значіння, додаючи в ній лиш засоб зменшити обурення поляків новими махінаціями”. Рада Регенційна була переконана, що “до відокремлення Холмщини не прийде ніколи, хоча б на тій основі, що договір з неіснуючою de facto державою не має значіння.”³⁶⁷ Справа Холмщини зробилася предметом великих турбот австрійського правителства, котре придумувало всякі способи, щоб не посварити з собою остаточно поляків. Уже в кінці лютого виник був проєкт перегляду Берестейського договору: австрійці міркували, що Україна взяла на себе неможливе завдання — постачити до 1 липня 100 000 вагонів збіжжя, отже, вони гадали причепитись до того, що Україна не виконує взятих на себе зобов’язань і примусити її заключити новий договір, в якому б кордоном між Україною й Польщею була б річка Буг, іншими словами — ціла Холмщина залишалась при Польщі. Австрійська дипломатія надіялася, що в таким разі поляки погодяться й на поділ Галичини. Принаймні в таким дусі висловився перед одним з австрійських дипломатів граф Тарновський. Як побачимо далі, австрійці аж до самого розпаду монархії старались за всяку ціну задержати Холмщину при Польщі.

Ще як тільки був підписаний мировий договір в Бересті, українська делегація, вважаючи, що одна частина її завдання вже скінчена, приступила до другої частини, не менш важливої: вона почала переговорювати з австрійцями і німцями про оружну поміч Україні. Вона тепер вже не приховувала критичного положення свого уряду. Про це положення поінформував її остаточно сам прем’єр В.Голубович, якому вдалося прибути на один день до Берестя. Німці були свідомі того, що збройна поміч Україні потрібна перш за все для них самих, щоб зреалізувати добування необхідних для них, а ще більше для їх австро-угорських союзників харчових продуктів. Про це кажуть однозгідно в своїх записках і Гофман, і Людендорф. Перший пише: “Коли центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його собі взяти... Ми сказали “А” і мусіли сказати “Б”; ми визнали український уряд за правосильний і заключили з ними мир; отже, тепер мусіли подбати, щоб заключений мир справді війшов у життя, а задля цього треба було в першій лінії піддержати уряд, який з нами заключив

366. Шифрована телеграма з Відня, 22.II.1918.

367. Шифр. тел. № 172. 25.II.1918.

мир”.³⁶⁸ Людендорф пише, що “щоб дістати з України хліб, ми будемо змушені виступити мілітарно”.³⁶⁹ Але коли українські делегати звернулися до ген. Гофмана і поставили йому питання про можливість німецької допомоги для боротьби з більшовиками, Гофман відповів, що це справа дуже тяжка і вимагає довгої підготовки. Так з цієї розмови нічого й не вийшло.

Тоді українські делегати звернулись до австрійців. Вони просили їх, щоб ті дали їм українських полонених і українські частини австрійської армії. Але австрійський військовий представник майор Глез почав говорити, що на проведення військової інтервенції з австрійського боку треба аж шість місяців! Тоді Ол.Севрюк виїхав до Відня, щоб там на місці говорити про австрійську військову поміч з правительством. У Відні, хоч не дали конкретної обіцянки щодо військової допомоги, але списали з ним 18 лютого протокол про те, що умова про поділ Галичини має бути перехована в “безпечному місці” і повернута австро-угорському уряду, як тільки буде створено коронний край із Галичини та Буковини, та про згадану вже зміну 2 п. II статі Берестейського договору про Холмщину. Очевидно, що під “важною уступкою українцям” в цитовану вже листі Візнера до австрійських дипломатів треба розуміти збройну поміч Україні. Тим часом ген. Гофман заявив у Бересті М.Любинському, який там залишався, що Німеччина вирішила вислати своє військо на Україну і що він, Любинський, має підписати вже готову відозву до німецького народу в справі допомоги. Любинський був поставлений перед фактом і підписав відозву. Він повідомив про це Севрюка, який з Відня виїхав до Берліна, та справа була вже вирішена. Українська делегація прохала лише дати військові формування з полонених, але німці насамперед вислали свої війська, рівночасно давши наказ негайно формувати дві дивізії “синежупанників”. Побачивши, що німці висилають свої відділи на Україну, австрійці вирішили вислати свої відділи також, але не українські полки і не полонених, як того просили делегати, а мадярські, німецькі, польські і всякі інші з своєї різномасної армії. Австрійці фактично повели збройну інтервенцію пізніше від німців, але старалися представити наступ німців як спільну з ними акцію.

Звістка про заключення Берестейського миру викликала різні почуття в різних державах і у різних народів. Австрійський цісар Карл відгукнувся на неї телеграмою на ім'я Черніна, де говорилося, що він “глибоко зворушений і втішений звісткою про мир з Україною”, що він дякує Черніну за його “успішну і доцільну працю”, яка створила найкращий день правління цісаря. В розмові з бургомістром Будапешта назвав цісар Карл день 9 лютого 1918 року найкращим днем свого життя. Він видав маніфест до народів Австро-Угорщини, де були слова: “Під вражінням цього миру звертається наш погляд з великою симпатією на той молодий народ, в серцях якого найперше поміж нашими противниками пробудилося почуття любови до ближнього і який, показавши свою хоробрість в численних боях, мав одвагу дати своєму почуттю вислів перед цілим світом. Він перший вийшов з табору наших ворогів, щоб в інтересах можливо найскорішого осягнення спільної великої мети злучити свої домагання з нашою силою.”

“Neue Freie Presse” писала, що подія 9 лютого викликає потребу зміни внутрішньої політики монархії супроти австро-угорських українців. В тій самій газеті граф Юлій Андраші писав, що з господарського погляду мир з Україною має більше значіння, ніж мир з Росією. Проф. Ганс Іберсбергер, відомий знавець історії Сходу Європи, присвятив у “Neue Freie Presse” дуже прихильну до України статтю і тим перспективам, які розкривалися після заключення миру. “Pester Lloyd” писав: “Першим народом, який має щастя вийти з міжнародних боїв, є давня і славна, з великою історичною традицією, українська нація... Народи австро-угорської монархії сердечно вітають український народ, першим ділом котрого було по відновленні нав'язаної до славної минувшини самостійної державности заключення миру”. В “Magyar Hirlap” гр. Куен-Гедерварі висловився про мир з Україною, що цей мир є початком замирення з іншими державами, що постали на руїнах Росії, і висловлював надію, що українці збудують міцну державу, яка буде в стані поборювати всі труднощі й небезпеки”.³⁷⁰

Українці в Галичині та Буковині дуже радісно вітали Берестейський мир. У Львові відбулася велика українська маніфестація. Українська преса вітала мир з одушевленням.

Польські газети натомість вийшли у Львові в траурних рямцях. Саму звістку про мир по-

368. Hoffmann, S. 217.

369. Ludendorf, Meine Kriegserinnerungen, S. 447.

370. “Вістн. політики, літер. і життя”, 1918, № 7, ст. 87.

давано під назвою “IV rozdiór Polski”. У Кракові вивішено на багатьох будинках чорні прапори. У Варшаві вибухнула урядова криза.

На засіданні 19. ІІ австрійської палати послів міністр-президент Зайдлер склав заяву про мир. Він підкреслив зміну в Холмському питанні на користь поляків завдяки протоколу з попереднього дня 18. ІІ. Але голова польського кола барон Гец висловив жаль, що Україні обіцяно велику частину польської території (Холмщина і Підляшшя). Він висловив Українській Народній Республіці бажання великої будучности, але заявив, що спірні справи між Україною й Польщею мають вирішуватись ними самими, без участі третіх сторін. Український посол Кость Левицький, навпаки, заявив уряду признання і висловив надію, що заключення миру вплине корисно на становище українського народу в Галичині. Чеський соціал-демократ Вінтер признав Україні право на самовизначення, але з умовою, щоб українці і поляки самі між собою вирішили свої суперечки. Німецькі соціал-демократи вітали Укр. Народню Республіку. Польський же соціал-демократ Дашинський казав, що Берестейський мир лиш збільшить ненависть між українцями й поляками, і що поляки цього миру визнати не зможуть. І потому зав'язалася полеміка між українськими послами.³⁷¹

В той же самий день 19. ІІ Кюльман робив доклад про мир в Берліні перед Головною Комісією Райхстагу. Заключений мир було піддано доволі гострій критиці. Посол від центру Гребер закидав, чому до участі в переговорах не покликано поляків. Представник польського кола Сейда протестував проти прилучення Холмщини до України. Інші послы підносили сумніви щодо сконсолідованости України і правних підстав заключення з нею миру. Тільки правий посол гр. Вестарп і представник народніх поступовців Фішбек заявили свою радість з приводу миру і надію, що все буде гаразд та що справедливі домагання поляків також будуть взяті до уваги. Відповідаючи на закиди, Кюльман оправдував неприсутність на переговорах поляків тим, що було дуже спішно, і запевняв, що польські інтереси будуть взяті до уваги. Самий мир він уважав за засоб прискорити заключення миру з цілою Росією.

20. ІІ на засіданні самого Райхстагу повторились майже ті самі дебати. Після довгих дискусій і трьох читань мировий договір і додаткова умова про Холмщину були прийняті всіми голосами проти голосів поляків і німецьких соціал-демократів.

Болгарський міністр Радославов в інтерв'ю з співробітником “Neue Freie Presse” заявив, що “центральні держави заключили мир з дійсною державою, а не з видимою, і мають інтерес в тім, щоб ця держава була тривка. Коли існування української держави буде наражене на небезпеку, то центральні держави зроблять тоді своє”. Берлінські газети серйозно оцінювали Берестейський мир. “Tägliche Rundschau” називала його рішачою, зворотною точкою в дипломатичній історії війни. “Berliner Tageblatt” підкреслював економічний бік справи. “Vossische Zeitung” писала, що берестейські переговори довели до таких наслідків, яких ніхто не сподівався. Газета дуже тішилася з заключення миру, але застерігала, що мир з Україною буде мати певну тривкість лиш тоді, коли діло дійде до миру з Росією. “Berliner Lokal-Anzeige” писав: “Як символ цілої української історії страждань, робить це вражіння, що країна, саме тоді, коли вона знову зривається до самостійного державного і культурного життя, зустрічає опір з боку нинішніх спадкоємців старого московського режиму, кнута, з якими вона так радо розлучилася тихо та мирно. В тихій, непомітній для світу праці, довершено велике діло заключення цього миру, бо воно таким є для України ще більше, ніж для центральних держав”.

Французькі газети не знаходили досить різких слів, щоб вилити своє обурення проти українців: “Зрада України” — такий був титул статті про Берестейський мир в газеті “l'Événement”. Відомий синдикаліст Густав Жерве писав у “Victoire” про “підлість України, яка встромила ніж у спину героїчній румунській армії”. “Le Pays” писала про “мир падлюк і спекулянтів”, “Paris-Midi” — про “мир жадоби і цинізму”. “Le Temps” писав, що українці, які підписали мир, являють собою лиш тінь якогось правительства і що самий договір з ними є нічим іншим, як ще одним зайвим “шматком паперу”.

Цікаво, що російські невольшевицькі газети, які ще тоді виходили в Петербурзі й у Москві (“Воля народа”, “Век”, “День”, “Наш век” та ін.), поставились до українців з симпатією в їхній боротьбі з большевиками. Вони писали, що війна Ц. Ради з большевицьким уря-

371. “Вістн. пол., літ. і життя”, № 9, 1918. Ст. 131.

дом не є боротьбою проти Росії й російського народу, а тільки боротьбою з ворогами як українського, так і російського народу (“Воля народа” з дня 19. XII. 1917); писали, що “на границях України зустрілися не два народи, український і російський, а два політичні табори, й щодо того табору, який бореться за свою національну свободу, прилучається вся чесна, незалежна і дійсно революційна Великорусь”. (“День”, 4. I. 1918).

Зостається додати, що мир з большевицькою Росією був таки заключений, але аж тільки 3 березня. Статтею VI цього договору Росія зобов’язалася негайно заключити мир з Українською Народньою Республікою і визнати мир, заключений 9 лютого 1918 р. Україною з державами почвiрного союзу. Вже напередодні заключення миру з Росією зголосилася нова делегація від Українського Народнього Комісаріату під проводом Затонського, котра мала прибути до Берестя з Києва. Ця делегація виявила бажання перейняти договір, заключений з “бувшим” правительством Ц. Ради. Але поки вона прибула, в Бересті вже все було закінчено. Зрештою союзники, як це видно з телеграми гр. Черніна з дня 28 лютого 1918 р. з Букарешту, не виявили охоти змінювати status, утворений трактатом 9 лютого. За законний уряд Української Народньої Республіки вважали вони правительтво Ц. Ради, а не большевицький Народній Комісаріят.

ХІІІ

Український Уряд і Центральна Рада на Волині. Похід на Київ і звільнення його від большевиків.

Рішення евакуювати Київ було прийнято не військовим командуванням, яке керувало обороною столиці, а приватною нарадою кількох міністрів разом з групою членів Малої Ради. Як каже учасник подій, “повідомлення про вирішену евакуацію не було зроблене офіційно, щоб дати змогу іншим урядовим особам і установам, які не тільки не брали участі в нараді про евакуацію, але й про факт самої наради нічого не знали, організовано евакуювати Київ. Звістка про евакуацію поширилися цілком приватно, охопивши тільки коло знайомих і близьких людей, тих, хто брав участь в нараді про евакуацію (яка відбулася в будинку Педагогічного музею), та й то тільки тих з-поміж них, які належали до вищих щаблів державного апарату. Цим пояснюється також те, що в 10-11 год. вечора 8 лютого, коли головні військові загони та частина державного апарату були вже доволі далеко від Києва, ані штаб оборони Києва з генералом Киреем на чолі, ані військове міністерство (за винятком товариша військового міністра Жуковського), ані штаб Вільного козацтва, яке саме тоді билосся з відділами червоної гвардії, що підступала з боку Дніпра, не знали ані про постанову евакуювати Київ, ані про факт переведення цієї постанови в життя.³⁷² Вже пізно, коло 12 год. ночі довідалися про евакуацію міністри Порш, Сидоренко і Ткаченко і виїхали по житомирському шосе навздогін уряду. Тим часом деякі військові відділи, не знаючи, що головне військо й уряд вже покинули Київ, продовжували битись (наприклад, Вільні козаки на Звіринщі й гарматчики) і цим несвідомо маскували фактично вже проведену евакуацію Києва.

Большевики також доволі довго не знали, що уряд УНР вже покинув Київ, і мало не до самого ранку 9 лютого бомбардували місто. Так, коли 9 вранці Жуковський, Ткаченко і Порш вернулися були знову до Святошина, щоб набрати там в авіаційному паркові запас бензину для урядових автомобілів, то большевиків тоді ще не було в Святошині.

Евакуація, як каже той самий її учасник, відбулася без якихось надій на яку б то не було допомогу, особливо на допомогу чужоземну, якої можна було сподіватись і яка дійсно прийшла пізніше (за два-три тижні) як наслідок підписання Берестейського миру: звістка про цей мир вже не застала українського уряду в Києві.

Та, може, незвістність факту евакуації Києва урядом ширшим кругам громадянства сприяла тому, що сама евакуація відбулася дуже швидко й малопомітно. Українське військо відступало в повнім порядку і навіть везло з собою значний обоз. Один з учасників боїв дає нам мальовничий опис цього відступу: “По Святошинському шосе тихо посувалися відступаючі рештки частин київської залози. Де-не-де чувся плач людей, що прощалися з своїми родинами. Червона луна пожежі надавала постатям якогось мітичного вигляду.

Попереду їхав обоз з раненими і хорими. Уряд проїхав на автах. За урядом їхали інституції, а за ними без обозів, без харчів, без запасу набоїв ішли в невідому будучність непоборені. Одні — в широких штанях з оселедцями на голові, другі — з довгими кольоровими шликами на шапках, з кривими шаблями й пістолями за очуром. Ішли в шинелях без наплечників, з рушницями без багнетів. Сердюки-богдановці йшли в чорних баранкових шапках з кулеметними стрічками через плече. Гайдамаки в червоних козушках, з довгими червоними шликами.

Йшли озброєні до зубів вільні козаки отамана Ковенка. Інші несли кулемети Люїса і Кольта. Гармати котилися по рівній дорозі, обвішані ранцями і торбами. Старшини і юнаки ген. Присовського йшли в рівних рядах. Позаду всіх, прикриваючи відступ, ішов полковник Болбочан з своїм відділом. З Святошина всі численні частини на рано перейшли в село Гнатівку. Яких тут тільки не було відділів і частин.

372. З рукописних заміток М.В.Порша, ласкаво переданих ним в моє користування.

Тут була ціла армія, яка начислювала кілька дивізій, кошів, відділів Вільного Козацтва і всяких інших окремих бойових одиниць, а крім того багато штабів неіснуючих частин. Але всі ці частини були дуже маленькі складом, а декотрі з них мали всього по кілька чоловік, так, наприклад, Георгієвський полк — 8 чол., Полуботківський — 5 чол., Богданівський — 120, Дорошенківський — 80 і т. д. Найбільшою частиною був Республіканський полк Болбочана.”³⁷³

Уряд під охороною відділу галицьких січовиків поїхав просто до Житомира, а військові відділи розташувались в містечку Ігнатовці над річкою Ірпенем. Тут було проведено реорганізацію: всі окремі частини було злито в один Окремий запорозький загін під команду ген. Присовського. Один тільки Петлюра з своїм кошем відмовився підлягти ген. Присовському й тримався окремо. Присовський поділив свій загін на два куріні: один під команду полковника Загородського, другий під команду полк. Болбочана, котрий мав обов’язки помічника ген. Присовського. Вільні козаки Ковенка прилучилися до гайдамаків Петлюри. Артилерія і кіннота були виділені в окремі бойові одиниці. Всього людей було понад 3000.³⁷⁴

Було рішено скільки можна довше протриматись на шляху Київ—Житомир, щоб дати змогу правительству і Ц. Раді зібратись в Житомирі. Ген. Присовський твердою рукою повів своє маленьке військо до Житомира. В Житомирі Уряд і член Ц. Ради довго не засиділись. Становище й тут було небезпечне, бо з заходу наступали збольшевичені частини колишньої російської VII армії, які вже захопили Проскурів, Жмеринку й Козятин. Потім вони взяли й Бердичів, звідки збирались іти на Житомир. Міська дума в Житомирі сама прохала український уряд залишити місто, щоб не наражати на небезпеку боїв.

Цього разу евакуацію Житомира вирішила військова влада, маючи на увазі ясний і доцільний план: тому що залишався поки що одинокий вільний шлях на Коростень—Сарни, то треба було зайняти якомога швидше обидва ці пункти, проложити собі вільний шлях також з Сарн на Рівне, щоб, коли настане велика біда, добратися до німецьких ліній. Тим часом по дорозі можна було захоплювати склади з військовою амуніцією й збільшувати свої сили, вербуючи добровольців.

Цей план і було здійснено планомерно і в повній мірі. І сотня січових стрільців під командою Сушка була вислана на ст. Коростень і майже без бою зайняла станцію. За нею виїхав уряд і все військо, яке на ст. Коростень остаточно переформувалося. Після того рушили до Сарнів, які й були зайняті після невеликого бою. Уряд і штаб залишилися у вагонах на станції Сарни. Так само швидким ударом після обережної й ретельної розвідки було заняте Рівне. Після цього розпочато було очищення шляху в напрямках від Рівного до Ковеля, і від Сарн на Лунинець, тобто в напрямі до німецьких бойових ліній. В Сарнах було використано величезні запаси військового майна, які залишилися тут від старої російської армії. Весь час доводилося мати сутички з різними збольшевиченими частинами, які повертали з колишнього фронту. Здебільшого українцям удавалося обеззброювати ешелони москалів і відправляти далі на північ. Коли українці укріпилися у важливому вузловому пункті — на станції Сарни, і коли прийшли відомості, що скоро мають прийти на допомогу німці, було вирішено наступати назад на Житомир, який і був зайнятий з боєм полковником Болбочаном 24 лютого. В Житомирі стояли чехо-словацькі відділи, які додержувались дуже строго нейтралітету, але збиралися вже відходити на схід в зв’язку з чутками про наступ німців. Вони вели пертрактації з большевиками про перепуск їх через Україну на схід. Полковник Болбочан, призначений губерніяльним комендантом Волині, перевів мобілізацію старшин і підстаршин, як дуже потрібного в той час елементу і завів порядок в Житомирі та його околиці, очистивши їх від большевицьких банд і всякого непевного елементу.

З Житомира курінь полк. Болбочана вирушив на Бердичів і зайняв його після впертого бою, в якому загинув геройською смертю сотник Савинський, який пожертвував собою й своєю батареєю, щоб врятувати цілий курінь, оточений один час переважаючими силами ворога. Попавши в полон до большевиків, сотник Савинський був звірськи замучений разом із своїми козаками, їхні тіла були потім знайдені й поховані в Києві на Аскольдовій Могилі. На другий день по здобуттю полк. Болбочаном Бердичева прибув туди перший ешелон німців. Відділ Болбочана дістав наказ вертатись до Житомира і через Коростень наступати на Київ. Цілий загін під команду ген. Присовського розпочав наступ. Звістка про те, що німці ідуть на

373. Б.Монкевич. Слідами новітніх запорожців”, Львів. 1928, ст. 8-9.

374. Б.Монкевич, ст. 10.

Україну, блискавкою рознеслася по всьому Правобережжю, і все, що було збольшевичилося, утікало в страшній паніці від однієї цієї звістки. Українське військо поступало вперед невинним, немов церемоніальним маршем. Тільки коло станції Ірпень большевики спробували були затримати українців, але були розбиті. Шлях на Київ був вільний, і 1 березня вночі українці були вже в Святошині. Разом з відділом ген. Присовського наступав Слобідський Кош отамана Симона Петлюри і січові стрільці під командою Євг. Коновальця. За ними по двох лініях, по Рівенській і по Ковельській, ішли німці.

Перебуваючи в дорозі, Мала Рада не перепиняла свою законодавчу діяльність. Насамперед вона на засіданні 12. II (ст. ст.) ухвалила запровадити на Україні новий стиль, видавши закон, який звучав так:

“Українська Центральна Рада 12. II. 1918 року ухвалила: 1) завести в Українській Народній Республіці нове числення часу від 16 лютого 1918 року. 16-й день лютого мають рахувати першим днем місяця марта. 2) Одночасно з цим в Українській Народній Республіці заводиться середньоевропейський час: 12 годин дня петроградського мередіану від 1 марта н.ст. рахувати 10 год. 52 хв. ранку та згідно з цим у всій Українській Народній Республіці перевести стрілки годинників. 3) Всякого роду зобов'язання, котрі застає цей закон, продовжується від 1 марта на 13 день. 4) Всі питання, зв'язані з переведенням в життя цього закону, мають вирішуватись кожним міністерством по приналежності.

Заступник Голови Української Центральної Ради Арк. Степаненко, Секретар Укр. Ц. Ради Микола Чечель.³⁷⁵

Того самого 1 березня 1918 р., коли запроваджено новий стиль, Мала Рада прийняла закон про нову монетну систему. За грошову одиницю було визнано гривню, яка мала 8,712 доль широго золота. Гривня ділилася на 100 шагів, 2 гривні відповідали 1 карбованцю емісії 1917 року:

Монету ухвалено такої вартости: а) золоту в 20 гривень, б) срібну в 1 гривню, с) іншого металу в 1, 2, 5, і 50 шагів. Кредитові білети в 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень.³⁷⁶

Тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки, за який було прийнято родовий знак династії князя Володимира Святого, т. зв. Тризуб, який бачимо на монетах Володимира, Ярослава та інших великих київських князів. Ухвалено 2-4 березня також закон про громадянство в Українській Народній Республіці³⁷⁷ й закон про новий територіально-адміністративний поділ України, який замість російського поділу на губернії, заводив поділ на землі. Всього мало бути установлено 30 таких “земель”: 1) Київ з околицями до Ірпеня і Стугни та за Дніпром на лівім березі верст на 20; 2) Деревлянська земля: Радомишльський і Овруцький повіти, Київський без південної частини, частина Мозирського; осередок — Коростень; 3) Волинь: Володимирський, Ковельський, Луцький, частина Лубенського, головне місто Луцьк; 4) Погориння: Ровенський, Острозький, Заславський, Кременецький, південна частина Лубенського, західна частина Староколястинівського; гол. місто Рівне; 5) Болохівська земля: Житомирський, Новгород-Волинський, частина Бердичівського, Літинського й Винницького; головне місто Житомир; 6) Поросся: Васильківський, Сквирський, Таршанський, півд. частина Київського і частина Бердичівського; гол. місто Біла Церква; 7) Черкаси: Черкаський, Канівський, Чигиринський,

Герб Української Народної Республіки

375. “Вістник Ради Народніх Міністрів УНР”, Житомир. 1918, № 14.
376. “Народня Воля”. № 20, Житомир, I. III. 1918.
377. Згідно з цим законом “Громадянином УНР, вважався кожен, хто родився на території України та зв'язаний з нею постійним перебуванням, та на цій підставі відбере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян УНР. Для відібрання свідоцтва про приналежність до громадян УНР, які відповідають умовам ст. 1, мають на протязі трьох місяців від дня опублікування цього закону зложити урочисте приречення на вірність УНР.

Подавати просьби про прийняття в громадянство Республіки можуть особи, що постійно прожили три роки на території Республіки, не помічені були ніколи в діяльності, зверненій проти Української Держави, й до того тісно зв'язані з її територією своїм промислом чи заняттям.”

частина Звенигородського; головне місто Черкаси; 8) Побожжя: Уманський, Гайсинський, частини Липовецького, Балтського й Єлисаветградського; гол. місто Умань; 9) Поділля: Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, більша частина Могилівського та Старокостянтинівського; головне місто Кам'янець; 10) Брацлавщина: Винницький, Брацлавський, частина Літинського, Липовецького, Могилівського та Ямпільського; гол. місто Винниця; 11) Подністрів'я: Ольгопільський, Тerasпільський, частина Ямпільського, Балтського й Ананівського; гол. місто Балта; 12) Помор'я: Одеський (крім західної частини), частини Ананівського, Єлисаветградського й Херсонського; головне місто Миколаїв; 13) Одеса з територією до лиману Дністра; 14) Низ: більша частина Єлисаветградського, Олександрійського і частина Верхньодніпровського; головне місто Єлисавет; 15) Січ: Катеринославський, частина Верхньодніпровського й Херсонського та прибережна полоса Новомосковського й Олександровського; гол. місто Катеринослав; 16) Запоріжжя: Мелітопольський і Бердянський, гол. місто Бердянськ; 17) Нове Запоріжжя: Херсонський (без західної й південно-східної частини) та Дніпровський; гол. місто Херсон; 18) Азовська земля: Маріупольський, Павлоградський і Олександровський без західної і південної частини; гол. місто Маріуполь; 19) Половецька земля: Старобільський, Слав'яносербський і Бахмутський; гол. місто Бахмут; 20) Донеччина: Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Куп'янський, частини Корочанського й Білгородського; гол. місто Слав'янськ; 21) Подонне: Новооскольський, Бірюченський, Острогозький, Богучарський, частини Корочанського й Старобільського; гол. місто Острогозьк; 22) Сіверщина: Мглинський, Суразький, Новозибковський, Стародубський, Новгород-Сіверський; гол. місто Стародуб; 23) Чернігівщина: Чернігівський, Городнянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського й Борзенського (приблизно до залізничного шляху); головне місто Чернігів; 24) Переяславщина: Переяславський, Пирятинський, Прилуцький, південні частини Козелецького, Ніжинського й Борзейського, північна частина Золотоноського; гол. місто Прилуки; 25) Посем'є: Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський й частина Рильського; гол. місто Конотоп; 26) Посулле: Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського; гол. місто Ромен; 27) Полтавщина: Зіньківський, Полтавський, Костянтиногородський, частини Миргородського і Хорольського, Валківського, Ахтирського й Богодухівського; гол. місто Полтава; 28) Самара: Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський; частини Золотоноського й Хорольського; гол. місто Кременчук; 29) Слобожанщина: Сумський, Лебединський, більша частина Ахтирського й Богодухівського, Суджанський і Грайворонський; гол. місто Суми; 30) Харків з повітом і частини Валківського та Білгородського повітів.

Звістку про заключення Берестейського договору український уряд одержав між Житомиром і Сарнами. На одній із станцій було одержано телеграму, що німецьке командування вимагає присилки вагонів до границі (демаркаційна лінія між німецькою й українською лінією колишнього фронту), щоб везти німецьке військо, яке рушало на Україну. Щоб з'ясувати справу, Жуковський, Ткаченко і Порш виїхали до погранічної станції і зустріли там перші ешелони німецького війська, яке шло на допомогу Центральній Раді. Від них довідалися, що вже підписано в Бересті мир.³⁷⁸

Різні почуття викликала ця звістка, — а особливо про німецьку допомогу — у тодішніх керівників української політики. Ол.Севрюк оповідає в своїх споминах, що коли він десь між Сарнами й Житомиром побачився з М.Грушевським і оповідав йому про Берестя, Грушевський розплакався: прихід німців на Україну був драмою його життя; ті, що до цього часу в своїй ненависті до всього українського обкидували його наклепами, ніби він служить знаряддям австрійської або німецької інтриги, тепер діставали в свої руки зброю проти нього: так, дійсно, німці йшли рятувати українську державність — на заклик того уряду, на чолі якого стояв він, Грушевський...³⁷⁹

Та прихід німців був фактом, і з цим фактом треба було рахуватись. Перш за все треба було якось пояснити українському населенню причини приходу німецького війська, яке ще так недавно вважали за ворога, з яким чотири роки провадилася така уперта боротьба. Український уряд зі страхом думав про появу цих нових союзників, — не тому, щоб він зразу ж пе-

378. Записки М.В.Порша.

379. Ол.Севрюк. Берестейський мир. Уривки зі споминів. Рагіа, 1927, ст. 12.

редбачав, що вони можуть втручатися до внутрішніх українських справ, або щоб він боявся тягара прийнятих на себе в Бересті зобов'язань господарського характеру: він боявся, що скаже на це все російська революційна демократія на Україні! М.Залізник оповідає в своїх споминах, що зараз після підписання Берестейського договору він обговорював з Кюльманом і Черніним справу позики українському урядові одного мільярда марок. Він говорив про це за порозумінням з Севрюком і Остапенком (економічним дорадником української делегації). Обидва дипломати "висловили свою принципіальну згоду на удрлення українському урядові позики в зазначеній висоті на звичайний процент, причім український уряд довільно міг сплачувати цю позичку або разом, або ратами, готівкою або продуктами". Одначе українська делегація не зважилася взяти на себе відповідальність за проведення цієї трансакції. Це було зрозуміло, одначе, коли приїхав до Берестя голова Ради Міністрів Голубович і коли довідався про цей план позики, то був страшенно цим переляканий: "його найбільшим побоюванням було, що скажуть росіяни і жида, коли довідаються, що він узяв гроші від німців."³⁸⁰

Як тільки німці виробили план операцій на Україні (сама збройна інтервенція, як ми бачили, була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору), генерал Гофман запропонував М.Любинському в Бересті підписати текст відозви-заклику з боку української мирової делегації до німецького народу з проханням допомогти. Таким робом прилюдно оповіщалося, що німецьке військо іде на Україну на прохання самих українців. Ось той "Заклик":

"До німецького народу. 9 лютого с.р.-ми, в глибокім і гарячім бажанню жити в мирі і приязні з сусідніми нам народами, підписали мировий договір з чотирма союзними державами, щоб покласти кінець братовбивчій війні і об'єднати всі наші сили коло одної мети — створення форм нашого власного самостійного життя. Але радісна вістка з 9 лютого, на яку так дуже чекали працюючі маси нашого народу, не принесли нашому крайові миру. Ворог нашої свободи вдерся до нашого Рідного Краю, щоб ще раз, так само, як перед 254 роками, огнем і мечем поневолити український народ. Російські большевики, які перед місяцем розігнали загально-російські Установчі Збори в Петрограді, що склалися майже виключно з соціялістів, розпочали тепер, як вони кажуть, "святу" війну проти соціялістів на Україні.

З півночі вриваються в наш край наємні банди червоної гвардії. Вони об'єднуються з російськими солдатами, що втікають з фронту, та з увільненими злочинцями. Під умілим провідом бувших поліцаїв і жандармів нападають вони на наші міста, розстрілюють мужів довір'я та провідників громадської думки і накладають на населення контрибуції. Вони лишають знищені й палаючі в пожежі міста, щоб іти далі шукати нової поживи. Ця варварська інвазія нашого північного сусіда поставила ще раз собі за ціль, як це вже було колись в нашій історії, під нібито "святими" приводами знищити самостійність нашої держави. Дійсні і останні причини її лежать у неблагородних замірах і махінаціях тих, які мають інтерес бачити Україну в анархії, як також і тих, що змагають до повернення старого режиму.

Ми заявляємо перед цілим світом, що петроградські комісари брешуть, коли вони говорять про повстання народу на Україні, що вони брешуть, коли називають Центральну Раду — парламент Української Народньої Республіки, яка складається з українських соціялістів і перевела далекосяглі соціяльні і демократичні реформи, — радою буржуазії. Петроградські комісари, що тільки на словах твердо боронили добробут України, Польщі, Куряндії й інших народів, уживали в Берестю гарних поз, щоб відтяти з фронту решту російського війська для того, щоб таємно кинути його проти України з тим наміром, аби нас ограбувати, забрати запаси збіжжя на північ і поневолити наш край.

Тепер, коли після чотирьох років упав твердий мур, що розділяв нас від наших західних сусідів, ми підіймаємо наш голос, щоб заявити про нещастя нашого народу. Ми бачимо, що плоди нашої молодой революції в небезпеці, й боїмося за нашу, тільки що здобуту свободу.

На Волині та в інших пунктах ми стягаємо нові сили, щоб виступити проти все напливаючих з півночі ватаг.

У цій тяжкій боротьбі за наше існування ми шукаємо помочі. Ми глибоко переконані в тім, що люблячий спокій і порядок німецький народ не зостанеться байдужим, коли він дізнається про нашу нужду. Німецьке військо, що стоїть з боку нашого північного ворога, має

---

380. М.Залізник. Моя участь у мирових переговорах. "Берестейський мир", Львів, 1927, ст.134-135.

силу, щоб нам допомогти й своїм втручанням охоронити наші північні межі від дальшого вбирання ворога.

Це є те, що ми мали сказати в тяжкі години, і ми певні, що наш голос буде почутий”.

Цей заклик був переданий німецькому правительству і видрукований в німецьких часописах.

Властиво, українська делегація, як і сам український уряд найбільш охочі були прийняти поміч з боку центральних держав в формі присилки українських дизивій з полонених. Німецький уряд погодився на це, але вважаючи, що цього замало, вислав і свої власні війська. Українська делегація видала від себе спеціальний заклик до полонених в формі наказу:

“ До всіх українців-полонених

Наказ.

Іменем Української Народньої Республіки та її Правительства — Ради Народніх Міністрів наказуємо всім українцям-полоненим стати на покликання негайно в ряди зорганізованої української армії для оборони нашої держави від нападу грабуючих Рідний Край чужинців. Хто в цей тяжкий і грізний для нашого народу час буде вагатися або відмовиться боронити свою землю, — буде уважатися зрадником і не буде допущений на відновлену й оборонену землю українського народу. Всі ті полонені, яких Українське Правительство за посередництвом німецьких властей до сього покличе, мусять негайно виконати його.

За Українську Мирову Делегацію Микола Любинський.”

Причини приходу німців були викладені в спеціальному покликові від Української Мирової Делегації в Берестю за підписом усіх трьох членів делегації “До всіх громадян Української Народньої Республіки”, далі — в “Оповідненні” Центральної Ради з дня 25 лютого (7 березня н. ст.), нарешті сам голова Центральної Ради М.Грушевський і Голова Ради Народніх Міністрів В.Голубович виступили з поясненнями від себе.

М.Грушевський так поясняв прихід німецького війська на Україну: “В німецьких політичних кругах було здавна бажання, щоб Україна відокремилась в самостійну сильну державу. Вони уважали це корисним для Німеччини. Під час війни німецьке Правительство заходило через інструкторів вчити полонених українців, що попадали до них, освідомлювати їх з національного боку, підготовляти з них українські полки, котрі мали б після війни стати в оборону України. Це робилося без порозуміння й волі українських політичних провідників, бо вони стояли за мирне полагодження української справи в Росії. Але німці думали, що мирно українська справа не розрешиться, і їхні сподівання справдились.

Ні кадети й октябристи, що правили Росією в перші місяці після революції, ні російські соціалісти-революціонери Керенського не хотіли дати прав Україні, не хотіли щиро піти по дорозі федерації, як то радили і добивались українці. А коли владу в Росії захопили большевики, вони хотіли силоміць задавити нашу українську вільність, знищити Центральну Раду і наново підбити Україну під Росію; почали з нами війну та стали здобувати Київ, щоб не дати нам довести до миру з Німеччиною та Австрією.

Тоді українське правительство й мусіло пригадати собі ті українські полки з полонених, що формувались в Німеччині. Воно рахувало, що обійдеться з своїм військом, з поміччю цих українських полків і галицьких січових стрільців, котрих хотіло дістати з Галичини. Але виявилось, що полки з полонених можуть прийти за якийсь місяць, а Австрія неохоче давала стрільців і взагалі під впливом свого громадянства спочатку зовсім відмовилась від допомоги. Таким чином, треба було спішити з очищенням України від большевиків, щоб настав лад і не пропадала весна для роботи в полі.

І от правительство наше побачило себе змушеним прийняти поміч від Німеччини, котру та, бажаючи помогти Україні якомога скорше стати на ноги, пропонувала від самого початку, не жадаючи за це ніякої нагороди. Зараз по підписанню трактуру правительство наше попросило німецьке правительство подати своє військо на Україну і за кілька днів, в перших днях лютого (ст. ст.), воно було подане.

В інтересах Німеччини, щоб Україна була самостійна і сильна, і вони помагають нам для цього. Військо їм потрібне самим, і тому їхні полки зостануться тільки доти, доки вони будуть

потрібні нашому правительству для очищення України, їм наказано не грабувати, не кривдити українську людність, бо німецьке правительство хоче, щоб поміж Україною і Німеччиною були щирі і дружні відносини, щоб українська людність дивилась на німців, як на своїх приятелів”.

З свого боку, В.Голубович дав таке пояснення: “Війна, об’явлена Советом Народніх Комісарів Україні, захопила нашу молоду Українську Народню Республіку зовсім не підготовленою. Большевики наслали на Україну силу свого війська та червоногвардійців (здебільшого грабителей і злочинців), котрі сараною пройшли по нашому краю, беручи місто за містом і зайнявши навіть Київ.

Дивізія синезупанників вступає до Києва

Центральна Рада та правительство України — Рада Народніх Міністрів — мусіли покинути на деякий час Київ, виїхали на Волинь і почали збирати там сили проти насильників і грабіжників. Але одурений большевиками наш народ дуже мляво підіймався на оборону свого краю, своєї волі, свого багатства. А тим часом большевики без ладу, без контролі відбирали та грабували у селян всякий продукт: хліб, худобу, цукор і вивозили у Великоросію. Руйнували вони все народне багатство, а людність нашу розстрілювали тисячами і десятками тисяч.

І от, щоб припинити руїну краю, щоб заховати людність від розстрілу, знуцання та грабунку, українське правительство через свою мирову делегацію звернулося 12 лютого (н. ст.) с. р. до німців за допомогою проти грабіжників. Німецький народ згодився допомогти нашому народові і вислав на Україну військо.

В тих місцях, де загодя роз’яснено населенню про мету приходу німців, там, де малася хоч якась влада, там українське населення віднеслося до прибувщих військ спокійно і навіть задоволено. Навпаки, в місцевостях, де агітували большевики, населення зустріло німецькі війська вороже і навіть зі зброєю в руках.

Щодо відношення німецької старшини і українського правительства, то це — відношення співробітництва: добрі, приязні відносини, без жодних непорозумінь. Німецьке військо, як дружне, не вмішується у внутрішні хатні справи Української Народньої Республіки. Німецька старшина не судить, не карає громадян нашої Республіки, а коли кого арештує, то тільки за напад на німецькі війська або за допомогу большевикам. Щодо реквізиції хліба, худоби й інших продуктів, то роблять це німецькі війська не для вивозу у Німеччину, а для потреб походного військового часу, видаючи квитки, по яким буде платити українське правительство.

Вороги наші пускають усякі непевні чутки, що нібито німці мають забрати з України весь хліб. Згідно з договором, котрий підписала Українська Народня Республіка з Німеччиною, ми продаємо німцям тільки лишок нашого врожаю, не руйнуючи таким чином нашого сільського господарства і не зменшуючи потреб української людности. Скільки саме дове-

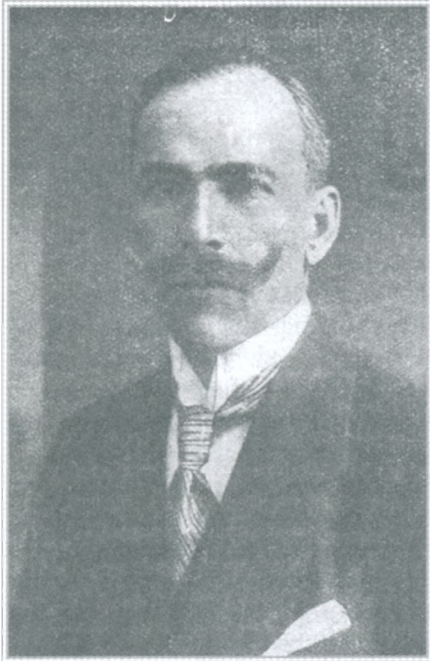
детсья продати німцям цього року, встановить комісія, котра складатиметься порівну з українців і німців. Ця ж комісія вкаже, скільки та якого краму треба привезти з Німеччини для наших селян і для горожан.

Нарешті мушу сказати, що на мою думку, при нашій зорганізованости дружні відносини з могутньою німецькою державою принесуть лише користь молодій Українській Республіці, зміцнять її і поставлять нарівні з іншими великими державами.”

Населення зустрічало появу німецького війська зовсім спокійно. По селах не виявляли ні страху, ні якоїсь особливої радості. По містах буржуазія раділа визволенню від большевицького терору, робітництво, яке спочувало в масі большевикам, притаїлося, дожидаючи, що буде далі. Свідомі українці тішилися, що відновлюється своя національна влада.

Хоч німці вже вислали своє військо на Україну, хоча вже ладилась виїздити до Київа їхня комісія для розроблення на місці умов торговельного обміну з Україною й вивозу з неї збіжжя, але у них далеко ще не було ясно виробленого плану — як далеко іти на схід, у які відносини ставати до українського уряду й до українського населення. Виявилось, що вони були дуже слабо поінформовані про те, що робилося по другому боці фронту. Перші вражіння, які німці діставали, посуваючись в глиб території, що належали до Української Народньої Республіки, перші знайомства з українськими військовими й цивільними властями, а особливо з представниками уряду, мусіли їх значно розчарувати. Вони не могли зрозуміти становища, витвореного цілим роком революції, а наостанку ще й большевицькою руїною; вони не хотіли, наприклад, вірити, що давно неголена, в заяложеній одежі, в якімсь старім кашкеті без усяких відзнак людина — це єсть військовий міністр... Та й взагалі — ніде правди діти

— український хаос мусив вразити кожду свіжу людину. Чим менше зустрічали німці на своїй дорозі порядку, тим більше зростала в їх думка про потребу самим брати все по змозі в свої руки, щоб забезпечити собі транспорт, постачання, і нарешті — свою власну безпеку. Австрійці появились на Україні пізніше від німців, але й їхні вражіння були такі самі, що й у німців. Забігаючи трохи вперед, скажемо, що вже перші донесення австрійських військових і цивільних агентів з Київа та з Одеси малюють картину великого хаосу, відсутности авторитетної влади й непопулярности її серед населення. Інформовані й інспіровані людьми, безперечно ворожими щодо українського національного руху й української державности, вони згущують фарби, малюючи українське безладдя, і в один голос твердять, що ніякої Української Республіки в дійсности нема, що це один фантом, що існує купка молодих політиків дуже радикального напрямку, якій вдалося якимсь способом стати в ролі правительства, а ширмою для цих молодиків служить “безпомічний (sic!) і позбавлений всякого значіння дід з сивою бородою — Грушевський”, як пише один австрійський інформатор. Але з цим ілюзорним правительством було заключено договір, а хліб, який треба було добути від цієї держави-фантома, був єдиним порятунком для зголоднілої й конаючої австро-угорської монархії. Тому-то австрійські представники від самого початку виявляли особливу нервозність.

Андрій Яковлів.

посол УНР в Австро-Угорщині

Знов забігаючи вперед, скажу, що голова австрійської делегації для вироблення умов торговельного обміну граф Форгач, якому було доручено також і дипломатичне представництво, вже з перших днів свого приїзду до Київа почав засипати свій уряд телеграмами, в яких передавав свої вражіння від українських відносин в дуже темному світлі. З його телеграм ми довідуємось, що серед німецьких представників на Україні не було єдності в поглядах, — якої політичної лінії дотримуватись у відношенні до українського уряду.³⁸¹ Військове командування т. зв. Східної групи стояли за те, щоб примусити слабкий уряд

381. Як про це далі буде докладніше подано, між німцями й австро-угорцями було заключене особливе порозуміння. “Ukraineabkommen” щодо розмежування території, яка мала бути на Україні обсаджена німецькими й австро-угорськими військами. Хоча воно датується 25 березня, але безперечно, що основні лінії його були установлені значно раніше.

Центральної Ради вповні слухатись його порад та вказівок і взагалі підпорядкуватись німцям. Цивільний представник барон Мум, що так само, як і гр. Форгач, прибув спочатку в характері голови торговельної делегації, стояв за те, щоб трактувати український уряд більш м'яко і намагатись дійти з ним до доброго порозуміння без якогось натиску. Форгач цілком поділяв думку німецьких військових, що треба провадити політику сильної руки і раз у раз рекомендував своєму урядові поводитись з українцями безоглядно.³⁸² Вся його турбота полягала в тім, щоб випомпувати з України якомога більше продуктів поживи для голодної Австрії. В будучність Української Народньої Республіки він, очевидно, не вірив.

Доки ще закінчувались переговори між українською делегацією й представниками центральних держав у Бересті, а український уряд сидів у Сарнах, у Києві господарювали большевики. Вони не почували себе дуже певно. Адміністраційний апарат був зовсім не налагоджений, розвідки майже не існувало. З "буржуазних" газет майже весь час виходили "Последние новости", з українських — "Нова Рада". Перші подавали самий лиш інформаційний матеріал, "Нова Рада" — гостро критикувала большевицький режим, особливо в статтях С.Єфремова, який безстрашно осуджував большевиків і особливо вславився своїм знаменитим "Листом без конверта" на ім'я "командуючого українським військом" Юрія Коцюбинського, сина відомого українського письменника Михайла Коцюбинського ("Н. Рада", № 15 з дня 19. II. 1918).

За "Новою Радою" можна собі до певної міри уявити перебіг подій і характер короткого панування большевиків у Києві.

Перші заходи большевицької влади були направлені головним чином на видання наказів, які мали своїм завданням хоч трохи заспокоїти заляканих мешканців Києва і зазначити ті принципи, якими збиралася керуватись нова влада в своїй діяльності.

11 лютого по вулицях міста було розліплено наказ головнокомандуючого Муравйова, оповіщалося, що на Україні установлено владу Народного Секретаріату, а в самім Києві — Ради робітничих та солдатських депутатів і Воєнно-Революційного Комітету. "Цю владу, — говориться в наказі, — ми несемо з далекої півночі на вістрях наших штиків, і там, де її встановляємо, всемірно підтримуємо її силою цих штиків і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії". Далі цим наказом категорично заборонялись, починаючи з 10 лютого, самочинні труси, арешти і самосуди. Право трусів і арештів надавалось Воєнно-Революційному Комітетові в особі комісара Чудновського, який мав переводити свої розпорядки через командуючого II армією Ремньова і коменданта м. Києва Гунька. Охорону ладу і спокою м. Києва мала перебрати червона гвардія.

Воєнно-Рев. комітет наказав одчинити всі крамниці, театри, кіна; щоб прискорити поставання Києву продуктів, було розіслано по селах агітаторів, які мали умовляти селян везти хліб і всякі продукти до Києва, не для буржуазії, звісно, а для робітників. Одначе, коли селяни почали приїздити з возами, то їхні продукти примушено продавати по твердих (дуже низьких) цінах, або просто реквізовано. Це, розуміється, одбивало надалі охоту возити до міста продукти.

Щоб якось направити шкоди від обстрілу, реквізовано всі запаси шкла і звелено вставляти вибиті шибки. Міському голові Рябцову наказано під загрозою кари в 100 000 рублів у 24 години прибрати трупи розстріляних і забитих, які валялись по всьому місту.

На буржуазію наложено велику контрибуцію, але Міській Думі не заборонено виконувати свої функції. Російсько-жидівська революційна демократія охоче ставала до співпраці з большевиками. Вибраний вже за революції міським головою рос. ес-ер Рябцов вітав вступ большевицького війська до Києва, як "відновлення єдиного загальноросійського революційного фронту".³⁸³ Всі рос. есери, с.-д. меншовики, бундовці та ін. партійні діячі ради були відновленню загальноросійської влади, хоча б і большевицької.

Українські гроші було визнано недійсними; Центральну Раду і Генеральний Секретаріат оповіщено скасованими, членів Ц. Ради і Секретаріату оповіщено звичайними карними злочинцями, які мали бути всі заарештовані; їхнє майно оповіщено skonфіскованим.

На чолі Української Робітничо-Селянської Республіки став Народній Секретаріат, до складу якого війшли: Євгенія Бош (внутрішні справи), Юрій Коцюбинський (військові справи), В.Аусем (фінанси), Є.Терлецький (земельні справи), Мартинов (пошта і телеграф), В.За-

382. Таємне донесення № 168. Київ, 22. III. 1918.

383. П.Христюк, т. II, ст. 135.

тонський (освіта), Георгій Лапчинський (управитель діл Секретаріату). Представником при петербурзькому уряді призначено Затонського.

До Київа переїхали з Харкова всі харківські совітські секретарства з центральним виконавчим комітетом на чолі. Ці секретарства розташувалися в помешканнях колишніх міністерств Ц. Ради. Більшість служащих міністерств прийшла на роботу і висловила бажання працювати з новою владою. Майже всіх їх прийнято на службу й полишено на посадах. Центральний Виконавчий Комітет розташувався в помешканні Педагогічного музею, де засідала ще недавно перед тим Центральна Рада.³⁸⁴

Та панування большевиків у Київі було цим разом недовге: воно тяглося рівно три тижні (від 8 лютого до 1 березня н. ст.). Вже в останніх днях лютого стало помітно серед большевицьких кругів у Київі велику тривогу й почалася евакуація міста. Вивозилося все, що тільки було можна серед загального хаосу, який наостанку перейшов у паніку: харчові запаси, крам, гроші, зброя, меблі — усе, що тільки вдалося навантажити й вивезти. Большевики, відступаючи, хотіли висадити в повітря мости через Дніпро, задля чого позакладали міни. Але ці міни не розірвались і були пізніше вийняті; одначе одна розірвалася, й вибухом було вбито двоє людей...

28 лютого міська дума дістала телефоном повідомлення від С.Петлюри, що він уже близько і скоро вступить з своїм відділом до міста.

Київська міська дума офіційно перебрала владу й доручила охорону міста на перехідний час, доки прийде українська влада, Грузинському Національному Комітетові яко нейтральній силі. Але грузинам недовго довелося виступати в ролі охоронців української столиці: 2 березня вранці українське військо вже входило до Київа. Одночасно війшди відділи Присовського і Петлюри. Німці вступали до Київа вже на другий день. Населення міста зустрічало українське військо з радістю: для більшості киян його вступ означав визволення від большевицького терору й безладдя. Українські національні круги зустрічали своє військо з ентузіазмом. Жінки засипали вояків квітками, радісні вигуки й овації зустрічали кожен новий відділ вступаючого війська. На Софійському майдані відправлено урочистий молебень, після нього відбувся парад, який приймав військовий міністр Жуковський. Всі дожидали, що ось прибуде український уряд, і тоді почнеться відбудова всього того, що було зруйноване в часі революції й большевицького панування. Люди, котрі ще недавно були проти української влади, тепер готові були її вітати в надії, що вона нарешті дасть лад і порядок многостраждальному крайові. За Київом пішло поступне увільнення Одеси, Катеринослава, Полтави, Харкова, і на початку травня вся українська територія була очищена від большевицьких військ.

384. "Нова Рада". 17.II.1918; № 14.

XIV

Український військовий рух і організація збройної сили.

Військо і військова служба ніколи не тішилася популярністю серед кругів української свідомої інтелігенції. Вихована в опозиційному дусі супроти держави взагалі, вона у війську добачала головну основу й опору держави в гнобленні нею народу. Спеціально щодо українських відносин, то військо служило поруч казенної російської школи найбільшим знаряддям помосковлення. Та і справді: російський уряд ніколи не залишав українців-солдатів відбувати службу вдома на Україні, а завжди засилав їх на далекі окраїни держави або до столиць, де дуже багато українців служило в царській гвардії. Військова служба дійсно дуже сприяла помосковленню. Негативне ставлення до “служби в москалях”, до “москалів”, червоною ниткою проходить через усю нову українську літературу від Котляревського до Винниченка. Не диво, що українська інтелігенція, мріючи про вільну Україну у вільній Росії, ані не помишляла про творення свого українського війська в будучині, вірячи, що в новій соціалістичній державі війська взагалі не треба, а що найбільше досить буде “народної міліції”. Навіть про організацію якоїсь збройної сили в цілях визвольної боротьби українці в XIX ст. ніколи не думали. Одиноким випадком, коли зроблено спробу створити якийсь український військовий відділ, се було в часі Герцеговинського повстання в 1875 році: тоді за почином київської громади було сформовано “український легіон” на допомогу герцеговинським повстанцям.³⁸⁵ Нічого подібного до сокільських або січових організацій, як це повелося в Галичині, на російській Україні не було. Серед офіцерського корпусу в російській армії свідомих українців майже зовсім не було, хоч українців з роду було дуже багато і деякі з них займали навіть дуже високі посади (з останніх десятиліть доволі згадати генерала Мих. Драгомирова, начальника київської в. округи, ген. Мик. Троцького, нач. віденської військової округи ген. Мих. Косича, нач. казанської в. округи ген. Линеви́ча — головнокомандуючого рос. армією в Японській війні та ін.). В часі війни, коли мобілізовано всіх запасних офіцерів, появилися в армії й свідомі українці, але звичайно на нижчих посадах, відповідно до рангу “прапорщика” (найнижчий офіцерський ранг в старій російській армії).

Все це, здавалося, не сприяло українському національному руху серед війська. Але він прокинувся і то дуже скоро. Очевидно, розбуджена національна стихія робила своє діло, і досить було ініціативи з боку кількох свідомих одиниць, щоб рух розпочався. А розпочавшись, він захоплював усе ширші та ширші круги, і скоро керуючі українські круги побачили в цьому рухові чинник, який міг стати за найбільш реальну підпору для українських національних домагань. На жаль, керівники Центральної Ради яко люди виховані в антивійськових поглядах і поняттях, не потрапили цей військовий рух відповідно оцінити й використати, та й серед самих військових не знайшлося таких людей, які б сполучували в собі військовий авторитет, фахові військові знання і досвід в національно-політичній житті. Військова справа опинилася в руках почасти людей цивільного фаху, почасти в руках нижчих офіцерів, які не могли широко охопити справу і повести за собою військові маси, хоча серед них не бракувало людей ідейних і патріотично настроєних. Ініціатива українського військового руху належить відомому українському діячеві, харківському адвокатові Миколі Міхновському.³⁸⁶

385. Див. про це: С. Круть (Василевський). Записки Українця про побут між полудневими Славянами. Львів, 1905; А Лисенко. Між добровольцями 1876 року (спомини лікаря). “Літературно-Науковий Вістник”, 1909, кн. 1; Вас Яновський. Спомини українського волонтьора про повстання в Герцеговині 1875-1876 рр., “Літ.-Наук. Вістник”, 1911, кн. VII-IX; 1912, кн. IV-VI.

386. Микола Іванович Міхновський народився в Прилуцькому пов. на Полтавщині 1873 р. Університет скінчив у Києві. За студентських часів належав до української громади т. зв. “Тарасовців”. По скінченні ун-ту став адвокатом у Харкові. На шевченкових роковинах у Полтаві 1899 виголосив свою знамениту промову “Самостійна Україна”, яка була в слідуючій році випущена як перша брошура Української революційної партії. В 1902 р. заложив Укр. народну партію, з самостійницькою програмою. Життя закінчив трагічно 3 травня 1924 р. самогубством у Києві, не витримавши большевицьких переслідувань. Докладніше див. про нього статтю С.Шемета в “Хліб. Україні”; кн. V, 1925, ст. 3-30.

Революція застала його у Києві. Мобілізований, jako запасовий офіцер, Міхновський був приділений відповідно до свого фаху до Київського окружного військового суду з рангом поручника.

Перші збори українських офіцерів та солдатів відбулися в Києві 22 березня. Збори ухвалили вважати себе за Тимчасову Військову Раду і звернутись до Тимчасового Уряду з відозвою, в якій В. Рада вітає виголошені Тимч. Урядом свободи в твердій вірі, що Тимч. Уряд виголосить до України правний акт ще до скликання Установчих зборів, подібний актові до Фінляндії, в якому має повернути Україні її автономні права, захвачені царатом.

24 березня відбулося Військове Віче, на якому зібралося понад тисячу солдатів і офіцерів. Віче, ствердивши резолюцію попередніх зборів, ухвалило організувати Український охочекомонний полк з вільних од військової служби людей. Обрано тимчасове Військове Бюро з 7 членів.³⁸⁷

Вже 29 березня за ініціативою М. Міхновського було скликано у Києві нараду українців-вояків київської залоги. Головою цієї наради було обрано полковника Павла Волошина (начальника штабу резервової бригади), заступником голови — капітана Олександра Сахна-Устимовича (ад'ютанта штабу київської військової округи) і секретарями — самого Міхновського, прапорщика Гоца і юнкера Лукіянова. На порядок дня були поставлені такі питання, очевидно, за ініціативою Міхновського: 1) організація українського військового клубу, 2) організація українського війська, 3) участь війська в українській маніфестації, призначеній на 19 березня.³⁸⁸

Одноголосно було прийнято постанову негайно відкрити у Києві Український Військовий Клуб імені Гетьмана Павла Полуботка як окрему, вповні самостійну українську військову організацію. Для переведення постанови в життя обрано організаційне бюро з Міхновським на чолі. На внесення голови наради було обрано присутнього на нараді команданта київської залоги генерал-лейтенанта Цицовича почесним членом нового клубу.

Микола Міхновський

Після доповіді Миколи Міхновського, прийнятого з великим одушевленням, так само одноголосно було ухвалено приступити до "негайної організації власної національної армії яко могутньою своєю мілітарною силою, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України". Було прийнято розпочати організацію українських охочих полків усіх родів зброї і першому полкові надати назву "Перший Український Охочий імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк".

Нарешті було вироблено увесь церемоніал маніфестації та схвалено апарат, який мав нею керувати

Дійсно, велика часть українських вояків у національній маніфестації 1 квітня, які виступали в строгому порядку окремими частинами, свідчила про добру підготовку й організацію справи.

Міхновський, якому вірним помічником був капітан артилерії Ган, з запалом узявся до організації військового клубу, сам уложив статут і перевів його формування протягом одного тижня. Клуб був організований як військово товариство з осідком у Києві і правом одкривати філії по всій Україні. Мета товариства була зазначена в § 3 статуту як "згуртування в одній сім'ї всіх вояків, лікарів і військових урядовців української народности під прапором Федеративної Росії — автономної України".

Поруч з клубом ім. Полуботка було заложено й Український Військовий Організаційний Комітет, який мав дбати про утворення українських військових частин. На чолі Комітету став полковник Глинський, начальник резервової бригади в Києві. До складу Комітету ввійшли полковник Павло Волошин, капітан Ган, прапорщик Павелко, поручник М. Міхновський та інші.

Зараз по своєму зорганізуванні Клуб ім. Полуботка випустив у десятках тисяч

387. Вісті з Укр. В. Ради, № 1.

388. Ці відомости беру з розвідки полк. Ол. Шаповала "На порозі відновлення української державности", друкованої в американській "Січі", 1929 р. № 15, 16, 17 і дальші.

примірників відозву до українців-вояків, закликаючи їх об'єднуватися в окремі національні громади й подавати про себе звістки до Т-ва ім. Полуботка. Ця відозва зробила велике вражіння на всьому фронті і в запллі, скрізь, де тільки перебували українці-вояки. Скрізь почали відбуватись українські віча й засновуватись українські військові товариства і клуби. Так, в кінці березня утворено було Український Військовий Клуб у Москві.³⁸⁹ 8 квітня відбулося віче українців-вояків у Тернополі; воно ухвалило домагатися національно-територіяльної автономії України з прилученням до неї Галичини, Буковини і Кубані.³⁹⁰ 10 квітня відбулося у Києві українське віче військових-фронтників, яке ухвалило домагатись організації української національної армії з усіма родами зброї, а поки що — виділення на фронті всіх українців-вояків в окремі національні групи, а в тилу — формування українських полків з урядовою мовою українською.³⁹¹

В квітні утворилася в Мінску Українська Фронтowa Рада для військ Західного фронту. При самому штабі головнокомандуючого Західним фронтом утворилася Українська громада. Головою Укр. Фронтowej Ради вибрано Симона Петлюру. В Харкові відбулося українське військове віче. В 5-ій російській армії на Північному фронті утворилася Українська громада. 26 квітня в Одесі відбулися установчі збори Одеської Української Військової Ради, діяльність якої мала розтягатись на Одеську військову округу, Чорноморський флот і Румунський фронт. Головою ради обрано лікаря Івана Луценка, відомого українського діяча.

Український Військовий Організаційний Комітет зразу розпочав заходи щодо утворення українського добровольчого полку. Але вища військова влада так само, як і революційні комітети, що репрезентували собою нову владу, була проти формування українських військових частин; перша — тому, що вбачала в цьому щось непотрібне і небезпечне, хоча в той час уже існували в Росії національні військові формації, наприклад, батальйони латиських стрільців або польський корпус ген. Довбор-Мусницького, який до того ще й стояв на Україні.

Вже не кажемо за чеські легіони. Революційна демократія була проти формування українських військових частин тому, що вважала це за “порушення об'єданого революційного фронту”. Коли в часі Українського Національного Конгресу приїхав до Києва військовий міністр Тимчасового Правительства Гучков, то Конгрес вирядив до цього делегацію в складі Д.Дорошенка, М.Міхновського і Ст.Ерастова просити про дозвіл формувати український полк і про виведення з української території польського корпусу, але міністр відповів на це дуже ухильчиво.

Тим часом події склалися так, що українські військові формування розпочалися й без дозволу російської військової влади. Вже в початку квітня в Києві на так званім Етапно-Розподіловім пункті зібралося понад 3000 солдатів-українців, які почали домагатися, щоб з них було сформовано українську національну військову частину. Делегати від цих солдатів в порозумінні з Військовим Т-вом ім. Полуботка склали план організації полку імени Богдана Хмельницького, який і предложили вищій військовій владі. Та організація цього полку зустрілася з рішучим відпором не так з боку військової влади, скільки з боку т. зв. російської революційної демократії, яка засідала по різних комітетах і радах. Особливо різку кампанію проти українських військових формацій повів комісар Київської військової округи (а з 12 мая і начальник цієї округи) полковник К.Оберучев.³⁹² В своїх численних статтях в “Киев. Мысли” він різко нападав на “украинизацию штика”, вважав це за діло зовсім непотрібне і для революції шкідливе, а солдатів, які хотіли служити у національних українських полках, називав про-

Др. Іван Луценко

389. “Вістник Союзу визв. Укр”, ч. 150, ст. 309.

390. *ibid.*, ч. 151, ст. 334.

391. “Нова Рада”, ч. 4.

392. К.М.Оберучев (1865-1929), родом з Києва, офіцер артилерії, за участь у революційному русі серед війська київської залози в часі першої революції був звільнений з служби і мусів емігрувати до Швейцарії. Він мав певні українські симпатії і був співробітником “Киев. Старини”. Він повернувся до Росії саме напередодні революції і був зразу ж у Києві заарештований. Увільнений з вибухом революції, був призначений за комісара київської військової округи. Наліжав до партії рос. соціалістів-революціонерів. По упадку Тимчасового Правительства знову зробився емігрантом і помер р. 1929 в Америці.

сто дезертирами, які ухиляються від того, щоб іти на фронт і тому домагаються формування українського полку, щоб якнайдовше затриматися в тилу. Комітет депутатів військ київської військової округи висловився проти цього формування.

Але це не зупинило процесу формування полку, а тільки роздратувало українських вояків проти революційних рад і комітетів. 1 травня н. ст. з ініціативи Т-ва ім. Полуботка відбулося на Сирецькій полі під Києвом українське військово-свято “перших квіток”. В цій святі взяли участь українці з різних частин військ київської залоги та солдати й офіцери, що прибули з фронту. Явилися й солдати з етапного пункту, які проголосили себе українським полком імені гетьмана Богдана Хмельницького. Цей полк прибув з своїм вибраним полковником штабс-капітаном Путником-Гребенчуком. Ціла площа, де зібралися солдати-українці, була прибранна національними прапорами, портретами Шевченка, гетьмана Павла Полуботка. На прапорах були написи “Хай живе славне українське військо!”, “Зійшло сонце України”, “Хай живе автономія України!” й ін. Три оркестри військової музики виконали український гімн. На святі виголошено було ряд промов про сучасні події й організацію українського полку. Коло 5 год. пополудні почався похід учасників свята до міста. Коло 7-ої год. вечора маніфестанти з’явилися коло Царського Палацу в Липках, де засідала рада військових депутатів, і заявили, що вони вже “явочним порядком” утворили український полк ім. Б.Хмельницького. Ніякі умовляння членів військового комітету не мали впливу, а головні ради солдатських депутатів Таску навіть не дали говорити. Постава солдатів-українців прийняла настільки загрозливий характер для членів військового Комітету, що ті поспішили викликати начальника військової округи Н.А.Ходоровича.

Генерал Ходорович, сам родом українець, прихильно ставився до українського військового руху. Звернувшись до маніфестантів з привітом на українській мові, він відразу заспокоїв схвильовану масу. Солдати зробили генералу сердечну овацію і слухняно розійшлися на його просьбу, залишивши для переговорів делегацію з Міхновським на чолі.

Переговори з представниками Військового Комітету й вищою владою округи не довели до нічого. Українська делегація твердо стояла на своєму. На другий день виїхала з Києва до головного команданта армій Південно-Західного фронту в Кам’янець українська делегація, прохати визнати український полк ім. Б.Хмельницького. До складу депутації війшли: ген. Іванов, поручн. М.Міхновський, полк. В.Павленко, шт.-капітан Путник-Гребенюк, прапорщик Мандюга і солдати Сахновський, Ізбицький і Тарасенко. Тим часом у Києві події розвивалися своєю дорогою. Полк ім. Б.Хмельницького сформувався самочинно. Було сформовано при нім кадри артилерії, кінноти, відділу кулеметів та інженерії, разом 3574 людей. Начальником полка вибрано штабс-капітана Даміяна Путника-Гребенюка, на старшин: Сем. Ярошенка, Вас. Дмитриченка, Івана Лукіяненка, Станіслава Ізбицького і Гр. Мичка. Полк поділено на сотні по повітам. Вибрано було полкову раду.

3 травня відбулося об’єднане засідання ради солдатських і військових депутатів і ради депутатів військ київської воєнної округи. Виступали на зборах і представники Ц. Ради. Над справою формування українського полку і взагалі українських військових частин розвинулась генеральна дебата. Представники російської революційної демократії гаряче виступали проти самого принципу творення національних військових формацій, вони казали, що це розбиває єдиний революційний фронт, ослаблює діло революції, наносить велику шкоду боєздатності армії. Вони домагались, щоб солдати, які зібралися на етапному пункті, були вислані негайно на фронт в звичайному порядку. Обвинувачувано ген. Ходоровича, що він потурає домаганням прихильників українізації війська і своїм м’яким поводженням з маніфестантами 1 травня надав їм сміливості і відваги. Українські бесідники (Міхновський, Паламарчук, Винниченко, Неронович та ін.) доводили, що рух солдатів виник цілком стихійно, що йти всупереч бажанню українців-вояків, це значить ще більше оздоблювати українців, які стільки натерпілись наруг над своїм національним почуттям за старого режиму. Винниченко оголосив резолюцію Ц. Ради, яка піддержувала домагання і солдат-богданівців.

Промови українських бесідників не переконали зібрання, і воно величезною більшістю 264 проти 4 (українці в числі 38 здержались від голосування) ухвалило резолюцію проти формування полку.

Але справа була вже вирішена ген. Брусіловим — компромісово: 4 травня начальник

київської військової округи одержав від ген. Брусілова телеграму, що він немає нічого проти формування українського полку, але комплектуватись цей полк мусить виключно добровольцями. Як кадр полку можуть лишитися з тих, що зібралися на етапному пункті в Києві, лиш 500 людей. Решта має негайно бути вислана на фронт до їх частин.

Ц. Рада винесла з цього приводу постанову, що вона “з вдоволенням прийняла до відома заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, як признання українізації армії.” Вона закликала українців-вояків, зібраних у Києві, після виділення з них кадру для формування 1-го українського полку сповнити свій військовий обов’язок і їхати на фронт до своїх частин. Одночасно з тим Ц. Рада заснувала при собі Військову Комісію при участі представників українських військових організацій у Києві, з тим, щоб ця комісія взяла в свої руки справу українізації війська. В кінці кінців в справі полку сталося так, як бажали солдати, що зібралися були на етапному пункті в Києві: вони майже всі записалися до 1-го Укр. полку в числі 3400 людей, діждались Українського Військового з’їзду в Києві, і з’їзд затвердив полк, а всіх записаних до полку офіцерів і солдатів постановив вважати прийнятими в цей полк. Полкові було передано прапор (вишитий черницями Фроловського монастиря у Києві) — малиновий, з портретом Богдана Хмельницького, і полк склав присягу під цим прапором.

Український військовий рух входив у нову фазу. Розпочавшись за ініціативою кількох націоналістів-самостійників з М. Міхновським на чолі, він деякий час розвивався під чисто національними гаслами. Творення власної національної армії яко головної основи української державности — ось що було провідною ідеєю керівників руху. Тому-то вони старалися будити в масах українців-вояків національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси — імення наших гетьманів, як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб імені Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк імені Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюбки приймала історичну традицію; дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козащини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедцях. Це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державности: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху і самої маси, яка за тими провідниками йшла.

Як зауважує один з піонерів українського військового руху в своїх споминах, керівники цього руху в його початках — переважно військові люди і дехто з націоналістично настроєної інтелігенції — “з недовір’ям ставилися до всяких декларацій російської революційної демократії. Вони рішуче осуджували тактику тримання т. зв. єдиного революційного фронту з москалями, що її так гаряче пропагувала українська соціалістично-радикальна інтелігенція. Крайні ліві кличі лякали наших воєнних людей і викликали зрозуміле побоювання, щоб українські соціалісти не захопилися цілковито тією демагогією”.³⁹³

Українська інтелігенція, вихована в антидержавнім і антивійськовім дусі, спочатку поставилася до українського руху серед війська без належної уваги, оцінюючи його постільки, поскільки цей рух взагалі був “революційним”. Сам Міхновський не був популярний серед соціалістичних українських кругів, які захопили провід у свої руки. Такі діячі, як, наприклад, В. Винниченко, що з ненавистю ставився до армії, не могли спочувати й ідеї творення української армії. Вже в самім початку руху, на третій день Укр. Нац. Конгресу, появилася в “Робітничій газеті” (ч. 7 з дня 8. IV. 1917) стаття Винниченка, яка виразно показала, як дивляться круги, які заступав Винниченко, на організацію війська. Стаття висміювала “віру в багнети”, попереджала, що “на кінчиках багнетів можуть маяти не тільки червоні стяжки свободи, але й чорні пасма реакції, насильства, абсолютизма...” “Дужої руки нам треба, а не багнетів”(?!), писалося далі у тій статті, бо “дужа рука матиме все: і багнети, і рало, і перо...” З неукритою злістю глузувала стаття з пробудження історичної традиції: “замиготіли в очах червоні жупани, кунтуші, запахло димом гармат, свіжою кровію, гнилим трупом. Бунчуки, булави, дипломати, пани-державці. Кріпак спішить на шляхтича перевернутись, острогами дзеленьчати, нагаєм помахувати. Недурно другий нововизволений кріпак — поляки (як ходять чутки), не

393. Ол. Шаповал, *op. cit.*, “Січ”, ч. 17.

хотять республіки, а неодмінно короля. Ми не здивуємось, коли наші кріпаки забажають і собі короля, щоб зовсім як у панів було.”

Кілька днів пізніше Винниченко в тій самій “Робітничій газеті” (ч. 10., з 12. IV.) писав знову проти творення української армії: “Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народніх, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі.”

Однак людям з такими поглядами на українізацію війська довелося опинитися перед сильним націоналістичним і самостійницьким рухом серед українців-вояків, — як перед фактом, до якого треба було зайняти таке або інше становище. Російська демократія уже загрожувала українській “багнетами”, отже, український багнет, який сам ставав Центральної Раді до послуг, являвся далеко не зайвою силою. Треба було тільки цю силу собі підпорядкувати, повернути її в своє соціалістичне русло, зробити її знаряддям тої самої політики — ототожнення національного українського руху з соціальними кличами — що її почала вести з травня місяця українська демократія в Ц. Раді.

Таким робом серед українського громадянства вже в квітні-травні ясно позначилися два напрямки у відносинах до питання про українське національне військо: один, репрезентований від початку товариством імені Полуботка з М. Міхновським на чолі, який стояв за творення української регулярної армії як основи майбутньої самостійної України; другий — табор української революційної демократії, що її речником виступив В. Винниченко в цитованих вище статтях, вважав формування регулярної української армії за річ непотрібну й небезпечну, і який дивився на український рух серед війська тільки як на засіб “поглиблення революції в масах” і хотів використати його лиш для скріплення авторитету Ц. Ради перед революційною демократією всеросійською та Тимчасовим Правительством.

Було ясно, що обидва напрями мусять вступити між собою в колізію і стати до боротьби за опанування українським військовим рухом. Ареную цієї боротьби мав стати перш за все Український Військовий з'їзд, скликаний на 18 травня н. ст. у Києві з ініціативи Укр. Військового Комітету і за допомогою Ц. Ради. Ця боротьба й розвинулася на з'їзді зразу ж, насамперед, навколо питання про голову з'їзду...

На з'їзд прибуло коло 700 делегатів від усіх армій російського фронту, від Балтійського й Чорноморського флоту, від гарнізонів і військових частин запілля; по підрахунку організаторів з'їзду він представляв собою 1 580 702 укр. вояків.³⁹⁴ Вже перед формальним відкриттям з'їзду агенти Ц. Ради засипали делегатів партійними відозвами й брошурами укр. ес-ерів і ес-деків, намагаючись загітувати їх на користь крайніх політичних та соціальних гасел і відвернути їх від ідей “націоналізму й шовінізму” на користь революційного соціалізму. З'їзд відкрив голова Ц. Ради М. Грушевський, привітаний бурхливою овацією. Зараз же за ним виступив В. Винниченко і запропонував від імені Ц. Ради вибрати на голову з'їзду Симона Петлюру, що приїхав до Києва як делегат від укр. комітету Західного фронту. Вибір на голову з'їзду соціал-демократ мав служити запорукою, що праця з'їзду буде вестися в бажаному для Ц. Ради дусі.

Однак кандидатура Петлюри зустріла заперечення з боку Міхновського, який заявив, що головою з'їзду має бути неодмінно людина військова, а не цивільна, як Петлюра. Біля кандидатури голови розвинулася дуже гостра суперечка. Частина членів з'їзду висувала на голову кандидатуру Міхновського. Нарешті обидва табори — націоналістичний і соціалістичний пішли на компроміс, і рішили вибрати замість одного голови колективну президію: С. Петлюру, В. Винниченка, М. Міхновського, матроса Степана Письменного і підполковника Юрія Капка-

Матрос Степан Письменний

394. “Вістник Укр. В. Генер. Комітету”, № 1.

на, тільки що призначеного командантом I укр. полку ім. Б.Хмельницького. Кожен з членів президії мав по черзі провадити збори.

На першому ж діловому засіданні С.Петлюра, як голова зборів, зігнував програму з'їзду, вироблену Т-вом ім. Полуботка і предложив порядок дня, запропонований Ц. Радою. Біля цього питання також розвинулася гостра боротьба, знову закінчена компромісом: програма Ц. Ради була доповнена програмою, виробленою при Т-ві ім. Полуботка.

Коресподент "Киевской Мысли", описуючи відкриття з'їзду, зауважив, що "поки що в настрою з'їзду помітно піднесений націоналістичний підйом, з перевагою радикальних мілітаристичних тенденцій, але можна думати, що під умілим проводом досвідченого председателя С.Петлюри з'їзд прийме дещо лагідніші форми на дальших засіданнях." Справознавець "К. М-и" не помилився: Петлюра і Винниченко старалися утримати з'їзд в рамках лояльності щодо Тимчасового Правительства і не допускати його до "націоналістичних" і "мілітаристичних" ухилів. Вже в своїй першій промові Петлюра заявив, що "не треба в дану політичну хвилину відокремлювати долі Росії від долі України. Якщо Росія, переживаючи тяжку історичну хвилю, потерпить катастрофу, наслідки цієї катастрофи неминуче відіб'ються і на політичній частині її — Україні." Коли петербурзька Рада робітничих і солдатських депутатів звернулася до українського військового з'їзду з телеграмою, в якій просила утриматись від творення окремих українських частин аж до вирішення цього питання на всеросійському з'їзді в червні місяці, то це викликало велике незадоволення серед членів з'їзду і багато з них пропонувало вислати Раді різку відповідь. Винниченко і Петлюра, як писало "Русское слово", закликали з'їзд до спокою і вказували на необхідність піддержувати контакт як з Тимчасовим Правительством, так і з Радою робітничих і солдатських депутатів. Їм вдалось умовити з'їзд вислати до Петербурга окрему делегацію для переговорів з Радою роб. і солд. депутатів.

Згідно з програмою, запропонованою з'їзду Ц. Радою, з'їзд обміркував питання про боротьбу з дезерцією, про утримання у війську дисципліни, про переведення одноплемінності полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах, справу поповнювання цих частин виключно українцями, справу командного складу цих частин та інше.

Було поставлено й пункт про "відношення до війни". При обміркуванні цього пункту особливо розгорілись пристрасті. Самостійники-націоналісти в особі своїх промовців Міхновського, Луценка та ін. поставили питання про соборну самостійну Україну, як ціль війни для українців. Міхновський запропонував резолюцію, в якій, посилаючись на пункти Вільсона про самоозначення націй, стояло домагання української державної самостійності. Але з гарячим опором Міхновському виступив Винниченко. Він ганьбив українських історичних діячів, гетьманів та полковників, обвинувачував їх, що вони гнобили простий народ і продали його свободу, казав, що світову війну почали не народи, а пани-капіталісти, і що мир треба заключити без усяких анексій та контрибуцій і домагатися, щоб на мировій конференції були представники українського народу.

Агітація соціалістів робила своє, і в справі відношення до війни з'їзд виніс резолюцію, в якій "прилучаючись до декларації Ради Роб. та солд. депутатів, що їй видано до народів усього світу, до позиції Тимч. Уряду в справі війни", заявлялося, що з'їзд "підтримуватиме всіма силами мир без анексій та контрибуцій на підставі самовизначення народів... Для найшвидшого наближення такого миру з'їзд вважає необхідним добиватись від Тимч. Уряду точного, виразного, негайного зазначення відношення як союзників Росії, так і противників до миру без анексій і контрибуцій; тільки по такому виясненню в той чи інший бік може визначитись в усій повноті воля народів Росії в справі ведення війни. До того ж часу оборона свободи всеросійської на фронті повинна провадитися твердо і непохитно, і не тільки пасивно, але й активно... З'їзд визнає необхідним, щоб на мировій конференції була представлена Україна в лиці своїх делегатів від організованого укр. народу в усій його суцільності."

Зовсім в дусі ідей Винниченка була винесена резолюція про загальні принципи творення армії: "зважаючи, що всяка війна є справою не народів, а імперіялістичної політики пануючих класів, постійне військо як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу, тому укр. військовий з'їзд, закладаючи перший фундамент задля організованої збройної сили української демократії, ставить собі головним завданням, щоб українська армія стала по війні армією народу — народньою міліцією."

В справах дезерції й упадку бойового духу було винесено ухвалу боротися з цими явищами через українізацію військових частин: “Найкращим способом підтримування свідомої дисципліни, котра одиноко тепер можлива в народній армії, котра повинна опиратися не на страху, а на довірі та взаємнім розумінні солдатів і офіцерів, а також на військовій душі, який в свою чергу можна підняти тільки якоюсь великою спільною об’єднуючою ідеєю, а одною з таких ідей для українців єсть ідея національного відродження, — з’їзд вважає потрібним негайно організувати армію на національному принципі. Разом з підняттям дисципліни щезне й дезертирство. З’їзд висловлює переконання, що під своїми національними прапорами, під проводом своїх рідних по крові й по духу офіцерів, за свої народні ідеали українські солдати підуть у бій як один. А хто не піде, проти таких перекичків народу ми уживемо всіх способів боротьби і доб’ємося того, що дезертирів у народній українській армії не буде.”

Далі була прийнята резолюція, яка конкретно з’ясувала способи українізації армії: всі офіцери й солдати-українці повинні бути виділені в окремі національні частини; на фронті це має відбуватися поступово: що торкається флоту, то на балтійському морі треба комплектувати деякі кораблі українськими командами. В Чорноморському флоті, який комплектується переважно українцями, дальше поповнення має проводитись виключно українцями. Для практичного здійснення цих завдань треба утворити український військовий генеральний комітет, який працював би в контакті з російським генеральним штабом.

Поруч резолюції про військові справи з’їзд виніс цілий ряд резолюцій загальнополітичного характеру. Передовсім резолюція про автономію України: “1) в інтересах притишення національних конфліктів на Україні та на фронті, які можуть принести велику шкоду загальній справі революції, в інтересах якнайближчого поєднання і згоди всіх демократичних мас на Україні, з’їзд вважає необхідним вимагати від Тимч. Прав. та Ради солд. і роб. депутатів негайно оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, якнайкращого забезпечення національно-політичних прав укр. народу і всього краю. Першим кроком до реального здійснення цього акту з’їзд вважає необхідним негайне призначення при Тимч. Правительстві міністра по справах України. 2) Підтримуючи вимогу укр. Національного Конгресу, представлену Укр. Центральною Радою Тимч. Правительству, на яку ще не отримано відповіді, Укр. Військ. з’їзд в цій справі вважає необхідним негайне заснування на Україні обласного органу, який би мав працювати разом з представником центрального правительствва на Україні — комісаром на всі губернії, заселені українською людністю.”

Укр. Військовий з’їзд цілком визнав компетенцію Ц. Ради як вищого українського керуючого органу і ствердив це в спеціальній резолюції, де було сказано, що він “вважає Ц. Раду єдиним компетентним органом, призиваним рішати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин до Тимчасового Правительствва, і вимагає, аби з огляду на те, що У. Ц. Рада робить велике державне діло, були асигновані Центральній Раді кошти з казни на українські національні потреби”.

Була винесена резолюція в шкільній справі, — щоб навчання в школах на Україні було з осені 1917 р. зведено в українській мові з забезпеченням прав національних меншостей. Військова освіта до часу заснування української військової академії мала по змозі провадитись в українській мові і українському дусі. Була нарешті резолюція й в земельній справі, вироблена на спільнім засіданні членів військового і кооперативного з’їздів: “право власності на землю автономної України повинно належати виключно до народу. Умови розділу землі установить Український Сойм на основі справедливості і рівності всіх тих, що живуть на Україні. Користування лісами, водними й мінеральними багатствами повинно бути уладжене на принципі загальності. До остаточного розв’язання цього питання Тимч. Прав. повинно негайно припинити всякі акти купівлі та продажу і взагалі передачі землі з рук до рук і в першу чергу закордонним товариствам та окремим особам, а також урегулювати орендні відносини.”

Але всі ці резолюції в умовах тодішнього моменту виявляли лиш побажання desiderata, практичне ж значіння мав вибір членів Генерального Військового Комітету, од якого залежало дальше ведення справ і який мав надати українському військовому рухові той чи інший напрям. І тому біля вибору їх зав’язалася боротьба ще гостріша, ніж при виборах голови з’їзду. Як свідчить учасник подій, з боку соціалістів було пушено в хід усі засоби, щоб за

всяку ціну добитись вибору в члени комітету людей, які б провадили політику Ц. Ради у військовій справі.³⁹⁵

До Українського Генерального Військового Комітету було вибрано: Вол. Винниченка, Сим. Петлюру, д-ра Ів. Луценка, полк. Вікт. Павленка, полк. Ол. Пилькевича, авіатора прапорщика Мих. Полозова, матроса Ст. Письменного, ген. Мих. Іванова, військового урядовця Ів. Гореміку-Крупчинського, поручника Арсена Чернявського, солдата Дмитра Ровинського, прапорщика Аполона Певного, підполк. Юрія Капкана, поручн. М. Міхновського, прапорщика Федора Селецького, солдата Степана Граждана, підполковника Віктора Поплавка і прап. Василя Потішка.

Такий був найвищий військовий орган України, який мав керувати цілим українським рухом у війську, і поборюючи всякі політичні й технічні труднощі, переводити організацію української збройної сили. Що стосується військово-технічної придатності цих людей, то вже одна присутність серед них кількох зовсім не військових людей і малий стаж більшості військових членів говорили за те, що їм буде тяжко справлятися з важкими і складними завданнями організації армії.³⁹⁶ До того ж поміж ними не було згоди: між Міхновським з одного, і Винниченком та Петлюрою з другого боку почалася відразу гостра боротьба, яка скінчилася виходом Міхновського з Комітету. Д-р Луценко виїхав до Одеси, щоб продовжувати там на місці розпочату ним працю. Підполк. Капкан мусів головну увагу уділяти своєму полку. Офіцери, члени Комітету, мусили раз у раз виїздити до різних військових частин на фронті і в тилу, щоб налагоджувати різні непорозуміння й інциденти, які виникали на ґрунті стихійної і самочинної українізації, яка переводилася сама собою, не вважаючи навіть на директиви з Києва.³⁹⁷ Винниченко мусів оддавати весь час політиці в Ц. Раді, і вся справа фактично опинилася в руках Петлюри. Якийсь час зостався ще в Києві Міхновський. Проти нього велася завзята кампанія з боку Петлюри і Винниченка, яких піддержували члени Комітету, солдати і молодші офіцери.

Та противникам Міхновського удалося скоро спекатися його з Києва в зв'язку з викриттям організованого ним перевороту, який мав на меті проголошен-

Полковник Ол. Пилькевич

395. Ол. Шаповал, *op. cit.*, ч. 19.

396. Про Винниченка, Петлюру, Міхновського й Луценка вже говорено вище. Полковник В. Павленко був авіатор і перед революцією завдував повітряною охороною царської ставки в Могилеві; людина дуже енергійна, з певним організаторським хистом, як це виявили події осені 1917 р. Попавши за кордон, довго поневірявся в умовах еміграційного життя і в р. 1928 повернувся до Радянського Союзу. Полк. Ол. Пилькевич — давній свідомий українець і патріот, поет-мрійник, не визначався як військовий нічим. Про ген. Іванова дуже влучно висловився Ол. Шаповал, що він “як фаховець під доброю кермою безперенво міг бути корисним для справи, але опинився він в соціалістично-демократичнім товаристві як тріска од розбитого корабля серед бурхливих хвиль моря! Він весь час “безропотно” плавав по тим напрямкам, куди його несли хвилі”. Підполковник Поплавко і підп. Капкан були типові авантюристи, яких багато виявилось в часі революції. Поплавко дуже рано опинився в ролі большевицького агента. Молоді офіцери Чернявський, Селецький, Певний, Потішко і військовий урядовець Гореміка були симпатичні люди і добрі українці, але, очевидна річ, не мали ні відповідної підготовки, ні досвіду для рішення складних задач організації армії. До того ж декого з них захопив вир революційно-соціалістичного життя і специфічна політика революційного часу. Про матроса Письменного і солдатів Ровинського та Граждана Ол. Шаповал висловлюється, що вони могли бути корисні не як члени Комітету, а як звичайні агітатори, що вмели промовляти до солдатської маси, і при розумнім керуванні могли дуже придатись в умовах революційного життя. Прапорщик Полозов дуже рано опинився спочатку на тайній (ще як член Військ. Ген. Комітету), а потім і на явній большевицькій службі і тепер є комісаром фінансових справ у Харківській уряді.

397. Для прикладу наведу такі факти, зібрані в статі Ол. Шаповала: в Умані солдати-українці 14 піхотного резервового полку на вічу зажадали переіменування їх в український полк імені Гонти. В Житомирі один з піхотних полків переіменував себе в український полк імені Петра Сагайдачного. В Ростові-на-Дону сформувався полк імені П. Полуботка, до якого зразу записалося 5000 солдатів-українців з місцевої залоги. В Саратові сформувався полк імені Мазепа, а в Москві просто “Український Запорозький полк”. Так само і по других містах, у Пензі, Казані та ін. повстають українські полки, або навіть тільки батальйони чи сотні. (Див. “Січ”, 1929, ч. 16).

ня самостійности України за допомогою війська. Про цей доволі фантастичний план Міхновського оповідає нам у своїй згадуваній вже статті С.Шемер: "У Міхновського вже в червні 17 року повстає план проголосити державну самостійність України, спираючись на сили Богданівського полку. При тодішній безвластї ця думка не була фантастичною. Було вирішено повести полк пароплавами на Шевченкову могилу і там, на цій святій для всякого свідомого українця землі, проголосити самостійність Української Держави. Для цього треба було мати надійного командира полку. Думка призначити самого Міхновського командиром богданівців була залишена, бо полуботковці дивилися на цей акт проголошення самостійности і на Богданівський полк тільки як на початок великої роботи і боялися залишитися без головного свого керівника.

За порадою Кліма Павлюка був викликаний з Симбірська кадровий офіцер Юрко Капкан. Він приїхав і на всіх полуботковців зробив добре вражіння. Втаємничий в самостійницькі плани полуботковців, Капкан на всі їхні пропозиції пристав. Міхновський взяв від Капкана урочисту присягу на вірність самостійній Україні і на виконання цілого того плану проголошення самостійности. Але Капкан, увійшовши в той же саме час в зносини з головою вибраного Військовим з'їздом Комітету Симоном Петлюрою і з петлюрівською соціалістичною більшістю цього комітету, присягу свою зламав. План проголошення державної самостійности України, таким чином, упав."³⁹⁸ Сам Міхновський мусів покинути Київ. Його було вислано на Румунський фронт до штабу одної з армій, де він і перебув аж до глибокої осені 1917 року. До активної політичної діяльности він, властиво, вже не повернувся.

Керманічі Ц. Ради побачили, що український рух серед війська може послужити для неї за найкращу опору в боротьбі за опанування владою на Україні. Вони дуже зручно взяли провід рухом у свої руки. Та, на жаль, разом із тим, вони штовхнули його на шлях соціалістичної демагогії, яка розкладала здорові національні елементи військового руху, позбавляла його ідеалізму, ідейного пориву, викликала серед одних кар'єризм і авантюризм (серед офіцерства), серед других розпалила соціальні апетити і в кінці спричинила охолодження до самої ідеї збудування самостійної української держави. Як каже С.М.Шемер, ті, що таку політику повели, "змарнували увесь національний порив у військах, пропустили найзручніший момент для формування української армії і в той спосіб підготували всі будучі катастрофи наших державних змагань."³⁹⁹

Український військовий рух, як уже було сказано, дуже скоро почав ширитися на всіх фронтах, де тільки стояли російські армії. 25 квітня відбулася в Мінську нарада Української Військової Громади Західного фронту, на якій вияснилося, що в цілому ряді військових частин заснувалися вже українські гуртки. 24-25 квітня відбувся з'їзд представників українців 6-ої армії. З'їзд декларував потребу автономії України й організації українського війська. Робили такі постанови й окремі військові частини, напр. Т-ша гренадерська дивізія. Українці Західного фронту добилися того, що головнокомандуючий фронтом дав дозвіл на те, щоб в запасних полках 27 пішої дивізії було сформовано український полк, а згодом і цілу дивізію".

Вища російська влада, давши згоду на формування полку ім. Б.Хмельницького, мусіла згодитись також на представлення Укр. Ген. В. Комітету з тим, щоб українців-солдатів, які висилалися з запілля на поповнення дієвої армії, направляти в особливі три корпуси для укомплектування їх виключно українцями.

Щоб зробити підсумок українському стихійному рухові серед війська, а також дати піддержку Ц. Раді, Генеральний Військовий Комітет скликав 11-й Український Військовий з'їзд. Він вислав до військового міністра Керенського телеграму, прохаючи оповістити про це всі військові частини. Але Керенський відповів, що по воєнним обставинам вважає такий з'їзд несвоечасним. Та з'їзд, як відомо, відбувся всупереч забороні Керенського.

ІІ Укр. В. з'їзд засідав 5-11 червня. В ньому взяло участь 1976 делегатів, які мали репрезентувати 1 732 444 вояків. Число учасників з'їзду протягом кількох днів зросло до 2500. Делегати прибули з Петербурзької, Московської, Мінської, Казанської, Двинської, Омської, Терської й Туркестанської областей, з Північного, Півд.-Зах., Західного, Північно-Зах. і Румунського фронтів. З'їзд відбувся при дуже піднесеному патріотичному настрої і виніс цілий ряд

398. Шемер. "Хліб України", кн.V, ст.31-й.

399. Op. cit., ст. 22.

докладних резолюцій, здебільшого чисто політичного характеру. З резолюцій військового характеру були винесені:

“Про працю Військового Генерального Комітету

1) визнати заходи Укр. В. Ген. Комітету відповідними постановами 1-го Укр. В. з'їзду і працю для українського і взагалі російського війська корисною, за що висловити Ген. Комітетові щире подяку;

2) щоб вища рос. військова влада негайно провела по всіх приказах затвердження Укр. В. Ген. Комітету;

3) щоб всі звертання Укр. В. Г. Комітету до вищої рос. військової влади в справі організації українського війська визнавались і виповнювались нею обов'язково;

4) щоб всі постанови Укр. В. Г. Комітету переводити в життя негайно.”

“Про владу Генер. Комітету

Всеукр. Військ. з'їзд висловлює догану тим воякам-українцям, які не корились постановам Укр. Ген. Комітету і цим гальмували діло революції, вносили дезорганізацію в справи українські і постановляє, що прикази Укр. В. Г. Комітету для всіх українців-вояків і українських військових організацій однині є обов'язкові.”

“Про українізацію війська.

Підтримуючи постанови 1-го Укр. В. з'їзду про українізацію війська, з'їзд доручає Ген. Укр. В. Комітетові якнайскоріше розробити детальний план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного переведення його в життя”.

З'їзд затвердив складений Укр. В. Генер. Комітетом статут Комітету і доповнив його склад, довівши до числа 27 членів: Симон Петлюра, Іван Луценко, В. Винниченко, Віктор Павленко, Ол. Пилькевич, Мих. Полозов, Ст. Письменний, Мих. Іванів, Ів. Гореміка-Крупчинський, Арсен Чернявський, Дм. Ровинський, Ап. Певний, Юрій Капкан, Ф. Селецький, Ст. Граждан, Віктор Поплавко (підполк.), Вас. Потішко (прап.), Лука Кондратович (генерал-майор), Матяшевич (підполк.), Ол. Жуковський (підп.), Ол. Сливинський (капітан), Спиридон Білецький (шт.-капітан), Мик. Левитський (поручник), Петро Скрипчинський (поручник), Георгій Глібовський (кап.), Волод. Кедровський (прап.) і Сергій Колос (солдат).

Нарешті з'їзд вибрав Тимчасову Раду Військових Депутатів в числі 132 людей⁴⁰⁰ і затвердив зразковий статут для українських громад у війську.

Всеукраїнська Рада Військових Депутатів вибрала з-поміж себе постійну президію, до якої війшли: солдат Осип Гермайзе (укр. ес-дек), прапорщик Микола Врублевський (укр. ес-дек), унт.-оф. Павло Войтенко (укр. ес-дек), солд. Саватій Березняк (укр. ес-ер), прап. Опанас Паливода (укр. ес-ер), підпор. Петро Куцяк (Чалий) і поручн. Михайло Панченко (укр. ес-ер).⁴⁰¹

II Український Військовий з'їзд, як і можна було сподіватись, підсилив стихійний рух серед українців-вояків на всіх фронтах. Тепер скрізь почали закладатись українські військові громади і клуби. На всіх фронтах постали свої українські військові фронтові комітети, які керували українськими громадами цілого фронту, скликали з'їди і наради, видавали українські часописи. Так, наприклад, в Ризі, за постановою Виконавчої Ради одної з армії Північно-Західного фронту почав з 14 червня ст. стилю виходити двічі на тиждень часопис “Український голос”. Після захоплення Риги німцями видання перенесено до м. Валк в Ліфляндії, і ч. 25 з дня 30 серпня вийшло вже у Валку. А з ч. 39 до ч. 47 (з 14 падолисту 1917 р.) “Укр. Голос” виходив у Пскові. Навіть на далекому турецькому фронті, у Малій Азії в Трапезонді виходили “Вісти Українського Військового З'їзду Кавказького Фронту” (в моїх руках були чч. 4 і 5 з 1 і 2 падолисту ст. ст. 1917 р.) Поруч з тим у Трапезонді виходили “Вісти Української Крайової Ради Закавказької Укр. Крайовою Радою, яка об'єднувала укр. військові організації Тіфліса, Батума, Ерзерума, Трапезонда та ін. міст. 29. X.-4. XI. відбувся в Трапезонді Укр. Військовий з'їзд.

---

400. “Нова Рада”, № 74.

401. “Вістник Укр. В. Ген. Ком”, № 19-20, ст. 6-7.

На Румунському фронті з'їзд укр. військових організацій відбувся 8-13 жовтня. В кінці жовтня відбувся фронтовий з'їзд на Західному фронті, далі, на Північному, і нарешті 17-2 жовтня відбувся дуже імпозантний з'їзд українців-воjakів Південно-Західного фронту в Бердичеві при участі В.Винниченка, С.Петлюри і М.Ковалевського. На з'їзд прибуло коло 700 делегатів.(?) Українська Крайова Рада в Гельсінгфорсі протягом літа встигла скликати два з'їзди українців-воjakів, що служили в частинах, які стояли у Фінляндії.

Вища військова влада ставилася назагал до українського руху у війську не вороже. Коли ж українці почали ставити домагання українізації окремих полків, дивізій і т. д., то це спочатку викликало неприхильне відношення, як якась непевна і може небезпечна новина. Цю неприхильність в значній мірі піддержувала російська спеціально київська преса, а особливо нач. київської військової округи полк. Оберучев, котрий з якимсь фанатичним завзяттям розпинався проти “українізації багнета”. Неприхильно ставився до українських бажань щодо війська і сам Керенський. Зрештою українцям-воjakам в їх стремління до організації в національні частини доводилось натикатись на опір не стільки навіть збоку російської військової влади, скільки з боку різних загальнореволюційних комітетів і рад солдатських депутатів. Ці комітети й ради боялися зменшення сфери своєї влади і свого впливу: через відокремлення українців, бачили в їх домаганнях “шовінізм”, “сепаратизм”, трохи не зраду. Тому всі ці комітети й ради, доки мали силу, встромляли, де тільки могли, дрючки в колеса українського руху. В Одесі, наприклад, Рада роб. і солдатських депутатів заборонила була українцям брати участь в маніфестації з національними прапорами. В Києві рада роб. і солд. депутатів противилась формуванню українських полків і т. д. Треба сказати, що в багатьох випадках “українізація” військових відділів приймала самовільний чи, як тоді казали, “самочинний” характер. Доволі було комусь із свідомих офіцерів або солдатів у запіллі пустити в своїй частині гасло “українізації”, як маса ухоплювалась за це, думаючи, що від цього поліпшиться її доля. Війна давно вже всіх смертельно втомила. Ніякого захоплення, як те помічалось при мобілізації на початку війни, давно вже не було. Революція, здавалось усім, хто мусів іти на фронт, — мала привести в першій лінії до припинення війни. Але замість припинення, все нові й нові тисячі людей мусили іти на гекатомбу Молохові війни, яка втрачала свій смисл в понятті народу. Коли пускалася агітація за українізацію, то солдати думали, що, може, ця українізація щось дасть їм: може їх не відішлють на фронт, або, може, взагалі будуть якісь полегшення. Тому дуже часто почали траплятися випадки, що така й така-то частина не хоче вирушати на фронт доти, доки її не назвуть українським полком або не дадуть українських прапорів. Розуміється, там, де мали вплив свідоміші національно елементи і де їм вдавалось поширити свою агітацію, цей рух прибирав характер справді ідейного, національного стремління. З початком літа все частіше почали траплятися випадки, що українські військові частини рішуче ставили військовій владі свої домагання і здебільшого — досягли свого, все менше зустрічаючи опір з боку влади. Діло в тім, що в міру того, як ішов загальний розклад російської армії і ширилася в ній большевицька пропаганда, рух український (як і інші національні рухи в армії) виявлявся чинником організуючим, який вів до порядку, до об'єднання, і навіть піддержував ідею бойового завдання армії, бо казав про потребу боронити від ворога свій край, а ворог же стояв на українській території.

Дуже багато шуму наробила у Києві й на цілій Україні справа т. зв. виступу “полуботковців” на початку липня, справа в значній мірі ще й досі не вповні вяснена. Справа ця виглядає в представленні офіційних українських чинників так. На київському розподільчому військовому пункті зібралося коло 5000 солдатів-українців, головна маса яких прибула з Чернігова, частина прибула з Пензи і з різних інших місць, їх хотіли відправити на фронт, але вони заявили, що не підуть, доки з їх не буде сформовано окрему частину — полк імені гетьмана П.Полуботка.⁴⁰² 4 липня на засіданні Ц. Ради член В. Ген. Ком. М.Полозов зробив позачергову заяву, в якій повідомив, що солдати, прибувши до Києва, підлягли впливу з одного боку каторжан, жандармів і пристава, а з другого — недисциплінованих українських елементів, котрі умовляли їх не їхати на фронт, а залишитись тут у Києві, бо тут наш фронт, тут треба боронити

402. З оповідання М.Падалки виходить, що думку організувати полк і назвати його іменем П.Полуботка подав Укр. Військовий клуб ім. Полуботка в Києві. Див. його статтю “Виступ “полуботковців” 4-9 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. Збірник “До зброї”, Тарнів—Львів, 1921, ст. 64.

волю України.”⁴⁰³ Ешелон став вимагати від Ген. Комітету, щоб той одягнув їх, обув, видав зброю і тоді лиш, під укр. прапором, озброєні і сформовані як полк ім. Полуботка, вони підуть на фронт. “Ген. Ком. переконався, що люди цього ешелону просто не хочуть іти на фронт, прикриваючись лиш своїм українством”. Член Укр. Ради військ. деп. Вротновський-Сивошапка додав, що до ешелону до Чернігова приїздили самостійники, обіцяли перевезти їх до Києва, озброїти і там залишити, Він рекомендував ужити супроти полуботковців якнайрішучіших заходів.⁴⁰⁴ Ухвалено було вислати до полуботковців цілу делегацію від Ц. Ради, щоб вона разом з В. Ген. Комітетом поїхала до полуботковців і “нейтралізувала їх недобрий настрій”, як висловився Винниченко. До делегації вибрано Винниченка, Ковалевського, Шульгина, Стасюка, Діденка, Пугача і Левченка.

Делегація побувала у полуботковців і 17 липня доложила Ц. Раді, що полуботковці усі промови Винниченка і Петлюри зустріли дуже холодно, натомість приймали оплесками своїх проводирів прапорщика Майстренка і Гудієнка, котрі перед тим вже провадили агітацію серед Богданівського полку, що конкретні домагання полуботковців — одягнути, обути, дати лікарню.⁴⁰⁵ Винниченко у своїм звіті сказав, що його вражіння таке, що полуботковці бояться їхати в неукраїнські частини і що вони перебувають під впливом агітації елементів, що “свої власні, особисті інтереси прикривають патріотизмом”. Нарешті виступив представник самих полуботковців козак Осадчий. Він заявив, що полуботковці мають одну ціль — боронити Україну, але ось вони вже четвертий день сидять без хліба, голі, босі, без офіцерів, без організації; “Ми прохаємо, — казав він, — дати нам лікарську допомогу, бо люди хворіють, не маючи їжі. Просимо упорядкувати військову канцелярію, що для нас вельми необхідно. Нарешті просимо не забувати нас своєю порадою, присилати нам газети і літературу. Просимо навідуватись до нас, бо нас бояться, ніби ми якісь звірі, каторжане, розбійники. Про нас наговорили Бог зна що, а ми ж люди, як всі. Просимо зняти з нас через пресу ту грязь, котру кинули на нас з радістю російські газети, і дехто з членів Генерального Комітету. Се для нас найважливіше...”⁴⁰⁶

Після довгих дебатів Ц. Рада винесла постанову “закликати товаришів солдатів, що мешкають в Грушках, до національної громадської дисципліни, яка мусить керувати озброєною революційною демократією і в інтересі української національної справи запропонувати їм негайно виконати приказ Генер. Комітету і виступити до указанного Комітетом українського запасного полку”.

Пройшло кілька день. Полуботковці не рухались. Щоб спонукати їх до від’їзду на фронт, 1-й укр. полк ім. Б.Хмельницького виніс постанову; в якій заявлялося, що він “не вважає полуботковців за своїх братів, відмовляє їм всякої допомоги і радить негайно виконати наказ Ц. Ради.” Тим часом до Києва приїздили міністри, заключалася угода, наступило повстання большевиків у Петербурзі. Полуботковці сиділи в таборі на Сирці коло Києва і в с. Грушках і не спішили виконати наказ. 16 червня знову відбулася нарада делегатів Ц. Ради, Богданівського полку та ін. військових частин з делегатами полуботковців. Петлюра, Винниченко, Шульгин кілька годин зряду до пізньої ночі умовляли їх скоритися. Але тільки частина полуботковців в результаті цієї наради згодилися висловити довір’я Укр. В. Ген. Комітету. Друга частина покинула засідання. Можна думати, що серед полуботковців уже підготовлявся виступ. Про цей виступ нам відомо з двох джерел: з українських офіційальних джерел і з оповідання П.Мілюкова, який мав в своїх руках якісь офіційальні відомости, головню якийсь “план праці 2-го укр. полку ім. П.Полуботка з 16 на 17 липня 1917 р.”, що був перехоплений російською контррозвідкою. Треба думати, що обидві сторони змальовують події не безсторонне.

В “плані”, що потрапив до рук Мілюкова, говориться про генезу повстання так: “Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. По проголошенні І Універсалу (ми ІІ Універсалу не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів

403. М.Падалка признає, що “серед “полуботковців” дійсно була певна кількість дезертирів чистої води, був і елемент прямо-таки карний, з вулиці, але він своєю нечисленністю губився в загальній масі”. Ор. cit., ст. 65.

404. Вісти з Ц. Ради, № 11-12, ст. 4.

405. Київська війська влада за згодою У. Ген. К-ту, щоб спонукати “полуботковців” скорше забратися з Києва, умисне морила їх голодом і всякими невигодами.

406. “Вісти”, № 11-12, ст. 6.

силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Ц. Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Ц. Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і по всій Україні як у власній хаті. Тепер же, коли починається повстання, ми виставляємо 6 своїх людей, котрі мусять усім керувати". Ці шестеро людей були: молодший урядник Осадчий (автор плану) — голова, Квашенко — секретар, члени — поручник Романенко (що пристав неохоче), прапорщик Майстренко (найбільш активний керівник), прап. Стріленко і мол. ур. Сподаренко.

План був такий: 1) оповістити окремими листівками всі українські військові частини Києва, що о 1 годині вночі полк Полуботка виступає; 2) у три години вночі зайняти всі важніші пункти Києва, задля чого: а) захопити будинок, де мешкав Оберучев, і зробити там свій центр, в) захопити помешкання нач. міліції Лепарського, с) захопити штаб Печерської кріпости й "Арсенал", d) Раду роб. і солд. депутатів, е) штаб Київ. в. округи, f) товарову станцію, g) держ. скарбницю і банк, h) головну команду міліції, і) мости на Дніпрі і к) Жидівський базар.⁴⁰⁷

М.Падалка каже, що ініціатива виступу вийшла від групи українських діячів, які були невдоволені з нерішучої політики лояльності Ц. Ради до російського уряду: "Сюди належали, — каже він, — деякі члени клубу ім. Полуботка, як напр. Міхновський, Лукіянів, Павелко, члени Генер. Комітету та Ц. Ради, напр. Горемика та інші. Ці особи, а також деякі старшини Полуботковського полку були ідейними організаторами, які накинули думку виступу Полуботковцям... вони хотіли силою подій, силою фактів повернути історичний руль, направити діяльність Ц. Ради по інших шляхах і тим самим прискорити визнання її з боку Тимч. Правительства як уряду України. Вони гадали, що поставлена перед фактом Ц. Рада відкине попередню тактику і піде по бажаному для організаторів повстання напрямку, сама стане на шлях рішучої політики... Вони вживали всіх заходів, щоб виступ був найбільш організованим; були спроби налагодити контакт з деякими частинами українського війська, що виділилися з московського і перебували по різних місцях України, як напр., Полтава, Кременчук т. ін."⁴⁰⁸

Коло часу ночі 18 липня полуботковці вийшли з своїх бараків на Сирці, вишикувались і рушили до касарень 1-го зап. укр. полку, і захопили там зброю. Потому рушили до міста. Частина полуботковців захопила в сусідніх залізничному батальйоні й 5-му авіапарку тягареві авта і поїхала на них також до міста. Але нач. Богданівського полку полк. Ю.Капкан був своєчасно попереджений про виступ полуботковців⁴⁰⁹ і коло 2-ої год. ночі вирушив із своїх т. зв. Бендерських касарень з чотирьма ротами богдановців ім назустріч, — з рушницями, але без набоїв, яких полк ще не мав. Але він не міг затримати полуботковців, бо частина богдановців перейшла на їх бік, і вернувся до своїх касарень, а повстанці в числі коло 5000 вступали до міста. Спершу захопили штаб міліції, де забрали зброю, набої і муніцію; нач. міліції було заарештовано. Далі спробували захопити скарбницю й банк, але там стояла варта і не допустила їх.⁴¹⁰ Коло 7-ої год. ранку захопили Печерськ, де насамперед розгромили помешкання полк. Оберучева (самого Оберучева не було в Києві, він виїздив до Житомира), потім арештували команданта міста, роззброїли юнкерів і заняли інтендатські склади. Коли штаб Київської в. округи вислав був проти полуботковців відділ юнкерів і 2-й запасний понтонний батальйон, полуботковці залягли на валах і почали відстрілюватись.

Тим часом полк. Капкан мобілізував увесь Богданівський полк, проголосив себе тимчасовим начальником міста (в чому не був підтверджений з боку Ген. В. Комітету), повідомив В. Ген. Комітет і вислав своїх богдановців відбирати захоплені полуботковцями будинки державних установ. На допомогу собі Капкан викликав кулеметну роту. В 10 год. ранку зібрався Ген. Військовий Комітет і теж з свого боку постановив вжити рішучих заходів проти полуботковців. Окремі члени В. Ген. Комітету прилучилися до відділів богдановців, які обеззброювали полуботковців і одводили їх купами до Педагогічного музею. Полуботковці здебільшого здава-

407. П.Мілюков, "История второй русской революции", т. I, в. 2. Софія. 1922, ст. 80-81.

408. М.Падалка, ст. 66.

409. М.Падалка каже, що Капкан знав про планований виступ і був у зв'язку з його організаторами, але сам взяв в ньому участі не схотів і грав у цілій історії подвійну роль (ст. 68.)

410. Мілюков оповідає, що "полуботковці" таки взяли скарбницю і банк, що зайняли цілу Печерську Кріпость і "Арсенал", де забрали 1500 рушниць, захопили майже всі райони міліції й пообеззброювали міліціонерів, арештували начальника міліції Лепарського. Див. "Ист. рус. революции", т. I, в. 2, ст. 82. Те саме каже й К.Оберучев у своїх споминах ("Воспоминания". Нью-Йорк, 1930, ст. 289.)

лись членами Ген. В. Комітету без опору. Коло 2-ої год. дня нарада членів Ген. Секретаріату і воєнних властей доручила ліквідувати виступ полуботковців члену Г. В. Комітету ген. Л. Кондратовичу, якому частиною умовлянням, частиною погрозами удалось до вечора примусити більшу частину полуботковців повернутись до касарень. Але вертаючись, полуботковці забрали з собою багато рушниць, набоїв і кільканадцять кулеметів. Прийшовши в свої Грушки, вони окопались там. Та Генеральний Секретаріат вважав, що повстання вже ліквідоване, і при тім українськими ж руками, і того самого дня голова Ген. Секретаріату Винниченко повідомив по прямому дроту петербурзький уряд про події в таких словах: “Вночі на 5 липня група українців-вояків біля 5000 чоловік, що переходила розбивний пункт та самовільно і всупереч розпорядженню Ген. Комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караули коло державних установ. Генеральний Секретаріат негайно вжив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військово гарнізону; як українці, так і росіяне охороняють місто. Частину повстанців заарештовано.”⁴¹¹

Генеральний Секретаріат опублікував відозву за підписами Винниченка і Петлюри, в якій переповідалося про виступ полуботковців та про його ліквідацію заходами й силами української влади. Потім видано ще додаткове повідомлення про остаточну ліквідацію виступу та про інцидент, який мав місце, а саме — патруль, зложений з юнкерів, прийнявши один відділ богдановців за полуботковців, почав стріляти, забив одного і поранив двох козаків Богданівського полку.

Але це ще не був кінець. 19 липня делегація Укр. В. Г. Ком., Ген. Секретаріату і Ради В. Депутатів поїхала в Грушки умовляти полуботковців скласти зброю і їхати на фронт. Умовились на тому, що полуботковці пришлють своїх виборних до Ц. Ради для остаточних переговорів на ранок 7 липня. Цю делегацію полуботковців було в дорозі заарештовано і випущено лиш за кілька годин. На нараді делегати згоджувалися на все, аби їх відправлено було на фронт як окремий полк. Та поки йшли переговори, полк. Оберучев віддав наказ обеззброїти полуботковців і силою відіслати на фронт. Інтервенція Винниченка, який їздив до Оберучева, не допомогла. З наказу Оберучева частини 1-го Укр. полку, юнкери і школа прапорщиків оточили касарні полуботковців і силою їх роззброїли, причім було вбито три полуботковця.⁴¹² На ніч для охорони табору прислано полк кірасирів, які вночі напали на вже обеззброєних полуботковців, побили їх і пограбували, однявши все, що мало якусь вартість — гаманці, ножики і таке інше.

Скоро по тому почалася відправка полуботковців на фронт. 27 липня виїхала полкова канцелярія з старшиною й начальником полку Романенком, а 29 липня останній ешелон полуботковців залишив Київ.⁴¹³ Заарештовані полуботковці сиділи у тюрмі аж до падолиста. Над ними велося слідство, і прокурор обвинувачував їх по ст. 100 карного кодексу, — відділення України від Росії. Вони писали з тюрми листи до українських редакцій, прохаючи в громадянства допомоги.⁴¹⁴ Їх визволили вже большевики під час падолистового повстання.⁴¹⁵

Протягом цілого червня й липня йшла енергійна підготовка до російської офензи на галицькому фронті. Союзники прислали велику силу гармат, набоїв і всякої муніції. Ще ніколи російська армія за цілий час війни не була так добре й багато узброєна, як тепер. Але в неї вже не було бойового духу. Російська революційна демократія з самим Керенським на чолі з усіх сил старалася заохотити військо до наступу. Керенський об'їздив фронт і скрізь промовляв на вічах, закликаючи до бою. Але це все дуже мало помагало. Укр. Ген. В. Комітет з свого боку старався висилати на фронт українські військові частини, потративши немало сил на умовляння й на агітацію в цім напрямку. Ген. секр. Петлюра почав комплектувати спеціальні “батальйони рятування України” в Києві, Чернігові й Ромодані і видав відозву, де закликав охотників “в ім'я оборони України, в ім'я волі сущих на Україні народів” — “стати в цей небезпечний час під знамена рятування України і, не гаючи ні одної хвилини, помогти братам-солдатам і офіцерам, які б'ються з ворогом і чекають від нас помощи”.⁴¹⁶

411. “Вістник Укр. Ген. В. Комітету”, № 5-6.

412. “Нова Рада”, № 83.

413. *ibidem*, № 93.

414. “Вістник Укр. В. Ген. Комітету”, № 18, ст. 7.

415. В. Оберучев у своїх споминах старається довести, ніби між виступом “ботковцев” і виступом большевиків у Петербурзі був тісний зв'язок (“Воспоминания”, ст. 292-293).

416. “Нова Рада”, № 92.

Одночасно з тим він випустив відозву “До українців, вояків на всіх фронтах”, в якій закликав “припинити наступлення німців і не пускати їх на нашу землю... як одженемо німців, як зупинимо наступлення їх, то спасемо Україну, спасемо нашу землю, наше хазяйство, наших дітей, батьків і жінок, нашу волю, наше право на вільне життя. Коли ж нічого не будемо робити в цій справі, то неславно загинемо і загубимо Україну. Проклянуть нас діти наші і не признає нас Україна за своїх синів”. І виявилось, що українці під час “наступу Керенського” билися як найкраще. Це зразу заслужило їм признання з боку вищої військової влади і змінило її погляд на українізацію.

Полуботковський полк, прибувши на фронт в складі 16 сотень і 2447 козаків при 15 офіцерах, зразу був приділений до пішого Немирівського полку, який був висланий в огонь і стратив найбільше людей в боях. Начальник дивізії, в склад якої вийшли полуботковці, зразу здобув таку високу про них думку, що написав до Ц. Ради листа, де, вихваляючи хоробрість полуботковців, прохав “для скорішої українізації його дивізії присилати йому завжди таких справних, гарних, дисциплінованих і ідейних козаків.”⁴¹⁷

Генеральний Військовий Комітет дістав цілий ряд телеграм від начальників дивізій і корпусів з Південно-Західного і Північного фронтів з високим признанням для бойової діяльності українізованих частин. Нарешті сам головнокомандуючий Пд.-Зах. фронту ген. Корнілов в розмові з членом Укр. Ген. В. Комітету ген. Кондратовичем признав, що українізовані частини б'ються надзвичайно відважно, назвавши дві дивізії, які особливо відзначилися.⁴¹⁸ Тоді ж генерал Корнілов сам предложив ген. П.Скоропадському українізувати 34 армійський корпус, який дістав назву Першого Українського Корпусу. Одночасно ген. Корнілов наказав, згідно з проханням С.Петлюри, переводити українців-офіцерів з різних частин в ті військові частини, які були призначені для українізації з заміною офіцерів неукраїнців. Офіцери, які хотіли б самі перевестись до української дивізії, мусіли мати відповідні посвідчення від місцевої української військової громади. Телеграма про перевід українців офіцерів була вислана з Ставки начальникам штабів Північного, Західного, Південно-Західного, Румунського і Кавказького фронтів.⁴¹⁹

До кінця вересня 1917 р. Укр. В. Ген. Комітет встиг добитись дозволу на відкриття в Києві двох українських піших шкіл підпрапорщиків, українських відділів при інженірній та артилерійській військових школах; далі військове міністерство дало дозвіл українізувати: запасний гарматний дивізіон, запасний інженірний полк, телеграфну запасну роту, запасний батальйон самокатчиків і розгорнути запасний кулеметний батальйон в укр. полк двохбатальйонного складу (один батальйон системи “Кольта”, другий системи “Максима”). Було обіцяно дозвіл на новий запасний піший полк і два кінних.⁴²⁰

Відкриття першої укр. школи підпрапорщиків відбулося у Києві в часі III Всеукр. Військового з'їзду. До школи було прийнято коло 250 учнів, які дістали окрему уніформу з українськими погонами.⁴²¹

Український рух серед війська, як уже було зазначено, зразу був зв'язаний з загальною політикою і відразу став до послуг українським домаганням, передовсім — справі автономії України. Разом із тим керівники українського руху, що гуртувалися біля Ц. Ради, старались використати його й для піддержки чисто соціальних домагань. Доволі поглянути на резолюції українських військових з'їздів: усі вони мали окремі розділи “Про земельну справу”, в яких або ставилися домагання певної аграрної реформи, або ж говорилося, що з'їзд приєднується до повстання селянського з'їзду в земельній справі і буде її піддержувати. Організація українських вояків велася по партійному принципу, і ми бачимо, що делегати військових з'їздів діляться на партійні фракції; найбільші фракції були укр. ес-ерів та с.-д., а були ще крім того самостійники, большевики та інші. Ця партійність, втягання військових у політику та ще участь у військовому рухові людей з професії не військових (та й ще на провідних постах), які взагалі дивились на регулярну постійну армію як на якийсь пережиток старовини і мріяли про заміну постійної армії міліцією,⁴²² — все це не дуже сприяло зміцненню ідеї української національної армії; ця

417. “Нова Рада”, № 112.

418. “Нова Рада”, ч. 92.

419. “Нова Рада”, ч. 94.

420. “Вістник Укр. Ген. В. Комітету”, № 18, ст. 3.

421. *ibid.*, № 19-20, ст. 12.

422. Див. про це спеціальну статтю в “Народній Волі”, № 189.

ідея мусіла блукати якимись кривими стежками. А тим часом події склалися так, що українське військо було головною опорою українського руху весною й літом 1917 року, коли йшла боротьба за автономію і за здобуття українцями впливу й переваги по головних осередках краю: в Києві, в Одесі, в Катеринославі. Коли ж наступили листопадові події й перед усіма ясно вималювалася перспектива збройної боротьби з большевиками, тоді українське військо мусіло стати не тільки опорою, але й одиноким знаряддям оборони новонародженої Української Народньої Республіки.

Але українські військові, які почали були з весни переводити й українізацію війська, були, на жаль, занадто розполітизовані, занадто перейнялися лівими соціалістичними поглядами на військо й його роль в державі, щоб повернути рішучо в бік творення нормальної регулярної української армії. Та найгірше було те, що сама солдатська маса навіть в українізованих частинах була вже розложена й деморалізована постійною агітацією, постійною демагогією, в якій українські соціалістичні партії не відставали від большевиків. Генеральний Секретаріат Військових Справ, не визнаний Тимчасовим Правительством, тепер після упадку Тимч. Пр-ва й проголошення Укр. Нар. Республіки, став справжнім українським міністерством війни; з ним тепер рахувалася Ставка, його авторитет визнавали й підпорядковувалися йому начальники армій і цілих фронтів; але вже армій фактично не було, — була лиш розагітована й озлоблена солдатська маса, яка думала тільки про те, як би скоріше вибратись додому й взяти участь в загальнім грабуванні панського добра, яке йшло по всьому краю.

Генеральний Секретаріат Військових Справ, на чолі якого стояв С.Петлюра, людина цивільна, що мала з військовою справою лиш те спільне, що з поч. 1916 року служила урядовцем Всерос. Земського Союзу на Західнім фронті, — опинився перед завданням створити військову силу, яка могла би охоронити Укр. Нар. Республіку в найближчий же небезпечний час большевицького натиску в середині і з назовні. Хоча III Укр. Військовий з'їзд і репрезентував мільйони українських вояків, але од їх вже не було ніякої помочи. Ті українські частини, які приходили до Києва, були вже стомлені фізично і духовно і розложені большевицькою пропагандою. На ті полки, що стояли в Києві, надія теж була невелика: це показали падолистові події, коли українські вояки одверто виявляли симпатії до большевицького діла.

Начальник Київської Військової округи полк. Віктор Павленко зробив був спробу з одного боку запровадити, скільки можна, прежню дисципліну й анулювати вплив і значіння різних рад і комітетів у війську; з другого боку, хотів надати українським полкам до певної міри привілейоване становище, навіть надати їм нову гарну уніформу, щоб привабити солдат до служби в українським війську. Він уже сформував з полків, які стояли в Києві, дві гвардійські, "сердюцькі" дивізії (до 1-ої дивізії належали полки Богданівський, Полуботковський, Дорошенківський і Георгієвський імені Богуна). При 1-ій дивізії почали формувати гарматну Михайла Грушевського бригаду, саперну сотню і кінний полк. Начальником 1-ої дивізії призначено підполковника Ю.Капкана, начальником штабу дивізії — штабс-капітана Хилобоченка і дивізійним інтендатом-підпоручником Ол.Шаповала. Начальником 2-ої дивізії призначено генерала Грекова. Але старання зробити сердюків гвардією не вдалися Павленкові. Самі думки про це, як уже згадувалося в цій книзі, здалися багатьом за "контрреволюційні". Павленко мусів покинути свою посаду, а сердюків повернуто до становища звичайних полків.

Українська військова влада, бачачи, як швидко розкладаються українські полки, що носили назви українських гетьманів та діячів, поневолі мусіла звернутись до охотницьких, добровільних формацій, надіючись, що добровольці, що йшли служити з мотивів патріотичних, будуть надійнішою обороною укр. уряду, ніж полки, зложені з солдат бувшої російської армії.⁴²³ Такою охотницькою формацією був Галицьких Курінь січових стрільців, що почав формуватись при I Запасному Укр. полку в середині грудня 1917 р. з добровольців галичан та буковинців.⁴²⁴

Покладалися надії й на Вільне козацтво, яке у Києві формувалося головно з робітницької молоді під проводом енергійного інженера Мих. Ковенка. Коли в Києві було одержано ультиматум Ради Народніх Комісарів, ген. секр. С.Петлюра, за порозумінням з радою Вільного козацтва, наказав перевести мобілізацію вільних козаків, які мали ставати залогом по містах і

423. "Народня Воля", № 192.

424. *ibid.*, № 171.

важніших залізничних станціях.⁴²⁵ 30 грудня в Києві на Софійській площі відбувся парад Вільного козацтва з околиць. В параді взяло участь 16 куринів: Куринь заводу Гретера, Куринь двірця Київ-І, Кур. Демієвський, Байковський, Печерський, Арсенальний, Кур. двірця Київ-ІІ, 3 курині Подольські, 2 Шулявські, 2 Лукіянівські; 2 Святошинські.

Нарешті Генеральний Секретаріат ухвалив на початку січня 1918 р., щоб справи Вільного козацтва були передані з Секретарства Внутрішніх Справ до Військового Секретарства і щоб було організовано Реєстрове Вільне козацтво, утримуване на державні кошти. Для кожного повіту призначалося дві сотні — одна кінна, друга піша. Ці сотні мали служити задля боротьби з заколотами та анархією.⁴²⁶

В кінці падолиста Ген. Секретарство Військових справ постановило утворити Генеральний Військовий штаб, на чолі якого поставлено голову укр. військ. громади у Двинську ген. Бориса Бобровського. Помічниками йому призначено підполковника Є.Кільчевського і підполк. Ол.Сливинського. На начальника організаційного відділу призначено кап. Ол.Данченка, нач. відділу — зв'язку полковника Козьму і на начальника артилерійського відділу — полковника Пашенка.⁴²⁷ Трохи згодом було призначено на посаду головного начальника постачання підполк. Матяшевича; начальником військових шкіл призначено полковника Мих. Омелявича-Павленка, його помічником — поручника Арсена Чернявського. Генералом для особливих доручень призначено полковника Ол.Пилькевича, начальником загального відділу Генерального Штабу — підполковника Пономаревського-Свидерського, начальником воєнно-політичного управління — прапорщика Федора Селецького, начальником воєнно-комісаріятського відділу — солдата Колоса, начальником інтендантського управління — полковника Кравченка, інспектором артилерії призначено видатного знавця артилерійського діла генерала С.Дельвіга. Товаришем Генерального Секретаря військових справ Генеральний Секретаріат призначив поручника В.Кедровського.⁴²⁸

Військове Секретарство переїхало в половині грудня до будинку б. колегії Павла Галагана на Фундуклеївській вулиці, і тут розташувалися його головні відділи.

В кінці грудня 1917 р. С.Петлюра подався до демісії, причиною якої були постійні непорозуміння між ним та В.Винниченком, які часом приймали дуже гострі форми. Місце Петлюри заступив Микола Порш. Він продовжував діло організації осередкових установ вищого військового управління. Генеральний Військовий Штаб приступив до розроблення законопроекту про створення нового національного війська на територіяльній основі. Було зменшено офіцерські резерви, створено комісію, яка мала розглянути долю офіцерів-українців, що служили в російських військових частинах і тепер залишилися без посад. М.Порш видав наказ, щоб до українського війська приймалися тільки офіцери, що були родом з України; для вступу до укр. армії вони були зобов'язані представляти посвідки від революційно-демократичних організацій тих частин, в яких вони служили. Без таких посвідок ніхто не міг був прийнятий до українського війська. 1 січня 1918 р. законом Ц. Ради було утворено при Ген. Секретарстві Військових справ Комітет по демобілізації армії, який мав керувати демобілізацією військ Українського фронту і ліквідацією таких інституцій, як Земський та Городський Союзи, Продовольчий Комітет та ін.⁴²⁹

Нарешті, наказом М.Порша з дня 10 січня 1918 року було встановлено уніформу для українського війська. Одягом для укр. війська до остаточної демобілізації залишено поки що стару російську уніформу, але з такими одміними: рід зброї та нумери в. частини мали позначатися на комірі; посада мала означуватись особливою нашивкою на рукаві. На кутках коміра нашивалися чотирикутні нарізники з синього сукна; на нарізному вгорі мав бути означений трафаретом рід зброї, а під ним число або назва частини. Трафарети для піхоти — перехрещені рушниці, для кінноти — шаблі, для артилерії та інших спеціальних родів війська такі самі, які були в російському війську.

Посада означалася срібними шевронами на правому рукаві вище ліктя: шеврони мали

425. *ibid.*, № 175.

426. "Народня Воля", 1918, № 187.

427. "Народня Воля", № 175.

428. *ibidem*. № 183.

429. "Вістник Генер. Секр. УНР", № 7.

вигляд тупого кута рогом догори; ройовий мав один шеврон, четар — два; бунчужний (фельд-фебель) — три; полусотенний — один з петелькою догори над рогом, сотник — один з петелькою та один з рогом під ним; курінний (батальйонний) — один з петелькою і два кутом під ним; полковник — один шеврон кутом з зазубнем (зигзагом) 1 1/2 сантим. завширшки; отаман бригадний — два таких самих; отаман дивізійний — три таких самих; отаман корпусу — при таких самих з петелькою; отаман армії — один широкий шеврон з петелькою та один широкий кутом; отаман фронтовий — один широкий з петелькою та два широких кутом. Кокарди синьо-жовті (жовтий колір всередині). Наплечники (погони) установлялись для всіх козаків і старшин блакитні, обшиті жовтим кантом.⁴³⁰

16 січня обмірковувався в Малій Раді законопроект, вироблений Ген. Секретарством військових справ про утворення народньої армії на основі міліції. Проект мав такий зміст: народня міліція організується для оборони від зовнішнього ворога. До остаточного вироблення Ген. Секр-вом докладного законопроекта про народню міліцію, має зараз же тепер початися набір та організація кадрів інструкторів, які після належної підготовки приступили б до формування народньої міліції в УНР. Кадри інструкторів мали об'єднуватись в окремі військові частини. Інструктори наймаються по охоті на певний строк з платнею по 50 карб. в місяць. Приймаються в інструктори громадяни УНР не молодше 19 років. З інструкторських кадрів мало бути утворено 3 корпуси відповідно до трьох військових округ України: Київський, Харківський та Одеський. Теперішнє військо повинно бути демобілізоване по роках служби і після демобілізації регулярне військо касується. На переведення військової реформи асигнується 400 мільйонів карбованців.

Законопроект було з невеликими поправками (наприклад, платню інструкторам збільшено до 100 карб. в місяць) прийнято, незважаючи на гостру опозицію деяких членів Малої Ради, головно М.Рафеса і Євг.Нероновича, які запитували: навіщо творити "армію наймитів", чи не для боротьби з большевиками?⁴³¹

Не довіряючи військовим частинам, які хоч до деякої міри зберігали дух старої дисципліни й послуху, а особливо коли ті частини стояли під проводом генералів ще з прежньої царської служби, українське правительство змарнувало й не використало дуже значну військову силу, яка могла стати справді основою української регулярної армії. Я маю на увазі не раз згадуваний вже I Український Корпус, який заслуговує того, щоб спеціально зупинитись над його історією в огляді українського військового руху.⁴³² 18 липня (старого стилю) 1917 р. виїшов наказ Корнілова про українізацію 34 корпусу, який складався з 104 і 153 піших дивізій і стояв під командою генерала П.Скоропадського, пізнішого Гетьмана України. Корпус тільки що перебув бої відомого "наступу Керенського" і відступив до м. Сатанова над Збручем. Згідно наказу, всіх старшин і солдатів великоросів малося передати до 41 корпусу, залишивши тільки українців, і потім поповнювати тільки самими українцями.⁴³³ Так укомплектований корпус діставав офіційну назву I Українського Корпусу. Виділивши зі свого складу великоросів і жидів, корпус був переведений до Меджибожа на північній Поділлі, де мав укомплектуватись і зорганізуватись.

Начальником штабу корпусу був призначений генерал. Сафонов, командантом I дивізії — генерал Гандзюк, начальником штабу в ній — полковник Капустянський; командантом II дивізії — генерал Клименко, нач. штабу — генерал Крамаренко; гарматним інспектором — генерал Акерман. Українських поповнень спочатку присилалося мало, але вони були, як признає командант корпусу, дуже добрі. Тяжче було з старшинами, серед котрих було мало досвідченого бойового елемента, так що доводилось залишати й старшин-неукраїнців, цінних з військового погляду. Для поліпшення старшинського складу було влаштовано спеціальні курси, які дали дуже добрі наслідки.

430. "Народня Воля", № 197 і "Роб. газета", № 217.

431. "Роб. газета", 1918. № 221.

432. Коротку історію цього корпусу знаходимо в "Споминах" Гетьмана П.Скоропадського, в кн. IV "Хліборобської України", Відень 1922-23. Деякі подробиці знаходимо також в статті М.Середі "Перші українські військові частини", в Календарі "Червоної Каліни" на 1929 рік. Та в цій статі багато хронологічних і фактичних неточностей.

433. М. Середя згадує, що в 104 дивізії два полки були сформовані з псковських "дружин" і мали суто московський характер; другі два полки були укомплектовані українцями з Катеринославщини. Див. Кал. "Черв. Кал.", ст. 45.

Коло 1 жовтня українізація й реорганізація корпусу була закінчена, старшини дістали українські відзнаки: погони з жовтими смугами по блакитному полю. Полки I дивізії дістали спеціальні назви: I Київський полк імені гетьмана Б.Хмельницького; II Стародубський полк ім. гетьм. Скоропадського; III Полтавський полк ім. гетьм. Сагайдачного; IV Чернігівський ім. гетьм. Полуботка.⁴³⁴ Командування корпусу стояло в тісному зв'язку з Військовим Секретаріатом Ц. Ради: генерал Скоропадський і полк. Капустянський двічі їздили до Києва в справах українізації корпусу. Генеральний секретар військових справ С.Петлюра, як згадує свідок, "радо приймав інформації від полк. Капустянского, але сухо й обережно поводився з генералом Скоропадським."⁴³⁵ Взагалі київські офіційні сфери ставились до ген. Скоропадського з недовір'ям, як до великого пана і бувшого офіцера царської гвардії. Боялися його популярності у війську і підозрювали в якихось честолюбних замислах. Але самому українському корпусу не довіряли і з другого боку: вище російське командування вважало за не дуже зручне, що I Український Корпус стоїть близько від Києва, і наказало йому вирушити на фронт на зміну VI корпусу, котрий мав українізуватися в II Український корпус. Але в I Укр. Корпусі вже помічались ознаки загального розстрою й упадку дисципліни. І ген. Скоропадський вважав, що краще було би вивести корпус на фронт, щоб зберегти його від деморалізуючого впливу запілля.⁴³⁶ Та тим часом стався большевицький переворот. Влада в Києві перейшла до українських рук, хоч на перших порах доводилось фактично ділити її з большевиками. Серед старшин і козаків I Українського Корпусу почалося хвилювання і хитання — куди йти? чи на фронт, чи на Київ? Генеральний Військовий Секретаріат грав при тім якусь подвійну роль, продиктовану, треба думати, недовір'ям до особи команданта корпусу. Не вважаючи на протести ген. Скоропадського, на нараді Петлюри з головнокомандуючим Володченком було вирішено роз'єднати корпус: I дивізію вислати на фронт разом з штабом корпусу, а II вислати до Києва. Але I дивізія прибувши на ст. Деражню, звідки мала їхати потягами на фронт, не схотіла туди їхати. В той саме час надійшли відомости, що збільшевичений 2-й гвардейський корпус, покинувши фронт, іде на Київ, а большевицький головнокомандуючий прапорщик Криленко, який замінив собою замордованого в Ставці ген. Духоніна, наказував телеграмами Українському Корпусу йти на фронт. Тоді ген. Скоропадський рішив узяти на себе діло оборони Києва та замість йти на фронт, обсадив частинами обох своїх дивізій залізничні лінії Жмеринка—Козятин і Шепетівка—Козятин—Христинівка—Вапнярка і роззброїв ешелони 2-ої гвардійської дивізії й деякі другі збільшевичені частини, які загрожували Києву й українському урядові.

Павло Скоропадський,
як начальник I українського
корпусу.

Частини I Українського Корпусу побільшувалися сотнями Вільного козацтва і добровольцями, які охоче до нього вступали, як до українського національного війська. Корпус робився справжньою регулярною українською армією, яку належало б всіми силами піддержати й зберегти. Та Генеральне Військове Секретарство не тільки недооцінювало ваги корпусу, а ще й ставилося до нього з недовір'ям, особливо до його команданта ген. П.Скоропадського. Воно залишалося глухе до всіх його телеграм з проханням надіслати теплу зимову одягу, чоботи, залізні грубки — бо люди жили весь час в неопалюваних вагонах; навіть коли він вислав телеграми, щоб до частин корпусу було надіслано з Києва від українських національних організацій людей, які б могли паралізувати большевицьку агітацію, то й на це не було ніякої відповіді. Коли ж ген. П.Скоропадський поїхав сам до Києва, то виніс вражіння, що "круги Ц. Ради не довіряють людям з вишого командного складу і думають опертись виключно на роботу в армії молодшого старшинства і отаманів-аматорів". Щодо себе особисто, то він почував недовір'я з боку цих кругів, хоч разом із тим і брак відваги усунути його від командування згори.⁴³⁷ Коли виникло питання про призначення головнокомандуючого всіми силами України

434. М.Середа, ст. 46.

435. М.Середа, ст. 47.

436. Спомини Гетьмана Скоропадського, ст. 27.

437. "Хліб. Україна", IV, ст. 39.

проти большевиків, то на цей відповідальний пост призначено було не генерала Кирея, талановитого гарматного інспектора, видатного бойового генерала – якого мали на увазі, і не ген. Скоропадського, а полковника Капкана, який вже й перед тим виявив не раз свою нездатність до скільки-небудь ширшої діяльності.

Помічаючи з боку українського політичного центру певного роду саботаж з огляду на свою особу, ген. Скоропадський рішив одійти від командування корпусом, щоб тим способом полегшити установаження більш нормальних відносин між українським політичним центром і тією збройною силою, на яку цей центр мав опертися в першій війні за українську державність. 6 січня 1918 р. він подався до демісії, передавши командування корпусом генералу Гандзюкові.⁴³⁸

Штаб корпусу перебував тоді в Білій Церкві. Штаб I дивізії (його начальником замість полк. Капустянського став підполк. Сологуб) стояв у Бердичеві, 1-ша її бригада стояла в Києві, 2-га – на залізниці Фастов– Бердичів; II дивізія стояла на лінії Винниця – Гнівань. Командантом I дивізії замість ген. Гандзюка став полковник Никонов, у II дивізії залишався ген. Клименко.⁴³⁹

Але дисципліна й боєздатність корпусу під впливом загального настрою й агітації падали з кожним днем. Коли большевики оголосили демобілізацію старої російської армії, то солдати корпусу примусили оголосити часткову демобілізацію і в себе. Як зауважує самовидець, це було викликано охотою солдатів поділити між собою військове майно, як тоді бувало звичайно при демобілізації. В корпусі настала анархія. Генерали Гандзюк і Сафонов поїхали за директивами від українського уряду до Києва, але прибули туди вже тоді, як Київ опинився в большевицьких руках. Вони попали в большевицький полон і були розстріляні, їх переслухував сам начальник большевицької армії Муравйов, який запропонував обом перейти до його на службу, але вони відмовилися і тим підписали собі смертний вирок. Вже літом 1918 р. тіла обох героїв були, з наказу гетьмана П. Скоропадського, розшукані і достойно поховані.

Корпус скоро перестав існувати. Козаки розбіглися, старшина позникала. Невеличкі рештки збереглися, переховалися і по приході німців прилучилися знову до українського війська, склавши кадри дивізії, на чолі якої постановлено було начальника I дивізії з I Українського Корпусу полковника Никонова.⁴⁴⁰

Недооцінюючи значіння регулярної армії взагалі, ставлячи собі ідеалом “народню міліцію”, а поки що думаючи обійтись якимось за допомогою найманих військових частин, український уряд не спромігся взагалі створити скільки-небудь значну і надійну військову силу і в критичний момент боротьби з большевиками в січні 1918 року опинився, як ми бачили в розділі XI цієї книги, майже безборонним.

Українську державність рятували, гинучи в нерівній боротьбі патріоти-добровольці: українська молодь, невелике число національно настроєних професійних вояків та галицькі січові стрільці. Можна з певністю сказати, що коли б не військова поміч німців, геройські зусилля українських добровольців не змогли б в той час врятувати українське правительство, а з ним і ідею української національної державности.

Після повороту української влади до Києва Запорозький загін, що під проводом генерала Присовського увільнив Київ від большевиків, був переформований в Запорозьку дивізію. Самого ген. Присовського було усунуто від командування, бо йому не довіряли; під претекстом вищої почесної посади його призначено губерніяльним командантом Київщини. На його місце мали призначити капітана Шинкаря, щоб той вигнав з дивізії “всіх реакційних і контрреволюційних духів”, але в дивізії ні за що не хотіли мати Шинкаря, і тоді по довгих ваганнях призначено було “нейтральну” людину, генерала Натієва, грузина родом, дуже гарного бойового генерала.⁴⁴¹ До складу дивізії входили: I Запорозький полк ім. гетьмана Дорошенка, командант полк. Загородський; II Запорозький піший полк, ком. полк. П. Болбочан; III Гайдамацький піший полк, командант полк. В. Сікевич; гарматний запорозький полк, командант полк. Парфенев;

438. “Хліб. Україна”, IV, ст. 39-40.

439. Календ. “Черв. Каліни” на 1929. р., ст. 48-49.

440. *ibidem*, ст. 51.

441. Б. Монкевич. “Слідами новітніх запорозьців”, ст. 28.

кінний ім. К.Гордієнка полк, команд, полк. В.Петров; інженірний полк, командант полк. Козьма; панцирний дивізіон, команд, сотник. Болдирів. Богданівський полк (командант — полк. Ол.Шаповал) було виділено в окрему одиницю.⁴⁴² Всі полки були в дуже невеликім комплекті, бо загальне число людей в дивізії не переходило 5000. Згодом дивізія дуже поповнилася добровольцями і розгорнулася в цілий корпус.

В половині березня дивізія Натієва разом з богданівцями вирушила на схід, визволяти від большевиків Лівобережну Україну.⁴⁴³ Її піддержували окремі німецькі відділи. Поход відбувався по лінії полтавської залізниці. Спільними силами було здобуто станцію Гребінка, і тут німці на деякий час спинилися. Українці продовжували наступ і з боєм заняли Лубні, де відзначився кінний полк ім. Гордієнка під проводом полк. Петрова. До рук українського війська попало багато здобичі. Населення радісно вітало своє рідне військо, і ряди його поповнювалися численними добровольцями. Коло станції Ромодан протягом 1-3 квітня українці витримали упертий бій з переважаючими силами ворога, але, піддержані німецькою артилерією, здобули Ромодан і відкрили собі шлях на Полтаву. В ніч з 8 на 9 квітня була зайнята Полтава Гордієнковським полком. На другий день туди вступила німецька кіннота, яка наступала з заходу, від Кременчука.

З Полтави Натієв головні сили своєї дивізії вислав на Харків. Після бою під Люботиним, де до рук українського війська попала величезна сила військового майна (7 броневиків, гармати, аероплани, радіостанції, рушниці, набої і т. ін.), 19 квітня українці побідно вступили до Харкова. Тут було призначено за губерніяльного команданта Харківщини полковника Ол.Шаповала, а його Богданівський полк було поставлено в Харкові залогою. У Харкові дивізія була розгорнута в Запорозький корпус, до складу якого війшли полки:

I Запорозький ім. Дорошенка піший полк, командант полк. Загородський;

II Запорозький піший полк, ком. полк. Болбочан;

III Запорозький ім. Б.Хмельницького піший полк, ком. полк. Шаповал;

III Гайдамацький піший полк, ком. полк. Сікевич;

I Запорозький ім. К.Гордієнка кінний полк, ком. полк. Петров;

I Запорозький гарматний полк (6 легких і 2 тяжких батерії), ком. полк. Парфенев;

I Запорозький інженірний полк, ком. полк. Козьма.

I Авто-броневий дивізіон (8 легких і 4 важких панцерника), ком. сотник Болдирев;

Кінно-гірський дивізіон (2 батерії гірських гармат і кілька польових), ком. полк. Алмазов;
Повітроплавний відділ.

За найкращу частину в корпусі вважався II Запорозький полк Болбочана, який був і найбільшим по числу вояків, бо мав їх коло 4000. Полк мав 16 сотень і I кінну сотню, команду піших розвідників, команду самокатчиків, саперну сотню, 2 кулеметні сотні, 1 бомбометну і 1 немештрову сотню.

Корпус дістав нору уніформу захисного кольору англійського зразка. Кашкет теж англійський з українською кокардою. Старшинські відзнаки на ковнірі, посада відзначалася вузлами на лівому рукаві, у старшин золотим позументом, у козаків синім сукном. Полки корпусу здобули цілком вигляд звичайного регулярного війська. Його парад у Харкові спільно з німцями зробив велике вражіння на населення міста і причинився до вступу в ряди українського війська багатьох старшин і солдатів старої армії.

10 квітня штаб корпусу дістав з Київa від військового міністра Жуковського таємний наказ виділити з корпусу дві групи: одну, зложену з усіх родів зброї, на правах дивізії, під командою полк. Болбочана вислати на Крим по лінії Харків—Лозова—Олександровськ—Перекоп—Севастополь. Група “мала своїм завданням випередити німецьке військо в цьому напрямкові, знищити большевицьку армію, яка прикривала підступи кримського півострова й захопити Севастополь. Наконечною ціллю цього походу було захопити Чорноморський флот, який стояв тоді в Севастопольській затоці й мусів би попасти до рук українського війська, як також і все величезне майно кримських портів.”⁴⁴⁴

442. *ibidem*, ст. 27.

443. Цей похід докладно описано в споминах його учасників сотника Б.Монкевича: “Слідами новітніх запорожців”, Львів, 1928 і ген. В. Петрова: “Спомини”, ч. 11. Львів, 1930., а також у статті С. Шемета: Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького корпусу 1917—1919 рр.) “Хліборобська Україна”, кн. IV, Відень, 1922—23.

444. Б. Монкевич, Слідами новітніх запорожців, ст. 76.

Виконання останньої частини наказу мусіло робитись в секреті від головної команди німецької армії на Україні. Українське правительство не потрафило зговоритись з німцями щодо Криму й чорноморського флоту і думало поставити німців перед фактом. Але це, як побачимо далі, йому не вдалось.

Друга група корпусу мала вирушити в напрямку Лозова—Слов'янськ, щоб звільнити від большевиків Донецький басейн, який мав величезне значіння для господарського життя України, постачаючи їй вугіль.

До Кримської групи війшли II Запорозький піший полк, кінний Гордієнковський (який уже з Полтави був висланий на Лозову), інженірний курінь, автопанцирний дивізіон, три легких і одна тяжка батарея, кінно-гірський дивізіон і два бронепотяги. Крім того, до групи прилучилися Харківський партизанський відділ під командою полковника Лубяницького. Вже в поході на бік українців перейшов у Павлограді кінний гусарський полк. В такому складі група Болбочана відбула свій славний кримський поход. Вона з боєм захопила станцію Синельниково, потім Олександровськ, де зустрілася з відділом січових стрільців, що під командою ерцгерцога Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) прибула в складі австрійських військ; за допомогою відділу російських добровольців, що під проводом полковника Дроздовського пробивались з румунського фронту на Дон, українці взяли Мелітополь. Сюди 20 квітня прибула й німецька дивізія під командою генерала фон Коша. Полковник Болбочан підпорядкувався йому як старшому рангом, але фон Кош не перешкодив Болбочанові вести далі свій наступ самостійно. Сміливим наступом українці сфорсували залізничний міст через Сиваш і вступили на територію Криму. Після невеликого бою була зайнята 22 квітня станція Джанкой, звідки від головної лінії відходить вітка на Теодосію. Кримське населення радо вітало українське військо як ратників від большевицького терору. 24 квітня був узятий Симферополь, де захоплено в полон большевицький Штаб оборони Кримської Республіки. На другий день було зайнято Бахчисарай, і українські роз'їзди наближались вже до Севастополя. Але німці ще кілька днів перед тим рішуче зажадали від Болбочана припинення дальших операцій в Криму. Після того, як німці перерізали сполучення в тилу й загрозили бомбардувати українців з своїх гармат, Болбочан мусів уступити. Переговори по телеграфу з київським урядом полковника Болбочана й генерала Натієва, який прибув до Симферополя, нічого не вияснили, і українське військо мусіло відступити до Мелітополя. Звідти воно перейшло до Олександровська, де Болбочан переформував свою групу в I Запорозьку дивізію, яка вже гетьманським правительством була переведена до Харківщини й Вороніжчини для охорони східного кордону України.

Група полковника Сікевича, до якої війшли I Запорозький полк ім. Дорошенка, III Гаїдамацький, II Запорозький ім. Б.Хмельницького, гарматний та інженірний полки, розбила большевиків коло станції Барвінкове, 18 квітня заняла Бахмут, а 25 квітня вузлову станцію Никитовку. 27 квітня група Сікевича, піддержана німцями, розбила большевиків, які хотіли відбити назад Никитовку; 28 квітня Богдановський полк з боєм захопив станцію Дебальцево, і нарешті 30 квітня передові українські частини зайняли станцію Колпаково, яка вже становила пограничний пункт з територією Війська Донського. Таким чином, Донецька область була увільнена. Полки групи Сікевича разом з дивізією Болбочана були розташовані літом 1918 року на східному пограниччі.

По відході дивізії ген. Натієва в поход на лівий берег Дніпра в Києві залишились тільки січові стрільці, які протягом квітня розгорнулися в полк, який складався з 3 піших сотень, 1 сотні кулеметів, 1 сотні кавалерії і 2 батарей. Командантом полку був полковник Євген Коновалець, начальником штабу — підполк. Андрій Мельник. В половині березня прибула до Києва дивізія синежупанників, яка була частиною розташована в Києві, частиною в Чернігові. Оце властиво була й уся бойова сила, яка була в розпорядженні українського уряду, якщо не рахувати ще деяких дрібних добровольчих формацій.

Військове Українське міністерство нарешті само побачило, що наймані або випадкові добровольчі формації не можуть замінити регулярної армії і приступило до вироблення плану організації такої армії на основі територіального комплектування. Армія мала складатися з 8 корпусів піхоти і 4 1/2 дивізій кінноти. Але практичне переведення цього плану випало на долю вже гетьманського правительства.

Українське національне відродження знайшло свій відгук і серед матросів Чорноморського флоту. Як відомо, матроси цього флоту рекрутувалися майже виключно з-поміж українського населення; натомість морське офіцерство, складаючи собою строго замкнену касту, мало в переважній більшості російський або зросійщений характер. Свідомі українці серед офіцерства траплялися дуже рідко і то більше серед військово-технічного персоналу. Вже на національному Українському Конгресі 1 квітня був представник від Чорноморського флоту; так само був представник і від українців Балтійського флоту. До Українського Військового Генерального Комітету увійшов матрос Степан Письменний, і в Києві була заснована Українська Морська Рада. На початку червня 1917 р. українці матроси Балтійського флоту поставили до російського морського міністерства жадання, щоб українці-матроси Балтійського флоту були виділені в окремий екіпаж і відбували службу на одному з воєнних кораблів, який би дістав назву "Україна". Це жадання було задоволене аж в самім кінці 1917 р., коли дозволено було українізувати крейсер "Светлана". На всіх трьох Українських Військових з'їздах брали участь представники від флоту. Але у флоті дуже рано поширився серед матросів большевизм, і большевицька течія перемогла течію національну.

Коли в жовтні 1917 р. Д.Антонович дістав від Генерального Секретаріату доручення поїхати до Одеси, Херсона й Миколаєва, щоб там на місці з'ясувати питання про українізацію Чорноморського флоту, то він вияснив, що українські симпатії серед матросів безумовно існували, але матроси-українці не мали проводу, а серед командного складу українців майже зовсім не було. Найбільша українська група і найбільш впливова була на броненосці "Воля", який один час навіть підніс був український прапор. На другому ж броненосці, "Три Святителі", переважали симпатії большевицькі. Броненосців (дредноутів) на Чорному морі було тільки два, вони властиво й рішали справу, бо залага менших кораблів орієнтувались на броненосці.

Дуже багато українців знайшлося в Миколаєві, але вони були мало активні. Після переговорів з Антоновичем вони дуже охоче визнали над собою зверхність Центральної Ради й вислали свого уповноваженого до Української Морської Ради в Києві. З своєї подорожі Д.Антонович виніс вражіння, що без Севастополя ні про який український флот на Чорному морю не доводиться й думати, отже, треба було би мати в своїх руках Крим.

По повороті з своєї подорожі Д.Антонович був призначений міністром морських справ і приступив до організації нового міністерства. Як читаємо в його записках, він "старався розшукати певних українців, які б розумілися на морських справах по роду своєї попередньої діяльності". Із таких людей він надібав Михайла Білинського, колишнього морського офіцера, а в той час банкового урядовця. Йому було доручено організувати фінансовий відділ міністерства. На директора інженірно-механічного відділу було запрошено корабельного інженіра Олександра Коваленка (що служив колись на броненосці "Потьомкін" і після відомої революційної пригоди з тим броненосцем в 1905 році перебував довший час на еміграції). Працювали в Міністерстві також морські офіцери Акименко і Шрамченко.⁴⁴⁵

18 січня 1918 р. Мала Рада затвердила запропонований Д.Антоновичем проект українського морського прапора, вироблений Українською Морською Радою. Прапор виглядав так: матерія складалася з двох смуг, вгорі жовта, внизу синя; на синій золотий знак кн. Володимира — Тризуб з хрестом угорі.⁴⁴⁶

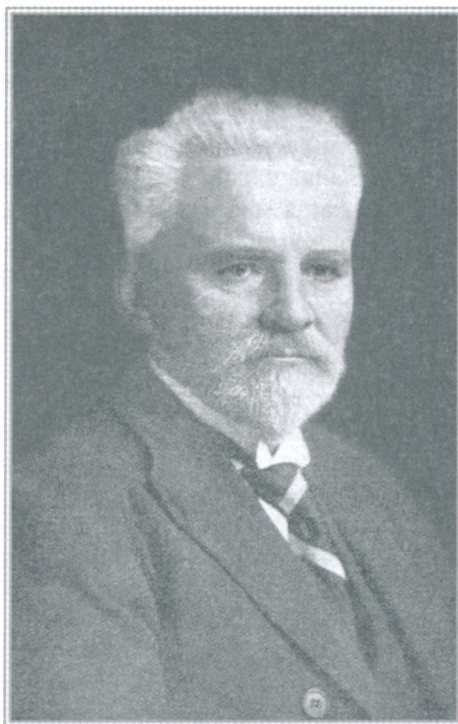
Паралельно з Міністерством існувала, як згадувано вже, і Морська Рада, яка складалася з делегатів, присланих до Центральної Ради від різних військових кораблів, від торговельного флоту і від різних військово-морських частин. Цих делегатів, майже виключно матросів, наїздило дуже багато; прибувши до Києва й передавши Ц. Раді привезені від своїх громад постанови і заяви, делегати вже не верталися назад до важкої служби й праці на кораблях, а воліли весело й цікаво жити у Києві. Коли перед Різдвом 1917 року відбувся в Києві Український Морський з'їзд, то всі учасники його потім залишилися в Києві. Уся ця громада зробила собі морське "общезитіє", забравши будинок одної міської школи, і тут зібралося аж кілька сот людей. По-

445. Рукописні замітки проф Д.В.Антоновича, за дозвіл скористатися з яких приношу авторові мою щирю подяку.

446. Д.Антонович оповідає в своїм споминах, що Комісія Малої Ради нізащо не хотіла допустити цей проект на збори Малої Ради, вимагаючи, щоб хреста було викинуто. Але Морська Рада уперто стояла на своєму, Заявляючи, що без хреста на прапорі моряки не вийдуть в море. Комісія мусила уступити, і на пленумі Малої Ради Д.Антоновичу вдалося провести проект майже без дебатів.

тяг матросів до Ц. Ради занепокоїв большевиків, і вони надіслали до того будинку агітаторів, щоб провокувати розрухи та ексцеси. Ця агітація призвела до збільшення більшої частини матросів, однак залишилася невеличка громадка переконаних і вірних Україні матросів в числі кількох десятків людей; вона взяла участь в обороні Києва в січні 1918 р. і майже вся була знищена большевиками.

Морське міністерство під проводом Дм. Антоновича працювало дуже недовгий час. Київ захопили большевики. Антонович не хотів їхати за урядом до Житомира і подався натомість під чужим ім'ям і паспортом на Кавказ, доїхав до Туапсе, де йому вдалося потрапити на пароплав, який плыв на захід, і таким робом він об'їхав інкогніто всі важніші порти на Чорному морі аж до Румунії, звідки щасливо повернувся до Одеси і потім до Києва. В часі своєї мандрівки він сконстатував, що в Туапсе, Новоросійську й Севастополі продовжували існувати українські громади, які трималися супроти большевиків дуже незалежно, і большевики їх поки що не займали. В Севастополі над помешканням Української Громади висів навіть український прапор. В Туапсе громада справляла Шевченківське свято, і коли співано гімн "Ще не вмерла України", то всі присутні большевики (а їх була половина всієї публіки) встала разом з усіма. Антонович повернувся до Києва, здав звіт з своєї подорожі прем'єр-міністру Голубовичу, але взяти на себе знову обов'язки морського міністра відмовився. Проте урядовці міністерства зібралися знову, як тільки повернулася до Києва українська влада, і старалися самі налагодити працю в міністерстві. Та справжня організація міністерства наступила вже трохи згодом за нової української влади — гетьманської.

Дмитро Антонович

XV

Українське шкільництво й культурно-просвітна праця в першому році революції.

Як уже згадувалося вище, українське громадянство ще в часі війни, як тільки повіяло трохи легшим духом після погрому Росії літом 1915 року, виступило з поновленими домаганнями українізації народнього і почасти навіть середнього шкільництва. Трудно було одначе сподіватися, щоб царське правительство пішло на якісь уступки на цьому полі. Найбільше, чого удалося досягти, це був дозвіл на відкриття у Києві приватної української гімназії, про що клопоталася група української інтелігенції з В.М.Шеметом на чолі. Але як тільки упав ненависний царський режим, українське громадянство негайно ж взялося за організацію українського шкільництва і до відновлення культурно-просвітної праці в національному дусі. Воно пішло в цьому напрямі двома шляхами: з одного боку домагалось від Тимчасового Правительства, щоб воно негайно поробило розпорядження в справі українізації різних галузів шкільництва, з другого — само, не дожидуючи наказів згори, взялося до організації українських шкіл і культурних установ, наскільки дозволяли місцеві засоби.

В своїх змаганнях до українізації шкільництва на Україні громадянство мусіло поборювати великі труднощі, не стільки навіть принципового характеру, скільки практичного. Тимчасове Правительство в справах школи і культури готове було на великі уступки українським домаганням, але на місцях іще був сильний російський елемент в школі, вороже настроений проти українства; там, де він не міг шкодити одверто, він виявляв завзяту пасивну резистенцію. По більших містах російське, зросійщене й жидівське обивательство, діставши вплив на школу, через т. зв. батьківські комітети, також неприхильно ставилось до української школи, боячися примусової українізації. Ще більші були труднощі з педагогічним персоналом і з підручниками. Хоч серед свідомого українського громадянства, процентово беручи, учительство було представлене доволі сильно, і серед українців було чимало добрих педагогів, але для того, щоб задовольнити потребу в учительських силах в нових українських школах, їх було занадто мало. Тим більше, що цілий ряд українців-учителів середніх і народніх шкіл мусів віддатись політиці й покинути свою професію. До революції української школи в Росії не існувало. Отже, доводилося все виробляти наново: методику, шкільні плани й програми, термінологію. Досвід українського шкільництва в Галичині міг придатися в дуже малій мірі, бо австро-польська система в шкільному ділі була занадто далека і чужа духу українського громадянства в Росії. Та й від галицького життя Україна була в той час відрізана війною. Деяку поміч могли дати українці-вчителі з Галичини, які перебували в російському полоні, і дійсно, багато з їх стало до педагогічної праці в нових українських гімназіях, але й їх було занадто мало розмірно до потреби в учительських силах, та до того вчителі-галичани не зразу могли припасуватись до особливостей школи на наддніпрянській Україні.

Підручників для народніх шкіл було дуже небагато, та й ті, що існували, були майже цілком закуплені в 1916 році Союзом Міст для дитячих захистів у Галичані та Буковині, а почасти й для власних захистів під Києвом (див. ст. 12). Отже, все треба було видавати наново, і то у величезному, нечуваному перед тим числі примірників. При загальнім розстрою друкарської справи це була річ не дуже легка.

Для середніх шкіл підручників не існувало зовсім, їх треба було на перших порах замінити різними популярними книжками, спішно заготовляючи в той же час нові підручники. Може, найкраще стояло діло по університетах: майже в кожному з трьох університетів на Україні були професори й доценти українці, які могли зразу приступити до викладів з українознавства. Але наука по вищих школах з вибухом революції прийшла в повний розстріл: студенство кинулося у вир революції, і в кінці квітня збори студентів у Києві ухвалили перепинити науку по вищих школах “з огляду на крайню потребу в інтелігентних робітниках на провінції й на фронті”.

Перші кроки в справі введення української мови до школи були зроблені в Києві в перших же днях революції: гласний київської міської думи Н.Ярошевський вніс пропозицію негайно завести шкільне навчання в міській школі ім. С.Ф.Грушевського (батька М.С.Грушевського) на Куренівці — українською мовою. Дума одностайно ухвалила цю пропозицію. В половині березня при шкільній комісії київської міської управи була заснована спеціальна підкомісія, яка мала “розробити в усій широті питання про заведення української мови в міських школах Києва”. До комісії було запрошено проф. М.Грушевського, В.Ігнатовича, Т.Лубенця, Ів.Стешенка. Комісія зразу, ж призначила 500 рублів на закупне українських книжок і портретів Т.Шевченка для міських шкіл.⁴⁴⁷

Українське громадянство в Києві взялося насамперед до утворення українських гімназій у самому столичному місті — у Києві. Першу Українську гімназію імені Т.Шевченка заснувало Товариство Шкільної Освіти. Як каже сучасне свідчення, відкриття цієї гімназії було наслідком досить довгої попередньої (почасти дореволюційної) праці кращих українських педагогічних сил, які переважно і склали Товариство Шкільної Освіти. Відкриття відбулося вже 18 березня в помешканні приватної жіночої гімназії А.Жекуліної (на Львівській вул. № 27). Зразу було відкрито дві підготовчі і 1-3 класи. Вписалося 174 учні (108 хлопців і 66 дівчат). На директора гімназії обрано В.Ф.Дурдуковського (спочатку був П.І.Холодний).⁴⁴⁸

2-га Українська Державна гімназія імені Кирило-Мефодієвського Братства була відкрита 13 березня 1917 року. Гімназію відкрито зразу в складі підготовчої і 1-8 клас; вписалося понад 250 учнів. На директора обрано Ф.П.Сушицького.⁴⁴⁹

3-тя Українська Гімназія була відкрита в Києві 17 вересня в складі підготовчої і 1-3 клас. Вписалося 100 учнів. 4-та Українська Гімназія була відкрита на передмісті Шулявка Т-вом “Просвіта”, в складі двох підготовчих і 1-ої класи. Вписалося 102 учні, хлопців і дівчат.⁴⁵⁰ На директора обрано І.Власенка.

За прикладом Києва пішли й інші українські міста: Полтава, Чернігів, Одеса, Харків, Катеринослав, Кам’янець та інші міста, а з літа 1917 р. українські гімназії почали засновуватися навіть по селах. До початку шкільного року восени було взято дозволів на відкриття українських гімназій на Київщині 18, на Полтавщині 16, на Поділлі 5 гімназій і 1 реальної школи (у Проскуріві), на Херсонщині 5, на Катеринославщині 2, на Волині 5, на Чернігівщині 1. Всього було до осені 1917 р. відкрито 53 українських середніх школи.⁴⁵¹ Всі вони існували на приватні або на громадські кошти.

В своїх домаганнях до Тимчасового Правительства українці вже в березні 1917 року поставили цілком виразні і конкретні постуляти в області шкільництва. Особливо детально були виложені ці постуляти в меморандумі українських організацій Петербурга, поданому міністру-президенту кн. Львову 30 березня. Меморандум ставив для міністерства освіти такі домагання: “заведення укр. мови в народніх школах і допущення укр. мови до середніх шкіл; українізація учительських семінарій і заснування нових, з програмами, пристосованими до місцевих потреб; аж до остаточного пристосування вищої школи на Україні до потреб місцевого населення, — заведення у вищих наукових закладах українських курсів і кафедр, а в першу чергу в київському університеті, а також і по всіх інших наукових закладах, де того забажають студенти і де знайдуться відповідні професори; організація під час літніх ферій коротких курсів для підготовки народних учителів для українських шкіл і якнайскорше призначення необхідних кредитів у розпорядження Українського Наукового Товариства у Києві, яке об’єднує всі українські наукові організації, та в розпорядження петербурзького “Добродійного Товариства для видання дешевих і корисних книжок”.

Кн. Львов прихильно поставився до цих бажань і обіцяв їх по змозі задоволити. Міністром народної освіти в Тимч. Прав. був проф. Мануїлов, перед тим ректор Московського університету. По його докладу 28 березня Тимч. Прав-во висловилося “за допущення в школах київської шкільної округи навчання всіх предметів українською мовою, при умові забезпечення меншостей учнів-неукраїнців викладами мовою російською”.

447. “Вістник”, ч. 138, ст. 281.

448. “Вільна українська школа”, 1917, № 2, ст. 113-114.

449. *ibid.*, ст. 113.

450. *ibid.* № 1, ст. 63.

451. “Вільна Українська Школа”, 1917, № 2, ст. 115.

В скорому часі вийшов розпорядок міністра щодо української школи, який зводився до таких основних пунктів: 1) В народніх школах заводилася наука українською мовою при забезпеченні прав національних меншостей; московська мова ставала обов'язковим предметом навчання від другого року науки; 2) в учительських семінаріях і інститутах на Україні заводиться наука української мови, літератури, історії і географії; 3) у вищих школах засновуються катедри української мови, літератури, історії і права.

В розпорядку нічого не було сказано про середню школу, але в інтерв'ю з співробітником газети "Утро России" міністр заявив, що буде дана повна свобода для відкриття приватних українських гімназій, і що ці гімназії діставатимуть права державних гімназій, якщо вони задовольнятимуть вимогам державних гімназій і якщо в них буде викладатися російська мова.

Але всі ці розпорядки та заяви носили в значній мірі декларативний характер, і здійснення їх залежало від реального відношення сил на місцях. При таких обставинах мало велике значіння іменування куратором київської шкільної округи⁴⁵² М.П.Василенка (з дня 7 квітня н. стилю), а помічником його В.П.Науменка (з дня 10 квітня). Обое були давні українські діячі й педагоги, отже, з цим іменуванням шкільна справа в значній частині української території переходила в українські руки. В кінці літа 1917 р. Василенко був призначений на посаду товариша міністра освіти, а на його місце як куратор був призначений Науменко. Призначення Василенка і Науменка були зустрінуті українським громадянством з великим задоволенням. І той, і другий виступили в пресі з різними заявами про свою працю на полі реорганізації шкільництва на Україні. Ці заяви підходили під загальний настрій перших тижнів революції; вони були зложені в загальних словах, тут говорилось й про пошанування прав меншостей, і про обережність та поступливість в переведенні реформ, і про широкі перспективи, які одкриваються перед діячами на полі освіти на Україні.⁴⁵³ Але згодом поміркованість і обережність, особливо Науменка, пішла врозріз з настроями і стремліннями українського громадянства, і дійшло навіть до одвертого конфлікту між Науменком і громадянством. Та про це буде мова далі.

6 квітня н. ст. відбувся у Києві Український Педагогічний з'їзд, який мав послужити покажчиком настроїв і домаганням свідомої національної частини учительства на Україні. З'їзд відбувся в залі Педагогічного музею при участі коло 500 делегатів, в подавляючій більшості учителів середніх, міських і народніх шкіл. Головою з'їзду вибрано прив.-доц. університету в Києві Т.Сушицького, товаришем голови І.М.Сташенка. Вибраний до почесної президії з'їзду новий куратор шкільної округи М.Василенко вітав з'їзд і закликав "будувати нову школу на ґрунті братерства і рівності народів". "Делікатна педагогічна справа, казав він, вимагає особливо обережного поступовання: на місце одної деспотії не можна поставити другої. Потрібен союз рівних. І меншість повинна бути забезпечена. Це повинно бути гаслом з'їзду".

З'їзд дістав багато усних і надісланих на письмі привітань, — особливе вражіння зробили усні привіти проф. М.Грушевського і М.Міхновського — і пройшов, як і всі з'їзди, в піднесеному патріотичному настрої. Було заслухано ряд докладів в спільних засіданнях і в секціях, після чого винесено ряд резолюцій, які намічали зовсім конкретні форми переведення українізації школи, а саме: з'їзд уважав за потрібне: 1) заснування головної української шкільної ради для організації народньої просвіти на Україні. Виготовити проект ради і здійснити її організацію доручити Українській Центральній Раді; 2) поставити до повітових і губернських земств і городів України домагання утворення українських бібліотек для учителів, шкіл і народу; 3) зорганізувати педагогічні курси для підготовки інструкторів і лекторів у повітових та губернських городах; 4) зукраїнізувати від осені біжучого року учительські семінарії й інститути України; 5) завести при університеті і на курсах при шкільних округах кафедр української мови й українознавства для підготовки учителів середніх шкіл; 6) вести виклад Закону Божого в українських школах українською мовою; 7) духовна школа на Україні повинна бути українською.

452. До складу цієї округи входили: Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина і Полтавщина.

453. В.Науменко в своїй статті під заг. "Национализация школы на Украине", уміщеній в "Киев. Мысли", ч. 81 з дня 3 квітня, писав, що гаслами моменту являються: 1) признання права для укр. мови займати в школі почесне місце, а не бути чимсь тільки толерованим; 2) признання укр. мови в народній школі викладовою мовою, а в середній, вищій і спеціально учительській школі предметом науки, причім для останньої обов'язковим, а для перших двох факультативним; 3) допущення якнайширшої ініціативи в справі будови національної української школи всіх типів. Ці всі постулати В.П.Науменко вважав лиш за тимчасові, за переходові, бо постійні форми шкільництва на Україні могли бути установлені, на його думку, лиш після заведення автономії України.

Окрім цих загальних резолюцій, було винесено ряд спеціальних резолюцій в справах вищої, середньої й нижчої школи і взагалі в справі української культурно-просвітної справи, отже, щодо вищої школи було ухвалено звернутись з закликом до професорів-українців, які працювали поза українською територією, переїхати на Україну, щоб тут розпочати українські виклади по вищих школах; так само закликати професорів вищих шкіл на Україні, які можуть викладати по-українськи, щоб вони зараз же перейшли на укр. мову при викладах або відкрили паралельні курси на цій мові; при Укр. Наук. т-ві в Києві мала бути заснована секція вищої школи для керування справою укр. викладів по вищих школах України; мала бути переведена реорганізація публічних бібліотек по більших центрах, щоб дати в них відповідне місце укр. літературі й літературі українознавства; мали бути пороблені заходи, щоб перевезти на Україну архівні матеріали й історично-мистецькі колекції, вивезені свого часу до Росії; ухвалено вітати намір Укр. Наук. Т-ва в Києві приступити до організації Української Академії Наук; з'їзд уважав за потрібне, окрім чотирьох кафедр з українознавства (мови, літератури, історії й права), які задумувало правительством, завести з осені 1917 р. ще три кафедри: укр. етнографії, географії і мистецтва.

Дуже докладні були резолюції в справі середньої школи. З'їзд ухвалив, що 1) українські школи мали бути відкриті в найближчому часі й на засоби держави; 2) в першу чергу мали бути відкриті гімназії; 3) професійні школи відкривати в міру потреби; 4) там, де більшість населення українська, українізувати вже існуючі старі школи; 5) науку укр. мови, літератури й історії зробити обов'язковою по всіх середніх школах України; 6) в тих школах, де більшість учнів українці, в приготівляючій і 1-й класі вести науки тільки по-українськи, в інших перейти до укр. мови навчання за два роки; 7) там, де є по гімназіях значна меншість росіян, утворити російські паралельки; 8) там, де є значна меншість українців, забезпечується виклад української мови; 9) при укладанні термінології треба увійти в порозуміння з Галичиною, щоб установити спільну термінологію для всієї України; 10) всі педагогічні інститути, курси, школи, класи треба українізувати негайно.

Але в той час, як національно настроєна і свідоміша частина учительства і громадянства на Україні ставила такі широкі домагання в області українізації шкільництва, на Україні вже організувалася опозиція проти цієї українізації. Опозицію складав перш за все персонал шкільної округи у Києві, значна частина учительства і так само значна частина громадянства: російські, зросійщені і жидівські елементи інтелігенції. Треба знати, що Київська Шкільна Округа здавна була твердиною войовничого обрусіння. Українцям здебільшою не давано тут ходу ні на чисто педагогічній, ні на педагогічно-адміністративній службі; посади вчителів середніх шкіл заміщувало найбільше зайдами-москалями. З українців могли видвигнутись по службі лиш ті, хто особливо яскраво виявляв свою лояльність, ретельне виконання обрусительної лінії, наказуваної згори; коротко кажучи, українець-педагог в київській окрузі міг зробити собі службу кар'єру лиш тоді, коли б він виявляв себе активним обрусителем-ренегатом. Були серед урядовців шкільної округи й українці, що колись брали участь в українській культурній роботі, але потім відійшли від українства, яке відштовхувало їх своїм радикальним характером в обсягу політичних і соціальних домагань. Такий був, наприклад, шкільний інспектор Ф.Николайчик, український історик, колишній співробітник "Києв. Стар." і львівської "Зорі". Тепер він уперто противився "українізації" й тим дуже роздратував проти себе українське учительство.

Дратувало національно настроєні учительські круги й ціле українське громадянство ще й те, що сам новий куратор шкільної округи М.Василенко, а особливо його помічник В.Науменко, стояли за дуже обережне, поступневе заведення української мови до школи, мотивуючи це як міркуваннями практичного характеру (недостача вчителів, підручників, невиробленість укр. термінології), так і тим, щоб, мовляв, не дуже обурювати широке громадянство насильною українізацією і навіть самі народні маси, котрі ще не звикли до думки про навчання в школі "мужицькою" мовою. Розуміється, в цих міркуваннях було багато справедливого, але й Василенко і Науменко забували, що мають діло з революційним часом і революційним настроєм, коли українці, роздратовані стількома роками переслідувань і знущань з самої ідеї української школи, хочуть тепер якомога швидше надолужити страчений час і використати революційний підйом, щоб здійснити в якнайширшому масштабі свої постуляти на полі шкільництва. Обережність і поміркованість офіційних керівників справи дуже зручно використовували тайні та явні вороги української школи.

Погляди урядовців шкільної округи на справу українізації школи дуже яскраво виявилися на нараді, яку скликав в дні 11-12 мая н. ст. у Києві куратор шкільної округи М.Василенко. В цій нараді взяли участь вищі урядовці округи, директори народніх шкіл, деякі народні вчителі й представники громадянства. Помічник куратора В.Науменко висловився тут в тім дусі, що заведення науки українською мовою в нижчих школах можливе, але щодо міських шкіл, то тут ще треба добре подумати. Треба, мовляв, поволі привчати населення до українізації, так щоб вона ішла зсередини, а не іззовні. В принципі українізація безумовно необхідна, але в практичній роботі її треба переводити в міру потреби, заховуючи мудру обережність. Треба заводити мову не галицького зразка, а свого домашнього. Українська мова виробиться помалу, з бігом часу.

Так говорив Науменко, відомий український діяч, давній оборонець прав української мови; не диво, що урядовці шкільної округи, давні й випробовані вороги українства, могли бути його словами тільки осмілені й підбадьорені. Окружний інспектор Я.Коблов висловився навіть проти самих термінів “українська мова”, “український народ”, пропонуючи уживати натомість назви “південно-руська мова”, “Південна Русь”. Другий інспектор, згаданий вище Ф.Николайчик, казав, що треба рахуватись з бажанням самого населення, що треба рахуватись із тим, що ось на півночі Чернігівщини живе багато білорусів, москалів, а по других областях живе багато поляків та жидів. Член наради Дзюбенко просто казав, що нема ніякого українського народу, бо якийсь учитель пішки перейшов Україну і Великоросію і не знайшов ніякої етнографічної межі. Знов же якийсь Романенко казав, що українською мовою навчати зовсім непотрібно, бо російська культура дає людині більше, ніж українська.⁴⁵⁴ А.Фещенко також бив на те, що, мовляв, невідомо, чи схоче ще сам народ української школи. Він дуже перестерігав проти “галицької” мови, отже, офіційальні керівники шкільної справи зустрічали думку про українізацію школи без усякого одушевлення, як якась неминуче зло. І самі ухвали наради відбили на собі оцей настрій більшости її учасників: було ухвалено завести навчання в українській мові з будучого шкільного року (восени 1917 р.) в сільських початкових школах тільки в першій групі (клясі) і лише за згодою місцевого населення. В першу чергу укр. мова має бути заведена там, де населення “чисто українське”. Далі було ухвалено заснувати з кінцем мая у Києві інструкторські курси чоловік на 70, для підготовки інструкторів українського навчання. Ці інструктори в свою чергу мали б стати керівниками повітових курсів для народніх учителів. Визнано також потрібним заложити в учительських інститутах і семінаріях катедри українознавства.

Такі, отже, були наміри і плани офіційальних керуючих сфер. І внаслідок постанов наради куратор шкільної округи розіслав до голів земських і міських управ залик, де, повідомляючи про намір округи запровадити з осени навчання українською мовою, запитував їх: чи вважають вони потрібним “уводити поступнево в міру потреби виклад в укр. мові, розуміється, в місцевостях з перевагою українського населення”, чи вважають вони потрібним “приложити систему викладу в укр. мові” також до двохкласових і вищих початкових шкіл, розуміється, — “в міру потреби”, і нарешті, — чи треба завести в круг предметів у вищих початкових школах навчання укр. мови, історії і географії. В разі позитивної відповіді, в данім повіті мали бути б улаштовані в часі ферій курси для підготовки вчителів.⁴⁵⁵

Нема що казати, що ні таке звужене ставлення проблеми української школи (пригадаймо, що вже розпорядок міністра освіти в квітні вирішував усі ці справи вповні позитивно, не ставлячи їх в залежність від ніяких анкет), ані сам повільний темп роботи в справі українізації школи не могли задовольнити українські національні круги. Наростало тільки незадоволення з Науменка і Василенка, а в справі школи старались робити що можна і без офіційальних чинників, в дусі громадської самодіяльності, підогрітої революційним запалом.

Але й вороги української школи не спали. В міру того, як справа ставала все актуальнішою і все ближче йшла до якогось її практичного вирішення, вороги почали й собі висту-

454. С. Пастернак. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. Київ, 1920, ст. 25.

455. “Нова Рада”. 1917, № 33. Шкільна округа випустила книжку “Матеріали по вопросу о преподавании предметов украинского языка в учебных заведениях. Издание Киевского Учебного Округа.” Київ, 1918, ст. 66. В книзі було подано програми і бібліографію з історії та географії України, з української мови та літератури. Вказано можливий розподіл предметів і методи навчання. В передмові за підписом Ген. Секретаря освіти Ів.Стеценка давалися вказівки педагогічним радам щодо заведення українознавства по школах.

пати активно. Майже одночасно зі згаданою тільки що нарадою у куратора відбулися у Києві численні збори педагогів і представників комітетів батьків, де відомий у Києві публіцист В. Чаговець виступив з рефератом, пропонуючи замість “українізації” школи запровадити тільки “українознавство”. Після бурхливих дебатів збори ухвалили вислати до міністра освіти Мануїлова телеграму, де було сказано, що збори бажають, щоб середня школа на Україні зберегла “основний загальноросійський характер” і щоб тільки заведено було у їй курс українознавства.

Трохи пізніше було вислано з Києва до міністра Мануїлова телеграму за підписом більш сотні “корінних малоросів”, з протестом проти “примусової українізації школи”.⁴⁵⁶

Взагалі опозиція проти українізації школи дуже спиралася на т. зв. батьківські комітети, які з початком революції взагалі здобули великий вплив на життя школи. Як справедливо зауважує д. Пастернак, середні школи по містах були заповнені дітьми урядовців-росіян, які сиділи по батьківських комітетах, та ще опріч того, батьківські комітети взагалі склалися з міського зросійщеного елемента, сільський український елемент був приїжджий і в батьківських комітетах участі приймати не міг. Зрозуміло, що батьківські комітети часто бували опорою в боротьбі проти українізації середньої школи.

Опозицію проти українізації шкільництва виявив і Київський Університет св. Володимира, який здавна був фортецею україножерних елементів. В липні 1917 р. Рада Університету вислала до Тимчасового Правительства меморандум, в якому дуже виступала проти “нав’язування населенню чужої й малозрозумілої мови, що з’явилася не яко продукт органічного розвитку, але штучно створена так, щоб бути найменше подібною до мови російської”. Меморандум дуже різко виступав проти того, щоб цю “штучну” мову, впроваджувати до шкіл і пророкував, що заміна російської мови “штучно створеною і недосить ще виробленою” мовою українською поведе до затримання просвіти серед народу, який буде змушено тую мову вживати.

Становище українців змінилось на краще, коли повсталася у Києві своя крайова влада — Генеральний Секретаріат, в складі якого був генер. секретар освіти. Цей пост від самого початку заняв І.М.Стешенко. Але на початку генер. секретар освіти не мав у своїм розпорядженні відповідної езекутивної сили. Між ним і куратором шк. округи В.Науменком скоро виник конфлікт. Науменко взагалі не визнавав державного характеру ген. секретарства: як він висловився в інтерв’ю з співробітником “Киевлянина”, він уважав Ген. Секретаріат за “інституцію приватного характеру” і тому не хотів вступати з ним в офіційальні зносини. Через домагання Генерального Секретаря освіти звільнити одіозних для українців урядовців Іванова, Николайчика і Ліперовського постав конфлікт, який закінчився лиш по проголошенні Української Народної Республіки; тоді Генер. Секретарство зайняло становище міністерства освіти на Україні, і шкільна округа стала підлеглою йому установою.

10-12 серпня відбувся в Києві при 700 учасниках (з них 62 учителів середніх шкіл) 2-й Всеукраїнський Учительський з’їзд, який у своїх резолюціях намітив, так би мовити, програму діяльності генерального секретаря освіти. Самі резолюції мали вже більш діловий, ніж декларативний характер, в порівнянні до резолюції 1-го з’їзду. Тут було ухвалено, щоб Генеральний Секретаріат призначив на кожну губернію і на кожний повіт своїх комісарів, яким підлягали б усі школи, позашкільна і дошкільна освіта. Українізація нижчої початкової школи в усіх групах мала бути переведена з 1 вересня 1917 р., а українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій мала переводитись у згоді з вимогами першого з’їзду. Школа мала бути організована по типу т. зв. єдиної школи, виробленому влітку 1917 р. спеціальною комісією при Товаристві Шкільної Освіти.⁴⁵⁷ У Києві мала бути заснована Науково-Педагогічна Академія, мали бути організовані кадри лекторів та інструкторів українознавства, по всіх повітах організовані учительські спілки, а по всіх селах “Просвіти”. Мали бути засновані при ген. секр-ті комісії для вироблення програм українознавства, видані підручники, а літом 1918 р. по всіх повітах України організовані 1-і півмісячні педагогічно-освітні українські курси. Крім того, було ухвалено просити Ген. Секретаріат подбати про те, щоб по вищих школах України були заведені виклади курсів на укр. мові і щоб восени 1917 було відкрито у Києві Український Народний Університет.⁴⁵⁸

456. “Вістник”, 1917, ч. 153, ст. 358.

457. “Нова Рада”, 1917, № 115.

458. “В. Укр. Школа”, 1917, № 1, ст. 32-34.

Зразу ж після Учительського з'їзду (13-15 серпня) відбувся у Києві Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, який затвердив Всеукраїнську Учительську Спілку, заложену ще 30 травня 1917 р. До цієї спілки приєдналися полтавський Губерніяльний Учительський Союз, Губерніяльна Учительська Спілка на Бесарабії і окремі повітові спілки: Київська, Канівська, Васильківська, Сквирська, Бердичівська, Липовецька, Таращанська, Черкаська й Чигиринська — на Київщині; Лубенська, Зіньківська, Роменська, Миргородська, і Хорольська — на Полтавщині; Брацлавська, Ляличівська, Вінницька, Літинська, Могилівська і Ольгопільська — на Поділлі; Рівенська — на Волині, Олександрівська — на Катеринославщині і Вовчанська — на Харківщині”.⁴⁵⁹ На початку грудня Спілка мала 9427 членів.⁴⁶⁰

20 вересня у Києві відбувся з'їзд “Просвіт”, скликаний Відділом позашкільної освіти при Генеральному Секретаріаті. З'їхалось понад 400 представників не тільки з “автономної” України, але і з Донщини, Вороніжчини, Курщини, Кубані й Бесарабії. Було засновано Всеукраїнську Спілку “Просвіт”, головою якої обрано В.Корольова. З'їзд накреслив широку програму праці в галузі позашкільної освіти на національному ґрунті.

Взагалі протягом літа 1917 р. відбувся цілий ряд з'їздів по окремих губерніях і повітах, де обмірковувалась шкільна і культурно-просвітна справа й виносились різні декляративні й практичні резолюції. Та більше практичної ваги мали улаштовувані з ініціативи Т-ва Шкільної Освіти та інших громадських установ курси українознавства для вчителів. Таких курсів відбулося протягом літа 1917 р. коло сотні.⁴⁶¹

Тим часом і центральне російське правительство в особі міністра освіти робило деякі заходи в справі задоволення культурно-національних потреб України. В початку липня міністр вніс на затвердження Тимчасового Правительства законопроект “Про задоволення культурних потреб України”. Проект був доволі скромний: відкриття двох державних українських гімназій, заснування при Київ. Університеті кафедр української мови, літератури, історії й права; державна допомога на видання укр. підручників (20 000 рублів) і на піддержку укр. культурних установ (5000 руб. Українському Наук. Т-ву в Києві). Проект був затверджений Тимч. Пра-вом 8 серпня. Одночасно з тим міністр затвердив ухвалу історично-філологічного факультету Харківського ун-ту про відкриття кафедр української історії і укр. філології.

Але доки цей законопроект було зреалізовано, Україна вже мала своє власне правительство. Вже по затвердженні Тимчасовим Урядом інструкції Ген. Секретаріату, Ген. Секретар Освіти Ів.Стешенко став офіційно керівником освітньої справи на Україні і 23 вересня знайомився вже з штатом служачих у Шкільній окрузі, а 8 жовтня виголосив перед начальниками середніх і нижчих шкіл Київів і головами батьківських комітетів програмову промову. Починаючи промову українською мовою, Ів.Стешенко підкреслив, що робить це принципіально, бо з появою на Україні крайової влади українська мова стала мовою офіційною. Він зазначив, що український народ є господарем на своїй державній території, але справедливі інтереси меншостей мають бути взяті на увагу. Однак всі народности, які живуть на території України, повинні знати мову, літературу, географію та історію України. Отже, українознавство повинно бути обов'язковим для всіх повноправних шкіл України. Далі Стешенко заявив, що нова влада буде гуманною до всіх службовців, які почали свою працю ще за старого режиму, але не потерпить ніяких нелояльних виступів з їх боку. Трохи згодом Генер. Секретарство Освіти видало обіжник (№ 1316), в якому говорилося, що “Генеральний Секретаріат України визнав потрібним, щоб у всіх середніх, вищих початкових та інших школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова й українознавство (література, географія та історія України)”.

Однак своє керівництво Генеральному Секретареві довелося здійснювати вже в ті часи, коли авторитет усякої влади був сильно захитаний, коли добитись точного виконання наказу було вже не так-то легко. Та й практика революційної влади як російської, так і української, виро-

Євген Вировий,
український діяч на полі
народньої освіти на
Катеринославщині

459. “В. Укр. Школа”, 1917, № 1, ст. 113.

460. *ibid.*, 3-4, ст. 202.

461. С.Пастернак. Із історії просвітнього руху, ст. 82.

була звичку не наказувати, а закликати, умовляти, радити... Тому й циркуляри ген. секретаря освіти в справі інструкторів (до земств і міст), в справі поліпшення матеріального становища вчителів, в справі українізації середньої школи — носили скоріше характер якихось відозв, закликів. Тому фактично все залежало від становища на місцях, від того, чи були на місцях добре зорганізовані українські національні елементи і чи мали вони досить енергійних провідників; там, де були на місці директори або вчителі — українці, там переводилась і українізація; там, де їх не було, або де вони не мали впливу, там усе лишалося по-старому, не вважаючи ні на які циркуляри з Києва.

Влада ген. секретаря здійснювалася більше в самій столиці. Тут удалось нарешті усунути Іванова, Ліперовського й Николаїчика з Шкільної округи, (В.П.Науменко подався через це навіть до демісії), незважаючи на протести російських вчителів, об'єднаних у свій професійний союз, і підпорядкувати собі саму Шкільну Округу. 18 грудня Ц. Рада видала закон про підпорядкування всіх шкіл на території України Ген. Секретарству освіти, за виїмком школи неукраїнських національностей, яка мала перейти в завідування Ген. секретаріатів відповідних національностей при спільному догляді з боку Шк. Ради при секретарстві освіти, зложеної з представників усіх національностей.

Законом Центральної Ради з дня 28 грудня 1917 р. шкільні округи на території Української Народної Республіки було скасовано. Тимчасове завідання справами Київської, Харківської й Одеської Шкільних округ було передано особливим комісіям в складі 4 українців і 3 представників меншостей кожна. Кураторів шкільних округ та всіх урядовців, по скільки б вони не одержали інших призначень, було увільнено за штат.⁴⁶² Цілком скасовано було й дирекції та інспекції народніх шкіл, їх мали заступити губерніяльні та районні комісари народньої освіти й утворені ще раніше шкільні ради.

Як вказує автор огляду просвітнього руху за часів революції, точної статистики шкіл на Україні не було переведено. На основі тих даних, які були в його руках, він каже, що до революції на території України було всього 356 вищих початкових шкіл. Протягом 1917 р. було відкрито 215 нових вищ. поч. шкіл, усі на приватні і громадські, а не на державні кошти (в 1918 р. за Гетьманщини вони були взяті на державний кошт). Про нижчі початкові школи даних за 1917 р. нема. В 1918 р. існувало 38 026 нижчих однокласових шкіл і 373 двокласових.⁴⁶³

Вже по поверті Ц. Ради з Житомира, за міністра В.К.Прокоповича, було звернуто серйозну увагу на українізацію вищих шкіл і вироблено в цьому напрямку певний план, який був ухвалений в березні 1913 в Раді Міністра Нар. Освіти. Цей план зводився до таких точок:

1) Заведення лектури укр. мови по всіх існуючих вищих школах на Україні, обов'язкової для всіх слухачів, без чого не може бути виданий диплом.

2) Поширення катедр українознавства.

3) Розроблення строків і шляхів поступової українізації всіх вищих шкіл на Україні, відповідно до сил укр. вчених та можливості неукраїнським вченим вивчити укр. мову.

4) Систематична підготовка кадрів нових укр. вчених.

5) Вироблення сітки нових державних вищих шкіл на Україні по типу класичних університетів, з перетворенням в першу чергу Укр. Нар. Університету в національний з державними правами і на державні кошти.

6) Відкриття нових вищих шкіл на Україні: соціально-професійної в Києві і народнього університету в Києві ж; класичного університету в Кам'янці, а також низки народніх в різних губерніяльних містах, в першу чергу в Харкові й Одесі.

7) Планомірне зібрання укр. вчених з-за кордону.⁴⁶⁴

Та зреалізування цих намірів випало на долю вже іншого уряду — гетьманського.

В справі професійної освіти був намічений доволі широкий план організації цілої сітки нормальних професійних шкіл відповідно до різних галузей народнього господарства. Цей план був вироблений особливою нарадою при Ген. Секретаріаті Освіти під головуванням товариша Ген. Секретаря П.І.Холодного. Але, як каже історик просвітнього руху, за революції "бурливе життя України й тут стало на перешкоді."⁴⁶⁵

462. "В. Укр. Школа", 1917, № 5-6, ст. 74-75.

463. С.Пастернак, *op. cit.*, ст. 59-61.

464. С.Пастернак, *op. cit.*, ст. 74.

465. С.Пастернак, *op. cit.*, ст. 83.

Важнішими зі здобутків на полі української просвіти в самім Києві в останніх місяцях 1917 р. було відкриття Українського Народнього Університету, Української Педагогічної Академії і Української Академії Мистецтва.

Ініціатива до створення Українського Народнього Університету вийшла від товариства “Праця”. Вже в початку липня було створено Комісію з представників т-ва “Праця”, Українського Наукового Товариства і т-ва “Просвіта”, яка розробила план організації Університету. 5 жовтня відбулось урочисте відкриття Ун-ту в складі факультетів: історично-філологічного, правничого й фізично-математичного. Вписалося до кінця жовтня 1370 слухачів. Ректором вибрано проф. І.М.Ганицького, секретарем ун-ту прив.-доцента Т.Сушицького. Лекції почались 9 жовтня і відбувались в аудиторіях ун-ів. св. Володимира.⁴⁶⁶

З ініціативи слухачів київських інструкторських курсів виникли думка заложити в Києві Українську Науково-Педагогічну Академію, яка б підготовляла кадри учителів українознавства для середніх шкіл: мови, літератури, історії й географії. 7 листопада в Педагогічному Музеї, в присутності Генерального Секретаря Освіти відбулось урочисте відкриття Академії, до якої зразу вписалося понад 90 слухачів на перший однорічний курс. Серед лекторів Академії були: проф. Т.Тутковський (географія України), проф. В.Зіньківський (педагогічна психологія), проф. І.Четвериков (психологія індивідуальна), проф. Добровольський (шкільна гігієна), прив.-доц. Ол.Грушевський (історія України), прив.-доц. І.Огієнко (історія укр. мови), прив.-доц. Т. Сушицький (історія укр. літератури), прив.-доц. К.Широцький (історія укр. мистецтва), С.Ф.Русова (методика географії України), О.Ф.Музиченко (педагогіка з дидактикою), д-р. А.Володимирський (основи лікарської педагогіки), П.І.Зайцев (історія педагогіки), О.К.Дорошкевич (методика укр. літератури), В.М.Дога (педагогіка виховуючого читання), М.М.Старицька (деклямація).

22 листопада було відкрито в Києві Українську Академію Мистецтва. Статут Академії вивірив проф. Гр.Павлуцький при участі групи українських артистів та істориків мистецтва. Для вступу до Академії поставлено вимогу скінчення середньої художньої школи (це — для дійсних студентів); для вільних слухачів — загальна знайомість з малярством чи іншою галуззю мистецтва. На професорів Академії запрошено М.Бойчука (фреска і мозаїка), Ф.Бурачка (пейзаж), М.Жука (портрет), В.Кричевського (народне мистецтво, орнамент, архітектура), Ф.Кричевського (офорт, скульптура), Маневича (пейзаж), О.Мурашка (жанр) і Ю.Нарбута (графічне мистецтво). 18 грудня Ц. Рада ухвалила закон про Українську Академію Мистецтва, який робив її державною установою, установляв її річний бюджет в 97 400 карб., надавав їй право діставати з-закордону книжки, картини і всякі матеріали без оплати мита і діставати по одному примірникові всіх друкованих на Україні видань з обсягу мистецтва. (Вістн. Ген. Секр. УНР, №6).

Революція, samozрозуміле, знищила за одним махом усякі обмеження й заборони, які тяжіли над українським друкованим словом. Відкрилися необмежені можливості для розвитку української преси, літератури й наукового письменства. Одначе гарячий революційний час не сприяв спокійній літературній праці, до того ж більшість українських літературних і наукових сил була абсорбована політичною діяльністю і не мала часу для писання: майже кожен українець, який раніше брав участь в українським громадським житті і в літературі, був тепер “запряжений” до політичної чи адміністраційної праці. Оттому-то в першім році революції появилосся дуже небагато скільки-небудь солідних розміром або змістом книжок; переважала література метеликів — агітаційних брошур, партійних програм, популярних викладів про різні питання політичного й соціально-економічного характеру. З літа 1917 р. почали появлятися московсько-українські словники, граматики та підручники, які відповідали практичній потребі — вчитись української мови, яка відразу зробилася мовою державною.

Постало кілька рухливих видавництв, які звернули головну увагу на видання підручників і популярних книжок для народу. Спеціально виданням шкільних книжок занялося “Товариство шкільної освіти” у Києві. Так само й видавництво “Українська Школа” у Києві, яке працювало під орудою С.Русової, З.Чепіги і С.Черкасенка. Доволі широку видавничу діяльність розвинуло “Українське видавництво” у Катеринославі. Відновили свою діяльність старі київські ви-

466. “В. У. Школа”, 1917, № 2, ст. 108-109.

давництва “Вік” і “Час”. Заслужене “Добродійне товариство видання дешевих і корисних книжок” перенесло свою діяльність з Петербурга до Києва. В Черкасах постало рухливе видавниче товариство “Січ”, яке видало багато дешевих видань українських класиків. Пізніше за видавництво взялися кооперативні об’єднання: у Харкові — “Союз”, у Полтаві — “Полтавська спілка споживчих товариств”, у Києві — “Дніпросоюз” і “Всеукраїнський Кооперативний Союз”.

По відомостям “Книгаря”, в 1917 р. вийшло 677 назв укр. книжок. Відділ реєстрації при Головній Книжковій Палаті нараховує більше як 1000 книжок.⁴⁶⁷

Хоч українські часописи почали виходити майже скрізь, де тільки були більші гурти інтелігентних українців, навіть поза межами України⁴⁶⁸, але це були здебільшого ефемериди, які не могли довго вдержатися як через загальні несприятливі обставини революційного часу, так і тому, що ще не виробився масовий читач українських часописів. Більше-менше тверду позицію мали лиш органи партійні, що виходили у Києві, а саме щоденні газети: “Нова Рада”, заснована ще в березні Товариством для підмоги літературі, науці і штуці і яка згодом стала партійним органом ес-єфів (редактор А.Ніковський), і “Робітничка газета” — орган української соціал-демократії (ред. В.Винниченко); “Народня Воля” — орган “Селянської Спілки” (ред. М.Ковалевський). Першим офіційним органом укр. мовою були “Вісти Київського Губерніяльного Виконавчого Комітету”, пізніше “Київські Губерніяльні Вісти”, що почали видаватися у Києві зразу ж після перевороту в березні замість колишніх “Губернских відомостей”; пізніше почали виходити “Вісти з Української Центральної Ради” і, нарешті, яко орган правительства “Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки” (тижневе). В Києві відновилося видання “Літературно-Наукового Вістника” (ред. М.Грушевський); Українське Наукове Товариство в Києві відновило видання історичного квартальника “Україна”. Постав дуже гарно редагований місячник “Книгарь”; відновлено видання агрономічного двотижневика “Рілля”, видаваного т-вом “Укр. Агроном” і кооперативного органу “Комашня” (тижневик, ред. Ф.Матушевський). Крім того, в Києві виходили: місячник “Шлях” (самостійницького напрямку), ред. Ф.Коломийченко, “Київська Земська Газета”, “Театральні Вісти” (орган Укр. Театр. Організ. Комітету), “Стерно” — орган укр. студентства, “Боротьба” — орган укр. партії ес-єрів (тижневик) “Каменярь” — орган учнів середніх шкіл, “Жіночий Вістник” — орган Укр. Жін. Союзу, “Вістник Укр. Військового Ген. Комітету”, “Укр. Військова справа” (тижневик), “Українське пасічництво”, “Український Агроном” — двотижневик “Волошки” — двотижневик для дітей, “Гедзь” і “Будяк” — сатиричні тижневики; орган молоді “Юнак”; “Воля”, тижн. вид. укр. с.-д., редактор Б.Мартос.

По інших містах, наскільки мені удалось установити, виходили:

Харків: “Рідне Слово”, тижн., вид. Харк. Укр. Організ. Комітету; “Робітник”, орган к-ту укр. с.-д., “Нова Громада”, щоденна газета соціал. напрямку.

Одеса: “Українське Слово”, вид. Укр. Керівничого Комітету, редактор В.Чеховський.

Катеринослав: “Вістник Товариства “Просвіта”, “Народне Слово”, тижневик, ред. Ф.Пазенко; “Наш Край” (“Народная Жизнь”) тижн. Губ. Земства.

Винниця: “Подільська Воля”, тижневик, видання т-ва “Воля”, редактор Дм.Маркович.

Полтава: “Вістник Полтавського Губ. Громадського Комітету” (укр. і рос. мовами).

Житомир: “Громадянин”, тижн. вид. “Волинська Українська Рада”, ред. С.Підгірський.

Умань: “Вільна Україна”, тижневик, ред. В.Камінський; “Вільний Козак” тижневик, орган Всеукр. Генер. Козацької Ради, ред. Семен Кінаш.

Єлисавет: “Вісти Єлисаветської Української Громади”.

Ольгополь (Поділля): “Народні бажання”, вид. Ольгопільський Відділ Союзу Подільських українців, ред. Д.Зосимато; “Перший Крок”, місячник, редактор Я.Нечиталюк.

Звенигород (Київщина): “Звенигородська Зоря”, виходила щодня, вид. повітової зем. управи, ред. Г.Пищаленко.

467. С.Пастернак, *op. cit.*, ст. 110-111.

468. Нам відомі такі видання, що виходили в 1917 р. поза Україною: “Український Голос” — Рига, “Вісти української Громади м. Трапезунда”, “Праця і Воля” — Вороніж, “Сонце України” — Москва, “Українська Амурська справа”, тижневик, — Благовіщенськ-на-Амури, “Наше Життя” — Петербург; в місті Білій на Підляшші, окупованому німцями, громада українців-військовополонених, т. зв. “синезупанників”, почала видавати з літа 1917 р. тижневик “Рідне Слово”.

Чигирин: “Чигиринські Вісти”, тижн., ред. А. Гуля.

Золотоноша (Полтавщина): “Вільне Слово”, тижн., вид. “Просвіти” спільно з повітовим і міським комітетами.

с. Широке (Херсонщина): “Зоря”, тижн., вид. Т-ва “Просвіта”.

Ромен (Полтавщина): “Наша Спілка”, тричі на тиждень, вид. Союзу кредитов. і споживч. товариств.

Чернігів: “Чернігівщина”, щоден., вид. Губ. Земства; “Народне Слово”; вид. Губ. Ради Сел. Депутатів.

Батурин (Чернігівщина): “Батуринські Вісти”, місячник, вид. В.Різниченко.

Новоросійськ: “Чорноморська Рада”, тижн., ред. П.Воронин.

Павлоград (Катеринославщина): “Степ”, вид. тов. “Просвіта”.

Всього українською мовою виходило в 1917 році 63 періодичних видання.⁴⁶⁹

Хоча бурхливі революційні події мало тому сприяли, але були зроблені протягом 1917 року, заходи – головно в Києві – біля організації українського національного театру з допомогою від держави.

Перед революцією існувала всього одна українська трупа, яка довший час держалася на одному місці, – а саме трупа М.К.Садовського, яка від 1907 р. безперервно грала у Києві в театрі Народнього Дому б. Т-ва Грамотности на Троїцькому майдані. Крім неї, існували більші трупи: О.Саксаганського, Суходольського, Сабініна, але вони здебільшого рідко коли грали в одному місті довше як один сезон. Весною 1917 р. серед київських діячів українського мистецтва виникла думка заснувати спеціальний комітет для ведення справи українського національного театру. 17 травня н. ст. відбулися в залі драматичної школи М.Лисенка установчі збори товариства “Український Національний Театр”. До президії Т-ва (комітету) увійшли: Марія Грушевська, Валерія Вілінська, Наталія Дорошенко, Людмила Старицька-Черняхівська, Оксана Стешенко, Іван Стешенко, Дмитро Антонович і Іван Мар’яненко.

Трохи згодом Комітет був поповнений представниками театральних інституцій і окремими діячами мистецтва. Були вибрані артисти Г.Затиркевич-Карпинська, М.Садовський і Оп.Саксаганський; драматурги: Олена Пчілка, Л.Яновська, В.Самійленко і С.Васильченко; крім того, представники від Українського Національного Театру, Молодого Українського Театру, трупи Садовського, трупи Саксаганського; Сабініна, Гайдамаки, від театального відділу “Просвіти” і Полтавського Драматичного гуртка.

При Комітеті була заснована репертуарна комісія, до якої увійшли О.Олесь, В.Самійленко, Л.Старицька-Черняхівська та інші.

Комітет був затверджений літом 1917 р. Генеральним Секретаріатом як комісія при Секретарстві народньої освіти і організував з осені Український Національний Театр під орудою Ів.Мар’яненка. Театр цей мав помешкання Народнього Дому на Троїцькій площі і відкрив сезон 29 вересня н. ст. До трупи увійшли з старих артистів: Г.Борисоглібська, Ліницька, І.Мар’яненко, Ф.Левицький, Сагатовський, з молодих – Наталія Дорошенко, Коваленко та ін. Театр був виключно драматичний. До репертуару були включені насамперед п’єси: “Лихоліття” Гн.Хоткевича, “Огні Іванової ночі” Зудермана, “Ткачі” Гауптмана, “Уріель Акоста” Гуцкова, “Розбійники” Шіллера, “Тартюф” Мольєра та інші п’єси.

В Другім Міським Театрі у Києві від 14 вересня грала група М.Садовського, до якої з відомих артистів вступила Г.Затиркевич-Карпинська.

В театрі Бергонье з 29 вересня почав вистави Молодий Український Театр, який складався виключно з молодих артистичних сил (Л.Курбас, Гн.Юра, М.Терещенко та ін.) і ставив виключно нові українські п’єси або ж перекладні. З антрепризою київської міської опери сама міська дума заключила умову, що протягом зимового сезону мали бути виставлені дві опери українською мовою: “Тарас Бульба” Лисенка і “Черевички” Чайковського. Лібрето для останньої опери переклала Л.Старицька-Черняхівська, декорації написав Ю.Нарбут, усе вже було готове, але бурхливі події зими 1917-18 рр. не дали обом операм бути виконаними.

В Києві ж Комітет Укр. Нац. Театру заснував драматичну школу для робітників і організував особливий Комітет для організації робітничого театру. Він же улаштував особливі режисерські курси.

---

469. С.Пастернак, *op. cit.*, ст. 3.

Та все це діяльність у самій столиці, у Києві; на провінції ж все лишилося більш-менш по-старому: інтерес до українського театру задовольняли, як і раніш, мандрівні українські трупи або аматорські вистави. У великих містах виникла боротьба за театр, і українці вже силою боронили свої права. Так, в Одесі місцевий український полк виарендував для українських вистав театр, де грала жидівська трупа (т. зв. "Новий театр"), і коли арендатор не хотів відступати театру, вояки забрали театр силою. Там же в Одесі при кінці року заснувалося уділове товариство "Одеський Український Театр".

Роблено було заходи — майже виключно з приватної ініціативи — коло заснування національних музеїв та галерей. Але бурхливі події зими 1917-18 років не дали ні часу, ні змоги здійснити ці проекти, які так і залишились невиконаними, хоч деякі з них були дуже близькі до зреалізування. Наприклад, справа Української Національної Галереї при Академії Мистецтва. До цієї галереї були приобіцяні приватними власниками колекцій і художниками дуже цінні збірки і поодинокі малюнки. У Харкові відомий український артист-маляр Сергій Васильківський завіщав свої дуже цінні колекції Українському Національному Музею Слобожанщини, який лишився нездійсненим. Професор П. Тутковський виступив у квітні 1917 р. з проектом українського природничого й сільськогосподарського музею у Києві. Київське товариство природознавців утворило для реалізації цього проекту особливу комісію, яка вже дістала обіцянки цілого ряду колекцій, але справа не була зреалізована. Така сама доля стріла й проект "Українського Національного Музею Архіву", який видвигнула була культурно-просвітна комісія при Всеукраїнській Раді військових депутатів. Усякі такі проекти вимагали більш спокійних часів і більш усталених відносин.

XVI

Український церковний рух в 1917 році.

Православне духовенство м. Київ від самого початку революції поставилось дуже прихильно до українського національного руху. Вже в перші дні існування Ц. Ради до неї надійшла така заява: “Православне духовенство м. Київ на своїм зібранні 7 березня сього 1917 року під керівництвом Преосвященного Никодима єпископа Чигиринського вибрало з свого гурту на делегатів до Української Центральної Ради таких осіб: прот. Шараєвського, свящ. А.Ходзицького і Г.Чернявського і прохає Президіум Ради допустити означених осіб на збори Ради з правом голосу. Марта 9, дня 1917 року. Голова пастирських зборів духовенства м. Київ Никодим єпископ Чигиринський”. Збори Ц. Ради ухвалили прийняти пропозицію духовенства.⁴⁷⁰ Під час Українського Національного Конгресу в його президії засідав представник українського духовенства о. Павло Погорілко. А до почесної президії було вибрано єпископа Дмитрія Уманського.

Однак загальне відношення православного духовенства до українського руху не скрізь було таке прихильне, як у Києві.⁴⁷¹ Так, наприклад, на Чернігівщині воно було й зовсім вороже, що пояснялося в значній мірі тим, що в Чернігівській єпархії архієреї москалі протягом кількох десятків років призначали на парафії вихованців великоруських духовних шкіл, так що міське і сільське духовенство на Чернігівщині складалося в значній мірі з чужородного московського елемента. Коли на надзвичайному з'їзді духовенства Чернігівської єпархії в серпні 1917 р. було зняте питання про українізацію церкви, то справа не мала ніякого успіху, більшість з'їзду (головно духовенство північних повітів Чернігівщини) “провалила” українізацію. Одному з найбільш гарячих її оборонців, свящ. Єфимовському, не дали навіть говорити.⁴⁷²

Інакше ставилось до українства духовенство на Полтавщині, де, наприклад, загальні збори духовенства Хорольського повіту ще в квітні винесли постанову — домагатись українізації школи.⁴⁷³ А на полтавському єпархіяльному з'їзді в травні місяці було прочитано одним з учасників з'їзду доклад про відродження православної церкви на Україні — про потребу ввести знову в церковне життя стародавні українські звичаї та обряди, заборонені російською церковною владою, завести старі українські церковні співи, читання церковнослав'янських текстів з українською мовою, вживання при службі Божій і в проповідях української живої мови й проголошення автокефалії української православної церкви. Цей доклад викликав до себе живий інтерес і був виданий аж чотири рази.⁴⁷⁴ Так само й на Поділлі: єпархіяльний з'їзд Подільської єпархії, що відбувся в кінці квітня, мав ясно визначений національний український характер і “висловив надію, що з автономією України настане й автокефалія в православній українській церкві”. З'їзд духовенства Брацлавського повіту, що відбувся в м. Тульчині 1 грудня 1917 р., одногосно постановив вітати Ц. Раду і взяти у виборах до Українських Установчих Зборів якнайближчу участь.⁴⁷⁵

470. “Вісти з Укр. Ц. Ради у Києві”, №1, 19 березня 1917 р.

471. На території України було дев'ять православних єпархій: Холмська, Волинська (катедра в Житомирі), Подільська (катедра в Кам'янці), Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська і Херсонська (катедра в Одесі). Цими катедрями правили митрополит (у Києві) й єпископи та архієпископи. Крім єпископів, що правили цілими єпархіями, було ще 16 єпископів вікарних, які поділялись між єпархіями так: в Київській єпархії — 4 вікарних єпископи (Чигиринський, Уманський, Канівський і Черкаський), у Волинській — 3 (Крем'янецький, Володимир-Волинський і Острозький), в Херсонській — 3 (Новомиргородський, Єлисаветградський і Миколаївський), в Подільській — 2 (Балтський та Винницький), в Полтавській — 1 (Прилуцький), в Харківській — 1 (Сумський) і в Катеринославській — 1 (Павлоградський). Усього було на Україні 25 єпископів, які всі підлягали владі російського найсвятішого Синоду. Див. В.Біднов. Церковна справа на Україні. Тарнів, 1921, ст. 5.

472. “Нова Рада”, № 122.

473. *ibidem*, №24.

474. Про українізацію церкви. Доклад, прочитаний на полтавському єпархіяльному з'їзді духовенства і мирян 3-8 травня 1917 р., Лубни, 1917, ст. 12.

475. “Нова Рада”, № 208.

Але більшість єпархіальних з'їздів поставилась до справи відродження української церкви байдуже. Так само байдуже або навіть вороже поставилась до нього і найвища духовна школа на Україні — Київська Духовна Академія, де майже всі катедри були обсажені москалями або українцями-перевертнями. Більшість єпископів не заняла якоїсь виразної позиції щодо українського руху. Одні, як Дмитрій Уманський, Никодим чигиринський або арх. Агапит Катеринославський — стали відразу на боці українського руху. Так само й бувший ректор Казанської Дух. Академії й арх. Володимирський Олексій. Знов же таки архієпископ Харківський Антоній Храповицький (б. Волинський), відомий з свого українофобства, безтактовними вибриками настільки обурих Харківське українське громадянство, що воно кілька разів домогалось його усунення з Харкова.

З проголошенням Української Народньої Республіки православне духовенство скрізь поставилось лояльно до української влади і брало незмінну участь в усіх урочистостях: — святах проголошення Української Республіки, військових з'їздах і т.п.⁴⁷⁶ Але революційний рух, який розвивався під соціалістичними гаслами, сам по собі не сприяв інтересу до релігії й до церкви. Дуже невеличкі круги української інтелігенції цікавились церковними справами, а з українських газет тільки одна "Нова Рада" виявляла певне зрозуміння для церковної справи і містила на своїх шпальтах не тільки самі звістки про церковне життя, але й статті на церковні теми.

В кінці 1917 р. в Києві сформувалася Українська Православна Церковна Рада, до складу якої увійшли і духовні, й миряне. Вона взяла в свої руки керування українським церковним рухом. З її кругів почали лунаєти голоси про потребу скликання українського церковного з'їзду, який би мав унормувати правоканонічне становище православної церкви на Україні, особливо після того, як у Москві Всеросійський Церковний Собор відновив патріярхат і вибрав на патріярха архієпископа Тихона. На сторінках "Нової Ради" свящ. Вас. Симонович писав уже в червні 1917 р. про потребу скликати український церковний з'їзд (№ 62, з дня 13. VI. 1917); Павло Мазюкевич там же (№ 219), в статті "Автокефалія чи автономія?" гаряче стояв за автокефалію укр. церкви.

Укр. Прав. Церковна Рада постановила нарешті скликати Всеукраїнський Православний Церковний Собор, на що дав свою згоду і патріярх Тихон. В початку грудня 1917 р. організаційний комітет по скликанню Всеукраїнського Православного Собору випустив таку відозву.

"Народе Український!

Колись, ще за Гетьманщини, ти був вільний, але з'єднавшись з царською Москвою, ти втратив свою волю не тільки державну, а навіть і церковну. Тепер, відбудувавши свою Народню Республіку, ти мав відбудувати колись ні од кого не залежну, автокефальну святу Церкву свою. Принаймні третій Всеукраїнський З'їзд зробив у цій справі певну постанову. Для скликання Всеукраїнського Церковного Собору складено Організ. Комітет, відомий і Укр. Ц. Раді. Українське військо завжди було захисником християнської віри й піклувалось про свою Церкву, — воно заплатило за цілість і непорушність її своєю кровію.

Але росіяни, позбувшись царя світського, завели у себе нового самодержця духовного — московського патріярха, щоб укинути і наш український народ в нову духовну неволю. Знов вернулись ті часи, коли людей не питаються, як і куди їх повернути.

Вільний народе Український!

Щоб не попасти тобі в цю духовну неволю, повинен ти негайно зібрати свій Всеукраїнський Православний Собор духовенства та мирян і відновити на ньому давню незалежність української церкви, стверджену Переяславським трактатом (1654 р.) і незаконно знищену Московщиною.

Державний народе український!

Тільки зібраний тобою Всеукраїнський Церковний Собор духовенства та мирян має право вирішити справу твоєї Церкви та признати або не признати нововибраного патріярха московського, і через те не слід тепер поминати його в церквах на Україні.

476. Один лиш Волинський архієпископ Фадій відмовився правити молебєн з нагоди проголошення УНР, вважаючи це проголошення "передрішенням питання, яке можуть розв'язати лиш Установчі збори єдиної неділимї Росії". Але він не заборонив духовенству брати участь в молебнах, якщо хто схоче. Див. "Киев. М.", 1917, №287.

Побожний та трудовий народе Український!

Відбудовуй свою вільну автокефальну церкву! Благочестиві Українські владика, Панотці, Диякони, Дяки, Ченці та Черниці! Прихиліться вашою любовію до громадян і в єднанні душ і сердець приступіть до виборів представників до Всеукраїнського Церковного Собору.

На Всеукраїнський Православний Собор духовенства та мирян, що відбудеться з ласки Божої в святім Києві 28 грудня 1917 року, мають прибути:

1) Від кожної єпархії по одному архієрею, а від кожного повіту по одному панотцеві, дияконові і по три парафіянина.

2) Від кожного єпархіяльного міста: по одному панотцеві, дияконові, дякові і парафіянинові. Крім того, від кожного українського монастиря, чоловічого та жіночого, по одному представникові.

3) Кожна військова українська частина має надіслати по одному воякові, а українські частини київської залози по троє вояків.

4) Київська Духовна Академія, українські семінарії та духовні школи мають надіслати по одному представникові. В Соборі мають взяти участь панотці всіх українських військових частин.

Примітка: всі представники мають бути українцями з роду і неодмінно прихильні до українства, і мати в тім з собою від своїх виборців належні посвідчення.⁴⁷⁷

31 грудня 1917 р. вийшов № 1 часопису “Вісти з Українського Православного церковного собору”.

Українська Православна Церковна Рада намагалася погодити інтереси оновлення українського церковного життя з інтересами відродженої української державности. Їй вдалося зав'язати добрі відносини з українськими військовими кругами. В кінці грудня 1917 р. Укр. Прав. Церковна Рада випустила відозву “До всіх православних українців”, щоб вони підтримували Центральну Раду і Генеральний Секретаріат. Цю відозву підписали: почесний голова Української Церковної Ради архієпископ Олексій, голова Укр. Церк. Ради свящ. Ол. Маричів, члени сердюцького Гетьмана П. Дорошенка полку військовий старшина Цівчинський, свящ. С. Пилипенко, свящ. В. Хоменко, діловод диякон Дурдуковський, писар козак Галамійв.

Тоді ж таки Укр. Церк. Рада постановила оповістити Православній українській церкві, щоб в церквах на службі Божій поминати тільки “Боголюбиву і Богохраниму Державу Українську, її вищу владу, Всеукраїнську Церковну Раду і все українське військо”.⁴⁷⁸

Але український церковний рух не знайшов для себе ані зрозуміння, ані підтримки з боку соціалістичного українського уряду. В складі Генерального Секретаріату знайшлася всього одна людина, яка розуміла культурне й національне значіння церковної справи і яка взяла на себе ініціативу спробувати ввести церковне життя в рамки нового державного ладу на Україні. Це був Генеральний Писар Ол. Лотоцький. Йому вдалося переконати своїх колег по Секретаріату, і на засіданні Малої Ради 29 листопада 1917 р. він зробив від Генер. Секретаріату внесення в справі утворення окремого органу для порядкування церковними справами. Обміркувавши цю справу, Генер. Секретаріат прийшов до думки про потребу утворення особливої комісії, яка б порядкувала церковними справами на Україні. На запитання деяких членів М. Ради, докладчик пояснив, що думку про потребу окремого органу церковного управління на Україні подала Генер. Секретаріату особлива нарада з мирян та духовенства. Нарада бачила небезпеку для церковного життя на Україні з боку російського православного собору, котрий збирався саме проголосити в Росії патріаршество, що загрожуватиме ще більше церковному життю, ніж це було досі. З приводу докладу і пояснень М. Рафес зауважив, що згідно з демократичними принципами, церква повинна бути відділена від держави, і що не діло Генерального Секретаріату турбуватися про церковні справи. Генеральні секретарі В. Винниченко і І. Стещенко доводили, що таки треба створити якийсь орган для порядкування церковними справами, тим більше, що при м-ві вн. справ існує департамент справ віроісповідних.⁴⁷⁹ За утворення органу висловився і Мик. Левитський, — для того, щоб порядкувати чисто адміністративно-церковними справами, як-от реєстрація народжень, шлюбів і т. ін.

477. “Нова Рада”, № 192.

478. “Нова Рада”, № 203.

479. На чолі його стояв б. єпископ Красноярський Никон Безсонов, що зняв з себе сам церковний сан. Перебування його на посту директора цього департаменту дуже вражало віруючих людей.

Різно виступив проти проекту Євг. Неронович: “Нехай попереду духовенство зорганізується і виявить своє обличчя. Не таємниця, що духовенство на Україні здавна і до сеї пори було густо і навіть чорно реакційне. Воно хоче тепер утворити свій орган при Генер. Секретаріаті для того, щоб мати міцніший ґрунт, коли виникне справа відділення церкви від держави.”

Так само неприхильно поставились до внесення ген. писаря й дальші промовці: М. Стасюк, Балабанов і Золотарьов. Мала Рада винесла постанову: “Передати справу на розгляд Генеральному Секретаріату з тим, що коли він вважатиме потрібним, то може внести певний законопроект в релігійній справі.” Генеральний Секретаріат такого законопроекту не вніс, і справа була похована.

“Нова Рада” устами А. Ніковського справедливо зауважила, що “Мала Рада зовсім мляво поставилась до упорядкування релігійних відносин на Україні, до заснування окремого адміністративного органу в справах церковно-релігійних... Члени М. Ради, стоячи на вищих і недосяжних точках соціалістичних ідеалів і партійного пуризму, не порушили, на жаль, чисто життєвих справ української церкви, які обходять і їх, як людей культурних.” І він вказував на те, що церква з її наукою, письменством і мистецтвом має велике історичне й сучасне значіння, що народня маса вірує, хреститься, молиться і шанує церкву, що коли український уряд не заопікується церквою, то нею охоче заопікується московський синод і патріярх, і тоді вийде, що на Україні існуватиме приватна релігійна спілка, яка підлягатиме московському патріярху і буде скріпляти на Україні гнізда русифікації — через проповідь, твори суздальських богомазів, листки й послання.” Свою статтю закінчив Ніковський іронічною увагою: “Поділяючи високо-достойні канонічні переконання українських партій, не можу одначе не пожалувати за тими матеріяльними й культурними цінностями, які ми маємо втеряти через свою неухажність.”⁴⁸⁰

Всеукраїнський Церковний Собор відкрив свої засідання 32 січня 1918 р. у Києві під головуванням єпископа Пимена з Поділля. В соборі взяли участь майже всі правлящі єпископи на Україні, вибори представників були проведені по всіх єпархіях і звідусіль прибули делегати.⁴⁸¹ Але засідати Соборові довелося під згуки большевицьких гармат. Військові події примусили членів Собору перервати свої наради і роз'їхатись по домах. Наново зібратись Собору довелося аж влітку 1918 р. при зовсім інших обставинах.

480. “Нова Рада”, № 189.

481. Докладніше про цей Собор див. II том моєї “Історії”.

XVII

Окуповані частини Галичини і Буковини в 1917 році.

Російська революція внесла певні зміни і в становище частин Галичини й Буковини, окупованих російським військом. Після офензиви ген. Брусілова в кінці літа 1916 р. в руки росіян перейшла майже ціла Буковина і значна частина Східної Галичини (зі Станіславовом, Коломиєю, Чортковим, Тернополем та ін.), разом в обох областях 33 повіти. Для управи цими областями було відновлено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, на чолі якого поставлено ген. Ф.Трепова (колишнього київського генерал-губернатора). Для управи краєм було вироблено і 3 липня 1916 року затверджено начальником штабу Верховного Головнокомандуючого ген. М.Алексєєвим особливий статут. В статуті вже не було "політики" з часів першої окупації: він просто мав регулювати управу окупованими провінціями, які складала найближче запілля рос. армій і через які проходив бойовий фронт; отже, управа носила військовий характер і мала на увазі передовсім забезпечення інтересів дійової російської армії. Поруч військовій генерал-губернатору була приділена цивільна управа, яка складалася з окремих відділів: фінансового, медичного, правління державних маєтків, народньої освіти і духовних справ. Генерал-губернатор мав свій осідок у Чернівцях. Край було поділено на дві губернії: Черновецьку (Буковина і Покуття), де губернатором був Лігін і Тернопільську (галицьке Поділля), губернатор — Черторизький. Тепер уже не було національного або релігійного утиску. Правда, українська мова не дістала публічних прав, і всі урядові відозви й розпорядження друкувалися лиш мовами російською й польською, але було дозволено відновити науку в українських гімназіях у Тернополі, Чорткові й Чернівцях, з тим одначе, щоб вони не називалися "українськими". На чолі просвітньої управи призначено було директора одної з київських гімназій Янковського, людину з репутацією ліберала. На чолі православних парохій (їх зберіглося всього 18, майже виключно на території тих східно-галицьких повітів, які не виходили з-під російської влади з 1914 року) поставлено було професора Київської Духовної Академії, протоієрея Ф.Титова, в характері представника протопресвітера армії і флоту (головного військового капеляна). Та хоч не було вже колишніх утисків, відношення до українства загалом було неприхильне. Населення дуже терпіло від постійних реквізіцій, примусових робіт і розміщення в краю величезної маси російського війська.

Здержуючись від повторення скандального експерименту 1914-15 років з насильною русифікацією Галичини, російське правительство поводитися тепер так обережно через непевність, чи вдасться йому вдержати за собою Галичину, і чи не доведеться віддати її назад, в заміну за окуповану австрійцями частину прежньої російської території. Що ж стосується Буковини, то воно було зв'язане таємним договором з Румунією, яким зобов'язалося в разі успішного кінця війни відступити їй цю українську область.

Революція в березні 1917 р. негайно відбилася й на фронті та в окупованих областях. Генерал-губернатор Трепов зразу ж покинув Чернівці, але обидва губернатори й решта прежньої адміністрації залишились на місцях, хоч їх влада скоро звелася до мінімуму. Скрізь поутворювалися ради солдатських депутатів, які почали втручатись і до управи краєм, вносячи туди ще більше безладдя. Про те, що загальний курс політики щодо українського населення Галичини має бути змінений, і про поворот висланих вглиб Росії галицьких українців зразу ж почали упоминатися перед петербурзьким урядом українці російські. Але про те, як практично уложити відносини в окупованих областях, мало хто думав в перші дні революційного захоплення. Тим часом з польської сторони вже почалися заходи перед урядом, щоб дістати управу в Галичині в польські руки або принаймні улаштувати її так, щоб поляки мали там перший голос. Особливо дбав про це проф. С.Грабський, який уже встиг подати Тимчасовому Правительству проект організації нової управи окупованими областями. В Петербурзі зразу призначили були на крайового комісара до Галичини й Буковини князя П.Долгорукова, кадета. Одначе вже в кінці

березня (н. ст.) у Києві, з ініціативи Пл.К.Линниченка, уповноваженого від Земського Союзу, почали міркувати над устроєм Галичини й Буковини. Була скликана нарада, в якій взяли участь П.Линниченко, М.Грушевський, Д.Дорошенко, І.Красковський, голова жидівського допомогового комітету д-р. Лянгер і посол австрійського парламенту Т.Окуневський, що перебував тоді у Києві. На цій нараді було ухвалено взяти на себе ініціативу скласти проект нової управи Галичини й Буковини, в ліберальному дусі і з допущенням місцевого населення до самоуправи, наскільки це дозволяло становище окупованих російською армією провінцій ворожої держави. Незабаром П.Линниченко сам склав і відповідний проект нової управи, який був ним разом з І.Красковським запропонований в Ставці (в Могилеві-на-Дніпрі) членам правительства, які

туди приїхали на нараду з головною командою. Проект був поданий від імені Комітетів Південного фронту Союзу Міст і Союзу Земств, а також Ц. Ради. Наслідком інтервенції двох Союзів — найбільш впливових на початку революції організацій — було призначення 22 квітня Д.Дорошенка на пост крайового комісара з правами генерал-губернатора. Коли М.Грушевський на Національному Конгресі в позачерговій заяві повідомив про затвердження Дорошенка крайовим комісаром Галичини й Буковини, “з’їзд з радістю прийняв цей факт, як приклад того, наскільки Уряд рахується з голосом організованого українського громадянства, котре в особі Укр. Ц. Ради виставило п. Дорошенка кандидатом на цю посаду.”⁴⁸²

З огляду на те, що вже пройшло чимало часу і в окупованих краях почалася справжня анархія, від якої дуже терпіло населення, треба було дуже поспішати. Тому Дорошенко за порозумінням з головою Тимч. Пр-ва кн. Львовим і головним командантом ген. М.Алексєєвим залишив старий статут генерал-губернаторства з 1916 р., кладучи головну вагу на обсадження адміністрації відповідними людьми, і тільки застеріг собі право допустити в краю заведення самоврядування, віднову місцевих судів, шкіл і т. д. На посаду тернопільського губерн. комісара було призначено Ів.Красковського, черновецького — Ол.Лотоцького.

Більша частина повітових комісаріятів була обсаджена українцями (аж кілька комісарів дала петербурзька українська колонія), причім, малося на увазі, щоб комісари були по змозі з юридичною освітою.⁴⁸³ З колишніх повітових начальників були залишені люди (здебільшого також українці), які своєю попередньою діяльністю виказали лояльність і доброзичливість до українського населення.

Головні засади своєї діяльності Дорошенко виложив в особливій відозві до населення, опублікованій 2 червня в мовах російській, українській і польській (на Буковині в додатку ще й в німецькій та румунській). В цій відозві говорилося, що дотеперішня політика російської влади у відношенні до місцевого населення, яка стояла в тісному зв’язку з загальним напрямом політики царського уряду, тепер має бути цілком відкинута. Революція, яка принесла свободу всім народам Російської Держави, не може не змінити відношення російської влади до цивільної людности зайнятих збройною силою областей Австро-Угорщини. “Згідно з основами міжнародного права — говорилося в тій відозві — нова російська власть не вважає можливим накидати населенню в цей переходовий час щось таке, що мало б порушити його давній суспільно-адміністраційний устрій. Але, оскільки це не буде суперечити інтересам російської армії, котра боронить справу свободи народів Росії, нова власть вважає за справедливе вжити всіх заходів для полегшення долі мешканців окупованого краю, а саме: дати населенню свободу як у відновленні старих форм самоуправи сільської й міської, так і в перебудуванні їх на но-

482. “Вісти з Укр. Ц. Ради у Києві”, № 3, ст. 3.

483. Комісаром Збарзького пов. призначено М.Сердюка, Борщівського — Мик. Маслова, Гусятинського — Л.Тимошенка, Бучацького — Костя Лоського, Тернопільського — Леоніда Юркевича, Товмацького — Мих. Корчинського, Косовського — Павла Зайцева, Городенського — Костя Широцького, Коломийського — Василя Приходька, Черновецького — Ол.Багрія, Сторожинецького — Степана Гаєвського, Вижицького — Гр.Іваницького. В решті повітів були залишені прежні або ж переведені з інших повітів начальники (переіменовані в повітових комісарів), які своєю попередньою службою засвідчили лояльне відношення до українського населення. За декого з них просило само населення, щоб їх залишити.

Іван Красковський,
губернатор Галичини

вих широких основах, як би того людність забажала; допомагати відновленню діяльності місцевих громадських організацій, кооперативів, ощадних кас, добродійних комітетів і т. ін.; відновити по змозі судівництво в місцевих судах на основі місцевих законів; відновити шкільну науку по школах нижчих і середніх, відкриваючи нові школи, коли того буде треба, і вживаючи заходів щодо охорони й опіки над дітьми, які полишились без догляду.

Виходячи з принципів свободи самовизначення націй, нова власть відкидає саму думку про які-небудь утиски й обмеження щодо всіх народностей краю. Так само й бесіди не може бути про якісь утиски в справах віри. Предметом особливої уваги нової влади буде упорядкування харчової справи..." Треба згадати, що перед від'їздом до Чернівців Дорошенко поінформував про свої плани М. Грушевського і знайшов у нього повне одобрення. Пізніше, прибувши в половині червня до Києва, Дорошенко доложив Ц. Раді на засіданні 15 червня про початки своєї діяльності в окупованих областях, і вислухавши справоздання Дорошенка, Ц. Рада висловила повне довір'я до його діяльності.⁴⁸⁴

Хоча короткий час існування нової управи (всього три місяці) не міг дати змоги перевести вповні програми, наміченої в цій відозві, але в усякім разі населення могло вільніше зітхнути, коли замість прежньої чужої й неприхильної адміністрації появилися люди ідейні, свої ж українці, які від щирого серця дбали про те, щоб улегшити населенню тягар ворожої окупації. Дбаючи за українців, як за найбільш покривджену частину населення, не роблено було ніякої кривди іншим національностям — полякам, румунам, німцям, жидам. Протягом дуже короткого часу було переведено по містах вибори до магістратів на основі загального права, а по селах вибори війтів. Було вироблено план організації виборних рад при губерніяльних та повітових комісарах від представників усіх національностей в рівному числі. По деяких повітах ці ради були вже й вибрані. Основою відбудови шкільництва було поставлено повну свободу вживання рідної мови — української, польської, румунської й німецької.

В діяльності нової адміністрації в краю було багато перешкод і перепон. Головною з них було відношення сірої солдатської маси до місцевої людности, яке можна би сформулювати словами: "я тебе завоював, і все твоє — моє". Ті самі солдати, що скрізь вивішували плакати про свободу й братерство народів, про мир без анексій і контрибуцій, зовсім не вважали за потрібне пристосовувати ці принципи до місцевого люду. Крадіжки, грабунки, розбої, гвалти, насильства, спаші на полях, — усе це зростало паралельно з упадком дисципліни і зростом масового дезертирства. Людність зверталась до комісарів, комісари апелювали до військових комітетів, але ці останні виявляли здебільшого холодно-байдуже відношення до інтересів місцевого населення. Здавалося, що з революцією стало ще важче жити населенню через розбещеність російського солдатства, через його кривди та насильства над мирним населенням... З цим усім було дуже тяжко боротись. Доводилося також боротися і з інтригами спеціально ворожих до українства кругів — російських, польських, москвофільських. Одначе на загал удавалося поборювати всі ті перешкоди, причім немалу ролю відіграло особисто прихильне відношення до крайового комісара та його політики з боку тодішнього військового міністра Керенського.

Одначе нещаслива офензива в кінці липня, за яку так стояв той самий Керенський, не тільки обернула нанівець усю працю української адміністрації, але й спричинила краю багато горя і руїни. Після короткого успіху, в часі якого російське військо здобуло Галич, Калуш і Богородчани, здеморалізована й розагітована солдатеска не схотіла битись та ще й учинила в Калуші страшний погром на українців і жидів. Такі саме бешкети вчинено й по багатьох інших місцях. Це було тим сумніше, що населення галицьких повітів з австрійського боку, наслуховавшись, що по той бік фронту будується "вільна Україна у вільній Росії", що наступають українські полки, — без усякого страху і навіть з певними надіями дожидало наступу. Ніхто не кидав своїх осель і не тікав, як то бувало при попередніх російських офензивах. Тим тяжче і прикріше було розчарування від зустрічі з "революційною" армією...

Не витримуючи австро-німецького контрнаступу, російські армії покотилися назад і в своїм стихійнім відступі громили й нищили усе на своїй дорозі. Всі зусилля адміністрації припинити бешкети і взагалі оборонити край від погрому були марні, і Москва, залишаючи край, полишила по собі чорну пам'ять.

484. "Нова Рада", 1917, № 54.

Після відступу в руках російської армії залишилися невеличкі окрайки деяких повітів Галичини й Буковини, і в них залишилися комісари, що приїхали з Дорошенком, і сиділи там аж до останнього розвалу російської армії й приходу австрійців весною 1918 року.⁴⁸⁵

Українське громадянство живо цікавилось долею українців-галичан та буковинців, які опинилися в російській полоні або були вивезені москалями як заложники та арештовані. Від самого початку революції не обходилося ні одне жадання до Тимчасового Правительства без окремого пункту про увільнення галичан та буковинців і окремо — митрополита А.Шептицького. Увільненого з арешту і заслання митрополита українська колонія в Петербурзі зустріла з найбільшими почестями й ентузіазмом. Так само зустрічали його і в Києві. Як тільки Ц. Рада придбала значіння і вплив, вона почала опікуватися долею галицьких та буковинських земляків. Як тільки що було зазначено, крайовий комісар Д.Дорошенко давав звіти з окупованих провінцій перед Ц. Радою і апелював до неї, коли перед ним виникали труднощі у взаєминах з російською військовою владою. Уже до початку літа більшість засланих українців-галичан переїхала до Києва і мала змогу взяти участь в культурному будівництві нової України.

Коли російське військо, відступаючи в серпні місяці з Галичини й Буковини, почало плюндрувати й грабувати край, Укр. Військ. Ген. Комітет звернувся до українців-воєнків з спеціальним закликом “Не робіть руїни!”, в якому українці: солдати, офіцери й всі урядовці закликалися “всі як один стати на оборону своїх братів.”⁴⁸⁶ В жовтні Генер. Секретаріат Військових справ від рос. м-ва війни добився того, що полонених українців зрівняно в трактуванні з полоненими чехами й поляками, — на що російська військова влада довго не хотіла погодитись. Бранцями-українцями опікувався Український Центральний Галицько-Буковинський Комітет при Ц. Раді.

25 падолиста відбулося в Києві в великій залі Ц. Ради протестаційне віче виселенців і полонених галичан та буковинців з приводу прилучення Галичини до Польщі. На вічу виступали, крім самих галичан та буковинців, місцеві українські діячі, генеральні секретарі С.Петлюра і М.Ткаченко, А.Ніковський, К.Лоський, М.Шаповал та інші. Крім того, виступав з промовою голова Чеської Національної Ради Т.Г.Масарик та представник румунських добровольців з Буковини Емануїл Ісопеску; обидва заявили протест проти прилучення Галичини до Польщі і взагалі проти політики Австрії. Віче прийняло резолюцію, в якій домагалось на основі самовизначення народів злучення всіх українських земель в одну цілість, протестувалося проти прилучення галицької України до Польщі без огляду на те, чи вона буде самостійною державою, чи автономною австрійською провінцією, і ззивалося Укр. Ц. Раду, щоб вона своїм авторитетом і своєю силою піддержала домагання галичан та буковинців.⁴⁸⁷

Українські часописи у Києві — “Нова Рада”, “Робітнича Газета” і “Народня Воля” містили гарячі статті проти прилучення українських територій до майбутньої відродженої Польщі. Особливий інтерес до долі галицької України виявляли ес-ефи та їхній орган “Нова Рада”.

Ц. Рада на своїм засіданні 27 падолиста винесла також свій протест проти наміреного прилучення до Польщі Галичини й окупованих австрійцями частин української території. Текст цього протесту був такий:

“Ознайомившись з протестом Українського Парламентського Клубу в Австрії проти наміру прилучення тих земель Холмщини та Підляшшя та окупованих земель Волині, де більшість людности є українська, до Польського Королівства та проти дальшого удержання українських територій Галичини в однім з польським конституційнім союзі, з вузькими чи ширшими автономними правами останнього, і вважаючи з свого боку такі наміри насильчими замахами на право самовизначення української людности, населяючої указані території, Укр. Ц. Рада постановляє:

- 1) признати недопустимим насильне відривання від території УНР окупованих центральними імперіями українських частин Холмщини, Підляшшя та Волині;
- 2) звернути увагу міжнародної демократії на рішучий протест організованої демократії Галичини та Буковини проти наміру рішати про долю вказаних територій всупереч волі їх населення;

485. Докладніше про Галичину й Буковину під новою управою в 1917 році див. Д.Дорошенко. “Спомини з недавнього-минулого”, ч. I, Львів, 1923, ст. 81-130.

486. “Вістник Укр. В. Г. Комітету”, № 8.

487. “Нова Рада”, ч. 186.

3) вжити всіх заходів до того, щоб людности Австрійської України було дано фактичну можливість свobodно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування;

4) виконання цих постанов доручити Генеральному Секретаріатові України.”⁴⁸⁸

Під час Берестейських переговорів Українська делегація добилася заключення таємного договору про вилучення Галичини й Буковини в окремий коронний край.

Та й самі галицькі українці, яких доля закинула в часі війни на Україну, не залишились байдужими до великих подій, що тут відбувались з весни 1917 року, і взяли живу, активну участь в ділі будівництва нового українського життя. Вже під час першої української маніфестації в Києві серед інших учасників святочного походу ішов цілий відділ полонених українців з австрійської армії. Це було немов живим символом, що українці австрійські поділяють радість українців наддніпрянських як свою власну.

Протягом весни й літа 1917 р. в Києві зібралася доволі численна колонія українців з Галичини та Буковини, яка взяла найгарячішу участь в культурно-національним будівництві. Вже при кінці 1917 р. У Києві була збудована на Павловській вулиці греко-католицька церква й її першим парохом став о. Щепанюк, вивезений царським урядом з Галичини як заложник. Галицькі українці займали посади вчителів українських гімназій, інші працювали як інженери, техніки, кооператори, журналісти, скріпляючи собою не геть-то густі ряди української свідомої інтелігенції. Ініціативи і близькій енергійній участі інж. Івана Левинського зі Львова завдячувало своє заснування й скорий розвиток українське технічне т-во “Праця”. Коли почали творитися українські державні установи, галицькі й буковинські українці у великому числі вступали туди урядовцями.

Коли молодій Українській Республіці почала загрожувати небезпека від большевиків, українці австрійські виступили в її обороні зі зброєю в руках: як уже згадувалося в цій книзі, при I запасному українському полку почав творитися Галицький Курінь січових стрільців. 13 падолиста появилася відозва від Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців, яка закликала добровольців записуватися до січових стрільців: “Ми, галицькі, буковинські і угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час почувуючи свою відповідальність перед будучим поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь в творенні нового державного ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ.

Сповняючи цей наш святий обов’язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено в третім Універсалі. В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаріату Тимчасова Головна Рада галицьких, буковинських і угорських українців приступає до переводження організації військових частей з галицьких, буковинських і угорських українців.”

Відозва закликала вступати в ряди I Курія січових стрільців, який саме тоді почав формуватися. Відозву підписали: Іван Лизанівський яко голова, товариш голови Гр.Лисенко, секретар Фед.Черник члени: Микола Низкоклон, Іван Чмола, Євген Коновалець і Роман Дашкевич.⁴⁸⁹

Відозва мала наслідком, що багато колишніх військових, тепер полонених, почало вписуватися до січових стрільців. Деякі полонені тікали з далеких таборів у Царицині над Волгою, з Сибіру і Туркестану, з ризиком для життя пробиралися через збольшевичену Росію і являлися до Києва, щоб тут зі зброєю в руках стати до оборони молодої Української Республіки.

Коли становище в Києві стало дуже напруженим, 13 січня 1918 р. збори студентів-українців з Австро-Угорщини винесли резолюцію “зобов’язати всіх українців з Галичини, Буковини й Угорської України без огляду на те, чи полонені, і без огляду на посади, які займають, вступити негайно в ряди січових стрільців.”⁴⁹⁰

Коли вибухнуло в Києві большевицьке повстання 28 січня 1918 р., січові стрільці героїчно боролись в Києві за українську владу. Січові стрільці несли особисту охорону голови

488. “Протести проти прилучення Галичини і Буковини до Польщі виносилися й на провінції: так маємо протест т-ва “Просвіта” Максимівських копалень на Катеринославщині, видрукований в № 7 “Вістника Генер. Секретаріату Укр. Н. Р”.

489. “Нова Рада”, ч. 203.

490. “Нар. Воля”, 1918, ч. 8.

Ц. Ради М.Грушевського, і охороняли український уряд під час відступу з Києва на Волинь. Потім разом з відділом С.Петлюри вони повернулись до Києва на початку березня.

Так само, як і долю галичан та буковинців, не спускало українське громадянство й Ц. Рада з ока долі Холмщини й холмщаків, розкиданих, як примусові "біженці", по цілій Росії та Україні. Зрештою, холмщаки самі нагадували за себе. Від самого заснування Ц. Ради до неї почали надходити привіти від громад біженців-холмщаків з заявами про бажання "злитись з рідною по вірі, звичаям і мові Україною."⁴⁹¹ Далі громади холмщаків по різних містах почали виносити резолюції про своє бажання бути прилученими до автономної України. Таку постанову винесли холмщаки в Костромі.⁴⁹² Холмщаки, оселені в Новочеркаську, на вічу 21 травня 1917 р., ухвалили вітати Ц. Раду і добиватись прилучення Холмщини до України.⁴⁹³ Те саме ухвалили

виселенці з сс. Чернигіна і Метелина, оселені в Рязанській губернії.⁴⁹⁴ За ними надіслали свій привіт і аналогічне бажання виселенці з с. Масломежі в числі 300 людей.⁴⁹⁵

На початку вересня відбувся у Києві з'їзд холмщаків. Він виніс рішучий протест проти того, щоб Ліквідаційна Комісія в справах польського королівства займалася справою ліквідації Холмської губернії, яка ні юридично, ні етнографічно до Польщі не належить.

Далі з'їзд ухвалив просити Ц. Раду визначити свого комісара для Холмщини, дати холмщакам право представництва в Ц. Раді і право брати участь у виборах до Українських Установчих Зборів. На комісара було вибрано К.Лоського.⁴⁹⁶

Протестуючи проти наміру включити Галичину до складу майбутньої Польщі, Ц. Рада винесла 26 падолиста резолюцію і в холмській справі, внесену представником Холмщини о. Олексіюком. Зважаючи на волю холмщаків, висловлену ними на з'їзді у Києві 25-27 серпня 1917 р., Ц. Рада ухвалює:

"1) До реального прилучення частин Холмщини і Підляшшя, де більшість населення є українська, українське населення та всі евакуйовані адміністративно-громадські установи Холмщини та Підляшшя підлягають владі та опіці Генерального Секретаріату України;

2) Генер. Секретаріат має вжити відповідних заходів до становлення певного адміністративно-політичного ладу: для людности Холмщини та Підляшшя;

3) в порозумінні з громадськими холмськими організаціями Генер. Секретаріат має призначити комісара Холмщини та Підляшшя, піддавши під його владу всі адміністративно-громадські установи цих земель;

4) щодо установ Холмщини та Підляшшя, зв'язаних з ліквідуемими установами губерній Королівства Польського (суд, шляхи, емеритальна каса), то розділ і ліквідація їх мають бути зроблені ліквідаційною комісією по справах Королівства Польського в порозумінні з Генеральним Секретаріатом.⁴⁹⁷

Пізніше, при заключенні миру в Бересті, українська границя з боку Польщі була установлена тим способом, що всі заселені українцями місцевости знайшлися в межах Української Народньої Республіки.

Кость Лоський,
комісар Холмщини

491. "Вісти з Укр. Ц. Ради у Києві", № 6. Тут надруковано привіти-заяви від 8 окремих громад. Див. також "Вістник Ген. Секр.", № 3.

492. "Вістник Союзу визв. України", ч. 158, ст. 447.

493. "Вісти з Укр. Ц. Ради", № 8, ст. 4.

494. *ibidem*.

495. "Вісти", ч. 10.

496. "Нова Рада", ч. 125.

497. "Вістник Генер. Секретаріату", № 3.

ДОДАТКИ

Додаток І.

Мировий договір⁴⁹⁸ між Українською Народньою Республікою з одної, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони.

Тому що Український Народ, в протягу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народньою Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мировий договір з правительством Української Народньої Республіки; вони хотять сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. В тій цілі до нав'язання мирових переговорів у Берестю-Литовськ зібранися повновласники вище означених правительств, а саме:

За правительство Української Народньої Республіки: члени Української Центральної Ради: пан Олександр Севрюк, пан Микола Любинський і пан Микола Левитський.

За Цісарсько-Німецьке правительство: державний секретар заграничного уряду, Цісарський Дійсний Тайний Радник пан Ріхард фон Кюльман;

За Ц. і К. Спільне Австрійсько-угорське Правительство: Міністер Цісарськ. і Королівськ. Дому і справ заграничних Його Ц. і К. Апостольського Величства Тайний Радник Отокар граф Чернін фон і цу Худеніц;

За Королівсько-Болгарське Правительство президент міністрів пан др. Василь Радославов, посол пан Андрій Тошев, посол пан Іван Стоянович, військовий повновласник пан полковник Петро Ганчев, пан др. Теодор Анастасов;

За Цісарсько-османське Правительство: Й. В. Великий Везир Талаат-Паша, міністр справ закордонних Агмед Мессімі-Бей, Й. В. Ібрагім Гаккі Паша, генерал кавалерії Агмед Іцует Паша;

і по предложенню своїх повновластей, які признано добре і належно виставленими, згодилися на слідуєчі постанови:

Стаття І.

Українська Народня Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що военний стан між ними покінчений. Сторони, заключаючі договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття ІІ.

1) Між Українською Народньою Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Дальше на північ ітимае гряниця Української Народньої Республіки, починаючи від Тарнограду, загально по лінії Білгораї-Щебрешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарнаки-Мельник-Високолитовськ-Кам'янець-Литовськ-Пружани-Вігоновське Озеро.

Подрібно установлюватиме гряницю мішана комісія після етнографічних відносин і з углядненням бажань населення.

1) На випадок, якби Українська Народня Республіка мала граничати ще з якою державою Почвірного Союзу, то щодо того застеріються окремі умови.

498. Договір було зложено в мовах українській, німецькій, болгарській і турецькій.

Стаття III.

Спорожнювання зайятих областей почнеться негайно по ратифікації цього мирового договору. Спосіб переведення спорожнення і передачі спорожнених областей означуть повновластники інтересованих сторін.

Стаття IV.

Дипломатичні і консульські зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення консулів обох сторін застерігається окремі умови.

Стаття V.

Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх воєнних коштів, себто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і для їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізіцій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI.

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому, хіба би вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у зв'язку, полагаджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статті.

Стаття VII.

Сторони, які заключають договір, прийшли в справі господарських зносин до слідучої згоди:

I.

Сторони, які заключають договір; зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини і устроїти обміну товарів на підставі слідуючих постанов:

До 31 липня біжучого року треба буде переводити взаємну обміну лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб згідно з отакими постановами:

а) Кількість та рід витворів, котрих обміну передбачено в попередньому уступі, означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирового договору.

б) Ціни витворів при згаданій обміні товарів означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін.

в) Розрахунок відбувається в золоті на такій основі: 1000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 в золоті бувшого російського царства (1 рубель рівняється 1/15 імперіяла), або 1000 австрійських і угорських корон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті Української Народньої Республіки, рівні 393 рублям 78 копійкам в золоті бувшого російського царства (1 рубель рівняється 1/15 імперіяла).

г) Обміна товарів, котрі мають бути усталені комісією, яка передбачена в уступі а), відбувається через державні або державою контрольовані центральні інституції.

Обміна тих витворів, котрих вище передбачені комісії не означують, відбувається дорогою вільного обороту на підставі тимчасового торговельного договору, котрий передбачується в слідучим II.

II.

Оскільки в числі I не передбачено нічого іншого, то в основу господарських зносин між сторонами, котрі заключають договір, тимчасово до заключення отаточного торговельного договору, але в усякому разі на протяг не менше як шість місяців після заключення мира між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і тепер стоячими з ними в стані війни європейськими державами, Сполученими Державами Північної Америки та Японією з другої сторони, повинні бути положені отакі постанови:

A.

Для господарських зносин між Українською Народньою Республікою і Німеччиною ті умови, які зложені в нижче згаданих постановомах російсько-німецького договору про торговлю та мореплавство з року 1894-1904, а саме:

Стаття 1-6, 7 виключно тарифи А. В., 8-10, 12, 13-19, далі в постановах в кінцевому протоколі перша часть до статті I, уступ 1. і 3, до статті 1. і 12. уступ 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9 до статті 3, до статті 5 уст. I. і 2., до ст. 5, 6, 7, 9, і 10 до ст. 6, 7 і II, до ст. 6-9, до ст. 6 і 7, до ст. 12 уступ 1, 2, 3, 5, далі в кінцевому протоколі в четвертій частині §§: 3,6,7,12, 12б, 12, 14, 15, 16, 17, 18 (з застереженими відповідних змін в організації властей), 19, 20, 21, 23.

При цьому стає згода відносно слідуєчих точок:

1) Загальна російська митова тарифа з 13-16 січня 1903 р. остає в силі.

2) Стаття 5 одержує слідуєчий уклад:

“Сторони, що заключають мир, обов’язуються обосторонно не перепиняти взаємних зносин ніякими заборонами відносно привозу, вивозу або перевозу, і дозволяти свобідний перевіз.

Виймки дозволяються лише для таких виробів, котрі на області одної зі сторін, що заключають договір, були або будуть предметом державного монополю, як також для деяких виробів, відносно котрих зі зглядів на здоровля, ветеринарну поліцію і публичну безпечність або з інших політичних і господарських причин можна би видати надзвичайні зарядження заборони, особливо у зв’язку з повоєнним перехідним часом.”

3) Жадна сторона не буде мати претенсій до тих полекшень, котрі друга сторона запоручує або запоручить якій-небудь другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об’єднання, яке є, наприклад, між Німеччиною і Велик. Княз. Люксембург, або в малому пограничному обороті, в межах 15-ти. кілометрової смуги.

4) Стаття 10 одержує слідуєчий уклад:

“Всякого рода товари, котрі перевозяться через область одної з обох сторін, мають бути вільні від усякого перевозового мита, незалежно від того, чи перевозиться їх прямо, чи в дорозі виладовується, складається в складі і знов наладовується”.

5) Замість статті 12а. має бути слідуєча постанова:

а) Відносно взаємного захисту прав авторів на твори літератури, штуки та фотографії в зносинах між Українською Народною Республікою і Німеччиною набирають силу постанови договору, який заключила Німеччина і Росія 15/28 лютого 1913 р.

б) Відносно взаємного захисту знаків на товарах мають бути міродайні також на будучину постанови з 11/23 липня 1873 року”.

6) Постанова кінцевого протоколу до 19 статті одержує слідуєчий уклад:

“Сторони, що заключають договір, по змозі підпомагатимуть собі взаємно в справі залізничних тарифів, особливо через наладжування безпосередніх тарифів. В тій цілі обидві сторони, що заключають договір, є готові якомога скоріше взаємно увійти в переговори”.

7) § 5 четвертої части кінцевого протоколу одержує слідуєчий уклад:

“Обидві сторони погодилися, щоб митові уряди обох держав були відчинені в кожен день року, з виключенням днів недільних та тих, які законами означені як свята”.

В.

Для господарських зносин між Українською Народною Республікою і Австро-Угорщиною набирають силу ті умови, котрі зазначені в наступаючих постановах російсько-австрійсько-угорського договору про торгівлю та мореплаводство з 15 лютого 1906 року, а саме:

Стаття 1, 2, 5 з тарифою А. і В. включно, стаття 6, 7, 9-13, ст. 14 уступ 2 і 3, ст. 15, ст. 24, далі в постановах кінцевого протоколу до статті I і 12 уступ 1, 2, 4, 5, і 6, до ст. 2, до ст. 2, 3 і 5, до ст. 2 і 5, до ст. 2, 4, 5, 7, і 8, до ст. 2, 5, 6 і 7, до ст. 17, як також до ст. 22 уступ 1 і 3.

При цім стає згода щодо слідуєчих точок:

1) Загальна російська митова тарифа з 13/26 січня 1903 р. остає в дальшій силі.

2) Стаття 4 одержує слідуєчий уклад:

“Сторони, які заключають договір, обов’язуються не перепиняти взаємних зносин між своїми областями ніякими заборонами для ввозу, вивозу і перевозу.

Виймки від того дозволяються лише:

а) Для тютюну, солі, пороху та всяких інших взривних матеріалів, як також для других товарів, котрі б коли-небудь на області одної зі сторін, що заключають договір, були предметом державного монополю;

б) відносно воєнних потреб при надзвичайних обставинах;

в) з огляду на публичну безпечність, на санітарні та ветеринарно-поліційні відносини;

г) для деяких виробів, для котрих із інших важних політичних і господарських причин сказалось би потрібним прийняти надзвичайні заходи заборони, особливо у зв'язку з повоєнним перехідним часом”.

3) Жадна сторона не буде мати претенсій до тих полекшень, котрі друга сторона признає або признаватиме якій-небудь другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об'єднання, яке є, наприклад, між Австро-Угорщиною та князівством Ліхтенштайн або в малому пограничному обороті в межах 15-ти кілометрової пограничної смуги,

4) Стаття 8 одержує слідуєчий уклад:

“Всякого рода товари, які перевозяться через області одної зі сторін, котрі заклочують договір, мають бути взаємно вільні від усякого перевозового мита незалежно від того, чи перевозиться їх прямо, чи в дорозі виладовується, складається в склади і знов наладовується”.

5) Постанова кінцевого протоколу до 21 статті одержує слідуєчий уклад:

“Сторони, котрі заклочують договір, по змозі підпомагатимуть собі взаємно в справі залізничних тарифів, особливо через налагоджування безпосередніх тарифів. В тій цілі обидві сторони, котрі заклочують договір, є готові якомога скоріше взаємно увійти в переговори”.

С.

Що торкається господарських зносин між Українською Народньою Республікою, Болгарією і Туреччиною, то треба їх управильнити до заклочення остаточного торговельного договору по праву найбільше упривілейованого народу.

Жадна сторона не буде мати претенсій до тих полекшень, котрі друга сторона признає або признаватиме якій-небудь другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об'єднання, або в малому пограничному обороті в межах 5-ти кілометрової пограничної смуги.

Д.

Що торкається господарських зносин між Українською Народньою Республікою і Туреччиною, то обидві сторони до заклочення нового торговельного договору взаємно запоручують собі таке поступовання, яке примінюється до найбільш упривілейованого народу.

Жадна сторона не буде мати претенсій до тих полекшень, котрі друга сторона признає або признаватиме другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об'єднання або в малому пограничному обороті.

III.

Сила тривання передбаченого в II числі сього договору для господарських зносин між Українською Народньою Республікою з одної сторони і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони може бути продовжена по взаємній згоді сторін.

Якби речинці, передбачені в першій уступі II числа, мали наступити перед 30 червня 1919 року, то кожній зі сторін, котрі заклочують цей договір, вільно виповісти на шість місяців, рахуючи від 30 червня 1919 року, ті поетанови, що містяться у вище поміченому числі.

IV.

A.

Українська Народня Республіка не матиме ніяких претензій до тих полекшень, які Німеччина признає Австро-Угорщині або другому крайові, котрий стоїть з нею в митовій зв'язі і граничить з Німеччиною безпосередньо або посередньо через який-небудь другий край, котрий знаходиться з нею або Австро-Угорщиною в митовій зв'язі або які Німеччина признає своїм власним колоніям, заграничним посілостям і областям, котрі є під її охороною, або краям, які стоять з ними в митовій зв'язі.

Німеччина не матиме ніяких претензій до тих полекшень, які Українська Народня Республіка признає якомусь другому крайові, котрий стоїть з нею в митовій зв'язі і граничить з нею безпосередньо або посередньо через який-небудь другий край, що знаходиться з нею в митовій зв'язі або які вона признає колоніям, заграничним посілостям і областям, що стоять під охороною одного з країв, які є з нею в митовій зв'язі.

B.

В господарських зносинах між обнятими договором митовими полосами обох держав, Української Народньої Республіки з одного і Австрійсько-Угорської Монархії з другої сторони, Українська Народня Республіка не матиме ніякої претензії до тих полекшень, які Австро-Угорщина признає Німеччині або якому-небудь другому крайові, котрий знаходиться в митовій

зв'язі і граничить з Австро-Угорщиною безпосередньо або посередньо через інший край, що є в митовій зв'язі з нею або з Німеччиною. Колонії, заграничні посілости і області, котрі знаходяться під охороною, стоять під тим зглядом на рівні з матернім краєм.

Австро-Угорщина не матиме ніякої претензії до тих полекшень, які Українська Народня Республіка признає якому-небудь другому краюві, що є з нею в митовій зв'язі, або колоніям, заграничним посіlostям і стоячим під охороною областям тих країв, які з нею митово зв'язані.

V.

A.

Оскільки в нейтральних державах знаходяться товари, які походять з України або Німеччини, а на котрих лежить заборона безпосереднього чи посереднього вивозу до областей другої сторони, котра заключає договір, то такі обмеження довільного орудування повинні бути знесені зглядом сторін, котрі заключають договір.

Тому обидві сторони, що заключають договір, обов'язуються негайно повідомити правительства нейтральних держав про знесення вище згаданих обмежень довільного орудування.

B.

Оскільки в нейтральних державах знаходяться товари, котрі походять з України або Австро-Угорщини, а на котрих лежить заборона безпосереднього чи посереднього вивозу до областей другої сторони, котра заключає договір, то такі обмеження довільного орудування повинні бути знесені зглядом сторін, що заключають договір.

Тому обидві сторони, що заключають договір, обов'язуються негайно повідомити правительства нейтральних держав про знесення вище згаданих обмежень довільного орудування.

Стаття VIII.

Привернення публичних і приватних правних зносин, виміна воєнних полонених і цивільних інтернованих, справа амнестії, як також справа поступовання з торговельними кораблями, що попали у владу противника, управильняться з Українською Народньою Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять щодо суті складову часть нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним вступають в силу.

Стаття IX.

Умови, прийняті в осььому мировому договорі, творять неподільну цілість.

Стаття X.

При толкованню цього договору для зносин між Україною і Німеччиною є міродайний український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною український, німецький і угорський текст, для зносин між Україною і Болгарією український і болгарський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцеві постанови.

Нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоріше у Відні.

Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в ньому нічого іншого не постановлено.

На доказ того повновласники отсей договір підписали і свої печаті приложили.

Зладжено в п'яти переписах в Берестю-Литовським 9 лютого 1918 року.

Ол. Севрюк вр.

Р. ф. Кюльман вр.

Микола Любинський вр.

М. Левитський вр.

Як представник Найвищої Німецької Військової Управи:

Гофман вр., генерал-майор і шеф Генерального Штабу

Головнокомандуючого Східного Фронту.

Чернін вр.

А. Тошев вр.

Полковник Ганчев вр.

Талаат вр.

Агмед Нессімі вр.

Др. Ф. Радославов вр.

Ів. Стоянович вр.

Др. Т. Анастасов вр.

І. Гаккі вр.

А. Цует вр.

Додаток II

Протокол, прийнятий в Ц. і К. Міністерстві 18 лютого 1918.

Голова Української Делегації звернувся до Австро-Угорщини й Німеччини з проханням подати Українській Народній Республіці оружну поміч проти наступу большевицьких сил на Україну. У випадку згоди на прохану військову допомогу з боку союзників, заявив він, на бажання союзних держав, що він від імені Української Народньої Республіки є готовий:

1) Підписану Ц. і К. Міністром закордонних справ і трьома українськими делегатами декларацію відносно створення власного східно-галицького коронного краю, яка знаходиться в руках українських делегатів у Бересті-Литовському, зберігати в певнім безпечнім місті і повернути її Ц. і К. міністру закордонних справ, як тільки буде переведено створення зі східної Галичини й Буковини коронного краю: обидва примірники цієї Декларації будуть тоді знищені;

2) Дати запротокольовану заяву для прилюдного оповіщення, яке було би зложено представниками почвiрного союзу і звучало б так:

Для того, щоб уникнути непорозумiнь при виконанні пункту 2. Статті II заключеного 9 лютого 1918 р. в Бересті-Литовському між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною з одного і Українською Народньою Республікою з другого боку мирового договору, стверджується, що передбачена в 2 уступі цієї умови мішана комісія при установленні граници не є зв'язана класти лінію через місцевости Відгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачов—Радин—Межириччя—Сарнаки, лиш має право на підставі 2 точки II статті цього мирового договору попровадити границю, що виходить з етнографічних відносин, і бажань населення, також на схід від лінії Білгорай—Сарнаки.

Згадана мішана Комісія утворюється із заступників сторін, що заключають договір і з заступників Польщі, і кожна з тих сторін вишле рівне число делегатів до Комісії. Сторони, що заключають договір, згідно постановляють, в яким часі та комісія зійдетьсяя.

До цього заявив посол фон Візнер: зложено з української сторони прохання про збройну допомогу буде прийняте союзниками. Австро-угорські військові сили, які будуть з їх теперішніх становищ вислани в область Української Народньої Республіки, будуть повернуті назад на їх сьогоднішні становища, як тільки правительство Ради заявить про це своє бажання.

Севрюк вр.

Візнер вр.

Додаток III

Протокол.

У виконання пункта I прийнятого 18 лютого 1918 у Відні протоколу, згідно з яким Українська Народня Республіка зобов'язується передати Декларацію з датою: Берестя-Литовське 9 лютого 1918 р., яка знаходиться в руках її Делегації і яка має на увазі певні заходи щодо охорони українського населення в Австрії, до певної схованки, умовлено про слідуєче:

Українська Делегація передає, а цісарський німецький посол і уповноважений міністр др. фон Розенберг перебирає згаданий документ для переховання в цісарському німецькому міністерстві закордонних справ на таких умовах:

1) Цісарське Німецьке Міністерство Закордонних справ видасть згадану декларацію для знищення Ц. і К. Міністерству Закордонних справ, за попередньою згодою Уряду Української Народньої Республіки, якщо зазначені в цій декларації заходи для охорони українського населення в Австрії будуть виконані до 20 липня 1918 року.

2) На випадок, коли ці заходи для охорони українського населення до 20 липня 1918 р. виконані не будуть, зазначений документ буде виданий Українській Народній Республіці за попереднім порозумінням з Ц. і К. Міністерством Закордонних справ.

Виготовлено (цей протокол. Д. Д.) в трьох примірниках, з яких передано по одному

Ц. і К. Міністерству Справ Закордонних, Ціс. Німецькому Міністерству Справ Закордонних і Народньому Міністерству Справ Закордонних Української Народньої Республіки. Берестя-Литовське, 4 березня 1918.

Візнер вл. р.
Розенберг вл. р.

Севрюк вл. р.
Микола Левитський вл. р.

Додаток IV

Маніфест до українського народу!

Ми, цісар Австрії, король чеський, галицький, льодомерський і т. ін. і апостольський король Угорщини, звертаємось до вас, сини України, в той великий мент.

Правительству Нашому і народам Нашим давно відомі всі ваші кривди і усі ваші страждання:

Ваше безземелля,
бо землі українські забрали від вас прислужники московського царя.

Ваші нужди,
бо усі лихі московські порядки зруйнували вас до краю, а гроші народні розкрадали вороги ваші, царські чиновники.

Ваша темнота,
бо слово ваше рідне, українське, правительство московського царя рішило стерти з душі та мозку вашого народа.

Уся та неправда московського правительства, що руйнувала вас, наче зла мара, тяжіла і над супокоєм всіх країн Європи, вона ж довела до цієї війни.

1) Наша держава укупі з німецькою державою,

2) Ми в купі з німецьким Імператором підняли меч, щоб покласти край сьому великому лихові, і всі Наші народи як один чоловік піднялись і взяли до зброї, щоб порвати ваші кайдани і визволити цілу Європу від московського варварства. Нехай же благословиться ваша свобода, сини України!

Наші і німецькі полки ідуть до вас як брати, щоб вкупі з Вами, старим культурним українським народом, знищити московське кубло неправди і неволі.

З висоти Нашого трону Ми даємо вам землю, яку ви поливали своїм потом стільки віків.

Зі вступленням австро-угорських військ на Україну усі землі належать сільським громадам. Беріть їх і заводьте більш справедливий лад під охороною нашого війська і конституційної свободи, яку воно вам несе.

З висоти Свогого трону торжественно обіцяємо вам повну волю на основі загального, рівного прямого і тайного виборчого права і законодавчу владу у вашій країні.

Україна одержить свою власну самоуправу.

Благословляю вас на боротьбу за вільне, щасливе життя.

Дан у Відні дня августа р. Б. 1914, а цісарювання Нашого року 66-ого.⁴⁹⁹

499. Друкований вище документ являє собою проект відозви від імені цісаря Франца-Йосифа до українського народу. Історія його така. — Коли Ол. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський прибули в середині 1914 р. з Лондону до Львова і застали там вже видруковану (анонімну) відозву СВУ, вони запротестували проти її розповсюдження. Їм вдалося переконати відпоручника австро-угорського Міністерства закордонних справ консула Урбаса, з яким ініціатори Союзу вели переговори у Львові, в тім, що подібна відозва може мати для центральних держав лиш тоді бажані наслідки — викликання симпатій в українських масах і спонукати їх до виступів у самостійницькім дусі, — коли Австрія і Німеччина самі визнають право України на самостійність. Консул Урбас згодився на новий текст відозви до українського народу, яку мав підписати цісар Франц-Йосиф. Текст цієї відозви був телефонічно переказаний до Відня, але австрійське правительство не зважилося на такий радикальний крок, і нова відозва була похована в архівах Міністерства закордонних справ у Відні. Однак й анонімна відозва СВУ, надрукована вже в півмільйона примірників, була з наказу австрійського уряду знищена.

Додаток V

“Записка про Берлінську нараду з 6 лютого 1918 щодо поводження на Берестейських переговорах, наших союзних стосунків до Німеччини, та трактування польського питання.”

(Переклад).

Строго таємно.

Резюмуючі записки про Берлінські наради з 6 лютого 1918.

Присутні:

З боку Австро-Угорщини: міністр закордонних справ граф Чернін, секційний радник др. Грац, барон Чізеріч, генерал фон Ляндвер, генерал барон фон Вальдштетен, легаційний радник граф Коллоредо, легаційний радник граф Демблін.

З боку Німеччини: державний канцлер граф Гертлінг, віце-канцлер фон Паер, державні секретарі: фон Кюльман, граф Редерн, барон фон Штайн, ексцеленція Гельферіх, генерал Людендорф, ген. Бартенверфер, начальник харчового уряду фон Вальдов, державні підсекретарі: фон Радовіц, фон Штум, майор Дейтельмозер.

З нагоди Берлінських нарад 6 лютого 1918 було обговорено три великих комплекси питань:

Дотеперішній перебіг Берест-Литовських мирових переговорів і *modus procedendi*, яко-го треба додержуватись в будучім.

Союзні відносини Австро-Угорщини з Німеччиною і питання про право одного з контрагентів вступити в мирові переговори.

Польське питання і в зв'язку з ним питання господарського зближення поміж Австро-Угорщиною і Німецькою Державою.

До 1) Відносно цієї точки прийшла нарада до повної згоди:

З огляду на сучасний брак харчових продуктів в Австро-Угорщині й Німеччині мир з Україною мусить бути підписаний якнайскорше на підставі приділення Холмської округи до України і утворення української провінції Східної Галичини при одночаснім забезпеченню інтересів польської меншости. На випадок, якби Україна попросила військової допомоги проти російських максималістів, то таке прохання треба в рямах можливого задовольнити. За це Україна зобов'язується до якнайскоршої поставки збіжжя, а Німеччина принципово погоджується на першенство Австро-Угорщини (при його розподілі). Щоб забезпечити своєчасне переведення цих поставок, констатується потреба якнайскоршого заключення миру з Румунією, — для звільнення Дунайської дороги. Потрібні кроки в цім напрямі мусять бути зроблені негайно. З австро-угорського боку вказується на великість жертви, що її принесла монархія для спільної справи, відступивши Україні Холмську округу і згодившись на утворення Східно-Галицького самостійного коронного краю, як рівно ж і на ті труднощі, які через це повстають в польськім питанні. В цілях злекшення вивозу збіжжя жадає Німеччина тимчасового відступлення їй залізниці Берестя-Литовське-Ковель.

Що торкається переговорів з російськими максималістами, то однозгідно висловлюється погляд, що в інтерсах осередніх держав лежить заключення миру також із цією групою; одначе констатується, що неможливо далі зволікати з розв'язкою цього питання. Тож, коли пан Троцький буде надалі вперто залишатися на своїм непримиримім штандпункті, то треба переговори перервати, завіщення зброї виповісти і знову розпочати військові операції.

До 2) З австро-угорського боку підкреслюється, що союзні стосунки до Німецької Держави терплять від браку ясности, і що цей стан треба в інтересах обох контрагентів усунути. Підготовлюючі кроки в цім напрямі вже пороблено в погодженні між Чернінім і Бетманом з 17 березня, а рівно ж і в Крейцнахівськім протоколі. В цих обох документах встановлено мінімальну й максимальну програму для мирових переговорів.

Після того з австро-угорського боку було зредаговано додану до цього формулу, проти якої з німецького боку не було піднесено ніяких істотних сумнівів; одначе її деталічне розроблення залишається провідникам закордонної політики обох контрагентів.

До 3) Однозгідно констатується, що, з огляду на потребу найскоршого заключення Миру з Румунією, ця країна відпадає, як компенсаційний об'єкт і що з цієї причини для осередніх держав приходять в рахубу як сфери експансії, тільки Курляндія, Литва і Польща. При обговоренню австропольської розв'язки піднімається з австро-угорського боку застереження проти зажаданих Німеччиною пограничних поправок і господарчих гіпотековань (залізниця, переложення частини коштів війни, державні домени, відділення митних областей і т. п.). Німецькі промовці залишаються при своєму штандпункті, після чого Граф Чернін звертає увагу на катастрофальні наслідки, які може за собою потягти для обох держав недача австропольської розв'язки наслідком перебільшених німецьких вимог. Ці наслідки, на думку Черніна, помимо унеможливлення господарчого наближення, ставлять під загрозу Німецько-Австро-Угорський Союз. Після довшої дискусії, констатується ідентичність політичних цілей, якими є поглиблення й закріплення Союзу. Звідсіль випливає не лише необхідність, але й можливість розв'язати задовольняючим обидві сторони способом, однаково як потребу господарчого зближення, так і польське питання. Розв'язання цих питань залишається для комісійних переговорів, які незабаром мають і бути розпочаті, причім Австро-Угорщина обстоює одночасне обговорення питань господарчого зближення з польським питанням.

Приймаючи під увагу можливість скорого заключення миру з Україною, вказується на особливу потребу скорої розв'язки польського питання.

Додаток VI

Нота ген. Табуї в справі визнання Францією УНР.

Le Général Commissaire
de la République № 11.

République Française.

Kiew, le 29/2 janvier 1918.

Le Général Tabouis, Commissaire de la République Française auprès du gouvernement de la République Ukrainienne, à Monsieur le Secrétaire d'État aux Affaires Étrangères du gouvernement de la République Ukrainienne.

Monsieur,

Le 5/19 décembre, dans une entrevue à laquelle assistaient M. Vinnichenko, Président du Conseil, et les Secrétaires d'État aux Affaires Étrangères, aux Finances, au Ravitaillement, aux Voies et Communications, à la Justice, j'ai l'honneur de présenter la demande suivante :

(Suit la répétition du texte de la note verbale du Général Tabouis, du 5 décembre 1917).

Depuis cette date, la France est entrée en relations officielles avec l'Ukraine.

Vu la marche rapide des événements, et pour éviter toute perte de temps, j'ai l'honneur de vous prier de bien vouloir me faire tenir cette réponse aussitôt que possible.

Tabouis.

Генерал-Комісар
Республіки. № 11.

Французька Республіка.

Київ, 29/11 січня 1918.

Генер. Табуї, Комісар Французької Республіки при Правительстві Української Республіки, Панові Генеральному Секретарю справ закордонних Правительства Української Республіки.

5/19 грудня, при побаченні, в якому брали участь п. Винниченко, Президент Ради і Генеральні Секретарі справ закордонних, фінансових, продовольчих, шляхів, юстиції, — я мав честь представити слідуєчу заяву:

(іде текст вербальної ноти ген. Табуї з 5 грудня 1917)

Починаючи з цієї дати, Франція війшла в офіційні зносини з Україною.

З огляду на надзвичайно швидкий хід подій та щоб не губити часу, маю честь просити Вас дати мені на це відповідь якомога швидше.

Табуї.

Іменний покажчик

Список скорочень:

архієп. — архієпископ;
бар. — барон;
більш. — більшовик;
ген. — генерал;
гр. — граф;
др. — доктор;
еп. — єпископ;
кн. — князь;
коз. — козак;
конс. — консул;
мін. — міністр;
оф. — офіцер;
полк. — полковник;
пор. — поручник;
пр. — прапорщик;
проф. — професор;
рос. — російський;
с. — солдат;
св. — священник;
селян. — селянин;
сотн. — сотник;
урядов. — урядовець;
чл. Ц. Р. — член Центральної Ради;
япон. — японський.

А

Абрамович Л. 197
Авдієв 57
Авдієнко Мих. 38, 61, 90
Авксентієв Н. 96
Авраменко С. 70
Агапит, архієп. 64, 284
Агеев коз. 128
Акерман, ген. 263
Александров, більш. 155
Александров М. 34
Алексеев М., ген. 287, 288
Алмазов, полк. 266
Анастасов Т. 231, 293, 297
Андраші Юл., гр. 232

Андрієвська Ольга 57
Андрієвський, пор. 47
Андрієвський Віктор 67, 73, 148, 170
Андрієвський М. 60
Андрій Боголюбський, кн. 213
Андрух Ів. 205
Антоній, архієп. 284
Антонов-Овсеєнко В. 158, 169, 170, 203,
204, 212, 213
Антонович Дм. 27, 51, 52, 58, 61, 103, 197,
212, 268, 269, 270, 281
Арке, віце-конс. 177
Артеменко Пав. 92
Артюк Андр. 78
Аусем В. 154, 189, 243
Ачкасов П. 188

Афанас Сам. 185
Ашіда, япон. оф. 173

Б

Бабич Бор. 78, 92
Бабій Тих. 91
Багалій Дм. 66
Багге Піктон 176
Багрій Ол. 288
Багрій Карпо 78
Базілевич В. 66
Базькевич В. 66
Базяк Ісак 59
Бакало, с. 168
Бакинський С. 132, 189
Балабан Сава 92
Балабанов М. 102, 124, 141, 196, 286
Балла Мих. 78
Баніта Гр. 78
Баран Ст. 39
Барановський Христ. 51, 54, 69, 70, 85, 86, 103, 104, 105, 108, 109
Баратошвілі 141
Барт 107
Бартенверфер, ген. 300
Бартер, ген. 174
Бас Яків 92
Батієвський Андр. 91
Бачинський Вол. 39
Бачинський Л. 41, 43
Бачинський С. 191, 211
Бачинський Юл. 43
Безручко М. 27
Белебега 79
Березняк Сава 70, 91, 255
Беренгович Б. 60
Берзін, більш. 203, 212
Бернацький М. 107
Бесараб 69
Біднов Вас. 27, 63, 64, 69, 283
Білецький Спирид. 255
Білик Мик. 78
Білінський М. 268
Більчин 65
Біляшевський Мик. 38, 69
Благонадьожин П. 64
Блонський Пант. 79, 128
Боб Іван 79
Бобенко Іван 78
Бобринський Вол. 30

Бобринський Ол. 30, 31, 33
Бобровський Бор. 262
Богаєвський, сотн. 207
Богацький Павло 29
Богацький Пант. 79
Божко-Божинський 207
Бойко Вас. 69, 70, 92, 102
Бойко Пл. 78
Бойчук Ф. 279
Болбочан Петро 235, 236, 265, 266, 267
Болдирів, сотн. 266
Бондар-Обмінаний Матв. 91
Бондаренко Д. 79
Бондаренко Ів. 79, 91
Бондаренко Сем. 78
Борисоглібська Ганна 281
Борковський, пор. 205
Боронець 79
Боцян Ів., еп. 32
Бочковський Леонард 59, 67, 213
Бочковський Ольгерд 182, 183
Бош Євгенія 71, 155, 189, 243
Боярський Мих. 60
Братіяну 179
Брусило Йос. 79
Брусілов, ген. 51, 248, 249
Бубликов 51
Бука Кіндрат 78
Буланчук Денис 78
Бульба 69
Бурачок Ф. 279
Буріян, граф 221
Бурлюк 79
Бутовський Ол. 159, 188
Буцький Яків 79
Буше фон 230

В

Вальдштетен, бар. 300
Ваньо, полк. 177
Василенко Кост. 128, 129
Василенко Мик. 273, 274, 275
Васильківський С. 282
Василько Мик. 41, 43, 219, 222, 228
Васильченко Ст. 281
Васильчук 54
Васюк 70
Вашай Ант. 78
Введенський 132

Вдовиченко Ол. 79
Ведибіда П. 69
Векерле, мін 221
Велигодський Петро 79
Величко Кост. 91
Величко Меф. 78
Вербицький, пр. 65
Вернадський Вол. 96
Веселовський Серг. 69, 95, 102
Вестарп, граф 233
Винниченко Вол. 37, 58, 61, 62, 70, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 89, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 134, 136, 142, 143, 146, 147, 154, 155, 156, 158, 165, 167, 168, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 185, 190, 191, 193, 197, 211, 215, 245, 248, 249, 250, 251, 253, 255, 256, 257, 259, 262, 280, 285, 302
Вировий Євг. 27, 64, 277
Висоцький Зін. 78, 79
Вишиваний Вас. 267
Вишневський Ол. 146
Візнер 230, 231, 232, 298, 299
Вікул С. 69
Вілінська Вал. 69, 70, 281
Вілінський Ол. 53, 69
Вільсон В. 36, 251
Вінтер 233
Власенко І. 69, 27
Вовченко А. 70
Войтенко Павло 90, 255
Войченко Кир. 90
Володимир, вел. кн. 30, 187
Володченко, ген. 138
Волошин П. 246
Волошинов Ол. 53
Волощук Андр. 79
Вольдемарас В. 124
Вондрак В. 180
Воронин Пр. 281
Воропай Пил. 90
Вротновський-Сивошاپка К. 92
Врублевський Мик. 90, 255
Вязлов Андр. 38, 53, 109, 115, 116, 149

Г

Габсбурги 180, 181, 182
Гавриленко Юх. 79

Гаєвський Ст. 288
Гайдамака Дм. 281
Гайдар 38, 56, 61
Гайдук Артем 78
Гаккі-Паша Ібрагім 216, 230, 231
Галаміїв, коз. 285
Галущинський М. 40
Галькер Лука 78
Гальперин 107, 155
Гамарнік Я. 130, 132, 155
Ган, капітан 70, 246
Гандзюк, ген. 263, 265
Ганжа, сотн. 49
Ганицький Ів. 279
Ганкевич Лев 45
Ганкевич М. 39
Ганкевич М., студ. 207
Ганчев П. 216, 231, 293, 297
Гарачук Гр. 79
Гаркуша Мак. 78
Гармаш Євт. 78
Гасенко Юрій 171, 174
Гельферіх, мін. 227, 300
Герасименко Петро 92
Герасимів 69
Герасимчук Ів. 78
Гермайзе Осип 35, 37, 90, 102, 255
Гертлінг, гр. 227, 300
Гец, бар. 233
Гіначенко 102
Гінзбург 117
Глез, майор 232
Глинський, полк. 61
Глібовський Г. 255
Гломбінський Ст. 30
Гнатовський Юх. 78
Гогенлое 230
Голицинський Євг. 48
Головко О. 69
Голоскевич Гр. 56, 69
Голуб Вікт. 92
Голубенко 153
Голубов 211
Голубович Всевол. 65, 102, 103, 146, 172, 173, 197, 211, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 226, 228, 231, 239, 240, 241, 269
Гольдельман Сол. 102, 128, 196
Гончарук Гр. 79
Горбачів 153
Горемика-Крупчинський Ів. 149, 253, 255, 258

- Горовіц А. 133, 155
 Гофман М. 171, 215, 216, 218, 220, 224, 226, 227, 228, 231, 232, 297
 Гоц, пр. 246
 Грабський Ст. 30, 198, 199, 287
 Гравье, полк. 174
 Граждан Ст. 253, 255
 Гребер 233
 Греков, ген. 261
 Гречинський 188
 Григоріїв Ник. 27, 69, 32, 102, 130, 132, 173, 212
 Гризло 74
 Гриневич 155
 Гричук 188
 Гришко Г. 65
 Грищенко Марк 79
 Грінченко Марія 52, 62
 Грохольський Здисл. 198
 Грудина 167
 Грушевська Марія 69, 281
 Грушевський Мих. 29, 33, 34, 35, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 62, 63, 70, 71, 73, 77, 80, 81, 83, 89, 92, 95, 97, 98, 100, 102, 106, 110, 111, 112, 124, 128, 134, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 153, 156, 161, 166, 167, 168, 170, 172, 174, 191, 193, 194, 196, 199, 204, 205, 207, 208, 215, 216, 220, 227, 238, 240, 242, 250, 261, 272, 273, 280, 288, 289, 292
 Грушевський Ол. 279
 Грушевський Сергій 35, 52, 272
 Гудзенко, с. 168
 Гудієнко, пр. 257
 Гуля А. 281
 Гуменний Андр. 185
 Гунько, більш. 243
 Гусенко Андр. 90
 Гутман, чл. Ц.Р. 102
 Гучков А. 75, 76, 247
- Г**
- Галаган Мик. 81, 130, 156
 Грац, др. 300
- Д**
- Давідзон 145
 Данило, кн. 30
 Данчич, оф. 65
 Дашинський Ігн. 181, 233
 Дашкевич Ром. 291
 Дежур-Журов Ю. 70
 Дейтельмозер, майор 300
 Дельвіг С. 262
 Демблін, гр. 219, 220, 227, 300
 Дембський Ів. 90
 Демерлій Павло 91
 Дем'яновський Мик. 53
 Денс, полк. 177
 Десницький А. 60
 Дешевий, чл. Ц. Р. 208
 Дзюбенко 275
 Дзюбинський В. 34
 Дзятин Сергій 90
 Димитрій, еп. 62, 283, 284
 Діденко Ів. 78, 257
 Дістель В. 205
 Дмитриченко Вас. 248
 Добрий А. 146
 Добровольський, проф. 279
 Довбор-Мусницький, ген. 46, 247
 Довгий Ів. 79
 Довгопольський Ів. 91
 Довженко В. 102
 Дога В. 279
 Долгоруков П., кн. 287
 Донцов Дм. 44, 45
 Доротов 84
 Дорошенко, селян. 69
 Дорошенко, чл. Ц. Р. 69
 Дорошенко Волод. 27, 43, 44
 Дорошенко Дм. 30, 31, 38, 51, 52, 53, 57, 61, 62, 69, 109, 111, 112, 115, 122, 138, 149, 247, 288, 289, 290
 Дорошенко Нат. 281
 Дорошкевич Ол. 279
 Доуглас 128
 Драгоманов Мих. 43
 Драгомирецький 69
 Драгомиров Мих. 245
 Дубинський Кость 90
 Дубинський, чл. Ц. Р. 102, 196
 Дубовий Євг. 64
 Дубовий Хв. 69
 Дудикевич В. 30
 Дудкин Ів. 91
 Дурдуковський, диякон 285
 Дурдуковський Вол. 272

Духонін, ген. 152, 155, 264

Е

Ерастов Ст. 57, 61, 69, 247
Ерліхерман, більш. 153

Є

Євлогій, архієп. 31, 32, 33
Єгоров, більш. 170, 203, 212
Єланський Вас. 167, 191, 211
Єльчанинов, ген. 148
Ємець, пор. 47
Єремійв Мих. 69, 102, 196
Єфимовський, св. 283
Єфремов Олекс. 65
Єфремов Серг., оф. 65
Єфремов Серг. Ол. 35, 37, 39, 51, 53, 57,
61, 62, 70, 75, 85, 86, 87, 92, 95, 243
Єщенко Вадим 136, 150, 197

Ж

Жекуліна Адел. 272
Жерве Густав 233
Жук Андрій 44, 46
Жук М. 279
Жуків Леон. 78
Жуковський Ол. 197, 235, 238, 244, 255,
266
Журавель Андр. 69, 90
Журик Мик. 79
Жученко М. 51, 52, 55

З

Загородський, полк. 236
Зайдлер, мін. 218, 221, 230, 233
Зайкевич, проф. 66
Зайцев Павло 56, 279, 288
Заливчий Андр. 78, 80
Залізник Вол. 59
Залізник Мик. 27, 44, 45, 58, 215, 222, 227,
239
Запорожець, пор. 70
Зарніцин М. 132
Зарубін Ол. 102, 103, 109, 112, 113, 126,
136, 145
Зарудний, рос. мін. 107, 108

Зарудний О. 184, 213
Затиркевич-Карпинська Ганна 281
Затонський Вол. 102, 128, 130, 133, 137,
154, 155, 166, 167, 234, 243, 244
Захарчук 77
Згрівець Тим. 79
Зілинський, ген. 49
Зільберфарб М. 102, 103, 129, 197
Зімовай 79
Зіновьев, більш. 154
Зінченко-Жадько Вол. 91
Знаменський, більш. 203, 212
Знахарченко Гавр. 90
Зозуля Яків 90
Золотарьов А. 102, 168, 198, 286
Зосимато Д. 280

І

Іберсбергер Ганс 232
Іван Калита, кн. 30
Іваницький Гр. 288
Іванів Ів. 90
Іванов, урядов. 276, 278
Іванов А., більш. 133
Іванов Мих, ген. 245, 248, 253
Іванов Серг, проф. 34
Іванченко Євт. 91
Ігнатієв, граф. 34
Ігнатієнко В. 59
Ігнатович Вол. 60, 272
Ізбицький Стан. 248
Ільченко Ол. 78
Іоан Єп. 149
Ісаєвич Дм. 59, 156, 167
Іскрицький Мих. 67, 109
Ісопеску Еман. 290
Іткінд Дора 132
Іцует Паша Агмед 293, 297

К

Калган Тих. 91
Каледін, ген. 156, 158, 163, 167, 169, 190
Калиненко 69
Камінський В. 280
Капкан Юрій 130, 142, 204, 250, 253, 254,
255, 258, 261, 265
Капустянський М. 263, 264, 265
Карл, австр. ціс. 219, 220, 222, 232

- Карначев 122
 Карпенко, пр. 65
 Карпенко Єлисей 160
 Карпенко Ів. 90
 Карпенко Ол. 133
 Карпинський Ол. 197
 Картвелашвілі Л. 132
 Касяненко, більш. 129
 Касяненко Гр. 90, 92
 Касяненко П. 69
 Качинський 161, 191
 Качуринер, більш. 132
 Кашавка Вас. 90
 Квещінський, ген. 129, 130, 131, 133
 Квірінг, більш. 64
 Квітка Гр. 35
 Квятковський Г. 60
 Кедровський Вол. 255, 262
 Кекало Вас. 91
 Керенський Ол. 35, 49, 52, 76, 81, 84, 96,
 97, 98, 100, 107, 108, 109, 111, 113, 116,
 118, 119, 131, 132, 137, 143, 240, 254, 256,
 259, 260, 263, 289
 Кивелюк Ів. 39
 Кизима Лука 90
 Кирей, ген. 235, 265
 Кириченко Гр. 159
 Кириєнко Ів. 129, 130, 131, 132
 Кияниця Макс. 78
 Кільчевський Є. 262
 Кінаш Сем. 280
 Кіт Вас. 92
 Кладницький Вас. 78
 Клименко, ген. 263, 265
 Климів 60
 Кноль Роман 199
 Коанда, ген. 174, 179
 Кобилянський Люцій 27, 92
 Коблов Я. 275
 Ковалевський Мик. 27, 59, 69, 75, 77, 80,
 92, 110, 111, 127, 128, 130, 134, 136, 142,
 166, 167, 197, 212, 213, 256, 257, 280
 Коваленко, військ. деп. 128
 Коваленко Дан. 90
 Коваленко Ів. 59
 Коваленко Макар 78
 Коваленко Мих. 35, 73
 Коваленко Ол. 268
 Коваленко Прох. 281
 Коваленко Юх. 91
 Ковалів, матрос 167
 Ковалів, чл. київ. Думи 117
 Ковалів Вол. 79
 Ковалів Ів. 79
 Ковалів Левко 167
 Ковалів Левко 59
 Коваль Волод. 69, 70
 Ковальський Матв. 92
 Ковальський, матрос 168
 Ковган Ананія 78
 Ковенко Мих. 191, 204, 205, 206, 235, 236,
 261
 Ковтуненко, коз. 74
 Коган С. 51
 Козак, с. 167
 Козимчук Сава 91
 Козловський Всев. 42
 Козубський Б. 69
 Козьма, полк. 262, 266
 Койп 47
 Кокошкин 107, 108
 Колесник Дм. 91
 Колесник П. 69
 Колесниченко Порф. 92
 Коліух С. 117
 Коллоредо, гр. 227, 300
 Коломийченко Ф. 62, 280
 Коломієць Ол. 79
 Колос С. 61, 70, 255
 Кольченко Павло 207
 Колярд, ген. 42
 Кондратович Лука 255, 259, 260
 Кондрашко Трох. 91
 Коновал Ів. 66
 Коновалець Євг. 237, 267, 291
 Кононенко, чл. Ц. Р. 102, 141, 196
 Константинович В. 60
 Копитець Фед. 79
 Копійка Дан. 91
 Коренев 188
 Корж Кузьма 59, 69, 160, 211
 Коритовський, мін. 42
 Коркішко Влас 92
 Коркушко Вас. 92
 Корнієнко Ів. 60
 Корнієнко Тих. 90
 Корнілов Л., ген 119, 260
 Коробенко Д. 75
 Коробко Вас. 90
 Коробчанський Петро 64

Коробчевський Кирион 90
Короленко В. 96
Корольов Вас. 51, 277
Корсак 196, 199
Корсер 102, 154
Корчинський Мих. 56, 288
Косенко Сем. 67
Косицький Ів. 79
Косич Мих. 245
Коссак Гр. 40
Котляр, с. 79
Котляр Фед. 92
Котляревський Іван 245
Котляревський Н. 89
Коцюбинський Мих. 243
Коцюбинський Юрій 189, 243
Кочубей Вас. 122
Кош фон, ген. 267
Кравченко, полк. 262
Крамаренко, ген. 263
Крапоткін П., кн. 96
Красовський А. 51
Красковський Ів. 38, 170, 197, 288
Крейзберг, більш. 129, 130, 132
Кривецький Мих. 186, 187
Криворотченко 67
Кривоший Фед. 78
Крижановський, пр. 65
Крижановський Фед. 60, 61, 62, 69, 70, 95, 102
Криленко Абр. 155, 158, 159, 163, 264
Кричевський В. 279
Кричевський Ф. 279
Крохмаль Гр. 92
Крупнов С. 102, 145
Крупський М. 70
Круть Софр. 245
Куделя І. 182
Кудинський 212
Кудрин 133
Куен-Гедерварі, гр. 232
Кузьменко Мик. 69
Кулик І. 130, 132, 155, 168
Куличенко Анат. 64
Куличенко Яків 78
Курасов Мих. 79
Курбас Л. 281
Курилка 167
Курінний, сотн. 49
Куровський В. 50

Курявий П. 69, 909
Кутузов, більш. 133
Куценко Ник. 91
Куцяк Петро 91, 255
Кучабський 27, 205, 206
Кушакевич С. 60
Кушнір Вол. 44
Кушнір Мак. 102, 170, 184
Куш, пр. 70
Кюльман Р., мін. 215, 216, 217, 218, 222, 223, 226, 227, 230, 231, 233, 239, 293, 297, 300

Л

Лаго, бар. 231
Лазаревський Б. 89
Лапчинський Г. 154, 155, 189, 244
Ластовиченко Юрій 169
Лашенко Рост. 188
Лебедев Н. 107, 110, 132
Лебединець 128
Левадний Яків 91
Левинський, чл. Ц. Р. 102, 142, 199
Левинський Ів. 291
Левитський М. 69, 92, 170, 171, 172, 215, 219, 220, 222, 227, 228, 230, 231, 255, 285, 293, 297, 299
Левицький Кость 39, 40, 41, 42, 43, 44, 233
Левицький Ор. 62
Левицький Фед. 281
Левченко Є. 102
Левченко Яків 91, 95, 257
Ленін В. 48, 71, 131, 164
Ленткієвич, полк. 174
Леонтович Вол. 38, 53, 57, 69
Леопольд, бав. принц 17
Лепарський 84, 258
Лизанівський Ів. 211, 291
Лизогуб Мик. 207
Лилик Ник. 90
Лимарь Сем. 59, 212
Линевич, ген. 245
Линник Влас 91
Линниченко Пл. 51, 288
Липинський В'яч. 44, 60, 68, 72
Лисенко Андр. 245
Лисенко Гр. 91, 291
Лисенко Мик. 35, 281
Лисенко Ст. 90

- Лисичук 69
 Лисовський Павло 91
 Литваков М. 102, 142, 200
 Литвиненко, пр. 65
 Личко Ден. 90
 Лищенко Вукол 91
 Лібер М. (Гольдман) 96, 102, 196
 Лівницький Андр. 78, 109, 148, 150
 Лігін 287
 Ліперовський 276, 278
 Лісовий Пр. 79
 Ліхнякевич Анаст. 90
 Лобода 56
 Логачов Г. 146
 Лозинський Мих. 219
 Лопатін Г. 96
 Лопушенко 69
 Лорченко 128
 Лоський, полк. 64
 Лоський Ігор 27, 207
 Лоський Кость 288, 290, 292
 Лотоцький Ол. 56, 57, 112, 113, 115, 123, 133, 136, 138, 145, 147, 285, 288
 Лощенко Сем. 207
 Лубенець Т. 272
 Лубяницький, полк. 267
 Лугановський Еман. 189
 Лукіяненко Ів. 248
 Лукіянов, юнкер 246, 258
 Луценко Ів. 60, 65, 247, 251, 253, 255
 Лучицький Ів. 60
 Львов Г., кн. 52, 56, 57, 98, 100, 107, 272, 288, 291
 Любинська 70
 Любинський Мик. 69, 102, 170, 171, 172, 173, 215, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 226, 227, 228, 231, 232, 239, 240, 293, 297
 Любченко М. 191, 211, 212
 Людендорф, ген. 227, 231, 232
 Люксембург Вол. 155, 189
 Ляєрнь, ген. 174
 Ляндвер, ген. 218, 227, 300
 Лященко Фед. 79
- М**
- Магушенко Вол. 79
 Маєвський І. 59, 69, 102, 125, 156
 Мазепа Ісак 64
 Мазуренко Вас. 69, 166, 168, 185, 197
 Мазюкевич Павло 284
 Майоров, більш. 166
 Майстренко, пр. 257, 258
 Майстренко Павло 78
 Макаренко Кузьма 79
 Макаренко М. 60
 Макаренко Павло 60, 67
 Макса П. 181, 182
 Малашко Мих. 91
 Малохатка 49
 Малютин 188
 Малянтович, мін. 126
 Мандюга, пр. 248
 Маневич 279
 Мануїлов, мін. 98, 272, 276
 Мануїльський Дм. 48
 Маншичев Пант. 79
 Манько Демид 78
 Маренець Ів. 78
 Маричів Ол. 285
 Маркович Дм. 149, 280
 Мартиненко 69
 Мартинов, більш. 243
 Мартос Бор. 67, 77, 78, 80, 85, 86, 87, 102, 103, 125, 147, 148, 151, 168, 173, 184, 185, 280
 Марценюк Трох. 78
 Марченко Ів. 91
 Марченко Макс. 78
 Маршинський Апол. 185
 Мар'яненко Іван 281
 Масарик Т.Г. 128, 181, 182, 183, 290
 Маслій 79
 Маслов Мик. 288
 Масовець Ів. 78
 Мастро Ів. 79
 Масюк Мик. 92
 Матвієнко Ів. 78
 Матушевський Фед. 34, 38, 53, 57, 62, 69, 128
 Матюшенко Вол. 78
 Матяш 67
 Матяшевич, оф. 70, 255, 262
 Мацієвич Кость 102, 136, 146
 Мацько 69
 Медведев 220, 223, 224
 Мезенцев 31
 Меленевський Мар. 42, 44, 45, 46, 299
 Мельник Андр. 205, 267
 Мельник Софр. 9

Мельниченко, пр. 65
Менцінський 32
Меньковський П. 102
Мерей 231
Мессімі-Бей Агм. 215, 216, 29
Меюс Петро 90
Микитенко 69
Микола II, цар 30, 121
Миколайчук Ів. 79
Мирний Ів. 69, 145, 146, 158, 165, 187, 198
Мирошник, чл. Ц. Р. 90
Мирошник Ол. 91
Михайленко І. 160
Михайленко Павло 78
Михайлець Гр. 122
Михайличенко Гн. 59, 191, 211
Мицюк Ол. 148, 160
Мичко Гр. 248
Мілюков П. 34, 35, 76, 96, 98, 108, 120, 143, 257, 258
Міляєв, пр. 65
Мірна Зн. 69, 70
Мірний Ів. 27, 160
Місевич Кость 79
Міхновський Мик. 43, 44, 70, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 258
Міцкевич В'яч. 103, 109, 113, 145, 197, 199
Мовчанюк Кал. 78
Модзалевський Вад. 66
Мокринець 64
Монкевич Бор. 27, 205, 207, 265, 266
Мороз Мих. 159
Мосієнко Тих. 92
Мудряк Андр. 78
Музиченко О. 279
Мум, бар. 243
Муна 133
Муравйов Мих. 203, 204, 208, 211, 212, 213, 265
Мурашко О. 279
Мурлян Дм. 7
Мшанецький 67, 77
Мякотін Вен. 96

Н

Набоков Ів. 92
Надобко Серг. 91
Назаренко П. 92
Назарук Ос. 42, 45

Наконечний Ник. 91
Нарбут Юрій 279, 281
Нарізний Ол. 91
Наркевич 30
Натієв, ген. 265, 266, 267
Науменко Вол. 33, 52, 60, 273, 274, 275, 276, 278
Невгад Ів. 78
Незлобін 61, 71
Некрасов, мін. 76, 98, 107, 112, 113, 118
Немоловський А. 211, 213
Немудрий Вас. 78
Неронович Євг. 102, 127, 170, 173, 191, 248, 263, 286
Низзоклон Мик. 2912
Никодим, еп. 283, 284
Николай Николаєвич, вел. кн. 30
Николайчик Ф. 274, 275, 276, 278
Никон, еп. 34, 285
Никонов, полк. 265
Нікітін, мін. 107
Ніковський Андр. 37, 38, 51, 53, 57, 69, 70, 95, 102, 128, 130, 136, 137, 280, 286, 290
Нечаївська В. 69
Нечипоренко Марко 66
Нечиталюк Я. 280
Нольде, бар. 100, 101, 107
Носилевський Ів. 79
Нуланс 178

О

Оберучев К. 65, 71, 109, 119, 179, 247, 256, 258, 259
Огієнко Ів. 279
Одинець Гавр. 69, 70, 75, 102
Одинець Д. 136, 141, 197
Одинець С. 78
Околот Дм. 91
Окуневський Т. 288
Олексієв 191
Олексій, архієп. 284, 285
Олексій Михайлович, цар 100
Олесь Ол. 281
Ольденбург С. 96, 107
Омельченко, сотн. 207
Омелянович-Павленко М. 65, 262
Онацький Євг. 156
Оніпко Бор. 78
Орлов 64
Орловський Мих. 213

Осадчий С. 257, 258
 Осадчий Тих. 69, 77, 78, 79
 Осипчук Митр. 78
 Остапенко Серг. 228, 239
 Отамановський В. 69, 70
 Охримович Юл. 70, 211
 Ощановський Вас. 79

П

Павелко В. 69, 246, 258
 Павленко Вікт. 135, 136, 152, 248, 253, 255, 261
 Павленко Павло 78
 Павлик М. 39
 Павличенко Тим. 79
 Павловський Мих. 90
 Павловський Юх. 64
 Павлуцький Гр. 279
 Павлюк А. 57
 Падалка М. 256, 257, 258
 Паєр 227, 300
 Пазенко Ф. 280
 Паламарчук М. 51, 70, 248
 Паливода Опан. 90, 255
 Пальковський Тим. 79
 Панєєв 135
 Паночині Серг. 91
 Панченко Логв. 78
 Панченко Мих. 59, 90, 167, 255
 Паньківський К. 39
 Парфєнєв, полк. 265, 266
 Пасовський Леон. 90
 Пастернак С. 275, 276, 277, 278, 280, 281
 Пашенко, полк. 262
 Пашенко, учитель 69
 Пашенко-Пасько Андр. 92
 Певний Апол. 253, 255
 Пелісьє Жан 174
 Пелішенко, матрос 61, 65, 70
 Переверзєв 98
 Перепелиця Ст. 211
 Перльє, полк. 174
 Петлюра Сим. 29, 34, 58, 84, 85, 86, 103, 120, 129, 134, 142, 156, 165, 167, 174, 204, 205, 207, 208, 212, 236, 237, 244, 247, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 264, 290, 292
 Петренко, матрос 167, 168
 Петро I, цар 100

Петров Всев. 190, 205, 206, 266
 Петрович І. 30, 32
 Петрушевич Євг. 42, 43, 219
 Пешехонов 98, 107
 Пилипенко Св. 285
 Пилипчук Пил. 59, 168
 Пилькевич О. 75, 253, 255, 262
 Пимен, єп. 286
 Пипський 207
 Письменний Ст. 75, 250, 253, 255, 268
 Пищаленко Г. 74, 280
 Підгірський С. 188, 280
 Пілсудський Йосиф. 46
 Пісоцький А. 102, 167
 Пісоцький Д. 128
 Плевако Петро 59
 Плохий Овсій 69
 Повілайтіс, с. 153
 Погорілко Павло 61, 70, 283
 Подевільс-Дюрніц, гр. 230
 Пожарський П. 52, 69
 Полозов М. 59, 167, 172, 173, 191, 211, 215, 219, 253, 255, 256
 Полонський Андр. 69
 Помазан Вас. 79
 Пономарєвський-Свидерський, оф. 262
 Понятенко Пр. 51, 62
 Попів Вал. 91
 Поплавко В. 148, 253, 255
 Попов, болг. мін. 215
 Попов, ген. суддя 188
 Попович, студ. 207
 Порш М. 27, 51, 54, 58, 102, 103, 110, 125, 128, 130, 131, 133, 135, 136, 146, 156, 167, 168, 184, 185, 191, 192, 197, 204, 213, 227, 235, 238, 262
 Постніков С. 27
 Постолювський Ант. 91, 95, 102, 187
 Потішко В. 253, 255
 Почентовський, чл. Ц. Р. 102, 196
 Примаков, більш. 212
 Присовський Адам 235, 236, 237, 244, 265
 Приходько А. 57
 Приходько Вас. 288
 Приходько Вікт. 69
 Прокопович В'яч. 37, 52, 53, 57, 69, 70, 278
 Прокопович Кость 90
 Прокопович С. 69, 107
 Прохода В. 47, 49
 Прохоренко Ів. 79

Проява Оп. 78
 Пугач Ісак 59, 77, 213, 257
 Пуке І. 130, 132, 152, 153
 Пустовой 79

Путник-Гребенчук Д. 248

Пухтинський 188, 208

Пчілка Олена 281

Пятаков Леон. 130, 132, 153, 154, 155, 191

Пятаков Мих. 191

Пятаков Г. (Юрій) 61, 71, 84, 102, 128, 130,
 132, 135, 137

Р

Радовіц фон 300

Радомиський О. 77, 160

Радославов Вас. 216, 222, 233, 293, 297

Радченко М. 159, 188

Рафалович Д. 44

Рафес М. 102, 103, 105, 109, 124, 128, 145,
 191, 200, 263, 285

Рашавець Мик. 91

Редерн, гр. 300

Ремер фон, ген. 109

Ремньов 243

Речмиданов Корн. 90

Рижий Ів. 79

Різниченко Вол. 281

Ріккель де, бар. 174

Ровинський Д. 253, 255

Рогозинський Гр. 79

Родзянко С. 122, 169

Розенберг фон 227, 230, 231, 298, 299

Роман Мстиславович, кн. 30

Романенко 275

Романенко, оф. 258

Романенко Хома 78

Романови, рос. династія 180

Романченко С. 69, 160

Романчук Юл. 43

Романюк 69

Ромеї 174

Россін А. 160

Рошаль, більш. 154

Рубас 66, 69

Рубісов М. 69

Руденко 77

Рудик Ром. 79

Рудий Фед. 78

Рудницький В. 102, 141, 142, 145, 199

Рудницький Ст. 45

Рудченко Ларіон 78

Русова Софія 34, 69, 279

Рябцов Є. 117, 243

С

Сабінін 281

Савинський, сотн. 236

Савінков Б. 107

Савленко 79

Савон Арх. 92

Савченко-Більський М. 111, 112, 113, 136,
 185

Сагайдак Ст. 79

Сагатовський 281

Садківський Фед. 91

Садовський Вал. 27, 62, 69, 70, 86, 87, 102,
 103

Садовський Мик. 85, 281

Саксаганський Оп. 281

Саливон 70

Саліковський Ол. 57, 115

Салтан М. 70, 102, 211

Саливон 70

Самійленко Вол. 281

Самойлович 69

Самойлович, чл. Ц. Р. 90

Сараджієв С. 102, 128, 141

Сафонов, ген. 263, 265

Сахновський С. 248

Сахно-Устимович Ол. 246

Свирський 59

Свідерський Мик. 90

Севрюк Ол. 27, 59, 70, 124, 128, 159, 161,
 172, 173, 215, 218, 219, 220, 222, 223, 227,
 228, 230, 231, 232, 238, 239, 293, 297, 298,
 299

Сейда 233

Селецький Ф. 253, 255, 262

Семака Іл. 42

Сембратович Р. 44

Семенець, чл. Ц. Р. 90

Семенів Ол. 45

Семеняча Тим. 78

Сербиненко Андр. 51, 52, 69

Сергеев Фед. (Артем) 189

Сергієнко Гр. 74

Сердюк Євг. 66

Сердюк М. 288

- Середа М. 263, 264
 Сибірний Павло 90
 Сивоконь 79
 Сидоренко Гр. 235
 Синицький Макс. 51
 Симонович Вас. 284
 Сиркін М. 102, 142, 200
 Сіверо-Одоєвський А. 160, 191, 211
 Сікевич В. 265, 266, 267
 Сікора П. 69
 Сімашкевич 69
 Сінявський Ол. 69
 Сірополко Ст. 35, 117
 Скачко Марко 92
 Скловський І. 102, 125, 141, 184, 196
 Скнуар 128
 Скобелєв 98, 107
 Скольбак Мих. 91
 Скоропадський Павло 119, 122, 123, 152, 153, 155, 260, 263, 264, 265
 Скоропис-Йолтуховський Ол. 27, 44, 45, 46, 47, 49, 299
 Скрипник М. 166, 189
 Скрипчинський Петро 255
 Скуйбіда Ник. 90
 Славік Ян 27
 Славінський Макс. 56, 124
 Сливинський Ол. 204, 255, 262
 Слуцький Лев 112
 Слюсаренко Мик. 78
 Слюсаренко Фед. 56
 Слюсарчук Спир. 91
 Смоктій 74
 Сніжний І. 75
 Сніжний О. 69
 Сніжний Т. 52
 Соболів Кузьма 78
 Сокович Євг. 211
 Соколовський 207
 Сологуб, полк. 265
 Солониченко Ів. 90
 Сорокин, чл. Ц. Р. 102
 Сотник Павло 78
 Сотник Пант. 91
 Сочинський Мих. 92
 Сподаренко 258
 Сталін, більш. 169
 Старицька Марія 279
 Старицька-Черняхівська Л. 69, 70, 281
 Старчевський Євг. 199
 Стасюк Микола 51, 69, 70, 72, 77, 78, 80, 85, 86, 87, 92, 102, 103, 166, 167, 257, 286
 Стаховський М. 115
 Стебницький П. 103, 112, 113, 126
 Стемковський Ст. 199
 Степаненко Аркадій 77, 80, 166, 167, 237
 Степаненко Ол. 51, 52, 69
 Степанківський В. 44
 Степанов В. 98
 Степура Гр. 150
 Степура Ів. 92
 Стефанович П. 159
 Стецюк Авр. 78
 Стешенко Ів. 52, 69, 85, 86, 87, 103, 112, 113, 126, 136, 151, 168, 197, 272, 276, 277, 281, 285
 Стешенко Оксана 281
 Стовбуненко-Заїченко Яків 92
 Сторубель Фед. 69, 160
 Стоянович Ів. 293, 297
 Страдомський М. 109, 119
 Стріленко, пр. 258
 Строменко Вас. 64, 160
 Струве П. 34
 Суковкин Мих. 51, 62, 75, 84, 109, 119
 Сумцов Мик. 66
 Сургаль П. 160
 Суханов 34
 Сухий Зах. 91
 Сухових, чл. Ц. Р. 102, 196, 197
 Суходольський 281
 Сушицький Т. 272, 273, 279
 Сушкевич-Сухоребрик Ю. 92
 Сушко Ром. 205, 206

Т

- Табуї, ген. 174, 175, 176, 177, 178, 179, 301, 302
 Табуринський 128
 Такаяначі, ген. 174
 Талаат-Бей 46, 216, 293, 297
 Тарасенко, с. 248
 Тарнавський, студ. 207
 Тарновський, гр. 231
 Тележинський Мих. 90, 129
 Темкин А. 102
 Темницький Вол. 40, 42
 Терещенко М., артист 281
 Терещенко Мих. 76, 97, 98, 100, 101, 107, 113, 118

Терещук Матвій 78
 Терлецький Євг. 189, 243
 Терлецький Ом. 47
 Терниченко А. 212
 Тимофієнко Ол. 78
 Тимошенко Леон. 288
 Тимошенко Серг. 66, 69
 Тимченко, сотн. 207
 Титов Ф. 287

Тихон, патріарх москов. 284

Тишкевич Мих., гр. 44

Ткалич Ів. 91

Ткаченко Дан. 66

Ткаченко Мих. 49, 58, 62, 102, 103, 125,
 128, 130, 132, 134, 136, 150, 168, 191, 197,
 212, 213, 235, 238, 290

Ткаченко Ол. 90

Товкач 67

Токаревський 69

Тошев А. 231, 293, 297

Трепов Ф. 287

Троцький Л. 48, 158, 164, 216, 217, 218,
 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228,
 300

Троцький Мих. 245

Труба Ів. 63, 64, 65, 101

Туган-Барановський М. 112, 113, 114, 115,
 136, 137, 145, 178, 185

Турбаба Вас. 78

Тутковський Апол. 279, 282

Тушкан 69

Тютюнник Юр. 90

У

Удовиченко Ол. 204

Удод Бор. 91

Уляницький Вол. 38

Урбас С., кн. 299

Урусов С., кн. 38, 96

Ушкал 69

Ф

Фадій, архієп. 284

Федина Овсій 78

Федорушко Петро 79

Федорчук Яр. 44

Фещенко А. 275

Фіголь А. 207

Фішбек 233

Форгач Й., гр. 242, 243

Фурсевич Гн. 91

Франко Ів. 43

Франкфурт Сол. 51, 112

Франц 180

Франц-Йосиф, ціс. 299

Фридрих, ген. 47

Х

Халабуденко Оп. 91

Харченко Ол. 91

Хвиленко Зах. 79

Химерик Вас. 78, 80

Хідченко Кир. 90

Хмельницький Богдан 84

Ходорович Н. 51, 55, 248

Холодний П. 52, 69, 197, 272, 278

Хомицький Мик. 92

Хоткевич Гн. 37, 66

Хотовицький М. 69

Христюк П. 37, 54, 58, 59, 69, 70, 71, 72,
 77, 85, 86, 95, 98, 100, 102, 103, 121, 122,
 158, 172, 178, 196, 208, 210, 211, 213, 243

Хруцький Ол. 57, 188

Хургин, чл. Ц. Р. 102, 200

Ц

Цегельський Л. 42

Церетеллі Ір. 76, 97, 98, 100, 101

Циба Ів. 79

Цибульський К. 69

Цицович, ген. 174, 246

Цівчинський 285

Цюпка Ос. 27

Ч

Чабаков С. 126, 133

Чаговець Вас. 276

Чайка Кл. 27

Чайківський Ол. 90

Чарниш Ів. 112

Чебодар Мик. 79

Чекерель-Куш 101

Чепіга С. 279

Черановський Мар. 78

Черешнюк Мих. 78

Черкавський М. 149
 Черкавський М. 149
 Чернець 128
 Черник Ф. 205
 Черниця Лавр. 79
 Чернін От., гр. 215, 216, 217, 218, 219,
 220, 221, 222, 226, 227, 228, 230, 231, 232,
 234, 293, 297, 300, 301
 Чернов В. 76, 107, 155
 Чернявський Арс. 75, 253, 255, 262
 Черторизький І. 287
 Четвериков І. 279
 Чеховський Вол. 65, 70, 280
 Чечель Мик. 56, 59, 70, 95, 102, 170, 211,
 237
 Чечель Петро 91
 Чигрин В. 60
 Чижевська 59
 Чижевський, пр. 65
 Чижевський Дм. Ів. 102, 184, 196, 198
 Чижевський Дм. П. 49
 Чижевський Павло 69
 Чикаленко Євг. 52, 53, 69
 Чикаленко Левко 69, 70, 84, 95, 102
 Чикаленко Петро 45, 47
 Чізеріч, бар. 300
 Чмола Ів. 205, 206, 291
 Чопівський Ів. 69, 92, 102
 Чорнота 70
 Чубинський Мих. 85
 Чудновський, більш. 243
 Чхеїдзе 34, 35

Ш

Шапаренко Андр. 78
 Шаповал 74
 Шаповал Микита 27, 59, 102, 125, 145,
 168, 193, 197, 290
 Шаповал Микола 49, 50
 Шаповал Олекс. 60, 246, 249, 253, 261,
 266
 Шаповал Харитон 90
 Шараєвський, св. 283
 Шаровський Вас. 79
 Шаулко 128
 Шахматов А. 34
 Шаховской, кн. 98
 Шахрай В. 154, 167, 189, 220
 Шац-Анін М. 102, 170, 173, 196, 200

Швед Вас. 79
 Шверін 47
 Швець Фед. 78
 Шевченко, пр. 65
 Шелтман, чл. Ц. Р. 102
 Шелухин Серг. 65, 69, 173, 188
 Шемет Вол. 44, 67, 69, 271
 Шемет Серг. 60, 245, 254, 266
 Шепелев Вас. 79
 Шептицький Андр., митр. 32, 56, 290
 Шеремета Іван 79
 Шинкар М. 91, 152, 204, 206, 265
 Широцький К. 288
 Шиянов Гр. 188
 Шінгарьов К. 76, 98
 Шкамарда 64
 Шкарбатов Н. 160
 Шкільний Ант. 91
 Шкляр В. 60, 91
 Шкода Кость 91
 Шлейченко Окс. 59
 Шликевич Серг. 39
 Шолудько Ларіон 78
 Шраг І. 57, 66, 67, 69, 95
 Шраг Мик. 59, 69, 92, 95, 102, 160, 187,
 211
 Штайн фон 300
 Штейнгель Фед., бар. 34, 38, 51, 53, 61,
 112
 Штірк, гр. 42
 Штум фон 300
 Шульгин Вол. 51, 122, 207
 Шульгин Ол. 56, 57, 62, 69, 70, 92, 103,
 109, 112, 113, 128, 133, 136, 165, 166, 171,
 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183,
 190, 197, 215, 227, 228, 257
 Шумицький М. 129
 Шумський М. 191, 208

Щ

Щепанюк П., св. 291
 Щербак Ол. 159
 Щербачов, ген. 152
 Щукин П. 64

Ю

Юда Дан. 92
 Юдин, чл. апел. суду 188

Юдин, чл. Ц. Р. 102
Юра Гн. 281
Юркевич Лев 48
Юркевич Леонід 288
Юртик 74

Я

Якименко Гр. 91
Яковлів Андр. 69, 242
Яковлів Андр. 69
Якубович, полк. 64
Янко 161
Янковський 287
Яновська Люб. 53, 281
Яновський Вас. 245
Янушевський Зигм. 199
Яременко Нечип. 78
Ярослав Осмомисл, кн. 30
Ярошевський Н. 272
Ярошенко Сем. 90, 248
Яценко Макс. 79
Ященко 188

Bagge Picton 176
Borschak Elie 174
Chodorovič N. 179, 182
Czernin O. 215, 218, 219, 221, 228
Hoffmann M. 215, 218, 224, 232
Ludendorf 232
Tabouis 175, 176, 301
Vinnichenko V. 301

Зміст

Дмитро Дорошенко. Людина між історією і політикою. Передмова К. Ю. Галушка.....	3
Передмова.....	27
I. Українство в часі світової війни.....	29
II. Український національний рух в перших місяцях революції. Заснування Центральної Ради у Києві.....	51
III. Організація Центральної Ради та її перші кроки на шляху до здобуття автономії України.....	69
IV. Порозуміння з революційною демократією меншостей і з Тимчасовим Правительством. Центральна Рада стає визнаним органом вищої влади на Україні.....	89
V. Генеральний Секретаріат автономної України. Перший міністерський кризис. Затвердження Генерального Секретаріату Тимчасовим Правительством.....	105
VI. Генеральний Секретаріат при владі. Нові політичні заклоти. Поширення анархії в краї. Знову конфлікти з петербурзьким урядом.....	115
VII. Упадок Тимчасового Правительства. Боротьба за владу на Україні. Проголошення III-го Універсалу.....	127
VIII. Українська Народня Республіка і відгуки її проголошення. Боротьба з внутрішніми ворогами.....	143
IX. Ультиматум Ради Народніх Комісарів. Війна з большевиками. Початок переговорів про мир з центральними державами. Відносини з представниками Антанти. Чехо-словаки на Україні. Законодавча діяльність українського уряду.....	163
X. Проголошення самостійности Української Народньої Республіки. Закон про національно-персональну автономію.....	189
XI. Наступ большевиків на Україну і боротьба за Київ. Центральна Рада і Уряд покидають столицю.....	203
XII. Берестейські переговори і мир.....	215
XIII. Український Уряд і Центральна Рада на Волині. Похід на Київ і звільнення його від большевиків.....	235
XIV. Український військовий рух і організація збройної сили.....	245
XV. Українське шкільництво й культурно-просвітна праця в першому році революції.....	271
XVI. Український церковний рух в 1917 році.....	283
XVII. Окуповані частини Галичини і Буковини в 1917 році.....	287

ДОДАТКИ

Додаток I. Мировий договір між Українською Народньою Республікою з одної, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони.....	293
Додаток II. Протокол, прийнятий в Ц. і К. Міністерстві 18 лютого 1918.....	298
Додаток III. Протокол.....	293
Додаток IV. Маніфест до українського народу!.....	299
Додаток V. “Записка про Берлінську нараду з 6 лютого 1918 щодо поведження на Берестейських переговорах, наших союзних стосунків до Німеччини, та трактування польського питання.” (Переклад).....	300
Додаток VI. Нота ген. Табуї в справі визнання Францією УНР.....	301
Іменний покажчик.....	303

ТОВ "ТЕМПОРА"

Київ

Україна, Київ, вул. Б.Хмельницького 32, к.4

Тел./факс: (044) 234-46-40

E-mail: tempora@ukr.net

Свідоцтво про реєстрацію: серія КІ, № 16 від 12.06.01

Дмитро Дорошенко

Історія України 1917-1923 рр. (в двох томах)

Том I

Доба Центральної Ради

Упорядник: К.Галушко

Редактор: Ю.Олійник

Літературний редактор: І.Давидко

Коректор: Н.Чекмарьова

Комп'ютерна верстка та макет: О.Нікончук

Підписано до друку 08.11.2002р. Формат 84x108/16. Умовно.-друк. арк. 20

Обл.вид.арк. 11,9. Папір офсетний. Гарнітура Літературна.

Друк офсетний. Наклад 1000.

Надруковано: ТОВ "ДКБ "РОТЕКС"

м.Київ, вул.Машинобудівна, 46

